

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

კახა კვაშილავა

ისტორიული სამუშაო

(XVII-XVIII სს. მიჯნა – 1840წ.)

საკვალიფიკაციო ნაშრომი ისტორიის დოქტორის /Ph.D./
აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,

სრული პროფესორი

ზურაბ პაპასქირი

თ ბ ი ლ ი ს ი – 2 0 0 9

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შ ე ნ ა მ ა ლ ი 3

თ ა ვ ი I. სამურზაყანოს წარმოქმნის საპირობისათვის 15

    §1. აფხაზთა ექსპანსია ენგურისაკენ XVIII ს. უკანასკნელ მეოთხედში 15

    §2. ყვაპუ შარვაშიძე – სამურზაყანოს პირველი მმართველი 41

თ ა ვ ი II. სამურზაყანო 1703-1805 წლებში. სამეგრელო-აფხაზეთის „კონფლიქტი“ 59

    §1. პოლიტიკური პროცესები დასავლეთ საქართველოში XVIII ს. I ნახევარში და სამურზაყანო. მურზაყან შარვაშიძის მოღვაწეობა 59

    §2. სამურზაყანო ლევან შარვაშიძის მმართველობის პერიოდში 92

    §3. რუსეთის „მფარველობის“ მიღება 114

თ ა ვ ი III. სამურზაყანო 1805-1840 წლებში 124

    §1. სამურზაყანოს მფლობელობიდან სამურზაყანოს მოურავობამდე (1805-1813 წლები) 124

    §2. სამურზაყანო ლევან V დადიანის უშუალო მმართველობის ქვეშ (1813-1840 წლები) 153

თ ა ვ ი IV. ისტორიული სამურზაყანოს სოციალური და ეთნო-კულტურული იერ-სახე 177

    §1. სოციალური ვითარება 177

    §2. სამურზაყანოს ეთნო-კულტურული იერ-სახე 186

დ ა ნ კ მ ნ ა 196

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა 200

შ ე ს ა ზ ა ლ ი

საქართველოს ძირძველი კუთხის, აფხაზეთის მკვიდრი ხალხების, ქართველთა და აფხაზთა მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული თანაცხოვრება XX ს. მიწურულს სერიოზული გამოცდის წინაშე დადგა. რუსეთის ფედერაციის მიერ მხარდაჭერილმა სეპარატისტებმა აფხაზეთის დანარჩენი საქართველოსგან გამოყოფის თითქმის ნახევარსაუკუნოვანი ბრძოლა წარმატებით „დააგვირგვინეს“ და ეს ძირძველი კუთხე დროებით მოწყვიტეს დედა-სამშობლოს.

1992-1993 წლებში, აფხაზეთში კონფლიქტის დასრულების შემდეგ, ეს მხარე თითქმის მთლიანად დაიცალა ქართული მოსახლეობისგან. აფხაზეთის ქართველობა აბსოლუტური უმრავლესობით განსაკუთრებით გალის რაიონში იყო წარმოდგენილი, სადაც 1989წ. მოსახლეობის საკავშირო აღწერის მონაცემებით, ადგილობრივი მცხოვრებიდან 74 712 (93,8%) ქართველი იყო, ხოლო აფხაზი – მხოლოდ 627 (0,8%) [460].¹

გალის რაიონი, ძირითადად, ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიას მოიცავს. სამურზაყანო კი, როგორც ცალკე ფეოდალური სამფლობელო, რომელსაც სათავეში აფხაზეთის სამთავრო სახლის გვერდითი შტოს წარმომადგენლები ედგნენ, წარმოიქმნა XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე. ეს სახელი ეწოდა როგორც ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ პროვინციას, ასევე კოლხეთის დაბლობის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს, რომელიც გაცილებით ვრცელ ტერიტორიას – კელასურ-ენგურის შუამდინარეთს – მოიცავს [263.37]. XIX ს. II ნახევარში ისტორიული სამურზაყანოს საზღვრები რამდენადმე შემცირდა, ვინაიდან მასში შემავალი ცალკეული სოფლები აფხაზეთისა (ილორი, ოხურეი, რეკა, აგუბედია)² და სამეგრელოს სამთავროებს (ფახულანი, ჭალე, განარჯიას მუხური)³ გადასცეს. 1993წ. შემდეგ აფხაზეთის სეპარატისტულმა ხელისუფლებამ კიდევ უფრო შეამცირა გალის რაიონის ტერიტორია ოჩამჩირისა და ტყვარჩელის რაიონების⁴ გაზრდის ხარჯზე. კერძოდ, ოჩამჩირეს სოფელი შეშელეთი, სოფელ რევისა და გინ-

¹ ეს მონაცემები, ბუნებრივია, ეხება საბჭოთა პერიოდის ადმინისტრაციულ საზღვრებში არსებულ გალის რაიონს. მასში შედის 1 საქალაქო (გალი) და 24 სასოფლო საბჭო 90 სოფლით [182.6-7].

² ამჟამად ოჩამჩირის რაიონის ფარგლებშია.

³ თანამდროვე ზუგდიდისა და წალენჯიხის რაიონების ფარგლებშია.

⁴ ტყვარჩელის რაიონი აფხაზი სეპარატისტების მიერ შექმნილი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულია. საბჭოთა პერიოდში ქ. ტყვარჩელი რესპუბლიკური დაქვემდებარების ქალაქი იყო.

ძეწერის ნაწილები გადაეცა, ტყვარჩელს კი – გალის რ-ნის ჩრდილო-დასავლეთ მხარის დასახლებული პუნქტები [182.6].

გალის რაიონის ტერიტორიის შემცირება აფხაზ სეპარატისტთა მიზანმიმართული პოლიტიკის შედეგი იყო და მიზნად ისახავდა იძულებით გადაადგილებულთა რაოდენობისა და, შესაბამისად, ქართული „ანკლავის“ ხელოვნურად შემცირებას. „სტრატეგიულ კვლევების ცენტრის“ (სოხუმი) წარმომადგენელი ვ. ჩირიკა სტამბულში გამართულ ერთ-ერთ შეხვედრაზე (14-15 ივნისი, 2007წ.) მიუთითებდა სეპარატისტთა ხელისუფლებისათვის გალის რაიონში დაბრუნებულ ქართველთა მხრიდან მომავალი საფრთხის შესახებ, რადგან ისინი საქართველოს სახელმწიფოს მხარდამჭერები არიან [449.103]. სეპარატისტების ემისრის შეფასება გადაჭარბებულია თუნდაც იმიტომ, რომ აფხაზური მხარის მტკიცება, თითქოს გალის რაიონში 60 000 ქართველი დაბრუნებულიყოს [346.22],¹ აშკარად არ შეესაბამება სინამდვილეს, რასაც ადასტურებენ კიდევ საერთაშორისო ორგანიზაციები.²

ამ უკანასკნელ ხანს სეპარატისტული ხელისუფლებისთვის „სასიცოცხლო“ მნიშვნელობა შეიძინა გალის რაიონის „ავტოქტონური“ მოსახლეობის დადგენის საკითხმა. როგორც აფხაზი ისტორიკოსი თ. აჩუგბა აღნიშნავს, ეს პრობლემა „ხელოვნურადაა შექმნილი“ [460]. რა თქმა უნდა, ამ დასკვნაში მას საფუძვლით დავეთანხმებოდით, რომ არა მისი ერთმნიშვნელოვნად „გარკვეული“ პასუხი აფხაზთა სასარგებლოდ. ბუნებრივია, ისიც აფხაზეთისა და ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობათა ისტორიული სიმართლის გაყალბებას ისახავს მიზნად. აღსანიშნავია, რომ ჩვენ ერებს შორის მრავალსაუკუნოვან ურთიერთობათა ამ ტრაგედიამდე მიყვანა, ასევე, განაპირობა აფხაზური სეპარატიზმის იდეოლოგიის სამსახურში ჩამდგარმა ისტორიკოსთა ნაწილმა. მათ შესაშური მონდომებით გააგრძელეს ჯერ კიდევ 1907წ. ვინმე ნ. ვორონოვის ცნობილი ბროშურით *«Абхазия не Грузия»* „გაკვალული“ ბილიკებით სვლა, რომლის კურსიც „ნაშრომის“ სათაურშივე იყო ნათლად გაცხადებული.³

როგორც ცნობილი ქართველი ეთნოლოგი ს. ბახია-ოქრუაშვილი სამართლიანად მიუთითებს, თ. აჩუგბას მიერ საკითხის ამგვარი დასმისკენ უბიძგა აფ-

¹ „ჰუმანიტარულ პროგრამათა ცენტრის“ (სოხუმი) წარმომადგენლის ა. ინალ-ივას გამოსვლა [449.164]; ზოგადად, კი აფხაზეთში ქართული მოსახლეობის სრულად დაბრუნების საკითხი ადგილობრივი სეპარატისტების მიერ არც განიხილება [346.22].

² ამის შესახებ იხ.: „საერთაშორისო კრიზისების ჯგუფის“ (ბრიუსელი, ბელგია) წარმომადგენლის მ. ფრიხოვას გამოსვლა [449.139].

³ აფხაზური სეპარატისტული ისტორიოგრაფიის კრიტიკა იხ.: [236.76-101; 238.169-177; 427.224-246; 428.3-7].

ხაზეთის სეპარატისტული ხელისუფლებისა და მისი მფარველი რუსეთის შიშმა – არ მოხდეს ქართველთა მიერ აფხაზეთის „ამ მნიშვნელოვანი ეკონომიკური და სამხედრო-სტრატეგიული რეგიონის ანექსია“ [129.56, თ. აჩუგბას სიტყვებია].

1993წ. სექტემბრის ცნობილი მოვლენების შემდეგ, გალის რაიონის მოსახლეობა არაერთხელ გახდა საკუთარ სახლ-კარიდან აყრისა და გამოძევების ობიექტი. ეს, რასაკვირველია, აფხაზ სეპარატისტთა მიერ ამ კუთხის ქართველებისგან გაწმენდის მცდელობაა. 2008 წლის 26 აგვისტოს რუსეთის ფედერაციის მიერ საერთაშორისო სამართლის უხეში დარღვევით აფხაზეთის ე.წ. „დამოუკიდებლობის“ აღიარებამ, საქართველოს მხრიდან „მოსალოდნელი აგრესიის“ პრევენციისა და მდ. ენგურზე „სახელმწიფო საზღვრის“ დაცვის უზრუნველსაყოფად გალის რაიონში რუსეთის რეგულარული არმიის ნაწილების განთავსებამ და ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის იძულებამ „აფხაზეთის მოქალაქეობის“ მისაღებად, რაც, პერსპექტივაში, ამ კუთხის ქართული მოსახლეობის სრულ დენაციონალიზაციას ნიშნავს, საფრთხე შეუქმნა საქართველოს სახელმწიფოებრივი ერთიანობის აღდგენას. ეს, ბუნებრივია, კიდევ ერთხელ, მწვავედ აყენებს საქართველოს ამ ისტორიული მხარის წარსულის ობიექტურად შესწავლის აუცილებლობას, რასაც მიზნად ისახავს წარმოდგენილი ნაშრომი.

ჩვენი კვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოიცავს პერიოდს სამურზაყანოს ფეოდალური სამფლობელოს ჩამოყალიბებიდან (XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნა) ვიდრე 1840 წლამდე, როცა ამ მხარეზე დაწესდა რუსეთის იმპერიის საოკუპაციო-კოლონიალური რეჟიმის პირდაპირი და უშუალო მმართველობა სამურზაყანოს საბოქაულოს სახით. ეს იყო შარვაშიძეთა სამთავრო-საგვარეულოს გვერდითი შტოს პირველობის ხანა სამურზაყანოში, რომელიც გაგრძელდა 1812 წლის შემოდგომამდე, რის შემდეგაც 1840 წლამდე ამ მხარეზე უშუალოდ სამეგრელოს მთავრის ლევან V დადიანის ხელისუფლება ვრცელდებოდა.

ისტორიული სამურზაყანოს წარსული პოლიტიკური და სოციალური ვითარება საგანგებო მონოგრაფიული შესწავლის საგანი აქამდე არ ყოფილა. მართალია, 2004 წელს ი. კვაშილაგამ დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია სამურზაყანოზე [196], მაგრამ ის ქრონოლოგიურად მხოლოდ XIX-XX საუკუნეებს შეეხება და საკითხის დასმის კუთხითაც (მკვლევარი კუთხის ეთნოგრაფიული კვლევით იფარგლება) არა აქვს სამურზაყანოს ყოვლისმომცველი ისტორიის შესწავლის პრეტენზია. მასში მხოლოდ ზოგადაა განხილული ისტორიული სამურზაყანოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკანძო საკითხები. წინამდებარე ნაშრომი

კი სწორედ ამ ხარვეზის შევსების ერთგვარ მცდელობას წარმოადგენს. ის ეფუძნება სხვადასხვა სახის წერილობითი წყაროების, ტოპონიმიკური, ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული მასალების მონაცემებს და პრობლემის ირგვლივ არსებულ ისტორიოგრაფიულ მემკვიდრეობას.

სამურზაყანოს ისტორიის ამსახველი დოკუმენტური მასალები მეტად მწირია. პირველ რიგში ეს ეხება XVII-XVIII საუკუნეებს. XIX საუკუნეში ამ მხრივ შედარებით უკეთესი მდგომარეობაა. რად ღირს, თუნდაც, „კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის აქტები“, რომლებშიც არა ერთი ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტია დაცული [83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91]. საქართველოს არქივებში თავმოყრილი მასალები ნაწილობრივ გამოქვეყნებულია სხვადასხვა კრებულებში [23; 25; 26; 27; 49; 61; 65]. ზოგიერთი საბუთი ჩვენს მიერ პირველადაა შემოტანილი მიმოქცევაში სამურზაყანო-აფხაზეთის ისტორიის კუთხით. ესაა მაგალითად, შ. ბურჯანაძის მიერ გამოქვეყნებული „*წყალობის წიგნი სოლომონ მეფისა მარიამ ჯაფარიძის ქალს*“ [49.113-114], რომელშიც, ჩვენის აზრით, დაფიქსირებულია აფხაზეთის სამთავრო სახლის მხრიდან სამურზაყანოს დადიანთა გავლენიდან გამოყვანის მცდელობა. ჩვენთვის საინტერესო საარქივო მასალების ნაწილი გამოყენებულია ბ. ხორავას [290], თ. ქადარიას [267], ნ. თაკალანძის [183; 184], ჯ. გამახარიასა [151; 328] და ბ. გოგიას შრომებში [69]. აქვე საგანგებოდ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ზუგდიდის სახელმწიფო-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არქივში მუშაობისას, ჩვენ წავაწყდით ზოგიერთ, ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელ საბუთს [1; 2; 3; 4].

საკვლევი პრობლემის შესწავლაში არსებული საარქივო დოკუმენტების სიმწირე ნაწილობრივ შეავსო ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მოგზაურთა და თვითმხილველთა თხზულებებმა, რომელთა შორისაა, აგრეთვე, რუსული საოკუპაციო-კოლონიური არმიის ოფიცერთა მემუარებიც. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა ჟან შარდენის [59], ჟაკ ფრანსუა გამბას [14], ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს [70], ედუარდ აიხვალდისა [47] და ფ. ტორნაუს [82] მოგონებები.

ნაშრომში საგულდაგულოდაა გაანალიზებული ეს მასალა და შესაძლებლობისამებრ დაზუსტებულია ზოგიერთი მათგანის ცალკეული ცნობის შინაარსი. ამ თვალსაზრისით ყურადღება გავამახვილეთ ჟან შარდენის „*მოგზაურობის*“ ერთ ადგილის მ. მაგალობლიშვილისეულ გაგებაზე [59.137]. კერძოდ, ჩვენ დაგვაეჭვა შარდენისეული *les Abcas*-ის მ. მაგალობლიშვილისეული თარგმანის სისწორემ. ისევე, როგორც მისმა წინამორბედებმა – ვ. ბარნოვმა, ს. ვ. ბახუტოვამ, დ. პ. ნოსოვიჩმა [19.10; 108.45] – მ. მაგალობლიშვილმაც ის თარგმნა როგორც „*აფხა-*

ზეითი“. ამასთან, არც ერთ მთარგმნელს რატომღაც ყურადღება არ მიუქცევია მისი მეორე მნიშვნელობისთვისაც – „აფხაზები“. შესაბამისად, მთარგმნელთა ვერსიით, გამოდიოდა, რომ XVIIIს. II ნახევარში ბიჭვინთა აფხაზეთის სამთავროს საზღვრებს გარეთ იყო. აღსანიშნავია, რომ ამგვარმა თარგმანმა შეცდომაში შეიყვანა ისტორიკოსი ჯ. გამახარია, რომელმაც დაუშვა დასახელებულ პერიოდში ოდიშის მნიშვნელოვანი ტერიტორიული გაფართოება ჩრდილო-დასავლეთი მიმართულებით [151.250]. შესაბამისი საისტორიო წყაროების მონაცემებისა და ჟ. შარდენის თხზულების ორიგინალში [112] გაცნობის შედეგად, ჩვენ შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა ზემოდასახელებულ მთარგმნელთა მიერ ამ ადგილის თარგმნის სიმცდარე და წარმოგვედგინა აღნიშნული ფრაგმენტის სწორი ვარიანტი, რომლის მიხედვითაც XVIIIს. II ნახევარში ბიჭვინთაში, რომელიც აფხაზეთის სამთავროს შემადგენლობაში იმყოფებოდა, ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ ქართველები [197.162-171]. გარდა ამისა, ჩვენს მიერ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანილი იქნა ერთი საინტერესო დაუთარიღებელი აფხაზური ხალხური ლექსი [317.204-205]. ისტორიული რეტროსპექტივის გათვალისწინებით და ლექსის შინაარსის შესწავლით, ვფიქრობთ, მასში გადმოცემული უნდა იყოს XVIIIს. II ნახევრის ამბები, როცა ხდებოდა აფხაზთა ექსპანსია კოდორი-ენგურის შუამდინარეთში.

სამურზაყანოს ისტორიის კვლევისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწისა და სწავლულის ნიკო დადიანის თხზულებას [17]. ამ წყაროს მნიშვნელობას უდავოდ ზრდის ის გარემოება, რომ ავტორი აღწერილი მოვლენების თანამედროვე და, რიგ შემთხვევაში, მონაწილეცაა (ვგულისხმობთ XIXს. I მეოთხედის ამბებს). რასაკვირველია, ყოველივე ეს სულაც არ ათავისუფლებს მკვლევარს კრიტიკულად მიდგომისაგან. ამ შემთხვევაში გასათვალისწინებელია ის, რომ ნ. დადიანი ოდიშის სამთავრო სახლის წევრი იყო და ავტორმა „ქართველთა ცხოვრება“ დაწერა იმ პერიოდში, როცა შარვაშიძეებისა და დადიანების სამთავრო სახლებს შორის ურთიერთობა ენგურ-ღალიძგას შუამდინარეთის გამო უკიდურესად დაძაბული იყო. ლევან V დადიანმა ამ დროს არაერთხელ შეძლო მიედწია იმისათვის, რომ აფხაზეთის მთავარ გიორგი (სეფერ-ბეი) შარვაშიძეს სამურზაყანოზე ოდიშის მთავრის სიუზერენიტეტი ეცნო. შესაბამისად, ნ. დადიანიც დაჟინებით ცდილობდა ხაზი გაესვა ამ მხარის ოდიშისადმი კუთვნილებისათვის. ამასთან, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ რიგ შემთხვევებში ნ. დადიანის თხზულება გაცილებით უფრო ზუსტია და მეტ კონკრეტიკას შეიცავს, ვიდრე ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობილი ნაშრომი [8], რომელსაც ჩვე-

ნი ოდიშარი მემკვიდრე თითქმის ზუსტად მისდევს ვიდრე XVIII ს. II ნახევრამდე.

სამურზაყანოს ისტორიის შემსწავლელი ვერც ერთი მკვლევარი გვერდს ვერ აუგლის თეიმურაზ ჭიჭინაძის მიერ მოპოვებულ საისტორიო მასალებს [41; 42]. „სიგელი“ ხელნაწერი დოკუმენტია, რომელიც მისთვის სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა სახლის წარმომადგენელს გადაუცია 1897 წ. ბედიში. სამწუხაროდ, ამ საბუთის შედგენის თარიღის გარკვევა ვერ ხერხდება. პირველი მცდელობა, ამ მხრივ, თავად წყაროს მომპოვებელ თ. ჭიჭინაძეს ჰქონდა, რომელსაც იგი მეფისნაცვალ მიხეილ ვორონცოვისადმი დაწერილად მიიჩნევდა [41:393]. როგორც ცნობილია, მ. ვორონცოვის, კავკასიის პირველი მეფისნაცვლის, მმართველობის ხანაა 1844-1854 წლები. ირ. ანთელავა კი ამ დოკუმენტს 1813 წლამდე პერიოდით ათარიღებდა და არგუმენტად მოჰქონდა ის, რომ მანუჩარ შარვაშიძე, რომელზეც საუბარია დოკუმენტში, ცოცხლად მიიჩნევა. მეცნიერი კი მანუჩარის მკვლელობას 1813 წლით ათარიღებდა [336:42] (სინამდვილეში იგი 1812 წელს დაიღუპა – კ.კ.).

ვფიქრობთ, რომ ირ. ანთელავას ეს არგუმენტი არამყარია, ვინაიდან წყაროში ნათქვამია: „*მანუჩარ უკანასკნელი მფლობელი სამურზაყანოსა*“ [41:394]. შესაბამისად, თუკი მკვლევარს ვენდობით, მაშინ დოკუმენტის ავტორის „წინასწარმეტყველური“ ნიჭის აღიარება მოგვიწევს, ვინაიდან მხოლოდ წინასწარმეტყველს თუ ეცოდინებოდა, რომ სამურზაყანოს უკანასკნელი მფლობელი მანუჩარ სოლომონის ძე იქნებოდა. თუკი ჩავთვლით მაინც, რომ ეს საბუთი მანუჩარის სიცოცხლეშივეა შედგენილი, მაშინ, ალბათ, ტექსტი ასე უნდა დაწერილიყო: „*მანუჩარ მფლობელი სამურზაყანოსა*“ ან „*მანუჩარ ამჟამინდელი/აწინდელი მფლობელი სამურზაყანოსა*“. ამიტომ, მართებულად მიგვაჩნია თ. ჭიჭინაძისეული დათარიღება, ვინაიდან მ. ვორონცოვის პერიოდში გაიმართა საკმაოდ მწვავე ტერიტორიული დავა სამურზაყანოელ შარვაშიძეებსა და სამეგრელოს მთავარს შორის [280:98-101]. ამ კონფლიქტის მოგვარებაში, ბუნებრივია, კავკასიის მეფისნაცვალს იყო ჩართული. დოკუმენტშიც აშკარად იგრძნობა, რომ საუბარია სამურზაყანოზე ყვაპუ შარვაშიძის მემკვიდრეთა უფლებებზე, რაც სარწმუნოს ხდის თ. ჭიჭინაძის მოსაზრებას წყაროს სავარაუდო დათარიღებასთან დაკავშირებით. ამრიგად ვფიქრობთ, რომ ის უნდა შედგენილიყო 1844-1848 წლებს შორის, ვინაიდან 1849 წ. 4 იანვარს ეს დავა, ფაქტობრივად, დადიანების სასარგებლოდ დასრულდა [280:101].

სამურზაყანოს მიწათმფლობელობისა და სოციალურ ურთიერთობათა შესწავლისთვის მნიშვნელოვანი მასალები მოიპოვება პ. ჭარაიასა [40] და ს. ესაძის [448] პუბლიკაციებში. საინტერესოა პ. ჭარაიას დასკვნები, რომ სამურზაყანოე-

ლები ეთნიკურად მეგრელები არიან, თუმცა სამიწათმოქმედო სისტემა აფხაზების მსგავსი ჰქონიათ.

ისტორიოგრაფიაში სამურზაყანოს ისტორიის საკითხები უმთავრესად ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობათა ან საკუთრივ აფხაზეთის თუ დასავლეთ საქართველოს ისტორიის შესაბამისი პერიოდის შესწავლის ჭრილშია განხილული. მოკლედ მიმოვიხილოთ ეს მასალა. ასე მაგალითად, მ. დუმბაძის საკანდიდატო დისერტაციაში, რომელშიც შესწავლილია სამეგრელოს ისტორია XIX ს. I ნახევარში, შესაბამისად, განხილულია ამ პერიოდის სამურზაყანოს ცხოვრებაც, რომელიც ნაშრომის VI თავშია მოცემული და სულ 5 გვერდი (74-79) უჭირავს. მიუხედავად იმისა, რომ საკითხი ზოგადააა წარმოჩენილი, შეიძლება ითქვას, რომ ეს არის ამ მიმართულებით გაწეული პირველი კვლევა ქართულ ისტორიოგრაფიაში [169]. მოგვიანებით, მკვლევარი ისევ მიუბრუნდა ამ საკითხს, მაგრამ საკანდიდატო ნაშრომში მიღებული დასკვნები აქაც უცვლელად დატოვა [171]. თუმცა, იქვე მ. დუმბაძემ წარმოადგინა სამურზაყანოს სოციალური მდგომარეობის ანალიზიც XIX ს. I ნახევარში.

ასევე, ნაწილობრივ ეხება სამურზაყანოს ისტორიას, განსაკუთრებით ყვაპუ შარვაშიძის მმართველობის პერიოდს, ზ. ანჩაბაძის საკანდიდატო დისერტაცია [339]. ავტორი, ძირითადად, მართებულად შენიშნავს, რომ ოდიშარ-იმერთა წინააღმდეგობამ აღკვეთა ყვაპუს მხრიდან ენგურის მარცხენა სანაპიროს ექსპანსიის მცდელობა. ასევე ზოგადად ეხება სამურზაყანოს ისტორიას ზ. ანჩაბაძე სხვა ნაშრომებშიც [340; 341].

მანუჩარ შარვაშიძის მოღვაწეობის შესასწავლად საინტერესო ცნობები და მოსაზრებები აქვს წარმოდგენილი ირ. ანთელავას [336]. საკითხის შესწავლისას, მკვლევრის მიერ გამოთქმულ ზოგიერთ მოსაზრების მიმართ, გარკვეული ეჭვი გაგვიჩნდა და შევეცადეთ ჩვენი ხედვის დასაბუთებას.

XIX ს. I ნახევრის სამურზაყანოს ცხოვრება შედარებით ვრცლად და საინტერესო საარქივო დოკუმენტების მოშველიებით შესწავლილი აქვთ ნ. თაკალანძესა და თ. ქადარიას. თუმცა, ამ მკვლევართათვის ეს საკითხი არ ყოფილა კვლევის მთავარი ობიექტი და იგი განხილულია ზოგადად აფხაზეთისა და ოდიშის სამთავროების ისტორიის ჭრილში [183; 184; 267]. სამურზაყანოს ისტორიის რიგ საკითხებთან დაკავშირებით საინტერესო თვალსაზრისები აქვს გამოთქმული თ. ბერაძეს [133; 134; 137.216-147; 139; 356], ბ. ხორავას [290; 291; 294; 295; 296; 297; 298], ზ. პაპასქირს [240; 428], ჯ. გამახარიას [69; 151]. სამურზაყანოს ისტორიის მოკლე მიმოხილ-

ვა მოცემულია ბ. ქავშბაიასა [269] და თ. მიბჩუანის [218; 219] სტატიებში.

სამურზაყანო-აფხაზეთის ეთნოგრაფიისა, ანთროპონიმიის, ონომასტიკისა და ტოპონიმიკის საკითხების კვლევა-ძიებების უახლოესი შედეგები წარმოდგენილია ს. ბახია-ოქრუაშვილის [348], პ. ცხადაიას [283; 284; 285; 286; 287], თ. გვანცელაძის [156; 157; 158], კ. ოკუჯავას [226; 227; 228], ნ. აბაკელიასა [329] და ი. კვაშილაავას [194; 195; 196] ნაშრომებში. სამურზაყანოს ტოპონიმიკის შესწავლის საკითხში ყურადღებას იმსახურებენ თ. მიბჩუანისა [217] და ნ. შონიას [271; 272] დაკვირვებებიც. თუმცა, ამ თვალსაზრისით გამორჩეულ ყურადღებას იპყრობს ეთნოგრაფ ს. ბახია-ოქრუაშვილის ერთ-ერთი უახლესი პუბლიკაცია, რომელშიც კომპლექსურად და ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობის გამოწველილგითი ანალიზის ფონზე წარმოდგენილია ამ კუთხის ეთნოგრაფია [129].

ენგურ-დალიძგის შუამდინარეთის X-XVII საუკუნეების ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები სათანადოდ შესწავლილია ლ. ახალაძის მონოგრაფიაში, სადაც ჩვენთვის საინტერესო მხარის მასალები მოცემულია I ნაწილის პირველ („ბედიის ტაძრის ეპიგრაფიკა“) და მეორე („ისტორიული სამურზაყანოს წარწერები“) თავებში [127; 128]. გალის რ-ნის და, შესაბამისად, სამურზაყანოს მხარეთმცოდნეობითი ხასიათის ნაშრომები და სტატიები გამოქვეყნებული აქვს ვ. ზუხბაიას [176; 177; 178; 179; 180; 181; 182].

XIX ს. შუახანებიდან, როცა სამურზაყანოზე რუსეთის პირდაპირი მმართველობა დაწესდა და სამეგრელოს მთავარი ამ მხარეს მაინც ვერ თმობდა, კოლონიურმა ხელისუფლებამ ხელოვნურად წამოაყენა სამურზაყანოელთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხი. კვლევის მიზანი იყო „დაემტკიცებინათ“ ამ მხარის მოსახლეობის არაქართული წარმომავლობა. ამ „სახელმწიფო შეკვეთის“ პირველი „პროდუქტის“ ავტორია მ. სელეზნევი, რომელმაც სამურზაყანოელები აფხაზებად გამოაცხადა [432]. მსგავსი იდეებია გატარებული ა. ბერჟეს [357], ს. დუხოვსკის [71], გ. ფილიპსონისა [93] და ნ. ალბოვის [334] მიერ.

ცარიზმის მეცნიერთა კვალს დაადგა ქართველი რენეგატი კ. მაჭავარიანიც, რომელიც თავისი „მოსაზრებების“ ტირაჟირებას შავრაზმული გაზეთის «Черноморский вестник» ფურცლებზე ახდენდა [400; 401; 402; 403; 397; 399; 404].

1892წ. გამოქვეყნდა რუს ი. პანტიუხოვის კვლევა, რომლის ანთროპოლოგიურმა „ძიებებმა“ თურმე გამოაჩინა მნიშვნელოვანი განსხვავებები სამურზაყანოელებსა და მეგრელებს შორის [421; 422].

სამურზაყანოს ეთნოგრაფიის საკითხებში გარკვეული გამოკვლევები ჩაუ-

ტარებია რუს მკვლევარს ლ. სოლოვიოვას, რომლის მართებული დაკვირვებით ამ მხარეში აფხაზები გვიან შუა საუკუნეებში გამოჩნდნენ. თუმცა, შემდგომი დასკვნებით მან ახალი ეთნიკური სუბიექტის – „სამურზაყანოელის“ – ჩამოყალიბება დაუშვა [436; 437; 129].

ისტორიული სამურზაყანოს წარსული, ბუნებრივია, არ დარჩენილა აფხაზ ისტორიკოსთა ყურადღების მიღმა. აფხაზეთის გასაბჭოების შემდეგ, ახალი ძალით განახლდა სამურზაყანოელთა ეთნიკური წარმოშობის „შესწავლა“. ამ პერიოდის მკვლევარი ს. ბასარია მათ მეგრულ წარმომავლობის საკითხის დასამკვირვებლად კი არ მიიჩნევდა [347].

XXს. 50-იანი წლების დასაწყისში ხ. ბლაჟამ ტოპონიმიკის მოშველიებით სცადა სამურზაყანოელთა ეთნიკური ვინაობის დადგენა. მეცნიერის მტკიცებით, გალის რაიონის ტოპონიმიკაში აფხაზური შრე ადგილს „უთმობს“ მეგრულს [351; 353]. როგორც სავსებით სწორად მიუთითებს პ. ცხადაია, ხ. ბლაჟამ უბრალოდ მიჩქმალა ამ რეგიონში ქართველური ტოპონიმიკური შრის პირველადობა [285.203-205].

სამურზაყანოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის ცალკეული საკითხები გაშუქებული ჰქონდა გამოჩენილ აფხაზ ისტორიკოსს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, პროფ. გ. ძიძარიას [369; 369; 371].

ცნობილი აფხაზი ეთნოგრაფი და ისტორიკოსი შ. ინალ-იფა თავდაპირველად სავსებით სამართლიანად აცხადებდა, რომ აფხაზებმა, მეგრელებთან ფეოდალური შინაომების პირობებში, დაიკავეს კოდორი-ენგურის შუამდინარეთი [381]. თუმცა, მოგვიანებით მან რადიკალურად შეცვალა ეს მოსაზრება და სამურზაყანოს ავტოქტონ მოსახლეობად მხოლოდ აფხაზები მიიჩნია [382; 383; 384; 385].

უკანასკნელ პერიოდში „აფხაზური ისტორიოგრაფია“ „წარმატებით“ აგრძელებს სამურზაყანოს ისტორიული წარსულის სრულიად უცერემონიო გაყალბებას. ამ საქმეში განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი ზემოთნახსენებმა თ. აჩუგამ, რომელმაც სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა ისტორიული სამურზაყანოს მკვიდრთა „ეროვნული თვითშეგნების“ პრობლემებს [460]. მასში ავტორი ყოველნაირად ცდილობს სამურზაყანოელთა აფხაზური წარმომავლობა დაამტკიცოს, თუმცა საამისოდ წარმოდგენილ საისტორიო საბუთებს შორის ყველაზე „უძველესი“ მხოლოდ 1788 წლით თარიღდება და მკვლევარი რატომღაც არ დაინტერესებულა, თუ რა ხდებოდა XVIIIს. მიწურულამდე ამ მხარეში.

სამურზაყანოს ისტორიის საკითხები მთლიანად თავდაყირაა დაყენებული ო. ბლაჟასა და ს. ლაკობას აფხაზეთის ისტორიის „სახელმძღვანელოში“, სადაც

სამურზაყანო მიხნეულია მხოლოდ აფხაზთა საცხოვრის ტერიტორიად [349; 350]. თუმცა, ამ მხარეში (და ეს სათანადოდ იქნება ნაჩვენები წარმოდგენილი ნაშრომის შესაბამის ნაწილში) XVIII ს. დამდეგამდე აფხაზთა განსახლების არავითარი ნაკვალევი არ ჩანს და აქ მათი დაფუძნება მოხდა მას შემდეგ, რაც ის ოდიშის მთავრებს წაართვეს შარვაშიძეებმა XVIII ს. მიწურულს. 1805 წლის 9 ივლისს სოფ. ბანძაში ლევან V დადიანი სამეგრელოს მთავრად დამტკიცების ცერემონიაში მონაწილეობდნენ სამურზაყანოს მმართველი საგვარეულოს წარმომადგენლები ლევან და მანუჩარ შარვაშიძეებიც, რომლებმაც, ოფიციალურად დაადასტურეს რა, რომ ოდითგანვე იყვნენ „სამეგრელოს თვითმპყრობელის თავადის დადიანის“ კუთვნილება [84.527] და ასევე დაიფიცეს რუსეთის იმპერატორის ერთგულებაზე. ეს ნიშნავდა სამურზაყანოს, როგორც სამეგრელოს ნაწილის, შესვლას რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში.

ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას ყოველივე ამას არაფრად აგდებენ და ამ ფაქტის წარმოჩენას იმგვარად ცდილობენ, რომ სამურზაყანომ დამოუკიდებლად მიიღო რუსეთის „მფარველობა“, სამეგრელოს მთავარი კი მხოლოდ შუამავლის როლს ასრულებდა. დასახელებული აფხაზი ისტორიკოსები ცრუობენ უბრალოდ ცრუობენ, როცა 1840 წ. სამურზაყანოს რუსულ ადმინისტრაციულ ერთეულად – საბოქაულოდ გადაქცევას ამ კუთხეზე მიხეილ შარვაშიძის უფლებების დადასტურებად აცხადებენ [349.245]. ამ მტკიცებას არანაირი საფუძველი არ აქვს. რუსებმა, როგორც ამას ჩვენი საკვალიფიკაციო ნაშრომის III თავში ვაჩვენებთ, ასეთი გადაწყვეტილება მიიღეს არა აფხაზეთის მთავარის პრეტენზიების დასაკმაყოფილებლად, არამედ საკუთარი საოკუპაციო-კოლონიური რეჟიმის პოზიციების გასამყარებლად ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავი ზღვის სანაპიროზე, რომელიც პერსპექტივაში ითვალისწინებდა აფხაზეთისა და სამეგრელოს სამთავროების ავტონომიური არსებობის მოსპობას. ეს რომ ასეა, დასტურდება იმითაც, რომ 1840 წლამდე რუსეთის ადგილობრივი ხელისუფლება სამურზაყანოს კატეგორიულად მხოლოდ სამეგრელოს კუთვნილებად განიხილავდა.¹

¹ ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას „სახელმძღვანელოს“ პროპაგანდისტული დანიშნულება სრულიად აშკარაა. შემთხვევითი არაა, რომ ეს წიგნი ფართოდ ვრცელდება დასავლეთელ მეცნიერებში, პოლიტოლოგებში, ჟურნალისტებში, რისი თვითმხილველი და მოწმეც ამ სტრიქონების ავტორიც იყო აშშ-ში ყოფნის დროს 2007 წელს. როგორც ჩანს, ამ „შედეგის“ ერთადერთი ამოცანა მხოლოდ ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას „თვალებით“ ლაჟვარდოვან ფერებში დანახული აფხაზეთის „ჰეროიკული“ ისტორიის წარმოჩენაა. ამ მიზანს ბრმად აღევნებული ავტორები ამ გზით ისევ და ისევ საკუ-

ამრიგად, როგორც ამ მოკლე ისტორიოგრაფიული მიმოხილვიდან ჩანს, დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, რომ ისტორიული სამურზაყანოს წარსული, მთლიანობაში, ნამდვილად არ არის ჯეროვნად შესწავლილი. და ეს იმ ფონზე, როდესაც სეპარატისტები ძალ-ღონეს არ იშურებენ ამ ძირძველი ქართული კუთხის ეთნო-კულტურული და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი ისტორიის მრუდ სარკეში წარმოსაჩენად, და მისი, ისევე როგორც მთელი ამჟამინდელი აფხაზეთის, საერთო-ქართული ისტორიული პროცესიდან მოსაწყვეტად. სწორედ ამიტომაც საშური სამურზაყანოს ისტორიის მონოგრაფიული დამუშავება, რომლის პირველ ცდასაც წარმოადგენს წინამდებარე სადისერტაციო ნაშრომი.

გარდა საკუთრივ მონოგრაფიული შესწავლისა, ჩვენ პირველად წამოვწიეთ, ახლებურად გავიაზრეთ და დავაზუსტეთ საკვლევ პრობლემასთან დაკავშირებული ცალკეული საკითხები, კერძოდ:

1. სამურზაყანოს სტატუსთან დაკავშირებით, ნაშრომში პირველადაა გამოყენებული „კონდომინიუმის“ ფორმულა;
2. უარყოფილია ამ ბოლო დროს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება ყვაპუ შარვაშიძის მოღვაწეობის სეპარატიზმად შეფასების თაობაზე;
3. პირველადაა მეტ-ნაკლები სისრულით გაშუქებული სამურზაყანოს მფლობელების ლევან და მანუჩარ შარვაშიძეების მოღვაწეობა, დაზუსტებულია ამ ლიდერთა პოლიტიკურ მოღვაწეობასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ფაქტის ქრონოლოგია;
4. პირველადაა ყურადღება გამახვილებული მანუჩარ შარვაშიძის მნიშვნელოვან ინიციატივაზე გაეთავისუფლებინათ ბათუმი ოსმალთაგან XIX ს. 10-იანი წლების მიწურულს და ამ საქმეში აფხაზეთის სამთავრო სახლის წევრების მონაწილეობის საკითხზე, რომელიც ისტორიოგრაფიაში აქამდე ერთგვარად მიჩუმათებული იყო.
5. ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული თვალსაზრისით, სამურზაყანო რუსეთმა დადიანისგან გამოისყიდა. თუმცა, სინამდვილეში, სამურზაყანოს ჩამოშორება სამეგრელოსგან და დადიანისთვის თანხის გადახდა, ქრონოლოგიურად თანადროული მოვლენები არ იყო. ამასთან, დადიანისთვის გადაცემული თანხა იყო არა გამოსყიდვის საფასური, არა-

---

თარი ერის ისტორიას ამახინჯებენ და მკითხველიც შეცდომაში შეჰყავთ. ო. ბლაჟასა და ს. ლაკობას „სახელმძღვანელოს“ ამომწურავი კრიტიკა მოცემულია ზ. პაპასჭირის გამოცხადებაში [244].

მედ კომპენსაცია სამურზაყანოს დაკარგვით გამოწვეული ეკონომიკური ზარალისთვის.

6. კრიტიკულად გაანალიზებული და უარყოფილია მოსაზრება სამურზაყანოზე აფხაზეთის მთავრის ქელემ-ბეის სრული კონტროლის დაწესებისა და ამ კუთხის დადიანის გავლენის სფეროდან გასვლის თაობაზე.

თ ა ზ ი I. სამშრზაყანოს წარმოქმნის საპიოხისათვის

§1. აფხაზთა ექსპანსია ენგურისაკენ XVIIIს.

უკანასკნელ მეოთხედში

XVII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში განსაკუთრებით გართულდა ოდიშის სამთავროს მდგომარეობა. ლევან III (შამადავლე) დადიანი (1661-1681),¹ ქართულ ისტორიულ წყაროებში „სრულიად ოდიშისა და აფხაზეთი მპყრობელ-მქონებელის“ ტიტულით მოხსენიებული [319.9], ვერ გამოდგა სახელოვანი ბიძის ლევან II დიდის (1611-1657), რომლის სახელიც გამთავრებისთანავე დაირქვა, ღირსეული მემკვიდრე. 1672წ. სექტემბერში [290.108] იგი ახალციხის ფაშამ იხმო ქუთაისში. დასავლეთ საქართველოში გამწვავებული შინააშლილობით გამეფებული ანარქიის წყალობით და ფეოდალთა ხელშეწყობით 1669 წლიდან ქუთაისში უკვე ოსმალთა ჯარი იდგა.² „ჩხვიძე სეხნიამ არა ინება მეფობა ბაგრატის³ და აღიღო მოპარვით და ზაკვთ ქუთათისის ციხე და მისცა ოსმალთა და მიერით უპყრავთ დღემდე“ [8.839]. ვარაუდობენ, რომ ოსმალებს ლევან III-ის ნაცვლად ახალ-

¹ ლევან III-ის გარდაცვალების თარიღად ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია ვახუშტის მონაცემები: 1680წ. [8.844]. ბ. ხორავამ ყურადღება მიაქცია ოდიშში მოღვაწე კათოლიკე მისიონერის გაეტანო ტურკოს 1681წ. 12 ოქტომბრით დათარიღებულ ერთ წერილს, სადაც ის დადიანის გარდაცვალების თარიღად „გასულ თვეებს“ ასახელებს [20.208]. აქედან გამომდინარე, ის მიიჩნევს, რომ ოდიშის მთავარი 1681წ. ზაფხულში უნდა გარდაცვლილიყო [290.108]. ვფიქრობთ, მკვლევრის მოსაზრება სინამდვილესთან ახლოს უნდა იყოს, ვინაიდან ოდიშში იმხანად მყოფ გ. ტურკოს ამ ფაქტთან დაკავშირებით უფრო ზუსტი მონაცემები ექნებოდა. აღსანიშნავია, რომ ბ. ხორავას ვარაუდის მართებულობას ასევე უნდა ადასტურებდეს ნიკო დადიანიც, რომელიც წერდა: „შემდგომად მცირედისა ხანისა მოკვდა დადიანი ლეონ წელს ქრისტესით 1681“ [17.164]. თუმცა, ნ. დადიანის თხზულების გამომცემელმა შ. ბურჯანაძემ ეს თარიღი შეცდომად მიიჩნია და ვახუშტისეულ დათარიღებას დაუჭირა მხარი [17.236, შენ.386]. მართალია, ნ. დადიანი თავისი ნაშრომის დიდ ნაწილში, ფაქტობრივად, ვახუშტი ბატონიშვილს მიჰყვება და იმეორებს, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, განსხვავებული თარიღი მიუთითა, რაც ნამდვილად არ უნდა იყოს შემთხვევითი. ეტყობა მას საამისო საფუძველი გააჩნდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, უპირატესობა ნ. დადიანისეულ ქრონოლოგიას უნდა მიენიჭოს.

² ის, რომ ქართველ ფეოდალთა ამ უგუნურ აქტს დასავლეთ საქართველოს გამაჰმადიანება არ მოჰყოლია სამცხე-საათაბაგოს მსგავსად, ნ. ბერძენიშვილი ოსმალთა იმპერიის დასუსტება-დაცემის პროცესის დაწყებად მიიჩნევდა [144.274].

³ ბაგრატ IV, რომელსაც ოთხჯერ ეჭირა იმერეთის სამეფოს ტახტი: 1660წ., 1663-1668წწ., 1669-1678წწ. და 1679-1681წწ. [250.498].

ციხის ფაშის კარზე აღზრდილი ლევან II დადიანის შვილიშვილის გამთავრება სურდათ [290.108]. დადიანი მიუხვდა ამ „მიპატიუების“ რეალურ არსს და წინააღმდეგობის გასაწევად მოემზადა. სამეგრელოს მთავარმა დახმარებისათვის აფხაზებს უხმო. 19 სექტემბერს შარვაშიძე თავისი მხედრობით შევიდა ოდიშში, თუმცა, დადიანს დამხმარე ძალის ნაცვლად, ერთ-ერთ ამწიოკებლად მოეგლინა [112.336-337; 108.104; 59.207]. მკვლევართა ვარაუდით, ეს უნდა ყოფილიყო კათოლიკე მისიონერთა წერილებში „სუსტარ სარაზიად“ მოხსენიებული [20.208] საუსტან (ბაგრატ) შარვაშიძე [290.108; 240.102].¹ აფხაზებმა თითქმის მთელი სამეგრელო მოარბიეს [237.47]. ისინი საკმაოდ დიდხანს აწიოკებდნენ ოდიშს (თითქმის 13 ოქტომბრამდე), რომლის შედეგად მათ *„წაუყვანიათ ათას ორასი კაცი, ბევრი პირუტყვი და დიდი ნადავლი წაუღიათ; დაურბევიათ ერთი თეათინელის სახლი, საიდანაც სამი ტყვე წაუყვანიათ“* [112.350-351; 108.110-111; 59.215-216].²

როგორც ჩანს, ამ მოვლენებს უნდა ეხმაურებოდეს ერთი აფხაზური ხალხური ლექსი, სადაც ყურადღებას იქცევს ის, რომ დედისერთა სათბეი მიჰყავთ ოჩამჩირეში [317.204-205]. კონტექსტიდან გამომდინარე, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ის მიჰყავთ საომრად მეტად საშიშ მხარეში, რასაც არ მაღავენ სათბეი და დედამისი. ამასთავე, შეიმჩნევა, რომ ოჩამჩირეს მხარეში საომარი კონფლიქტი პერმანენტულ ხასიათს ატარებს. ფინალში კი ვიგებთ, რომ სათბეიმ *„ჯგერდას თემის“* „ხალხისათვის გაწირა თავი“ და ბრძოლაც იმ მიდამოებში მომხდარა. ნაწარმოებში არ არის დაკონკრეტებული, თუ ვის ებრძვიან აფხაზები ოჩამჩირეში და არც ისტორიული ეპოქაა განსაზღვრული. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მაჰმადიანი სათბეი (ყოველ შემთხვევაში, მისი თურქული წარმომავლობის სახელი ამ სარწმუნოებაზე მიგვითითებს) გაგზავნილია ოჩამჩირეში ოდიშართა წინააღმდეგ საომრად. ნაწარმოების გმირის სარწმუნოება და ბრძოლის გეოგრაფია გვაფიქრებინებს, რომ საუბარია XVIII ს. II ნახევრის მოვლენებზე, როცა აფხაზთა სამთავრო წარმატებით ახდენდა ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთი მიწების დაუფლებას. თუმცა ეს ბრძოლები არც ისე იოლი იყო აფხაზთათვის და იქ საომრად წასვლა მათთვის დიდი საშიშროებას წარმოადგენდა. ჩანს, იმ მხარეში მეომართა გაგზავნა

¹ მის დროს განსაკუთრებით გახშირდა აფხაზთა მარბიელი თავდასხმები სამეგრელოზე და, როგორც ზ. ანჩაბაძე აღნიშნავდა, აფხაზები უკვე მუდმივ საცხოვრებლადაც რჩებოდნენ კოდორი-დალიძგას შუამდინარეთში [339.142].

² ერთი თვის შემდეგ კი ოდიშის მოსახლეობა ახალი განსაცდელის წინაშე დადგა. ამჯერად სამთავროში ოსმალები შეიჭრნენ, რომლებმაც საშინლად დააწიოკეს სამეგრელო [290.108-109].

უფრო იძულების ხასიათს ატარებდა. სავარაუდოა, რომ ლექსში ასახული მოვლენის დროს, აფხაზეთ-ოდიშის საზღვარი ჯგერდასა და ოჩამჩირეს შორის გადიოდა, რადგან როგორც ვნახეთ, სათბეიმ თავი გაწირა ჯგერდას თემის მოსახლეობისთვის ანუ, ეს ხალხი მისთვის მშობლიური იყო.

აღსანიშნავია, რომ 1672წ. მოვლენები კ. ოკუჯავას საფუძველს აძლევს აფხაზეთის სამთავროს საბოლოო ჩამოყალიბება XVIII. 70-იანი წლებით დაათარილოს, რადგან ამ სამხედრო აქტით „შარვაშიძეებმა საბოლოოდ მოიშორეს სამთავრო ვაღდებულებები და სიუზერენის ყოველგვარი დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლდნენ“ [228.24,26].¹ ვფიქრობთ, რომ შარვაშიძის ამ „ვერაგულ მოქმედებებს“ [112.350-351; 108.110-111; 59.215-216] საფუძველად სულ სხვა რამ ედო:

XVIII. დასაწყისში აფხაზეთში ძლიერდება ოსმალეთის გავლენა ისევე, როგორც დასავლეთ საქართველოში არსებულ სხვა პოლიტიკურ ერთეულებში. თურქები იქ, განსაკუთრებით სოხუმში დამკვიდრებასაც ცდილობენ. იწყება აფხაზი დიდებულების მიერ ისლამის მიღება, რაც, თავისთავად, ნიშნავდა სტამბოლის პოლიტიკური კურსის აღიარებას. უკვე იმავე ასწლეულის 30-იანი წლებისათვის წყაროები აფიქსირებენ ერთ-ერთ შარვაშიძეს, რომელიც აშკარად თურქული წარმოშობის სახელს – ყარაბეი (Carabey) – ატარებს [340.273,289; 151.196]. აფხაზეთი ოსმალეთის მოხარკე ხდება [340.273; 248.94]. ეტყობა, 1672წ. ამბების წინ ოსმალთა დიპლომატებმა კარგად იმუშავეს აფხაზეთის მთავართან და უზრუნველყვეს მისი მხრიდან გარანტია იმისა, რომ აფხაზები ოდიშართ, ამ შემთხვევაში, დახმარებას არ გაუწევდნენ. ალბათ, შეუძლებელიც იყო, რომ ახალციხის ფაშას ეს სამხედრო ოპერაცია წამოეწყო დასავლეთ საქართველოში პოტენციური მოკავშირის ძიების გარეშე. შარვაშიძის აგრესია დადიანის წინააღმდეგ კი მოწმობს იმას, რომ ის უკვე არ ელოდა ოსმალთა შემოსევას საკუთარ სამთავროში.

რაც შეეხება აფხაზეთის სამთავროზე დადიანის ხელისუფლების დაკარგვას, როგორც ჩანს, აქტიურ ფაზაში ეს პროცესი ლევან II დადიანის გარდაცვალების (1657წ.) შემდეგ უნდა შესულიყო. ეს ძლევამოსილი ხელისუფალი თითქმის მთელი თავისი მთავრობის მანძილზე ოდიშზე აფხაზთა შეტევების შეკავებით იყო დაკავებული. მართალია, მისი მეცადინეობა ამ მიმართულებით, შედარებით, წარმატებული აღმოჩნდა,² თუმცა, მხოლოდ დროებით, რადგან მის შემკვიდრეებს უკვე ნაკ-

¹ ზოგადად, ეს საკითხი ჯერ კიდევ სამეცნიერო დავის საგანია და ამ პრობლემის გარშემო სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს [314.120-142].

² როგორც ცნობილია, თავისი მმართველობის გარიჟრაჟზე, ლევან II სეტემან შარვაშიძის (ლამ-

ლებად შესწევდათ უნარი ოდიშის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვრების შენარჩუნებისა. 1661წ. სოლომონ შარვაშიძემ უარი შეუთვალა ვამეყ დადიანის მეუღლეს ელენე გურიელს, ოდიშარებთან ერთად შებრძოლებოდა ქართლის მეფეს ვახტანგ V შაჰნავაზს (1658-1675) [290.103]. ვამეყის დამარცხების შემდეგ, შაჰნავაზი ზუგდიდში ჩავიდა, დადიანობა შამადავლე იოსების ძე (ზემოხსენებული ლევან III) უბოძა და სოლომონ შარვაშიძესაც, რომელიც მას ზუგდიდში ეახლა [8.849-850,836], ოდიშის ახალი მთავრის მორჩილება (გასაღობა) დაუბარა [240.100-101].

როგორც ჩანს, სწორედ ამან განაპირობა ლევან III-ის ზემოთხსენებული ტიტულატურა. სხვა არანაირი ისტორიული საბუთი არ არსებობს იმისა, რომ გავიგოთ, თუ როგორ გახდა ის „აფხაზეთის მპყრობელ-მქონებელი“. ეტყობა, აფხაზებს გარკვეული ძალების მოკრება სჭირდებოდათ ოდიშზე შეტევების დასაწყებად და ამიტომ დამორჩილდა სოლომონ შარვაშიძე შაჰნავაზს. სავარაუდოა, რომ საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროში მიმდინარე შიდა სოციალურ-პოლიტიკური პროცესები – ურთიერთობები საკუთრივ შარვაშიძეთა სახლის წევრებს შორის, სხვა ადგილობრივ დიდგვაროვნებთან – არ იძლეოდა შესაძლებლობას ოდიშის წინააღმდეგ, ენგურს გამოღმა მაინც საომარი ოპერაციების განსახორციელებლად. მართლაც, სულ მოკლე ხანში, აფხაზებმა განაახლეს მარბიელი შეტევები სამეგრელოზე: ისინი თავს დასხმიან ცაიშის ტაძარს, წალენჯიხის მონასტერს [23.188,222; 290.110].¹ ის, რომ აფხაზთა ლაშქრობები აფხაზეთ-ოდიშის საზღვრები-

---

ბერტი მას „შარაშიად“ მოიხსენიებს [28.23]) ქალიშვილზე დაქორწინდა [27.90]. იღ. ანთელავას ვარაუდით, ქორწინებას 1614-1615წწ. უნდა მომხდარიყო [114.55]. მისივე მართებული შენიშვნით, ამ შეუძლების საფუძველი სავსებით პრაგმატული იყო: ახალგაზრდა მთავარი აფხაზეთზე კონტროლის დაწესებას ისახავდა მიზნად [114.55]. ამით დადიანს, ჩანს, აფხაზთა მხრიდან მომავალი საფრთხის განეიტრალება სურდა. ზ. ანჩაბაძის აზრით კი, აფხაზეთის დამოკიდებულება ოდიშისადმი ლევან II დადიანის მმართველობის პერიოდში ნომინალური იყო [340.264-265]. მეცნიერმა ეს დასკვნა ლამბერტის ერთ ცნობაზე ააგო, სადაც იტალიელი მისიონერი წერს, რომ ლევანმა აფხაზებს „ხარკად დაადგა რამდენიმე მწვეარ-მეძებარი და მიმინო“ [28.28]. ის, რომ ზ. ანჩაბაძის დასკვნა, ამ შემთხვევაში, მთლად დამაჯერებელი არაა, საკუთრივ ლამბერტის მონათხრობიდანაც ირკვევა. კათოლიკე სასულიერო პირი წერდა, რომ აფხაზებისაგან სხვა სახის ხარკის მიღება შეუძლებელი იყო, რადგან „ეს ხალხი მოქალაქეობას და ვაჭრობას მოკლებულია, და არც ფული გააჩნია, არც საქონელი“ [28.28]. აფხაზები რომ ფულს არ ხმარობდნენ, ამას ჯოვანი და ლუკა [38.170] და ევლია ჩელეპიც [48.103] ადასტურებენ. XIX ს. 20-იან წლებში იგივეს აღნიშნავდა ჟ. ფრანსუა გამბა: „აფხაზებს... წარმოდგენაც კი არა აქვთ ოქროსა და ვერცხლის მონეტების ღირსებებზე, რომელთაც ისინი მრავლად პოულობენ თავიანთ მხარეში და ჩვეულებრივ გადაადნობენ ხოლმე“ [14.88].

¹ „უამებთა ამათ შინა იყო კირთება ოდიშს აფხაზთაგან“, აღნიშნავს ვახუშტი ამ წლების მოვ-

დან ესოდენ მოშორებულ ტერიტორიებზე განხორციელდა, ალბათ, შარვაშიძეთა ურჩობას მიუთითებს. მით უფრო, ეს ცხადი ხდება ჟან შარდენის ერთი ცნობის მიხედვით, სადაც ნათქვამია, რომ ლევან III-ის მიერ დასახმარებლად „მოწვეულ“ შარვაშიძეს ოდიშის მთავრისათვის „აღთქმა და ფიცი“ მიუცია, რომ ოსმალთა წინააღმდეგ დახმარებას აღმოუჩენდა [112.35-351; 108.110-111; 59.215-216]. როგორც ჩანს, თუ არა ასეთი გარანტიები, დადიანი, ალბათ, არც დაუკავშირდებოდა შარვაშიძეს. მართალია, „აღთქმა და ფიცი“ ჩვეულებრივი მოვლენაა სიუხერენისა და ვასალის ურთიერთობებში, მაგრამ ის წინავითარება, რაც ამ კონკრეტულ შემთხვევას უძღვრება, მიგვანიშნებს, რომ თავად ლევან III „აფხაზეთის მპყრობელ-მქონებელი“ მხოლოდ ამ ტიტულატურით თუ იყო.¹

საბოლოოდ, ვასალობის ნომინალური ვალდებულების ჩამოშორება შარვაშიძეებმა, ეტყობა, ლევან III გარდაცვალების შემდეგ ოდიშში ამტყდარი შინააშლილობის დროს მოახერხეს. განთავისუფლებული ოდიშის ტახტისათვის უმწვევესი ბრძოლა გაჩაღდა. ტახტის ერთადერთი მემკვიდრე მანუჩარი გიორგი III გურიელმა (1664-1684) მოკლა, რომელსაც თავად მოუხდა ამ „ვაკანსის“ დაკავება [8.844]. ამ არეულობით ისარგებლა ზემოხსენებული საუსტან შარვაშიძის შვილმა სორეხმა (სავარეხმა), ლათინ მისიონერთა რელაციების „სარეკ სარაზიამ“ (Sarrech Sarrasia) [20.208],² რომელმაც გაილაშქრა ოდიშში და თავი მთავრად გამოაცხადა, რადგან კათოლიკე მისიონერის, გაეტანო რასპონის ცნობით, „*იმას დაეპყრო იქაურობა*“ [20.208]. სორეხი საკმაოდ ძლიერი და გავლენიანი პირი ყოფილა, არა მარტო საკუთრივ აფხაზეთსა თუ ოდიშარებში, არამედ ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ ალანებშიც (Alani). როგორც კათოლიკე მისიონერი რასპონი რომში გაგზავნილ წერილში იუწყება, ოსებთან მიმავალ რასპონისათვის სორეხს საკმაოდ დიდი ამაღლა გაუყოლებია და ალანთა მთავარს ბუსლაყსაც (Buslak) ის დიდი პატივით მიუღია, როგორც სორეხის წარმომადგენელი [339.143]. ბ. ხორავას ვარაუ-

---

ლენებზე საუბრისას [8.842].

¹ დ. მუსხელიშვილის მიხედვით, ეს ტიტულატურა მიუთითებს იმაზე, რომ, ლევან III დადიანის დროსაც კი, აფხაზეთი „ქართულ პოლიტიკურ-კულტურული სამყაროს“ ნაწილად ითვლებოდა [415.140]. ვიზიარებთ რა, რომ აფხაზეთი ქართული სამყაროს ნაწილად რჩებოდა მომდევნო საუკუნეებშიც კი, ჩვენთვის გაუგებარი რჩება, თუ რატომ დააკავშირა მეცნიერმა ეს დასკვნა ლევან III-ს ტიტულატურასთან.

² საუსტან და სორეხ შარვაშიძეები მოხსენიებული არიან ბიჭვინთის სახარების ერთ-ერთი მინაწერში [66.74; 290.111-112; 240.102].

დით, სორეხის დედა ოდიშის სამთავრო სახლიდან იყო და ეს აძლევდა მას ლეგიტიმურ უფლებას სამეგრელოს მთავრის ტახტზე პრეტენზია განეცხადებინა [290.114]. თუმცა, მისი მთავრობა ოდიშართათვის მიუღებელი აღმოჩნდა. საბოლოოდ, სორეხმა თავისი ხელისუფლების განმტკიცება მხოლოდ მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე შეძლო, დანარჩენი ოდიშის დადიანობა, ოსმალეთის სულთნის ხელდასმით, 1683წ. ახალციხეში მყოფმა ლევან III დადიანის უკანონო შვილმა – ლევან IV-მ – მიიღო [239.103; 290.114].¹ როგორც ირკვევა, სორეხ შარვაშიძემ ხანგრძლივად ვერ შეძლო ამ ტერიტორიების ფლობა და ამ მხარეს ზეგნაყ შარვაშიძე დაეუფლა [290.114; 240.102-103].

1689წ. მასთან ზუფუს (ლიხნის) რეზიდენციაში „*კამრაოდენმე*“ სტუმრობდა არჩილ შაჰნავაზის ძე, რომელიც იმ პერიოდში იგი იმერეთის ტახტზე მორიგ ასვლას ცდილობდა. მას „*მოვეება შარვაშიძე, ისტუმრა პატივით, ვითარცა მეფე*“ [8.851; 17.166]. როგორც ჩანს, აფხაზეთის მთავარი უკვე აღიარებული მოთამაშე იყო საქართველოს პოლიტიკური „ჭადრაკის დაფაზე“ და იგი იმერეთის მეფის უზენაესობას აღიარებდა [230.159]. წყაროები უკვე არაფერს ამბობენ მის ვასალურ დამოკიდებულებაზე დადიანის წინაშე ანუ არჩილს არ მიუთითებია შარვაშიძისათვის დამორჩილებოდა ოდიშის მთავარს. ამიტომ, ვფიქრობთ, ნ. ჯიქია მართებულად ათარიღებს აფხაზეთის სამთავროს მიერ ოდიშისაგან დე-იურე დამოუკიდებლობის მოპოვებას XVIII ს. 80-იანი წლებით [314.140]. ამავე პერიოდით ათარიღებდა ამ მოვლენას აფხაზი ისტორიკოსი შალვა ინალ-იფაც [381.142].

აფხაზეთის სამთავროს საბოლოო ჩამოყალიბების საკითხის გარკვევასთან დაკავშირებით ყურადღება გვინდა მივაქციოთ შემდეგ გარემოებებს. კერძოდ, მიგვაჩნია, რომ შარვაშიძეც, როგორც სხვა ამავე სოციალურ-პოლიტიკური სტატუსის მქონე ქართველი ფეოდალი, მიისწრაფვოდა საკუთარი ძალაუფლების გაძლიერება-განმტკიცებისკენ და საერთო ქართულ პოლიტიკურ ასპარეზზე საკუთარი ადგილის დაკავებას. ეს პროცესი, სულ ცოტა XIV ს. მიწურულიდან მაინც უნდა დაწყებულიყო. მაგალითად, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ვამეყ I დადიანის (1474-1482) ჯიქეთში ლაშქრობის ერთ-ერთი მოტივს (გარდა ჩრდილო-დასავლეთის საზღვრების განმტკიცებისა) შარვაშიძის დამორჩილება წარმოადგენდა, რო-

¹ მიუხედავად ლევან IV-ს გამთავრებისა, რეალური ძალაუფლების მატარებელი და ფაქტობრივი მმართველი იყო გიორგი ლიპარტიანი, რომლის მამამ – კაცია ჩიქვანმა – ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის გაბრიელის (თავისივე ძმის) მეშვეობით დიდი გავლენა მოიპოვა ლევან III-ს კარზე. დადიანმა მას სალიპარტიანო და ვეზირობა უბოძა.

მელიც, ჩანს, „უკვე იწყებდა ბრძოლას დადიანის ვასალური დამოკიდებულებისა-
გან თავის დასახსნელად“ [233.153; 213.49]. კ. ოკუჯავა მიიჩნევს, რომ „თავისი უფ-
ლებრივი მდგომარეობით XVIIIს. 60-ინ წლებამდე შარვაშიძე თავადის დონეზე
იდგა“ [228.21]. როგორც ჩანს, შარვაშიძე იყო მთავარი, მაგრამ იგი არ იყო „ტო-
ლი“ არც გურიელისა და, მით უფრო, არც – დადიანისა, მაგრამ ის, რანგით,
უფრო მაღალი სტატუსის მატარებელი იყო, ვიდრე რომელიმე მეფის თუ მთავ-
რის თავადი. შარვაშიძეთა „სრული“ გამთავრება აფხაზეთის რუსეთის „მფარვე-
ლობის“ ქვეშ შესვლის შემდეგ უნდა მომხდარიყო, როდესაც მთავრის ძალაუფ-
ლება რუსეთის მხარდაჭერამ გააძლიერა.

რატომ ვერ მოხდა მათი „სრული“ გამთავრება მანამდე? ამის მიზეზი საძიე-
ბელია თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გვიანდელი შუა საუკუნეების პე-
რიოდში მიმდინარე ეთნო-სოციალური ხასიათის ცვლილებებში, როდესაც კავკა-
სიიდან ჩამოსულ ხალხებს „თან მოჰყვა“ მათი სოციალურ-ეკონომიკური ვითარე-
ბა, რომელმაც აქ მანამდე არსებული მაღალგანვითარებულ სოციალურ-ეკონომი-
კურ ურთიერთობათა დეგრადაცია-დაქვეითება გამოიწვია [147.614-616]. ამის გამო,
შარვაშიძე შეიძლება განვიხილოთ, როგორც „პირველი თანასწორთა შორის“,
კერძოდ – მარშანიებთან, აჩბებთან, ემხვარებთან მიმართებაში.

მაგრამ მოვუბრუნდეთ XVIIIს. მიწურულის მოვლენებს, რომელთა ფონზე,
აფხაზეთ-ოდიშის საზღვრად მდინარე ენგური დადგინდა და აფხაზეთიც თანამე-
დროვე საზღვრებში გაფორმდა [336.40-41; 239.103]. კოდორ-ენგურის შუამდინარე-
თის მოსახლეობას ურთულესი მდგომარეობა შეექმნა: „მოსახლეობის მნიშვნე-
ლოვანი ნაწილი განადგურდა – დაიღუპა, გაიხიზნა, ან მონად გაიყიდა. დაიწყო
დაცარიელებული ტერიტორიის ათვისება აფხაზების მიერ, რომლებიც ჩამოდიან
კოდორის გაღმიდან... რაც შეეხება უფრო სამხრეთით – დალიძგასა¹ და ენგურს
შორის მდებარე ტერიტორიას, მისი ისტორია ამგვარად წარმართა: ეს ტერიტო-
რია დაიპყრეს აფხაზებმა“ [118.226]. პროფესორი გ. ანჩაბაძე მართებულად აფა-
სებს ვითარებას, როცა აღნიშნავს, რომ მოხდა ამ ტერიტორიის **დაპყრობა** (ხაზ-
გასმა ჩვენია – კ.კ.) აფხაზთა მიერ.

ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, ის იმეორებს და ეთანხმება ზ. ანჩაბაძისე-
ულ ანალოგიურ შეფასებას: «абхазские феодалы... в начале 80-х гг. XVII в. вторглись
на территорию Мегрельского княжества и **захватили** его северные районы вплоть до р.

¹ ძველი ქართული მატინებისეული ეგრისწყალი [340.7; 222.112; 176.11-12].

Ингури» [340.270, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. თუმცა აქვე არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ზ. ანჩაბაძის ერთ საეჭვო დასკვნას, რომელსაც იმეორებს გ. ანჩაბაძეც [118.226]. მხედველობაში გვაქვს მეცნიერის მტკიცება იმის შესახებ თითქოს შარვაშიძეები მუდამ ცდილობდნენ სამხრეთ აფხაზეთზე საკუთარი მფლობელობის **აღდგენას** (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.) [340.237-238,241-241]. ზ. ანჩაბაძის ეს დასკვნა დამყარებული იყო თამარ მეფის ანონიმი მემატიანის ერთი ცნობაზე. კერძოდ, იქ ჩამოთვლილ ერისთავთა სიაზე [51.33-34]. ამ სიაში ცხუმის ერისთავ ოთალო შარვაშიძის-ძესა და ოდიშის ერისთავ ბედიანს შორის ნახსენებია ამანელის-ძე. მის საგამგებლო რეგიონზე იქ არაფერია ნათქვამი. კ. კეკელიძემ მიიჩნია, რომ ერისთავის საგამგებლო ტერიტორია უნდა ყოფილიყო არგვეთი [50.79], რაც შემდეგ ს. ყაუხჩიშვილმაც გაიზიარა [51.34].

ამის საფუძველზე ზ. ანჩაბაძემ ჩათვალა, რომ თამარის დროს თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ადგილი უნდა ჰქონოდა ცვლილებებს ქვეყნის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დაყოფაში, რაც გამოიხატა აფხაზეთისა და ცხუმის საერისთავოების ტერიტორიების გაერთიანებაში ცხუმის საერისთავოს ფარგლებში. ეს ცვლილება კი, თურმე, განაპირობა ეთნიკურმა ფაქტორმა, კერძოდ იმან, რომ ორივე საერისთავოს ტერიტორიაზე სახლობდნენ ეთნიკურად ერთგვაროვანი აფხაზური (ავსუური) ტომები [340.177-178]. მაგრამ თამარის ისტორიკოსის ქრონიკის შემდგომი ტექსტოლოგიური შესწავლის შედეგად კარგა ხანია შეტანილია სავსებით დასაბუთებული კორექტივი *„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“* ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტის კ. კეკელიძე – ს. ყაუხჩიშვილისეულ წაკითხვაში [281.222-227; 115.13-14],¹ რის საფუძველზეც გამოირიცხა ცხუმისა და აფხაზეთის საერისთავოების გაერთიანება შერვაშიძეთა მესვეურობით [163.12-14; 130.245-247; 426.179, შენ.13]. ეს მოსაზრება ერთგვარად გაიზიარა მ. ლორთქიფანიძემაც [208.419, შენ.4]. ამ საკითხზე მსჯელობისას არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს ერისთავთა სიის ვახუშტი ბატონიშვილისეულმა ვარიანტმა: **„დადათო შარვაშისძე აფხაზთა; ამუნელისძე ცხომისა; ბედიელი ოდიშისა“** (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.) [8.172]. სავარაუდოა, რომ მას ჰქონდა *„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“*

¹ ილ. ანთელავას შეტანილი აქვს შესაბამისი კონიექტურა თამარის ისტორიკოსის თხზულების ტექსტში, მის მიერვე განხორციელებულ *„ქართლის ცხოვრების“* გამოცემაში [64.327]. აქვე, საგანგებოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ *„ქართლის ცხოვრების“* უახლეს გამოცემაში გ. ცქიტიშვილი-ილ. ანთელავას კონიექტურა რატომღაც იგნორირებულია და დატოვებულია ამ ფრაგმენტის ტრადიციული (კ. კეკელიძე-ს. ყაუხჩიშვილისეული) წაკითხვა [52.408].

გადამწერთა მიერ დაუმახინჯებელი ხელნაწერი, სადაც ამანელის-ძის საერისთაო აუცილებლად აღნიშნული იქნებოდა. წყაროებში მისი მოუხსენიებლობა მხოლოდ გადამწერთა მიერ დაშვებული შეცდომით თუ აიხსნება. აქვე დავამატებთ იმასაც, რომ ცხუმ-აფხაზეთის გაერთიანებას სხვა მემკვიდრეთა ცნობებიც გამოირიცხავენ. კერძოდ, ჟამთააღმწერელი წერს, რომ ლაშა-გიორგი „ნადირობდის ცხუმს და აფხაზეთს, და განაგნის საქმენი მანდაურნი“ [57.156; 58.526]. მკვლევართა დაკვირვებით, ეს ცნობა პირდაპირი მოწმობაა იმისა, რომ აღნიშნული საერისთაოთა გაერთიანებას ადგილი არ ჰქონია [426.185].

ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ცვლილებებს ამ მხარეში ადგილი მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს მეფის დავით რუსუდანის ძე ნარინის (1247-1293) გარდაცვალების შემდგომ პერიოდში უნდა ჰქონოდა, როცა მის მემკვიდრეს კონსტანტინეს ძმა მიქაელი აუჯანყდა: „და აქუნდათ დღეთა მათთა მარადის ბრძოლა-შლილობა და შფოთი და კლამა ურთიერთთა და იყო ოჯრება ქუეყნისა“ [8.801]. ამით ისარგებლეს დიდებულებმა და „დადიანმა გიორგიმ... მიიტაცა საერისთო ცხომისაცა და დაიპყრა თვთ სრულიად ოდიში ანაკოფიამდე. ეგრეთვე შარვაშიდემ აფხაზეთი“ [8.801] და ა. შ. რამდენიმე წლის შემდეგ გიორგი V ბრწყინვალემ, ფაქტობრივად, აღიარა შექმნილი ვითარება: „მისცა ცხომის საერისთო ბედიელს, ვითარცა პირველ ცხომისა იყო“ [8.258]. ამის საფუძველზე ზ. პაპასქირი ასკვნის, რომ შარვაშიძის საგანმგებლო ტერიტორიას ცხუმი არ წარმოადგენდა [426.186-187].

ზურაბ და გიორგი ანჩაბაძეებისგან განსხვავებული მოსაზრებაა განვითარებული ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას მიერ გამოცემულ აფხაზეთის ისტორიის განმარტებულ წიგნში. მათი განცხადებით: «В результате всех этих событий этническая граница между абхазами и кавтвелами, проходившая до начала II тыс. н. э. по р. Ингур, была восстановлена. Она приобрела одновременно и государственный политический статус, сохраняющийся уже более 300 лет» (ხაზგასმა ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობასია – კ.კ.) [349.168].¹ ცნობილი აფხაზი მხარეთმცოდნე ვ. ფაჩულია თა-

¹ წიგნის ავტორები, თავიანთი „ნაშრომის“ ამ და სხვა ადგილებში, ცდილობენ გაატარონ მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ქართველები და მეგრელები სხვადასხვა ეთნოსები არიან. სხვათა შორის, ანალოგიური „სიბრძნეს“ ამ ბოლო დროს უხვად „აფრქვევს“ ცნობილი ბრიტანელი ქართველოლოგი ჯ. ჰიუიტიც. ჟურნალში «Гражданское общество» ის წერს: «Я никогда не считал мегрелов и сванов грузинами, и они только с 1930 официально стали относиться в этой категории» [450.28-29]. მეორეგან ავტორი არამეგრელებსა და არასვანებს „ეგრეთ წოდებულ გრუზინებად“ («так называемые грузины» [450.27]) მოიხსენიებს და ამით, როგორც ჩანს, ახალი „ცნება“ შემოაქვს ქართველოლო-

ნამედროვე გალის რაიონის ტერიტორიას „უხსოვარი“ («с незапмятных времен») დროიდან აფხაზეთის ისტორიულ ნაწილად აცხადებდა [429.301].

იმისთვის, რომ გავერკვიოთ, თუ რა მოხდა სინამდვილეში – ტერიტორიების დაპყრობა თუ აფხაზეთსა და ქართველებს შორის „ეთნიკური საზღვრის“ აღდგენა, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია, მოკლედ მიმოვიხილოთ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ახ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისისათვის არსებული ეთნიკური ვითარება და ქართულ-აფხაზური ეთნიკური საზღვრის მდგომარეობა.

თანამედროვე „აფხაზური ისტორიოგრაფიის“ მესვეურები ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიას მხოლოდ აფხაზურ ეთნოსის საცხოვრისად მოიაზრებენ. ამ „ღრმად აკადემიური სწავლების“ აფხაზური სეპარატიზმის ერთ-ერთი აქტიური პროპაგანდისტი იყო აწგანსვენებული ი. ვორონოვი, რომელმაც გასული საუკუნის 80-90-იან წლებში სახელი „გაითქვა“ საქართველო-აფხაზეთის ისტორიული წარსულის უხეში გაყალბებით. ამ მხრივ განსაკუთრებით თვალშისაცემია 1992წ. გამოცემული მორიგი „შედგერი“ სახელწოდებით «*Абхазы – кто они?*» [361], რომელიც ერთი წლის (1993წ.) შემდეგ უცვლელად შეიტანა პროფესორ პ. ვ. ფლორენსკისა და ჟურნალისტ-პოლიტოლოგ ტ. ა. შუტოვასთან ერთობლივად გამოცემულ წიგნში «*Белая книга Абхазии*» [463].¹

გიაში. ჯ. ჰიუიტი მკითხველს თავის ამ „დასკვნებს“ ყოველგვარი კომენტარის გარეშე აწვდის. თუმცა, სხვა ადგილას იმასაც აღნიშნავს, რომ «менгрельский язык является родственным грузинскому» [450.26]. ის, რომ ქართული, კოლხური (მეგრულ-ზანური) და სვანური ენები ერთი ფუძე-ენიდან გამომდინარეობენ ლინგვისტიკაში კარგა ხანია აღიარებულია. „ქართველურ ენათა არსებობა არავითარ საფუძველს არ იძლევა ამ ენებზე მოლაპარაკეთა შორის ეროვნული განსხვავების მტკიცებისათვის. ამ მხრივ მოძმე ენებზე მოლაპარაკე ტომები ისევე არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, როგორც სხვადასხვა დიალექტზე მოლაპარაკე ტომები. მათ ძირითადად შეინარჩუნეს ერთიანობის შეგრძნება და ერთნაირი უფლებით შევიდნენ ქართველი ერის შემადგენლობაში“, აღნიშნავს პროფ. ზ. ჭუმბურიძე [321.16] მეგრელები, სვანები და ჯ. ჰიუტისეული „ე. წ. გრუზინები“, რომ ქართველები არიან, ამას არც თანამედროვე რუსი მეცნიერები უარყოფენ [464.75]. თუმცა, ა. გადლო თავის სახელმძღვანელოში ამტკიცებს, რომ ქართველი ხალხის ეროვნული კონსოლიდაცია მხოლოდ რუსეთთან შეერთების (ე. ი. XIX ს.) შემდეგ დაიწყო და «завершился только в течение XXв.» [464.75]. ამასთან, სამართლიანობა მოითხოვს, აღინიშნოს, რომ ა. გადლო მართებულად შენიშნავს ქართველთა და აფხაზთა მრავალსაუკუნოვან მჭიდრო ისტორიულ და კულტურულ ერთობას: «С историей и культурой грузинского народа тесно связана и культура абхазов» [464.85], რასაც ვერ ან არ ხედავენ თანამედროვე აფხაზი ისტორიკოსები.

¹ ამ 30-გვერდიანმა ბროშურამ იმთავითვე გამოიწვია სპეციალისტთა მხრიდან დამსახურებული კრიტიკა. ზ. პაპასქირი წერდა: „ეს არის ავტორის მოურიდელები სწრაფვა, თავდაყირა დააყენოს

ი. ვორონოვისეულ „გაკვალულ“ გზას „ღირსეულად“ მიჰყვებიან ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, რომელნიც თანამედროვე ქართველთა წინაპრებს არც კი მოიაზრებენ დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე. უფრო მეტიც, ძვ. წ. V საუკუნემდე ისინი ქართველურ ტომებს კოლხეთშიც კი არ ხედავენ და საცხოვრის თანამედროვე თურქეთში, მდ. ყიზილ-ირმაკის (ისტ. – ჰალისი) მიდამოებში „გვიბოძებენ“ [350.61]. ისე, ამ ეპოქაში ქართველურ ტომთა, განსაკუთრებით მესხთა, გავრცელების არეალის ერთ-ერთ ნაწილს მართლაც წარმოადგენდა მდ. ჰალისის მიმდებარე მიდამოები [380.67]. აფხაზ ისტორიკოსთა მტკიცებით, თანამედროვე დას. საქართველოს მთელი ტერიტორია აფხაზეთის ჩათვლით, თურმე, მხოლოდ აფხაზთა წინაპრებითა (რომელთა შორის ავტორები ჰენიოხებს, კორაქსებსა და სხვებს ასახელებენ) და ბერძენი კოლონისტებით ყოფილა დასახლებული [364.71; 350.61]. ამასთან დაკავშირებით, სავსებით სამართლიანად შენიშნავს მ. ინაძე, აფხაზი და პროაფხაზურად განწყობილი მკვლევრები ყოველგვარი საფუძვლისა და არსებულ მონაცემთა სათანადო წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის გარეშე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ბერძენ-რომაელ და ბიზანტიელ ავტორთა მიერ დასახელებულ ტომებს აფხაზურ-ადიდურ სამყაროს მიაკუთვნებენ [380.61]. აქვე დავამატებთ იმასაც, რომ აფხაზური სეპარატიზმის ზოგიერთი იდეოლოგი (მაგ., იგივე ი. ვორონოვი) კი იქამდისაც მიდიოდა, რომ აფხაზებს ჩვენი პლანეტის ყველა ერის ნათესავებად აცხადებდა [361.457].¹

ისტორიოგრაფიაში არსებული წერილობითი და არქეოლოგიური წყაროები აღნიშნულ პერიოდში ამ ტერიტორიაზე საკმაოდ ჭრელ ეთნიკურ სურათს წარმოგვიდგენენ, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ეპოქიდან უნდა მომდინარეობდეს, როცა ხდებოდა პალეოკავკასიური ეთნო-კულტურული ერთობის მოშლა [367.13]. ბერძნულ მატრიანებში ჯერ კიდევ ელინისტურ პერიოდში დაფიქსირებული ტომები – ჰენიოხები,² კოლხები, კოლები, კორაქსები,¹ მოსხები

მთელი მსოფლიოს ისტორიაც კი, ოღონდაც არ წარმოაჩინოს რეალური სიმართლე აფხაზთა და ქართველთა ისტორიული თანაცხოვრების შესახებ“ [236.78; 427.226]. ამის შესახებ იხ. აგრეთვე ნ. ლომოურის პუბლიკაცია [391].

¹ ი. ვორონოვის ფალსიფიკატორული ნაღვაწის კრიტიკა იხ.: [235.56-75; 236.76-101; 391; 443.17,23].

² მკვლევართა უმრავლესობა მათ ქართველურ (მეგრულ-ჭანურ, სვანურ) ეთნიკურ სამყაროს მიაკუთვნებს [417.200,208; 396.327; 190.135; 215.63-68; 409.183; 160.115-124; 188.17-18; 217.56-64; 153.212; 240.25-26]. განსხვავებული მოსაზრება აქვს ნ. ლომოურს, რომელიც კატეგორიულად უარყოფს ჰენიოხთა მოსახლეობას კოლხეთში და შესაბამისად არ იზიარებს ჰენიოხ-სანიგთა იდენტიფიკაციას [393.93]. ზ. ანჩაბაძის და შ. ინაღ-იფას მოსაზრებით, ჰენიოხებში აფხაზურ ფესვები უნდა დავინა-

[380.66-67]² – ქართველური სამყაროს წარმომადგენლები არიან, რაც სათანადო წერილობითი, არქეოლოგიური, ტოპონიმიკური და ლინგვისტური მონაცემებითა და კვლევებით დასტურდება.

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიის ზემოაღნიშნული ეთნიკური სურათი ჩვ.წ. I საუკუნეში ცვლილებას განიცდის. რეგიონში (ძველი წელთაღრიცხვის მიწურულიდან მომდინარე: კოლხეთისა და პონტოს სამეფოების გაქრობა, მეზობელი იბერიის დასუსტება, „მითრიდატეს ომები“ და რომის იმპერიის შემოსვლა) განვითარებულმა რთულმა სამხედრო-პოლიტიკურმა კატაკლიზმებმა „ხელ-ფეხი გაუხსნა მეზობელ მთიელებს ბარის რაიონებზე წარმატებული შეტევისათვის“ [216.538; 410.325]. ეს პროცესი იმდენად დამანგრეველი ყოფილა, რომ წყაროები (სტრაბონი, პლინიუს უფროსი), სხვა ფაქტებთან ერთად, ბიჭვინთის გაძარცვასა და დიოსკურიის დაცარიელებას გვამცნობენ [216.539; 410.326]. შედეგად ხდება ის, რომ ანტიკური წყაროები (პლინიუს უფროსი და ფლავიუს არიანე) აქ უკვე ძველ ანუ ადრევე მობინადრე ტომებთან ერთად, ახლებსაც – სანიგებს,³ აფსი-

---

ხთ [341.136-137,173-176; 382.188]. იგივეს იმეორებენ ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, თუმცა არანაირი არგუმენტებით ამ ვარაუდებს არ ამაგრებენ [350.57,61-67]. როგორც ზ. პაპასქირი აღნიშნავს, 1991წ. გამოცემულ აფხაზეთის ისტორიის დამხმარე სახელმძღვანელოში, ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას ოდნავ განსხვავებული მოსაზრება ჰქონდათ დაფიქსირებული, როდესაც გამოკვეთილად არ მიუთითებდნენ ჰენიოსთა კავშირზე აფხაზურ-ადილურ სამყაროსთან [240.251, შენ.10].

¹ ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა კორაქსებს „უძველეს აფხაზურ ტომებად“ მოიხსენიებენ [350.61]. იგ. ჯავახიშვილი ამ ეთნონიმის წარმოშობას ქართული ენის თვისებებზე („რ“-ს გადასვლა „ლ“-ში) დაყრდნობითა და ჰიდრონიმიკის (მდ. მტკვარის ბერძნულ-რომაული ვარიანტი „კირ-ოს“, „კორ-ოს“, „კურ-ოს“) და ტოპონიმიკის („კოლა“ – სამხრეთ საქართველოს ისტორიული პროვინცია, სადაც მდ. მტკვარი სათავეს იღებს) მოშველიებით ცდილობდა და მათ კოლხებთან აიგივებდა [299.396-397; 380.62].

² ფსევდო-სკილაქსი თავის „პერიპლუსში“ მოიხსენიებს, აგრეთვე, მეღანხლენებსაც, რომელთაც კოლესა და კოლხებს შორის განათავსებს. ამ ტომის ეთნიკური იდენტიფიცირების საკითხი ისტორიოგრაფიაში ჯერ საბოლოოდ გადაწყვეტილი არაა [415.115]. მ. ინაძე ფიქრობს, რომ მეღანქლენების მოხსენიება დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე თავად ავტორისეული შეცდომაა [380.65], თუმცა მასვე საყურადღებოდ მიაჩნია გ. ქავთარაძის მიერ 1985 წ. გამოთქმული მოსაზრება, მეღანქლენებისა და მოსხ/მესხების იდენტურობის შესახებ [268.82-84; 380.66].

³ სანიგები პირველად ჩნდებიან ძველი ბერძენი ისტორიკოსის მემნონ ჰერაკლიელის ნაშრომში. ავტორი მათ ასახელებს პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორთან (ძვ. წ. 121-63 წწ.) რომის II ომის (ძვ. წ. 83-81წწ.) ამბების აღწერისას და აღნიშნავს, რომ „*პონტოს უკიდურეს აღმოსავლეთის მხარეებში... სახლობდნენ სანეგები (Σάνηες) და ლაზები (Λαζόνες)*“ [44.46,160]. აქვე უნდა შევეხოთ მემნონის ცხოვრების დათარიღების საკითხსაც. აღსანიშნავია, რომ, როგორც თ. ყაუხჩიშვილი მიუთითებს ისტორიოგრაფიაში ამის შესახებ არსებობს ორი განსხვავებული მოსაზრება: 1)

ლებსა და აბაზგებს – აფიქსირებენ [216.539; 410.326; 443.51; 415.121; 240.27]. ამავე პერიოდში, აფსილ-აბაზგთა გვერდით, ანტიკური ისტორიული წყაროები ასახელებენ სანიგებსაც, რომლებიც პირველად მემნონთან (ძვ. წ. II ს.) სახელდებიან.

საფიქრებელია, რომ ისინი გარკვეულ ტომთა გაერთიანებებს, ე. წ. „სამეფოებს“ წარმოადგენდნენ¹ და მათი ბელადები („მეფეები“), როგორც ამას არიანე თავის „პერიპლუსში“ გვიდასტურებს, რომის იმპერატორისადმი დაქვემდებარებული ხელისუფლები იყვნენ: იულიანე აფსილელს „მეფობა“ იმპერატორ ტრაიანესგან (98-117 წწ.) მიუღია, ხოლო რისმაგ აბაზგიელს კი – კეისარ ადრიანესაგან

ფრანგი არქეოლოგი თეოდორე რეინაკი (Theodore Reinach, 1860-1928) მიიჩნევდა, რომ მემნონი, რომელიც თავის ნაშრომში ასახელებდა სანიგებსა და ლაზებს, სტრაბონზე უმცროსი უნდა ყოფილიყო, რადგან ეს უკანასკნელი ზემოაღნიშნულ ტომებს არ იცნობდა. თ. რეინაკი ამიტომ ფიქრობდა, რომ მემნონი ფლავიუსების ან პირველი ანტონიების თანამედროვე იყო და აქედან გამომდინარე ასკვნიდა, რომ დასახელებულ ბერძენ ისტორიკოს ახ. წ. I-III სს. უნდა ეცხოვრა; 2) ლაკერი (Laquer) კი ყურადღებას აქცევდა მემნონის ნაშრომში არსებულ ავტორისეულ სუბიექტურ დამოკიდებულებას მოვლენების აღწერისადმი და ამიტომ მიიჩნევდა, რომ მას იულიუს კეისრის ეპოქაში უნდა ეცხოვრა (ძვ. წ. II ს.). თ. ყაუხნიშვილმა ამ მოსაზრებებში ლაკერის მხარე დაიჭირა [44.11-13]. თუმცა კი, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ორივე თარიღია მიღებული. ასე, მაგალითად, რეინაკისეული დათარიღება მხარდაჭერილია: [408.16; 380.70]. ლაკერის თარიღს კი ვპოულობთ შემდეგ ნაშრომებში (გარდა თ. ყაუხნიშვილის ნაშრომებისა): [415.119; 241.26; 428.18-19]. აფხაზი ისტორიკოსები ზ. ანჩაბაძე [343.35], ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობაც ლაკერისეულ დათარიღებას უჭერენ მხარს [350.91]. მიუხედავად იმისა, რომ მემნონის მოღვაწეობის თარიღის დადგენა ჭირს, ალბათ, მაინც გასათვალისწინებელია ლაკერის მოსაზრება. თუმცა, სანიგების ისტორიულ ასპარეზზე გამომჩენის დათარიღებას მემნონის ცხოვრების წლების დადგენა დიდად არ უნდა უშლიდეს ხელს, ვინაიდან ავტორი მათ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, კონკრეტულ ისტორიულ ფაქტთან აკავშირებს და თან მათთან მიმართებაში ხმარობს ზმნის წარსულ ფორმას – „სახლობდნენ“. ეს კი აშკარად მიუთითებს, რომ მემნონი, ქრონოლოგიურად, შედარებით მოშორებული იყო აღწერილი მოვლენებიდან და იმ პერიოდშიც ცხოვრობდნენ სანიგები და ლაზები. უთითებდა რა ამ გარემოებას ავტორი, ალბათ, მკითხველს ანიშნებდა, რომ სინოპედან ლტოლვილები მოკავშირეთა ტომებთან გაემართნენ. სხვა შემთხვევასთან რომ გვქონოდა საქმე, ალბათ, მემნონი ჩვეულებრივ მხოლოდ მათი მარშრუტის გეოგრაფიით დაკმაყოფილდებოდა – „პონტოს უკიდურეს აღმოსავლეთის მხარეებში“ – და აქ მორჩებოდა საუბარს.

¹ აფსილ-აბაზგთა „სამეფოებს“ გ. მელიქიშვილი მიიჩნევდა სახელმწიფოებრიობის ძლიერი ჩანასახების მქონე ტომთა კავშირებად, ხოლო მათ „მეფეებს“ კი – ამ ტომთა ბელადებად [406.375; 216.539; 410.335]. ამავე აზრისაა ნ. ლომოურიც [202.25]. ამ შეხედულებას არ იზიარებდა ზ. ანჩაბაძე, რომელიც თვლიდა, რომ დასახელებულ პოლიტიკურ ერთეულებში ადრემონათმფლობელური ურთიერთობები იყო გაბატონებული [340.203,204].

(117-138წწ.) [301.213; 320.48; 216.544; 410.332; 415.121].¹ ზოგადად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია შეხედულება დასახელებულ ტომთა გამოჩენა დღევანდე-

¹ არიანეს ამ ცნობას სიტყვა-სიტყვით იმეორებს V ს. ანონიმი ისტორიკოსი თავის ტრაქტატში „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“ (*“Periplus Ponti Euxini”*) [44.8]. აღნიშნული პოლიტიკური ერთეულების წარმოქმნის დათარიღებას პირველად ს. ჯანაშია შეეხო, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ფლავიუს არიანეს ამ ცნობას და მიიჩნია, რომ ეს სამეფოები უნდა შექმნილიყო, ყოველ შემთხვევაში, არა უგვიანეს ახ.წ. II ნახევრისა [306.210; 202.10-11]; ამ წარმონაქმნთა ქრონოლოგიის დაზუსტების შემდგომი მცდელობა გ. მედიქიშვილის ეკუთვნის, რომელიც, თავის მხრივ, საკუთარ მოსაზრებას არიანეს ცნობაში დაცულ „მეფეთა“ სახელებზე აგებდა და მიიჩნევდა, რომ აფსილიის ხელისუფალთა დამტკიცება რომაელი კეისრებისაგან შედარებით ადრინდელი უნდა იყოს, განსხვავებით სანიგებისა და აბაზგებისა, ვინაიდან აფსილთა „მეფის“ სახელი – იულიანე – აშკარად რომაული წარმოშობისაა, განსხვავებით მისი მეზობელი ლიდერებისა, რომელთა სახელები ადგილობრივი იერის მატარებელი უნდა იყოს [406.372; 202.11]. გაიზიარა რა აღნიშნული მოსაზრება, ნ. ლომოურმა ყურადღება მიაპყრო კორნელიუს ტაციტუსის ცნობას ახ. წ. 70-იან წლებში პონტოში მომხდარი ანიკეტის აჯანყების თაობაზე. კერძოდ კი იმ ეპიზოდს, სადაც საუბარია სედოხეზების მეფის (*Sedochesorum regis*) მიერ შემწეობაზე მდ. ხობს, რომლის ლოკალიზაციის საკითხი დავის საგანს წარმოადგენს (მეცნიერთა ნაწილი – ს. ჯანაშია, ა. ბოლტუნოვა – საკუთრივ დღევანდელ მდ. ხობს მიიჩნევს; მეორე ნაწილი – მ. ივაშჩენკო, ლ. ელნიცკი – ფიქრობს, რომ საუბარი უნდა იყოს მდ. ენგურის შესახებ [216.542; 410.332]) შეფარებული მემბროსესთვის. ისტორიკოსი ეთანხმება სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულ შეხედულებას, რომ აღნიშნულ ამონარიდში რეალურ-ისტორიულად საუბარია ლაზების მეფეზე და, შესაბამისად, ტაციტუსი შეცდომით გადმოსცემს ამ ტომის სახელს ან კიდევ შეიძლება, რომ „სედოხეზები ერთ-ერთი ლაზური ტომი იყოს“ [307.190; 164.131-152; 359.59]. აქედან გამომდინარე ნ. ლომოური ასკვნის: „ასეთ ვითარებაში გამოდის, რომ უკვე ახ.წ. II. 70-იან წლებში ლაზებს თავისი მეფე ჰყავთ და ამდენად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ სამეფოს წარმოქმნა ქრონოლოგიურად ტრაიანეს ხანასთან კი არ არის დაკავშირებული, არამედ უფრო ადრეულ ეპოქასთან, შესაძლოა II. შუა წლებთან... სრულიად დასაშვებია, რომ ჩამოთვლილ მეფეთა წინამორბედებსაც თავისი ხელისუფლება უფრო ადრე, სხვა იმპერატორთაგან მიეღოთ. ყოველ შემთხვევაში, ერთი რამ აშკარაა, რომ ამ სამეფოთა წარმოქმნის *post quem non* თარიღად უნდა მივიჩნიოთ II. დასასრული“ [202.11-12]. ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ აღნიშნულ პოლიტიკურ წარმონაქმნებსა და ლაზეთს შორის უფლებრივი განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო და თუ იყო რაიმე განსხვავება, ალბათ, ის მათ რეგიონში სამხედრო-პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული [301.213]. ამ უკანასკნელ ხანებში განსხვავებული მოსაზრება განავითარა კ. ფიფიაძე, რომელმაც ეჭვის ქვეშ დააყენა ზემოთ დასახელებულ „მეფეთა“ მიერ რომის იმპერატორებისაგან ხელისუფლების („მეფობის“) მიღება ტრაიანეს პერიოდამდე [265.31-32]. თუმცა, ის მხარს უჭერს ნ. ლომოურის მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ არიანეს მიერ დასახელებული ეთნო-პოლიტიკურ გაერთიანებათა „ბასილევები“ არსებითად რომის იმპერიის ადმინისტრატორები იყვნენ და რეგიონში რომაული ადმინისტრაციის ინტერესებს ატარებდნენ [205.33; 391.27; 266.117-118; 265.33-34].

ლი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ახ.წ. I-II საუკუნეებში, თუმცა ოდნავ განსხვავებული მოსაზრებას აფიქსირებს პროფესორი ნ. ლომოური, რომელიც დასაშვებად მიიჩნევს ვარაუდს იმის თაობაზე, რომ სანიგ-აფსილ-აბაზგები, შესაძლოა, ამ ტერიტორიაზე მანამდეც სახლობდნენ, თუმცა, ალბათ, შედარებით ადრეულ წყაროებში არ ფიგურირებდნენ, ვინაიდან „კოლხი“ და „კოლხიდა“ აღნიშნავდა არამარტო საკუთრივ კოლხების ეთნონიმს, არამედ მას წყაროებში სხვადასხვა ტომთა გაერთიანების (კავშირის) ანუ პოლიტიკური დატვირთვაც ენიჭებოდა [202.16-17; 393.94].¹ ამ ტომების განსახლების არეალად დალიძე-კელასურის შუამდინარეთი მიიჩნევა, კერძოდ, ფლავიუს არიანეს ცნობის მიხედვით: სანიგები დიოსკურია-სებასტოპოლისიდან თანამედროვე სოჭი-ტუაფსეს მიდამოებამდე იყვნენ განფენილნი [393.95], მათ სამხრეთით აბაზგები და ამათ შემდეგ კიდევ უფრო სამხრეთით – აფშილები მოსახლეობდნენ [216.540; 410.326]. თუმცა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარკვეული უთანხმოებაა განსახლების კონკრეტულობის დაკავშირებით: ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი და ნ. ლომოური მიიჩნევენ, რომ აფსილები და აბაზგები ზღვისპირა ზოლში იყვნენ განსახლებულნი [415.122]. პ. ინგოროყვა ფიქრობდა, რომ აფსილები სახლობდნენ მდ. კელასურის ზემო წელში [190.135-136]. მ. ინაძეც გამორიცხავს მათ მოსახლეობას შავი ზღვის სანაპირო ზოლში და მიიჩნევს, რომ აფსილები და აბაზგები ჩრდილოეთ კოლხეთის მთისწინა და მთიან ზოლში ცხოვრობდნენ [380.73,79]. ხ. ანჩაბაძე აფსილთა აღმოსავლეთ საზღვარს მდ. დალიძეზე (ეგრისწყალი) ავლებდა [340.7]. ამ მოსაზრებას იზიარებს გ. გასვიანიც [154.143].

დ. მუსხელიშვილი, ეთანხმება რა ს. ჯანაშიას, გ. მელიქიშვილსა და ნ. ლომოურს და, თავის მხრივ, ცდილობს დააზუსტოს ამ ტომების განსახლების არე-

¹ შ. ინალ-იფა არ იზიარებს შეხედულებას, რომლის თანახმად, „კოლხი“ ძველ ქართულ ტომთა კრების სახელს წარმოადგენს [382.200-201]. საინტერესოა, რომ მას ამ დასკვნის გასამყარებლად „საინტერესო“ არგუმენტები შემოაქვს: 1952წ. ივნისში ვინმე 70 წლის დახაირა ხიბასაგან ეშერაში ჩაუწერია ლეგენდა, რომლის თანახმად, კაკასიის შავიზღვისპირეთს „კალხა“ ერქვა. ამ ქვეყნის მოსახლეობა აფხაზურ ენაზე საუბრობდა, ხოლო საკუთრივ ქვეყნის საზღვრები ძალიან შორს ვრცელდებოდა სამხრეთით და ჩრდილოეთით. კალხას მეფეს ძღვევამოსილი არმია ჰყოლია და 360 ციხე-სიმაგრეს ფლობდა [382.202]. შ. ინალ-იფა ეთანხმება ა. ა. გლეიეს, რომელიც კოლხთა ენას ახასიათებდა, როგორც აფხაზთა და მათ მონათესავე ტომთა (უბიხები, ჩერქეზული ტომები) წინარეენად, ხოლო საკუთრივ აფხაზებს კოლხიდელთა პირდაპირ შთამომავლებად მიიჩნევდა [363.49-50; 382.202]. და ბოლოს, შ. ინალ-იფა გ. ტურჩანინოვსაც იშველიებს, რომელიც, აგრეთვე, კოლხებს ძველ აფხაზებად მიიჩნევდა [440.6-26; 382.202]. ამის შესახებ დაწვრილ. იხ.: [443.6-34].

ლი. მეცნიერის ვარაუდით, აფსილები კელასურ-გუმისთის შუამდინარეთში ცხოვრობდნენ, ხოლო აბაზგები კი – მდ. გუმისთასა და მდ. ფსოუს შორის, ანუ იმ ოლქებში, სადაც მათ ვპოულობთ V და VI საუკუნეებში [415.123]. ამის მტკიცების საფუძველს მას აძლევს პლინიუს უფროსისა და ფლავიუს არიანეს ნაშრომებში არსებული ერთგვარი უთანხმოება სებასტოპოლის კუთვნილების თაობაზე. დ. მუსხელიშვილის თქმით, რომ პლინიუსი ჯერ ასახელებს ტომს, შემდეგ კი დასახლებულ პუნქტს მათ სამოსახლოში. აქედან გამომდინარე, მკვლევარი აფსილთა ტერიტორიაზე მოიაზრებს სებასტოპოლისს [415.121]. მაგრამ, არიანე ნათლად აღნიშნავს, რომ სებასტოპოლისი სანიგთა მიწაზე მდებარეობს [7.43].¹ დ. მუსხელიშვილი მიიჩნევს, რომ არიანეს შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს ან თავად დასახლებული რომაელი ჩინოსანის ან ამ ნაშრომის შემდგომ გადამწერთა მხრიდან დაშვებულ შეცდომასთან [415.123]. თუმცა, საკუთრივ პლინიუსიც კი სებასტოპოლისს აფსილებსა და სანიკებს (სანიგებს) შორის ათავსებს [415.121]. ამიტომ, ბუნებრივია, დ. მუსხელიშვილის მოსაზრება შემდგომ დაკონკრეტებას მოითხოვს. აღსანიშნავია, რომ ზ. ანჩაბაძე აფსილთა განსახლების სამხრეთ საზღვარს მდ. დალიძგაზე ვარაუდობდა [340.7]. ე. წ. „აფხაზური ისტორიოგრაფია“ (ო. ბლაჟბა, ს. ლაკობა) აფსილთა განსახლების არეალს კიდევ უფრო „ავრცელებს“: «В I-II вв. они заселяли значительную часть Колхиды к северу от Фасиса до Себастополиса» [350.82]. ბუნებრივია, მათ ამ მოსაზრებას არ გააჩნია არანაირი მტკიცებულება ისტორიულ წყაროებში, თუმცა, როგორც მთელი მათი „ნაშრომიდან“ ჩანს, ეს მათთვის მთავარი მაინცდამაინც არ უნდა იყოს. რაც შეეხება აბაზგთა განსახლების არეალს I-II საუკუნეებში, აქ მათ რაიმეს თქმა უჭირთ, უკვე პირდაპირ VI საუკუნეზე გადადიან და აცხადებენ, რომ ისინი ცხოვრობდნენ მდ. გუმისთასა და ანტიკური წყაროების მდ. აბასკოსს (რომელსაც ხაშუპსესთან ან ბზიფთან აიგივებენ) შორის [350.87].

სამეცნიერო ლიტერატურაში დღესაც გრძელდება კამათი სანიგებისა და აფსილ/აფშილ-აბაზგების ეთნიკური იდენტიფიკაციის თაობაზე. მოკლედ შევეხებით ამ პრობლემასაც. ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ი. ორბელი, ნ. მარი, ს. ჯანაშია, ივ. ჯავახიშვილი, პ. ინგოროყვა, გ. მელიქიშვილი, ბ. გიგინეიშვილი, მ. ინაძე, ნ. ლომოური, თ. მიბჩუანი, გ. გასვიანი, ე. ხოშტარია-ბროსე, ზ. პაპასქირი და

¹ ამასვე იმეორებს ჩვენს მიერ ზემოთ ნახსენები ანონიმი ავტორიც [44.8]. თუმცა უკვე საქართველოში მურვან-ყრუს შემოსევის დროისათვის (735წ.) ის უკვე აფსილ-აფშილთა სამოსახლო ტერიტორიაზე მდებარეობდა: „ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი“ [67.235; 68.235-236].

სხვ.) მიღებულია შეხედულება, რომ სანიგები ქართველური ეთნიკური სამყაროს წარმომადგენლები არიან [417.200-208; 396.327; 308.11-15; 190.135; 215.67; 189.46; 380.69-70; 205.30-34; 217.84-89; 153.200; 443.49; 240.26]. ამასთან, მკვლევართა ნაწილი სანიგებს სვანურ ტომებად მიიჩნევს, მეორე ნაწილი კი მათი მეგრულ-ჭანური (ზანური) წარმომავლობისკენ იხრება. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საყურადღებოა ნ. ლომოურის ხედვა, რომელიც ფიქრობს, რომ მათ სახელწოდებაში აშკარად გამოიყოფა „სან-ზან“ ძირი [205.33; 393.95]. განსხვავებული მოსაზრებაა აფხაზურ ისტორიოგრაფიაში (ზ. ანჩაბაძე, შ. ინალ-იფა, ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, ე. ენდოლცევა და სხვ.), სადაც სანიგები აფხაზურ-ადიღური წარმოშობის საძებნის წინაპრებად არიან მიჩნეულნი [343.36; 381.90; 447.92,104,129; 350.91-93; 378.50]. თუმცა ამ შეხედულებას აქვს ერთი სერიოზული ხარვეზი, რომელზედაც სავსებით მართებულად მიუთითა მ. ინაძემ. „ეთნონიმ „სანიგების“ ამდგომი ინტერპრეტაციის მომხრენი არ აქცევენ ყურადღებას იმ გარემოებას, რომ წყაროების მიხედვით საძებნი ზემოაღნიშნულ ტერიტორიაზე ჩნდებიან მხოლოდ გვიანი შუა საუკუნეებიდან – XVIII ს. [380.71].¹

რაც შეეხება აფსილ/აფშილ-აბაზგების იდენტიფიკაციის პრობლემას, ისტორიოგრაფიაში დიდი ხნის განმავლობაში სრულიად უეჭველად იყო აღიარებული დასკვნა იმის შესახებ, რომ აფსილ-აფშილები და აბაზგ-აფხაზები თანამედროვე აფხაზთა წინაპრები იყვნენ [240.28]. თუმცა XX ს. 50-იან წლებში იყო მცდელობა ამ საკითხის რევიზიისა. კერძოდ, ცნობილმა მეცნიერმა-ფილოლოგმა პ. ინგოროყვამ თავის ნაშრომში „გიორგი მერჩულე“ გამოთქვა მოსაზრება ზემოდასახელებული ტომების ქართველურ წარმოშობაზე [190.118-189]. მაგრამ ამ შეხედულებამ ვერ ჰპოვა დასაყრდენი ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში და მკვლევართა დიდი ნაწილი კვლავ მხარს უჭერს აბაზგ-აფსილთა აფხაზურ-ადიღური წარმომავლობას. თუმცა, დავა ამ საკითხის ირგვლივ ამჟამადაც აქტიურად მიმდინარეობს.

ვინაიდან აღნიშნული პრობლემატიკა ცილდება ჩვენი ნაშრომის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს და ჩვენი კვლევის მიზანსაც არ წარმოადგენს, მისი უფრო ვრცელი განხილვისაგან თავს შევიკავებთ.² თუმცა არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ სპეციალურ ლიტერატურაში ამ ბოლო დროს გამოთქმულ ერთ თვალსაზ-

¹ ლ. ლიულიეს ცნობით, საძებნებად იწოდებოდა აფხაზ-აზგთა ერთ-ერთ ტომი, რომელიც მდ. ხა-მიშიდან გაგრამდე ცხოვრობდა [394.181].

² დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია მიმართოს სპეციალურ ლიტერატურას: [240.28-29; 290.24-27]. ორივეგან იხილეთ მითითებები სხვა ნაშრომებზეც ამ საკითხის ირგვლივ.

რის აფსილებთან დაკავშირებით. მხედველობაში გვაქვს დ. მუსხელიშვილის მტკიცება იმის შესახებ, რომ „აფსუა“ „აფსილის“ ექვივალენტი არაა და ეს უკანასკნელი არა აფხაზურ-ადიღურ, არამედ – ქართველურ ეთნიკურ სამყაროს უნდა მივაკუთვნოთ [415.123-125].¹ სხვა არგუმენტებთან ერთად ამ მოსაზრების განმტკიცებას მეცნიერი ცდილობს წყაროებში დაფიქსირებული ტოპონიმით „ზიხახორეოს“-„ჯიხახორა“ (Ζιχαχορειωδ᾽; a praedio Zichachorio), რომელიც აფსილთა მიწაზე მდებარეობდა და რომელშიც „ლახთა ქვეყნის ქეშმარიტად ქრისტესმოყვარე პატრიკიოსისა და მაგისტროსის გრიგოლის პირველი სახლი“ მდებარეობდა [15.50].² გ. მელიქიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, აღნიშნული ტოპონიმი ახსნას ჰპოვებს მეგრულ ენაში, სადაც „ჯიხა“ – ციხესიმაგრეა, „ხორა“ – სახლი [406.99].³

დ. მუსხელიშვილის მოსაზრებით, „აფსილი“ არ არის შედგენილი ტერმინი, არამედ იგი მარტივ, განუყოფელ ფუძეს უნდა აღნიშნავდეს, რომელიც განსაზღვრულ ეთნოსს, ტომს უნდა წარმოდგენდეს, რაც ერთმნიშვნელოვნად უნდა მტკიცდებოდეს ძველქართული ქორონიმით „აფშილეთი“ (აფშილთა ქვეყანა), სადაც

¹ ანალოგიურ მოსაზრებას აფიქსირებს ბ. ხორავაც [290.26].

² მიუხედავად იმისა, რომ ძველბერძნული და ბიზანტიური საისტორიო წყაროები აქტიურად აფიქსირებენ აფსილ-აბაზგ ტომებს ამჟამინდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე, თ. გვანცელაძე ფიქრობს, რომ „აფხაზთა წინაპრებს პირდაპირი და უმეშვეო კონტაქტები არ უნდა ჰქონოდათ არც ანტიკური პერიოდის ძველბერძნულ და არც შუასაუკუნოვან ბიზანტიურ სამყაროსთან“ [156.27; 158.51-66], რადგან ავტორის თქმით, ბერძნული ქრისტიანული ტერმინები და სხვა დარგის ბერძნული ლექსიკაც აფხაზურში შესული უნდა იყოს „ქართულისაგან, ანდა კოლხური ენის მეგრული დიალექტისაგან“ [156.162]. ვიზიარებთ რა ამ დასკვნას, ვფიქრობთ, რომ კატეგორიული უარყოფა აფხაზთა წინაპრების უშუალო კონტაქტებისა ძველბერძნულ და ბიზანტიურ სამყაროსთან, ალბათ, შეუძლებელია, მით უფრო მხოლოდ ლექსიკოგრაფიულ კვლევებზე დაყრდნობით. ქართულმა ენამ, ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ, ბერძნულის მეშვეობით არა ერთი ებრაული წარმოშობის სიტყვა შეითვისა. ბუნებრივია, ეს არ გვაძლევს საფუძველს ვამტკიცოთ, რომ მანამდე არ არსებულა უშუალო ქართულ-ებრაული ურთიერთობები. პირიქით, როგორც ქართული საისტორიო წყაროები მოწმობენ („ქართლის ცხოვრება“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“), ასეთი ურთიერთობები არსებობდა ჯერ კიდევ ძვ. წ. II საუკუნიდან და ქართლის არა ერთ ქალაქში (მათ შორის დედაქალაქ მცხეთაშიც) არსებობდნენ ებრაული კოლონიები [407.374; 411.286-287]. ვინაიდან აფხაზთათვის საეკლესიო და სამწერლობო ენად, ყოველ შემთხვევაში IX საუკუნიდან მაინც, როცა დასავლეთ საქართველოს ეკლესია გამოეყო კონსტანტინოპოლის პატრიარქის საყდარს და მცხეთის საკათალიკოსოს შეუერთდა [208.422-423; 241.201-212] ქართული იყო, შესაბამისად, სრულიად ბუნებრივია, რომ ქრისტიანული საეკლესიო ტერმინები ამ ენიდან შესულიყო აფხაზურ მეტყველებაში.

³ მიგვაჩნია, რომ, მართალია, აღნიშნული ტოპონიმი აშკარად მეგრული წარმოშობისაა, ის მაინც არ გამოდგება აფსილთა ქართველობის დამადასტურებელ არგუმენტად.

„ეთ“ გეოგრაფიული დეტერმინატივია, ანალოგიურად „რუს-ეთი“ (რუსთა ქვეყანა). „თუკი აფშილს „მეორადი წარმოების“ ეთნიკურ სახელად ჩავთვლით, როგორც ეს, მაგალითად, პ. ინგოროყვას ჰგონია „კახელის“ მიმართ (ეთნ. „კახი“→გეოგრ. „კახეთი“→ეთნ. „კახელი“) [190.139], მაშინ ამ შემთხვევაშიც შესაბამისად უნდა გვქონოდა „აფშეთი“ და არა „აფშილეთი“, რაც არ დასტურდება ისევე, როგორც არ დასტურდება „აფსნელი“ და „აფსარი“ [223.21].

ვფიქრობთ, ეთნონიმი „აფშილი“ ნამდვილად შედგენილი უნდა იყოს, ვინაიდან ქართულ ენაში გვაქვს, ასევე, ეთნონიმი „მეგრელი“, რომელიც ეგრისის მკვიდრისაგან (ეგრისი→ეგრის-ელ-ი→მ-ეგრის-ელ-ი→მ-ეგრ-ელ-ი) არის წარმოებული [132.142]. „მეგრელთა ქვეყანა“ ქართულ ენაში, განსხვავებით, მაგალითად იგივე კახელ-კახეთისაგან, „სამეგრელოდ“ იწოდება: სა-მ-ეგრ-ელ-ო. ესე იგი, ამ შემთხვევაში, ქორონიმი „სამეგრელო“ ზუსტად ეთნონიმ „მეგრელისაგან“ არის – წარმოებული. შესაბამისად, „აფსილ“-„აფშილეთის“ შემთხვევაში ანალოგიურ მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე. თუმცა სხვა ადგილას დ. მუსხელიშვილი აღიარებს „აფს-არ“-„აფს-უა“-„აბაზას“ იდენტურობას [415.132].¹

¹ ავტორი აღნიშნავს, რომ აფხაზთა თვითსახელწოდება „აფსუა“ იშლება როგორც „აფს+უა“, სადაც „უა“ – არის ადამიანის გამომხატველი ფუძე (სუფიქსად ქცეული) [415.123]. ანუ, გამოდის „აფს-უა“ იდენტურია „აფს“-ადამიანისა. თუმცა, სრულიად გაუგებარი ხდება, რატომ არ უნდა ნიშნავდეს ანალოგიურს „აფსილი“, მაშინ, როცა იგივე წარმომავლობის აღმნიშვნელი სუფიქსით („ილ“) სხვა ეთნონიმები მრავლად გვაქვს ქართულ ენაში: კახელი, რაჭველი, ქართლელი და ა. შ. რაც შეეხება „აფსარს“ („აფსართა ენითა“ [51.58]; ფსევდო-სკილაქის /ძვ. წ. IVს/ მიერ დაფიქსირებული მდინარე აფსაროსი). სავარაუდოა, რომ ეს არის „აფსილის“ მეგრულ-ზანური ფორმა [380.72], რადგან, მაგალითად, მეგრულში „ქართლელი“ და „თბილისელი“ გამოიხატება ფორმით „ქართალი“ და, შესაბამისად, აქ საქმე უნდა გვქონდეს მხოლოდ სუფიქსებში – „არ“-„ალ“ – ფონეტიკურ ცვლილებასთან. თუმცა, დ. მუსხელიშვილმა იქვე ყურადღება მიაქცია, აგრეთვე, იმ გარემოებასაც, რომ ყუბანისიქითა აბაზინელთა ენაში, რომლებიც იმ მხარეში შავი ზღვის სანაპიროებიდან XIV–XVI სს. გადასახლდნენ [390.169-170; 415.131] არსებობს ძველქართულიდან ნასესხები სიტყვა „არ“, რაც „მხედრობას“ ნიშნავს [415.131]. აფსილ-აბაზგთა პერიოდის, ანუ ადრეული შუა საუკუნეების ძველქართულ ენაში „ერი“ მართლაც ანალოგიური მნიშვნელობისა იყო [366.359; 406.352]. აქედან გამომდინარეც კი, „აფსარი“ „აფს“-ური წარმოშობის ადამიანს/ადამიანებს უნდა ნიშნავდეს. ქართულ მატინაეში დაფიქსირებული ეს ეთნონიმი აფხაზთა სატომო სახელად მიაჩნდა ს. ჯანაშიასაც და მას აფსილ-აფშილის იდენტურად აღიარებდა [310.245]. ოდნავ ფრთხილი დამოკიდებულება აქვს ამ საკითხისადმი გ. ამიხბას, რომელიც წერს: «Этноним «апсар» является вероятно, синонимом «апсуа» (самоназвание абхазов)» [109.51, შენ.7]. ზოგადად, მაინც მკვლევართა უმრავლესობა (მ. ჯანაშიელი, ს. ჯანაშია, ზ. ანხაბაძე, ხ. ბლაჟბა, მ. ინაძე, გ. წულაია, თ. გვანცელაძე, ზ. პაპასქირი, და სხვ.) აღიარებს „აფსილ“-„აფსარ“-„აფსუა“ იდენტურობას (დაწვრ. იხ.: [425.185,200; 380.73,76,84].

ისტორიული წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ქართულ-აფხაზური ეთნიკური საზღვარი, რომელიც ყოველთვის არ გულისხმობდა პოლიტიკურ ანუ სახელმწიფოებრივ საზღვარს, უმთავრესად, დალიძე-კელასურის შუამდინარეთის ტერიტორიაზე „მოძრაობდა“. ასე მაგალითად, ლეონტი მროველის ცნობით, ფარნავაზის სამეფოს ტერიტორია მდინარე ეგრისწყალამდე ვრცელდებოდა: „ხოლო ეგრის წყალს ქუემთ დარხა ბერძენთა, რამეთუ მკვდრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“ [29.24; 30.43]. ამგვარი ვითარება რჩება ვახტანგ გორგასლის პერიოდამდე.

ახ.წ. III საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში ძლიერდება ლაზიკის-ეგრისის სამეფო, რომელიც IV ს. დასასრულისათვის იერთებს აფსილიას, აბაზგიასა და სანიგიას [203.161]. თუმცა, V ს. II ნახევარში ვახტანგ გორგასალისა და ბიზანტიის კეისარს შორის მიღწეული შეთანხმებით, საზღვარი ბიზანტიასა და ქართლს შორის მდ. კელასურზე დაიდო: „და გამოიკითხა კეისარმან საზღვარი საბერძნეთისა, ქუეყანა ზღვს პირისა, რომელ არს აფხაზეთი, და რქუა ესრეთ: „ეგრის წყლითგან ვიდრე მდინარემდე მცირისა ხაზარეთისა – ესე საზღვარი არს საბერძნეთისა აღექსანდრობითგან, რომელი აქ შენ მიგიღია მკლავითა ჩუენგან. აწ იგი უკუე მოგუეც, და ოდეს წარიყვანებდე ცოლსა შენსა, ასულსა ჩემსა, მაშინ მოვცე მისგან ქუეყანა“. და დაუწერა ეგრის წყალსა და კლისურას შუა ქუეყანა ზითვად, და სხუა აფხაზეთი უკუსცა ვახტანგ ბერძენთა“ [67.177,203-205,235,242; 68.192,220,222].

მკვლევართა (პ. ინგოროყვა, დ. მუსხელიშვილი) ვარაუდით, ამ ამონარიდში ნახსენები „შუა ქუეყანა“, რომელიც მოიცავს დალიძე-კელასურის შუამდინარეთს, იგივეა, რაც XVIII ს. მიწურულში წარმოქმნილი აფხაზური ტოპონიმი „აბუქუა“ [17.209; 41.394; 309.44], რომელიც ქართულად „შუა სოფელს“ ნიშნავს [190.128; 222.112]. დ. მუსხელიშვილის მოსაზრებით, ამ ტოპონიმის წარმოქმნა სწორედ ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში უნდა მომხდარიყო, ხოლო ის, რომ წყაროში გვაქვს „ქუეყანა“ ნაცვლად „სოფლისა“, ამის მიზეზს მკვლევარი გვიანდელი ხანის გადამწერის ან რედაქტორის ჩასწორებაში ხედავს [222.113].

VII საუკუნეში საზღვარმა ისევ ეგრისწყალზე გადაინაცვლა: „ხოლო შემდგომად სტეფანოზ ბაგრატიონის კამსა მიუღო ერეკლეს კეისარმან¹ კუალად ეგრისის მდინარის იქითი და დასუეს ბერძენთა ერისთავი თვისი ანაკოფიას და უწოდეს აფხაზთა ერისთავად, იყვნენ აქა ერისთავნი ცვლილებითა“ [8.795]. თუმ-

¹ იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე I (610-641).

ცა, ამ პრობლემასთან დაკავშირებით, ოდნავ განსხვავებულ ცნობას ვხვდებით ანონიმი სომეხი გეოგრაფოსის თხზულებაში (სავარაუდო დათარიღებაა VIII ს. დასასრული – VIII ს. დამდეგი [77.22]): *«Между Болгарами¹ и Понтийским морем живут народы: Гарши, Куты и Сваны² до города Питуунта (Pitius) на морском берегу страны Авазов (Abasgi), где живут Апишлы и Абхазы до приморского своего города Севастополиса (Dioscurias), и далее до реки Дракона, ...отделяющей Абхазию от страны Егерь»* [77.29; 69.191]. დღემდე დავას იწვევს მდ. დრაკონის იდენტიფიკაციის საკითხი. ზ. ანჩაბაძემ იგი მდ. კოდორთან გაავიგივა, თუმცა არ მოუტანია საამისო არგუმენტები და, როგორც ჩანს, დასკვნა ამ დასახელებულ ჰიდრონიმთან მსგავს ბგერობრივ უღერადობაზე ააგო [339.65]. დ. მუსხელიშვილიც ამ მოსაზრებას ემხრობა [222.98-99, 120-120] და ის, ამ ჰიდრონიმის ლოკალიზაციისათვის იშველიებს თეოდოსი განგრელის ნაშრომში დასახელებულ აფშილეთის ციხეს „სკოტორი“ [15.42, შენ.4], რომელიც სადღაც კოდორის ხეობაში უნდა ყოფილიყო [222.119]. ვფიქრობთ, რომ ამ მოსაზრებას უნდა ამაგრებდეს თეოდოსი განგრელის ქართულ თარგმანში „სკოტორის“ ნაცლად „კოტორის“ ხმარება: „...შეაყენეს ციხესა აფხაზეთისასა, რომელსა ეწოდების **კოტორი**“ (ხაზგასმა ს. ყაუხჩიშვილისაა – კკ.) [15.43, შენ.4]. როგორც ჩანს, მთარგმნელმა ერთგვარად შეასწორა თეოდოსი განგრელის მიერ დაშვებული შეცდომა ადგილობრივი ტოპონიმის გადმოცემისას. დრაკონ-კოდორის იდენტიფიკაციას, თითქოს, ზ. პაპასჭირიც იზიარებს [242.430-431]. თუკი, დრაკონს კოდორთან გაავიგივებთ და გავიზიარებთ სომეხი ანონიმის ამ ცნობასაც, მაშინ ის აშკარა წინააღმდეგობაში მოვა ვახუშტისთან. ამ ნიუანსს, თავის დროზე, ყურადღება მიაქცია დ. ლეთოდიანმა, რომელიც, შესაბამისად, შეეცადა ეს ორი ცნობა ერთმანეთისათვის მიესადაგებინა. აქედან გამომდინარე, მკვლევარის ვარაუდით, მდ. დრაკონში ეგრისწყალი უნდა ივარაუდებოდეს [200.15-16, 179, 182].

მიუხედავად იმისა, რომ სომეხი ანონიმის გეოგრაფიამ, ჩვენამდე ძალიან დამახინჯებული სახით მოაღწია და საჭიროა შემდგომი კვლევა-ძიების წარმოება ამ ტექსტის არქეტიპის აღსადგენად [77.23], ვფიქრობთ, ის მაინც უნდა წარმოადგენდეს ქართულ-აფხაზური ეთნიკური საზღვრის ფიქსაციას ვახუშტისეულ ცნობასა და ჯუანშერის ერთ ცნობას შორის არსებულ პერიოდში. კერძოდ, აღწერს რა ცნობილი არაბი სარდლის მურვან იბნ-მუჰამედის (მურვან-ყრუ) ლაშქ-

¹ სავარაუდოდ, ესენი თანამედროვე ბალყარელები არიან.

² ზ. ანჩაბაძე, დ. მუსხელიშვილი, დ. ლეთოდიანი ანონიმისეულ „სვანებს“ სანიგებთან აიგივებენ [339.65; 222.98-99; 200.82].

რობას დასავლეთ საქართველოში,¹ ის წერს: „და ვითარცა შევლო ყრუმან კლისურა, რომელი მას ჟამსა იყო საზღვარი საბერძნეთისასა და საქართველოსა, და შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმი, და მოადგა ციხესა ანაკოფისასა“ (ხაზგასმა ჩვენია – კკ) [67.235]. ვახუშტის ცნობა თარიღდება VIII ს. I ნახევრით (ჰერაკლე კეისრის ზეობის ქრონოლოგიიდან გამომდინარე), ჯუანშერისა კი – VIII ს. 30-იანი წლების II ნახევრით (მურვან-ყრუს ლაშქრობა საქართველოში). თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, მაშინ, ამ პერიოდში, დაახლ. 641-730წწ. ადგილი ჰქონია ქართულ-აფხაზური საზღვრის გარკვეულ ცვლილებას კიდევ უფრო ჩრდილო-დასავლეთით – ეგრისწყლიდან კოდორის მიმართულებით, თუმცა ეს ფაქტი არ ასახულა ქართულ მატიანეებში. ვფიქრობთ, ვახუშტისეული ეგრისწყლიდან ჯუანშერისეულ კლისურამდე საზღვრის გადაწევის ლოგიკაში უნდა ჯდებოდეს ჩვენი მოსაზრებაც. თუმცა ამ ვარაუდის საბოლოოდ დასამტკიცებლად, აუცილებელია ანონიმი სომეხი გეოგრაფოსის ტექსტის დასაზუსტებლად შემდგომი კვლევის წარმოება.

შემდგომ საუკუნეებში (აფხაზეთის საერისთაო, აფხაზეთის სამეფო და ერთიანი საქართველოს სამეფო) საზღვარი ისევ ეგრისწყალზე ფიქსირდება (საზღვარი ცხომისა და ბედიის საერისთაოებს შორის) [8.796]. ეს ვითარება ძალაში რჩება ვიდრე XIII ს. დასასრულამდე, რაზეც უკვე ზემოთ ვისაუბრეთ.

ქართულ-აფხაზური ეთნო-პოლიტიკური საზღვრის ახალ რევიზიას უკვე XVIII ს. დასაწყისიდან ვხედავთ. XVIII ს. I მეოთხედისათვის ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსული ტომებისა და ოსმალეთის იმპერიის მხარდაჭერით ზურგამაგრებული აფხაზეთის სამთავრო, რომლის აღმოსავლეთი საზღვარი ანაკოფიასთან (ამჟამინდ. ახალი ათონი) გადიოდა [8.776,783],² სარგებლობს ოდიშში განვითარებული შინაარეულობით და იწყებს პერმანენტულ და წარმატებულ ექსპანსიას სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით – სამეგრელო-ოდიშის სამთავროს სიღრმეში [237.47; 240.97; 290.75-76]. ამ პროცესის შეჩერება, მიუხედავად ოდიშართა ცალკეული სამხედრო და პოლიტიკური წარმატებებისა [28.28; 237.14], ფაქტობრივად, შეუძლებელიც ხდება. საქმეს ვერ უშველა ლევან II დადიანის (1611-1657წწ.) მიერ „აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის“ [8.782]³ აგებული ე. წ. „კელასურის კე-

¹ ამის შესახებ: [234.111-114 (იქვე, მითითებები სხვა ლიტერატურაზე); 243.166-167; 428.38-40].

² ვახუშტის ამ ცნობას ნ. დადიანიც იმეორებს, თუმცა მის დროს ეს უკვე ანაქრონიზმი იყო [17.150,151].

³ ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობის დანიშნულება რომ აფხაზთა შემოსევებისაგან ოდიშის დაცვა იყო, ამას უცხოელი ავტორებიც მოწმობენ: ა. ლაბერტი [28.152], ჟ. შარდენი [112.149-150; 107.21; 59.107]; თ. ბერაძე მიიჩნევს, რომ 1611-1615 წლებისთვის აფხაზეთ-ოდიშის საზღვარი მდ. კელასურ-

დელმაც“. სხვადასხვა წყაროების, პირველ რიგში კი, უცხოელ ავტორთა მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება რეგიონის საერთო პოლიტიკური და ეთნიკური ვითარების ზოგადი სურათის წარმოდგენა.

იტალიელი მისიონერი ჯოვანი და ლუკა აფხაზეთ-სამეგრელოს საზღვარს 1630წ. მდ. აუს¹/აბსეზე² აფიქსირებდა: „21 მაისისას მოვედით ძველ ქალაქ სკისორნუმში (Schissornum), საცა მდინარე აუსი ჰყოფს აფხაზეთს სამეგრელოსაგან“ [20.144; 38.157]. აღნიშნულ დასახლებულ პუნქტს ი. ტაბალუა ქ. სოსუმთან აიგივებს [38.157]. ამ ვარაუდს ბ. ხორავაც ემხრობა [290.94]. თუმცა, პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, აქ საუბარი უნდა იყოს ანაკოფიაზე [190.134], რაც საეჭვოდ მიიჩნია ნ. ბერძენიშვილმა [147.618].

ჯოვანი და ლუკას ცნობით, დრანდის ეკლესია ოდიშის შემადგენლობაშია: წმ. ანდრიას სახელობის ეკლესია „ახლოა აფხაზეთთან, რომლებთანაც ქართველებს ძრიელ ცოტა მეგობრობა აქვსთ“ [20.149]. თუმცა, ამ ხალხებს შორის რომ გამწვავებული ურთიერთობა იყო, მან სამეგრელოში მისვლამდე უკვე იცოდა. სკისორნუმში ადგილობრივმა თავადმა³ პუტომ მას უთხრა, რომ „აქ ახლოს მეზობლად ქართველები⁴ არიან, მაგრამ მათთან ბევრი ურთიერთობა არა მაქვსო“ [20.145]. სამეგრელოს პირველ დასახლებულ პუნქტად დომინიკანელი მისიონერი სკურჩას (Scourcia, Scorua) [20.145] ასახელებს, რომელიც მდ. კოდორთან მდებარეობს. როგორც ჩანს, ოდიშარნი სულ უფრო აღმოსავლეთით იხევდნენ მომხდურ აფხაზთა შემოტევების გამო. თუმცა, მეგრული მოსახლეობის გარკვეული რაოდენობის და, შესაბამისად, დასახლებული პუნქტის არსებობა დრანდაშიც უნდა ვივარაუდოთ, რადგან ჯერ კიდევ ფუნქციონირებს ადგილობრივი მონასტერი, რომელიც დრანდელი არქიეპისკოპოსის (Driandelli) [20.146] საკათედრო ტაძარიცაა.⁵

შემდგომი 20 წლის მანძილზე აფხაზეთ-სამეგრელოს საზღვარი კიდევ უფრო აღმოსავლეთით იწევეს: 1639-1640წწ. ოდიშში მყოფმა რუსმა ელჩებმა ფ. ელჩინ-

---

ზე გადიოდა [356.208].

¹ ასეა მ. თამარაშვილთან [20.144; 38.157].

² ბ. ხორავას მოსაზრებით, საუბარია მდ. ბესლეთზე და არა მდ. კოდორზე, როგორც ამას ი. ტაბალუა მიიჩნევს [290.94; 38.160].

³ ასე აქვს მ. თამარაშვილს [20.145].

⁴ მართალია, კონტექსტის მიხედვით, აქ სასულიერო პირებზეა საუბარი, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, ამას პრინციპული მნიშვნელობა არ აქვს.

⁵ თ. ბერაძე ეჭვით უყურებს იტალიელ მისიონერთა ამ ცნობებს, რადგან დრანდის მონასტერი, ამ შემთხვევაში, ოდიშის საზღვრის გარეთ ჩანს [356.210].

მა და პ. ზახარიევმა დრანდის მონასტერიც (*«Дандреанской монастырь»*) მოინახულეს 1640წ. 6 თებერვალს [101.269; 151.197-198; 290.93], თუმცა ამ პერიოდის ოსმალთა ავტორის ქათიბ ჩელების რუკაზე საზღვარი მდ. კელასურთანაა დაფიქსირებული [63.56; 151.197-198; 290.93]. სულ რამდენიმე წელიწადში საზღვარმა ორ სამთავროს შორის მდ. კოდორზე გადაინაცვლა [28.11-12].¹ XVIIIს. 50-იანი წლების დასაწყისისათვის ჩამოყალიბებული ვითარება შედარებით სტაბილური აღმოჩნდა (საუკუნის მიწურულამდე). მართალია, აფხაზთა პერმანენტული თავდასხმები სამეგრელოზე მაინც გრძელდებოდა [112.336-337,350-351; 108.104,110-111; 59.207,215-216],² მაგრამ საზღვრის ცვლილებას ეს არ იწვევდა.

თუმცა ქართული მოსახლეობა საკუთრივ აფხაზეთის საერისთაოს და სამთავროს ტერიტორიაზეც ცხოვრობდა. ბიჭვინთაში XVIIIს. 40-50 წლებში, როცა აფხაზეთ-ოდიშის საზღვარი უკვე მდ. კოდორზე გადიოდა, ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ ქართველები და არა – აფხაზები [197.164]. მკვლევართა ნაწილს (ბ. ლომინაძე, კ. ოკუჯავა, ზ. პაპასქირი) მიაჩნია, რომ XVIIIს. შუახანებში ბიჭვინთასა და კოდორს შორის მეგრელები და აფხაზები ჯერ კიდევ თანამოსახლეობდნენ [201.222,224-225; 228.54; 240.104-105]. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში აფხაზ/აფსუების მხრიდან აქტიურად არ ხდებოდა ოდიშართა მიწების დაკავება. მათი ჩამოსახლება სამეგრელოს მიტაცებულ ტერიტორიაზე ერთბაშად არ მიმდინარეობდა. შარდენიც მოწმობს, რომ აფხაზთა შემოსევებს უფრო მარბიელი ხასიათი ჰქონდა: აფხაზები „*არბევენ და სწვავენ ყველაფერს, იტაცებენ ხალხს და პირუტყვს*“ [112.336-337,350-351; 108.104,110-111; 59.207,215-216]. მეგრელთა აყრა გუმისთა-ენგურის შუამდინარეთიდან სწორედ ამ პირობებში ხდებოდა. შინააშლილობებით, მეზობელ სამეფო-სამთავროებთან ომებითა და ოსმალების თავდასხმების მოგერიებით დაკავებულ ოდიშს უკვე ძალა არ შესწევდა საკუთარი მოსახლეობის დასაცავად [197.165].

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ, ვფიქრობთ, სრულიად აშკარაა, რომ

¹ როგორც მ. მგალობლიშვილი შენიშნავს, ა. ლამბერტი ოდიშიდან 1649წ. გაემგზავრა [59.15]; იმავე პერიოდის მეორე ოსმალთა ავტორი ველია ჩელები წერს: მდინარე ფაშა „*პირდაპირ სამხრეთისაკენ მიედინება და სამეგრელოსა და აბაზას ქვეყნის შუა ზღვას ერთვის... მთლიანად შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე მდებარე აბაზას ქვეყნის დასაწყისია მდინარე ფაშა და საზღვრის დასასრულია დასავლეთით ორმოცდაორი დღის სავალზე კავას ვილაიეთის მფლობელობაში მყოფი ტამანის ნახევრკუნძულის ახლოს მდებარე ანაპის ციხის ნავსადგური*“ [48.96,97]. მკვლევართა (გ. ანჩაბაძე, ბ. ხორავა) მოსაზრებით მდ. ფაშაში მდ. კოდორი იგულისხმება [117.77; 290.92].

² აფხაზები მარტო სამეგრელოთი არ კმაყოფილდებოდნენ: გიორგი გურიელმა (სამთავროს სათავეშია 1669 წლიდან) „*მოსრნა მეკობრედ მოსრულნი აფხაზნი გურიას მრავალგზის*“ [8.840; 340.268-269; 240.102].

არავითარი საფუძველი არაა დალიძე-ენგურის შუამდინარეთი მაინცდამაინც აფხაზი ეთნოსის ისტორიულ საცხოვრისად მივიჩნით. ასე რომ ზ. ანჩაბაძის მიერ სიტყვების „დაპყრობა“-«захватить»¹ გამოყენება შარვაშიძეთა მიერ ოდიშის სამთავროს ტერიტორიის ნაწილის – შემდგომი სამურზაყანოს ტერიტორიის დაკავებასთან დაკავშირებით სრულიად მართებულია.

მაგრამ დაუბრუნდეთ ე.წ. ენგურის გასწვრივ „აფხაზეთ-საქართველოს“ ისტორიული საზღვრის მწვავე თემას. ამ ბოლო დროს ამ „თვალსაზრისს“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კიდევ ერთი მხარდამჭერი აფხაზი ისტორიკოსი – თ. აჩუბა გამოუჩნდა. ისიც ყოველნაირად ცდილობს „დაამტკიცოს“, რომ „წარსული საუკუნეების“ წერილობითი წყაროების მიხედვით, „ეთნიკური საზღვარი“ აფხაზეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთში მდ. ენგურზე გადიოდა [460]. თუმცა, ყველაზე „უძველესი“ წყარო, რომელიც მკვლევარმა ამ თეზისის დასაბუთებისათვის წარმოადგინა 1788 წლით თარიღდება [104.3]. ერთი სიტყვით, მიუხედავად ამ და სხვა მსგავსი მცდელობებისა, დაბეჯითებით შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ XVII საუკუნემდე აფხაზურ ტომთა განსახლების უკიდურესი აღმოსავლეთი საზღვარი მდ. დალიძეს არ გასცდენია. სხვას რომ თავი დავანებოთ, ამაზე პირდაპირ უნდა მიუთითებდეს ადგილობრივი ჰიდრონიმებიც, კერძოდ, დალიძეა – მეგრულად: დელე კიდისა, მდინარე საზღვრისა, მიჯნის წყალი. სწორედ დალიძეა უნდა ყოფილიყო ერთი პერიოდი მაინც ე.წ. „ეთნიკური საზღვარი“ აფხაზებსა და მეგრელებს შორის.² ამასთანავე, ჩვენი კვლევისთვის საინტერესო რეგიონი, მკვლევართა შენიშვნით, მდიდარია ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლებით, რომელთა ქრონოლოგია X-XVII საუკუნეებს მოიცავს [128.75].

ამრიგად, აფხაზ ისტორიკოსთა მიერ მდ. ენგურის გამოცხადება „საქართვე-

¹ აღსანიშნავია, რომ სიტყვებს: „დაპყრობა“-«захватить» ქართულსა და რუსულ ენებში ერთი გაგება აქვთ: ესაა სხვისი მიწა-წყლის ძალისმიერი გზით მიტაცება „დაპყრობა სახელი დაიპყრობს ზმნის მოქმედებისა“ [326.404], „დაიპყრობს ძალით (ომით...) აიღებს, ხელში ჩაიგდებს, დაიმორჩილებს (ქვეყანას, ხალხს)“ [326.378]; «Захватить,... 2. кого-что. Силой овладеть кем-чем-н. 3. чужую территорию. 3. пленных» [469].

² ამასთან დაკავშირებით, ვერ გავიზიარებთ დემოგრაფიის სპეციალისტის მ. გეჯუას მტკიცებას, რომ „აფხაზეთის მოსახლეობა გვიან შუა საუკუნეებამდე ეთნიკურად ძირითადად ერთგვაროვანი იყო. მის ტერიტორიაზე ქართველი ტომები ცხოვრობდნენ. მე-16, მე-17 საუკუნეებიდან აფხაზეთის მოსახლეობის რაოდენობა და ეთნიკური შემადგენლობა აფხაზების ჩამოსახლების შედეგად საგრძნობ ცვლილებას განიცდის“ [155.42]. როგორც ზემოთ ვნახეთ, წყაროები ნამდვილად არ ამტკიცებენ აფხაზეთის ტერიტორიის მონოეთნიკურობას.

ლო-აფხაზეთის ისტორიულ საზღვრად“ მეცნიერული თვალსაზრისით სრულიად უსუსურია და, შესაბამისად, ელემენტარულ კრიტიკას ვერ უძლებს. მას მხოლოდ პროპაგანდისტული დანიშნულება გააჩნია, რომლის მიზანი მხოლოდ და მხოლოდ სეპარატისტთა ქმედებებისათვის ისტორიოგრაფიულ-იდეოლოგიური საფუძვლების შექმნა და გამართლებაა.

სორეს შარვაშიძის მიერ ოდიშის სამთავროს ნაწილის (მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპირო) დაპყრობის შემდეგ, ინტენსიური სახე მიიღო ამ ტერიტორიაზე აფხაზეთა გადმოსახლება. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში ამ ეტაპისთვის კოდორ-დადიბგის შუამდინარეთი იმყოფებოდა,¹ ვინაიდან ეს მხარე, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით, ფაქტობრივად, ოდიშ-აფხაზეთის დაპირისპირების ფრონტისპირა ხაზს წარმოადგენდა. შესაბამისად, მთავარი დარტყმაც სწორედ მასზე მოდიოდა. ამ პროცესის გამომწვევე მიზეზად, ზ. ანჩაბაძე XVIII ს. შუახანებისთვის აფხაზეთის ძირითად რაიონებში მოსახლეობის სიჭარბეს მიიჩნევდა [339.143]. ავტორი არ აღნიშნავდა იმას, თუ რა ფაქტორმა გამოიწვია იქ მოსახლეობის სიჭარბე, თუმცა იმას კი სამართლიანად მიუთითებდა, რომ წარმოების დაბალ დონეს უნდა აექულებინა აფხაზები ახალ მიწებზე გადასახლებულიყვნენ [339.143].

ექსტენსიური მეურნეობა დაბალი სოციალური განვითარების პირობებში მყოფი მთის მოსახლეობისთვისაა დამახიასიათებელი. ამასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება არ დავეთანხმეთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნას: „სრულიად შეუძლებელია, რომ აფხაზეთში ინტენსიური ფეოდალური მეურნეობა ექსტენსიურ მთის მეურნეობით შეცვლილიყო, დაწინაურებული ფეოდალური კულტურა მთის ყოფით შეცვლილიყო“ [147.615]. ამის გამომწვევე მიზეზად მეცნიერი აფხაზეთში ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოსახლეობის („მთიელი აფხაზები“) ახალი ნაკადის ჩამოწოლას ასახელებდა [147.616].

ი. კვაშილავას მიიჩნევს, რომ აფხაზეთ-ოდიშის ბრძოლა განსხვავდებოდა დასავლეთ საქართველოს სხვა პოლიტიკურ ერთეულებს შორის მიმდინარე შინაომებისგან, ვინაიდან აფხაზი წარჩინებულების ექსპანსია მიმართული იყო კოდორსა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის მიტაცებისაკენ და თავისი არსით „ქართველობის“, ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლას წარმოადგენდა [194.24]. ვიზიარებთ რა დებულებას, რომ აფხაზეთ-ოდიშის დაპი-

¹ „იყო ჭირი დიდი ოდიშსა, ვითარცა აღვსწერეთ, და უმეტეს აფხაზეთაგან, რამეთუ მოვიდოდნა ნავებითა და ჳმელითა და სტყუევნიდნა, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე, და არღარა იყო დრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი“ [8.845; იხ. აგრეთვე: 17.165; 212.106].

რისპირება რამდენადმე განსხვავდებოდა დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე სხვა შინაომებისაგან, მკვლევარს ვერ დავეთანხმებით, რომ ეს „განსხვავება“ მხოლოდ ტერიტორიულ ექსპანსიაში და ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოიხატებოდა. ტერიტორიული შენაძენები სხვა შინაომებსაც თან სდევდა, ხოლო ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის მოშლა იყო ამ ბრძოლის **შედეგი** და არა – მიზანი. ამგვარი შედეგი მოჰყვა კოდორ-ენგურის შუამდინარეთში აყრილი ქართველების ადგილზე მოსულ ახალ მოსახლეობას, რაზეც ზემოთ ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა. სწორედ ამ ახალი, დაბალ სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობაში მყოფი მოსახლეობის მოსვლა და ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის აყრა იყო ამ ბრძოლების დამახასიათებელი ნიშანი. ამ პროცესების შედეგად, თ. ბერაძის მოსაზრებით, კელასური-ღალიძგის მონაკვეთზე ძველი ქართული მოსახლეობიდან ადგილზე მხოლოდ 10-20% დარჩა, რომელიც თანდათან ახლად ჩამოსახლებულ აფხაზებში გაითქვიფა და დღევანდელი გულრიფშის, ოჩამჩირისა და ტყვარჩელის რაიონების მეგრული გვარსახელის მატარებელი აფხაზები მათი შთამომავლები არიან [139.242].

აფხაზების წინსვლა ამაზე არ შეჩერებულა. ისინი შესანიშნავად სარგებლობდნენ ოდიშში დაწყებული შინააშლილობით და ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთისაკენ მიიწვევდნენ. როგორც ზემოთ ვნახეთ, XVIIIს. მიწურულამდე არ ივარაუდება ღალიძგის მარცხენა სანაპიროზე აფხაზ ტომთა განსახლება. სწორედ ამ დროიდან ჩნდება აფხაზური ეთნოსი ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთში. ს. მაკალათია, ყოველგვარი მტკიცების გარეშე, ამ მოვლენას XVIIIს. 10-იანი წლების შუახანებით ათარიღებს და მას გიორგი ლიპარტიანსა და მის შვილებს შორის ამტყდარი კონფლიქტის შედეგად დაწყებულ არეულობებს უკავშირებს [212.124]. ამგვარ დათარიღებას მტკიცე საფუძველი არ მოეძებნება აქვს. თუნდაც 1702წ. აფხაზეთში იმერელ-ოდიშართა ლაშქრობის აღწერიდან ჩანს, რომ ამ დროის ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთი უკვე აფხაზთა ხელშია [8.862-863].

§2. ყვაპუ შარვაშიძე – სამურზაყანოს პირველი მმართველი

ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის დაუფლება აფხაზთა მიერ განსაკუთრებით ინტენსიურად ზეგნაყ შარვაშიძის შვილის – ყვაპუს (Quappo Sarrasia) [20.209] – დროს მიმდინარეობდა. თ. ჭიჭინაძის მიერ მოპოვებულ „სიგელში“ დაცული

ცნობის თანახმად, ზეგნაჲ შარვაშიძემ აფხაზეთი თავის შვილებს შორის დაანაწილა: უფროსმა როსტომმა მიიღო ჩრდილოეთი ნაწილი – ტერიტორია მდ. ბზიფსა და მდ. კოდორს შორის (XVIII საუკუნეში ამ ტერიტორიაზე ახალი სამკვიდრო – გუმა – გამოიყო, რომელიც მოიცავდა გუმისთა-კოდორის შუამდინარეთს) [41.394; 343.71]; შუათანა ჯიქეშიას ერგო კოდორ-ღალიძგას შუამდინარეთი, რომელსაც „აბჟუა“ ეწოდა; ხოლო უმცროსის ვაჟის, ყვაპუს, სამფლობელო ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთი გამხდარა. როგორც გ. ანჩაბაძე აღნიშნავს, როსტომისეული წილი სამთავრო დომენი იყო, ხოლო დანარჩენი ორი კი საუფლისწულოებს წარმოადგენდა, რომლებსაც აჭიფები (მთავრის შვილები) განაგებდნენ [118.226].

თ. ჭიჭინაძის მიერ მიკვლეულ დოკუმენტში წარმოდგენილი ცნობისაგან განსხვავებულ ვარიანტს წარმოადგენს კ. მაჭავარიანი: «Первым абхазским владельцем из фамилии «Шервашидзе» был Квап Шервашидзе, ничем особенно не проявивший себя кроме тихаго и кроткаго нрава. От него произошли три сына: Росто, Леван и Мурзакан. По смерти Квапа владение Абхазией принял старший сын его Росто и, по принятии им на себя правления абхазским народом, он наделил уделами братьев своих, т. е. Левана и Мурзакана – первому предоставил Абживский округ, а последнему – Самурзакан, почему и самая местность названа «Самурзаканью», а так как в это время и в Самурзакани было самое ничтожное население, то для увеличения онаго было взято из Бзыбскаго округа, нынешняго Гудаутскаго участка, по 1 и по 2 семейства княжеских и дворянскихъ фамилий с их подвластными, которыя и по настоящее время существуют там. Владелец Абхазии Росто постоянное место жительства имел в Соук-Су, нынешнее селение Лыхны, близъ м. Гудауты. Летняя резиденция у него была в Очемчирах. Леван Шервашидзе, правитель Абживскаго округа, скоро умер бездетным, а владелец Росто после смерти своей оставилъ 7 сыновей: Хутуниа, Элкан, Торкан, Джигешия, Шерван-бей, Сулейман-бей и Зураб» [404.244]. როგორც ჩანს, კ. მაჭავარიანი ამ ამბების აღწერისას რომელიღაც ხალხურ გადმოცემას უნდა ეყრდნობოდეს, რომელშიც ერთმანეთში აშკარად აღრეულია სხვადასხვა დროის მოვლენები. ამ „ისტორიას“ შემოკლებულად იმეორებდა ს. ბასარიაც [347.98]. ამასთანავე, ისტორიული წყაროებით არ დასტურდება ყვაპუ შარვაშიძის „შვიდი ხასიათი“ და აქ არაა დასახელებული მისი შვილი ავთანდილი [25.88; 151.279-280], რომელიც ქართულ საისტორიო წყაროებში ჩანს. ამიტომ, ბუნებრივია, უპირატესობა ენიჭება თ. ჭიჭინაძისეულ დოკუმენტს, რომელიც სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა კარზეა შედგენილი.

ყვაპუს სამფლობელო, არეულობების გამო, მნიშვნელოვნად გაუკაცრიელე-
ბულა. როგორც ჩანს, აფხაზთა მოწოდების გამო, ადგილობრივი ქართული მოსახ-
ლეობა იძულებული ხდებოდა დაეტოვებინა მშობლიური კერა და ენგურის მარჯვენა
სანაპიროს აფარებდა თავს. საისტორიო წყაროები მიუთითებენ ადგილობრივთა
მიმართ აფხაზთა სისასტიკეზე [112.35-351; 108.110-111; 59.215-16; 8.845]. მართალია,
ეს მონაცემები უფრო კოდორი-დალიძის შუამდინარეთს ეხება, მაგრამ სავსებით
გამართლებულია მისი გადმოტანა დალიძე-ენგურის შუამდინარეთშიც. ადგილი
ჰქონდა ქართული მოსახლეობის როგორც აყრას, ასევე – მათი მონებად გაყიდ-
ვას ოსმალოებზე.¹ თურქთა აგრესიამ ტყვეთა სყიდვას კიდევ უფრო მეტი გაქანე-
ბა შესძინა [381.143; 333.52; 458]. უცხოეთში ტყვეთა გადინების ცენტრი იყო ისგაუ-
რი (სკურჩა) [103.346; 333.55]. იმ პერიოდში მსგავსი „სტატუსი“ შეიძინეს სხვა ქა-
ლაქებმაც: ახალციხემ, ბათომმა, სოხუმმა და ქუთაისმაც [144.274]. ქრისტეფორო
კასტელი დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქებსაც ასახელებს: ქობულეთი,
გონიო, განაკოპია [27.171]. ჩანს, ეს იგივე ანაკოფია უნდა იყოს, თუმცა ტოპონიმ
„ანაკოფიას“ კასტელი უშეცდომოდ ორგან ხმარობს [27.82,195]. XVIII ს. ტყვის სყიდ-
ვამ დასავლეთ საქართველოში კატასტროფული ხასიათი მიიღო: ყოველწლიუ-
რად ოსმალებში იყიდებდა მთელი მოსახლეობის ბუნებრივი ნამატი [144.274].

ტყვე-მონების მომხმარებელი ოსმალეთი მათ მიღებას ორი გზით ახერხებ-
და: ხარკი და პირველადი მოთხოვნების საგნების (მარილი, რკინა) სანაცვ-
ლოდ [171.25]. ტყვეთა სყიდვით დაკავებული იყვნენ არა მარტო მთავრები და თა-
ვადანაურების წარმომადგენლები, არამედ საკუთრივ გლეხთა წრიდან გამოსუ-

¹ აფხაზებში გავრცელებულ ტყვეთა სყიდვას ლამბერტიც ადასტურებს. თუმცა ეს პრობლემა აფ-
ხაზეთისათვის აქტუალური პრობლემა XIX ს-ის დასაწყისშიც იყო: «Среблолюбие есть отличитель-
ная черта характера сих народов – недостаток промышленности и торговли, могущих некоторым обра-
зом удовлетворить оной, заставляет их часто прибегать к способам весьма предосудительным: в особен-
ности абазинцев, будучи руководствуем сильным желанием удовлетворить оной, достигает до своей цели
самыми гнусными поступками. Страсть сия и до сих пор поджигает оногo к продаже туркам не только
своих пленников, но и ближних соседей и даже родственников своих. Гнусный торг сей и доныне имеет
свое действие в Абхазии, – удобствам оногo способствует столь везде рассыпанные проповедники корана,
как и приходящие с разных мест Турции купеческие суда» (Краткое обозрение Имеретии, Гурии, Мингрелии
и Абхазии, сочиненное Его И. В. по квартирмейстерской части кап. **Энсольмом**, 1819г. [335.53]. ენსკოლმის
მართებული შენიშვნით, დასავლეთ საქართველოში არსებული სხვა სამეფო-სამთავროებისთვისაც
უცხო არ იყო ეს პრობლემა, რომელმაც განსაკუთრებით მძიმე სახე XVII საუკუნიდან მი-
იღო [248.110].

ლი მეკობრეებიც [144.274; 171.25]. ადამიანებით ვაჭრობას აფხაზეთში იმდენად მასობრივი სახე მიუღია, რომ მისი აღკვეთის საქმეში აფხაზეთის კათალიკოსი ჩარეულა. აშკარაა, რომ დასავლეთ საქართველოს სულიერი ლიდერის რიდი ჰქონდათ. აღსანიშნავია, რომ ეკლესია მკაცრად ილაშქრებდა ტყვის მსყიდველთა წინააღმდეგ და მათ შეჩვენება-განკვეთით დამუქრებია [199.142]. თუმცა, იმ მიწებიდან, რომელიც საკათალიკოსო სოფლებსაც (ნაჟანევი/ნაჟანეული, ხოირი/ოხურე) [151.279]¹ მოიცავდა, მოსახლეობის აყრა-განადგურებას თუ ტყვედ გაყიდვას ზიანი მოჰქონდა საკუთრივ ეკლესიისა და მისი ეკონომიკური მდგომარეობისათვისაც. მაგალითად, სოფელ ნაჟანევიში მხოლოდ „ექვსი მოსახლე კაცი“ დარჩენილიყო [65.647-648; 290.118], რადგან „სამოცი მოსახლე კაცი“ „აფხაზს აყვარა“ [65.670; 290.118]. გამოდის, რომ სოფელი მოსახლეობისაგან დაახლოებით 90%-ით დაცლილა.

აფხაზეთის კათალიკოსმა დავით ნემსაძემ ყვაპუ შერვაშიძესა და მისი ოჯახის წევრებს კატეგორიულად მოსთხოვა დარჩენილი მოსახლეობის ხელშეუხებლობა, გარდა ამისა, შეიძლება, აპირებდა დარჩენილების გადაყვანას სამეგრელოს შიდა რაიონებში. მან თავის დროზე მოახერხა სორეს შარვაშიძის ტყვეობიდან დაეხსნა ბიბია ბოლქუაძე ოჯახით, რომელიც შემდეგ ნოჯიხევიში დაასახლა [65.677; 240.107]. დასავლეთ საქართველოს სულიერი ლიდერის მოთხოვნა რომ პრინციპული და კატეგორიული ყოფილა ჩანს იქიდან, რომ შარვაშიძეებმა მას არა უბრალოდ პირობა, არამედ ფიცის წიგნი მისცეს: *„მტკიცე უტყუარი ფიცი, პირი და წიგნი დაგიწერეთ და მოგართვით ჩვენ შერვაშიძემან ბატონმან ყვაპუ და ჩემმან ძმამან ქერექიმ თქვენ ჩრდილოისა და აფხაზეთისა კათალიკოსსა დავითს ასრე და ამა პირსა ზედა, რომელ ნაჟანეული და ხოარული კაცები, რომელიც ახალ იყოს, ის შეუცოდებლად და თქვენდა უკითხავად აღარც გავეიდოთ, და თქვენის სიტყვისა და ბრძანების მორჩილის კაცისაგან კარგად შემოუაროთ, არც თქვენი ხლება და სამსახური დაუშალოთ და არც თქვენი ბეგარა და ხარგო, რომელიცა ემართოს, ...როდესაც მობრძანდეთ, როგორათაც სხვას ძველს კათალიკოზებს ემსახურებინოს და ეხმაროს, თქვენც ასრე გემსახუროთ და გერგებოდეს“* [24.35-36].

კათალიკოსი, ეტყობა, დააკმაყოფილა შარვაშიძეთა მიერ მიცემულმა ფიცმა და, როგორც მომდევნო კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე წერს, ეს ხალხი *„ნეფსაძე კათალიკოზს ყვაპუ შარვაშიძისათვის მიებარებინა“* [65.670; 290.118]. აღსანიშნავია, რომ ამ წინდადებაში შეცდომაში შეიყვანა აკადემიკოსი მ. ლორთ-

¹ ნაჟანეული, სავარაუდოდ, თანამედროვე სოფ. ოტობაიაა, ხოლო ხოირი კი ამჟამინდელი სოფ. ოხურე უნდა იყოს [230.164].

ქიფანიძე, რომელიც ასეთ დასკვნას აკეთებს: „ეს დოკუმენტი ერთ საინტერესო გარემოებაზეც მიანიშნებს, მომხდურ აფხაზთაგან დარბეულ ქართველ გლეხებს კათალიკოსი შერვაშიძეს მიაბარებს, ის მომხდური აფხაზები სხვები არიან და შერვაშიძე სხვაა, ისიც ცდილობს ამ მომხდურთაგან თავის დაცვას“ [209.23]. როგორც ქვევით დავინახავთ, ყვაპუ შარვაშიძესა და „მომხდურ აფხაზთა“ შორის არანაირი სხვაობა არ შეიმჩნევა. არც ის ჩანს, რომ ყვაპუ „მომხდურ აფხაზთაგან“ თავს იცავდეს, როგორც ამას მ. ლორთქიფანიძე მიიჩნევს. რა თქმა უნდა, შესაძლებელია იმის აღიარება, რომ ის „კულტურულ-პოლიტიკური ქართველია“ [147.608], მონაწილეობს საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ქართული ეკლესიის წევრია, მეტყველებს და წერს ქართულად, მაგრამ, მოცემულ შემთხვევაში, მისი და „მომხდურ აფხაზთა“ ინტერესები დადიანის სამთავროს ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში მოსახლე ქართველების მიმართ, ერთმანეთს ემთხვევა. შესაბამისად, ყვაპუ იყო ქართული მოსახლეობის მიმართ აფხაზთა აგრესიული პოლიტიკის გამგრძელებელი და ლიდერი.

ყვაპუ შარვაშიძე ნამდვილად არ ცდილობდა „მომხდურთაგან თავის დაცვას“. პირიქით, მას არც უფიქრია საკუთარი ფიცის პირობების სრულად შესრულება. სავარაუდოა, რომ მეზობელ ოდიშთან უკიდურესად დაძაბული ურთიერთობების ფონზე, ის ერთგვარად უფრთხილდებოდა „აფხაზეთის“ კათალიკოსთან კავშირს. ვინაიდან ამ სასულიერო იერარქის იურისდიქცია მთელს დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა და მას გარკვეული გავლენა ჰქონდა ადგილობრივ სამეფო-სამთავროების კარზე, ამიტომ, ბუნებრივია, მასთან კავშირის გაწყვეტა შარვაშიძისათვის მიზანშეწონილი ნამდვილად არ იყო.¹ ლამბერტიც ადასტურებს აფხაზეთის კათალიკოსის, „ოდიშის პატრიარქის“, მნიშვნელოვან გავლენას დადიანის კარზე [28.105]. საბოლოოდ, კათალიკოსს დავით ნემსაძეს მაინც არაფერი გამოსვლია ყვაპუ შარვაშიძესთან. ასეთივე უშედეგო ყოფილა ამ მთავართან მომდევნო კათალიკოს გრიგოლ ლორთქიფანიძის მცდელობანიც: „ის კათალიკოსიც (დ. ნემსაძე – კ.კ.) ბევრს ედავა (ყვაპუ შარვაშიძეს – კ.კ.) და ჩუენც, მაგრამ არც მას და არც ჩუენ პასუხი მოგუცა“ [65.647-648; 290.118].

მიუხედავად იმისა, რომ ყვაპუსაგან ფიცის წიგნი ამ კათალიკოსსაც ჰქონია მიღებული: „ესე საფიცარი ფიცი და წიგნი მოგეცით ჩუენ შარვაშიძემან ყვაპუ და ჩუენმა შეილმა აეთანდილ თქვენ კათალიკოსს ბატონს გრიგოლს ასე და ამა

¹ მ. ლორთქიფანიძის აღნიშნული მოსაზრება შემდეგ ბ. ხორავამაც გაიზიარა [290.118].

პირსა ზედან რომე ჟამთა ვითარებით ქვეყანა ამოწყდა და საქათალიკოზო ნაჟანეური და ხოირული კაცები ზოგიერთი ჩვენ მოვარჩინეთ. ...რომელიც ნაჟანეური და ხოირული კაცები ჩვენ გვეყავს, თავს ხატისთვის... თქვენთვის სასამსახუროთ მომირთმევია, თავს ერთი მოსახლე კაცი ბაბადიში კონდარია, მეორე მოსახლე ხუცესი ღრუბელია, მესამე მოსახლე კაკა ელიშია, მეოთხე მოსახლე ზუმალი კოლია, მეხუთე მოსახლე ჯიმადიში უჩადე, მეექვსე მოსახლე მამაკოჩი სუბუქია, მეშვიდე მოსახლე ხუხუტა ჯგუბურია, მერვე მოსახლე ობოლი ციცორია, მოჯალაბე ბაძღალი მარკოზია, ამას გარეთ ერთი მოსახლე სახირო მამია ბიგვავა. ეს ათი მოსახლე კაცი მოჯალაბიანად როგორც სხვა კათალიკოზს სახურებდა, აგრე გამსახუროთ და თქვენი სამსახური არ დაუშალოთ და არც ჩვენგან ამ კაცებს არც აყრიოთ და არც გაყიდვით არა უშავდეს რა“ [25.88; 151.279-280].

ამ დოკუმენტში ყურადღებას იქცევს ყვაპუს განცხადება: „*ჟამთა ვითარებით ქვეყანა ამოწყდა და... ზოგიერთი ჩვენ მოვარჩინეთ*“. ზ. პაპასქირის შენიშვნით, ეს შარვაშიძეების მხრიდან დანაშაულის დაფარვის მცდელობაა, თუმცა მკვლევარს ნამდვილად ვერ დავეთანხმებით იმაში, რომ ყვაპუსა და ავთანდილს სინდისი ქეჯნიდათ [240.106]. ყვაპუ მთლად მართლმორწმუნე და ღვთისმომადგომელი ქრისტიანი არ ჩანს. უფრო პირიქით, წყაროებიდან ის ჩანს, რომ მან წმიდა სტეფანეს ძვირფასი თვლებით შემკული ვერცხლის ქანდაკების მოპარვის ბრალდებით ასზე მეტი მართლმადიდებელი მღვდელი მოაკვლევინა [20.209; 151.265]. ის, რომ ყვაპუ, ამ პერიოდის შარვაშიძეთა სახლის სხვა წევრებიც ნამდვილად არ ყოფილან მტკიცე ქრისტიანები, ჩანს დოკუმენტებიდან. ეტყობა, ამ პერიოდში ძალიან მოისუსტებდა აფხაზეთის მთავრის ოჯახში ქრისტიანული განათლების დონე. შარვაშიძეთა ზოგიერთი წარმომადგენელი იმ პერიოდში უკვე ისლამის მიმდევარიც ხდება. როგორც ჩანს, მათთვის უკვე დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონდა დოგმატიკურ განსხვავებებს ორ ქრისტიანულ დენომინაციას შორის. მაგალითად, სორეს შარვაშიძე ყოველდღე ესწრებოდა ლათინ მისიონერთა მესებს [20.209]. აფხაზეთის „უდიდეს მთავარს“ ბეზალუს ჩარასინოს (Besalus Ciarasino), რომელსაც „ანტონეს უწოდებენ“, კრისტოფორო კასტელისა და ლათინი მისიონერებისათვის გადაუცია ბიჭვინთის ღვთისმშობლის ტაძარი და ახალი მისიონერების გამოგზავნაც უთხოვია [27.177,395].

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ პროფესორი ჯ. გამახარია მას ბესლაკო შარვაშიძესთან აიგივებს [151.202], რომელსაც ასევე მოიხსენიებს თავის ნაშრომში კრ. კასტელი. ვფიქრობთ, რომ ბეზალუს ჩარასინო და ბესლაკო შარვაშიძე, მიუხედა-

ვად სახელების მსგავსებისა, ერთი და იგივე პიროვნება არ უნდა იყოს. ვინაიდან პირველს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, კასტელისათვის ტაძარი გადაუცია. სავარაუდოა, რომ ისინი ერთმანეთთან შენახვედრიც კი იყვნენ. ამიტომ ვფიქრობთ, შეუძლებელი უნდა იყოს, რომ ავტორს ამ პიროვნების დასახელებაში ასეთი შეცდომა დაეშვა. თუმცა, ჯ. გამახარიას ვეთანხმებით იმაში, რომ „ჩარასინო“ ნამდვილად „შარვაშიძის“ კასტელისეული ვარიანტია. ჯ. გამახარიასეულ დასკვნის მიმართ ჩვენს ეჭვს იწვევს ის გარემოებაც, რომ იქვე, გაგრძელებაში, კასტელი ასახელებს ბესლაკო შარაშიას (ჩირვასია) /Beslacus Ciruasias/. როგორც ვხედავთ, კრ. კასტელი ბეზალუსის ტიტულს აღმატებით ხარისხში მოიხსენიებს „უდიდესი მთავარი“, რაც გვაფიქრებინებს, რომ აფხაზეთში, მის გარდა, სხვა მთავარი ან მთავრებიც უნდა ყოფილიყვნენ, ვინაიდან ბეზალუსი ვილაცის მიმართ უნდა ყოფილიყო „უდიდესი“. ოდნავ ქვემოთ ვპოულობთ კასტელის მინაწერს სურათისთვის „სამი ძმა“. ავტორი წერდა: *„ეს არის აფხაზეთის მთავრის სამი ძმის სურათი: უფროსს ჰქვია დონ ბასლაკუსი, მეორეს – სალამონი, მესამეს და უკანასკნელს სეტემანი“* [27.194,411]. როგორც ვხედავთ, „მთავარი“, ამ შემთხვევაში, ცალკე დგას, ხოლო „სამი ძმა“ კიდევ ცალკე. გამოდის, რომ ისინი ოთხი ძმანი ყოფილან. ასე რომ არ იყოს, კასტელი, ალბათ, მაშინ ასე იტყოდა, რომ ეს არის აფხაზეთის მთავრისა და მისი ძმების ან ორი ძმის სურათიო, მაგრამ, როგორც ვნახეთ, სულ სხვა ტექსტი გვაქვს. თან ბესლაკოსთან მიმართებაში ავტორი არ აღნიშნავს, რომ მას ანტონეს უწოდებენო. შესაბამისად, დასავლეთ საქართველოში კასტელის მოღვაწეობის პერიოდში (1627-1654წწ.), აფხაზეთის სამთავროში უფლობდა ოთხი ძმა: ბეზალუსი, იგივე ანტონე, ბესლაკო/ბასლაკუსი/ბასლაკო, სალამონი და სეტემანი. დაახლოებით იგივე სიტუაციაა აფხაზეთში 1780წ. რუხის ომის დროს, როცა დადიანის წინააღმდეგ დაიძრა ზურაბ, ქელეშ-ბეი, ბექირ-ბეისა და ლევან სამურზაყანოელის ერთობლივი ლაშქარი. მართალია, ისინი ძმები არ იყვნენ, მაგრამ ამ ოთხში უმაღლესი რანგის ხელისუფალი იყო ზურაბ შარვაშიძე – აფხაზეთის მთავარი.

ბეზალუსის ძმასაც, ბესლაკოს, რომელიც თავის სამთავროში მასპინძლობდა ოდიშის სამთავროში მოღვაწე ცნობილ სასულიერო პირს, იმხანად არქიმანდრიტის ხარისხში მყოფ ნიკოლო ირბახს (ნიკოლოზ ირუბაქიძე-ჩოლოყაშვილი) [27.171,178, შენ.40], აგრეთვე გადაუცია ტაძარი კათოლიკე მისიონერებისათვის [27.178]. ყოველივე ამის მიუხედავად, კრ. კასტელი მაინც შენიშნავდა, რომ *„აფხაზეთის მთავარი მთელი ოჯახით უფრო მაჰმადიანია, ვიდრე სხვა სარწმუნოების“* [27.171].

თუმცა, კასტელის თანამედროვე აფხაზები არც ისლამის მტკიცე მიმდევრები ყოფილან. ევლია ჩელების ცნობით, აბაზას ხალხს „რომ ქაფირი უწოდონ, კაცს მოკლავენ, მუსლიმი რომ უწოდონ, გაეხარდებათ. ესენი ყურანს არ იცნობენ და არც რაიმე სარწმუნოება აქვთ. ქაფირი არ უყვართ და მუსლიმს კი სულს მისცემენ“ [48.106]. მათ მსგავსად, ართების ტომშიც არ სცოდნიათ ისლამი და ყურანი [48.101]. ჩახებში ყველა ერთი სარწმუნოების არ ყოფილა [48.100]. როგორც ა. ლამბერტი შენიშნავდა, აფხაზები მხოლოდ სიტყვით იყვნენ ქრისტიანები [28.12]. მას ეთანხმება ჯოვანი და ლუკაც: აფხაზები „სარწმუნოებით ქრისტიანები არიან, მაგრამ ქრისტიანულ რიტუალებს არ ასრულებენ“ [38.170]. ანალოგიური მონაცემებია პატრიარქ მაკარიოსთან [379.43; 228.127; 6.110-111; 151.251], პავლე ალექსოვლთან [124.75; 228.127],¹ ნიკოლაი ვიტსენტან [102.268]. აღნიშნულ ავტორთა ამ ცნობების ერთგვარ დადასტურებას ვაწყდებით ვახუშტისთანაც, რომელიც ამბობს: აფხაზები „სარწმუნოებით არიან ქრისტიანენი, არამედ არღარა რისა მეცნიერნი და ირიცხვან, ვითარცა კერპნი, ვინაძთვან არა დაჰფლვენ მეუღართა თვსთა, არამედ მისითავე სამკაულ-იარაღითა და შესამოსლითა შთასდებენ კუბოთა შინა და შესდგმენ ხეთა ზედა, და უეუეთუ შტვენს მეუღარი იგი ეშმაკისა მიერ, სწამთ განსუენებულადა მერმესა მას“ [8.786].² თუმცა, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი ადასტურებს, აფხაზებს გარკვეული კავშირი შეუნარჩუნებიათ ქრისტიანობასთან, რადგან „უწყიან ნათესაობა, ცოლი ერთი, მარხუა, აქუთ სასობა მღუდელთა ფრიად. არა იქმნებიან მათ შორის სიძვა, მრუშება“ [8.786].

როგორც ვხედავთ, ამ პერიოდში, როგორც აფხაზური საზოგადოება, ისე – მთავრის ოჯახში, ქრისტიანობისადმი გარკვეული გაუცხოება ნამდვილად შეიმჩნეოდა, თუმცა გარკვეული რიდი მაინც არსებობდა. ჯ. გამახარიას სამართლიანი შენიშვნით, ასეთი გაორებული სარწმუნოებრივი მდგომარეობის „ახსნა ისტორიული რეალობითაა შესაძლებელი – ერთის მხრივ, ღრმა ტრადიციული კავშირით ქრისტიანულ სამყაროსთან, გენეტიკური მახსოვრობით; მეორეს მხრივ, მთის და, ნაწილობრივ ოსმალეთის ზეგავლენით, რომელმაც ძლიერ დაასუსტა, მაგრამ ბოლომდე ვერ წააღწია ქრისტიანობა“ [151.205]. რაც შეეხება ლათინ მისიონერებთან კეთილგანწყობილ ურთიერთობებს, როგორც ჩანს, ამას განაპირობებდა ის, რომ კათოლიკეები როგორც აფხაზეთში, ისე, ზოგადად, იმ პერიოდის საქართველოში, მოიაზრებოდნენ არა მარტო როგორც სასულიერო პირებად, არამედ – ევროპის

¹ გვიანდელი შუა საუკუნეების აფხაზების რელიგიას იკვლევს ეთნოლოგი კ. ოკუჯავა [228.125-137; 229].

² ამასვე ადასტურებს ევლია ჩელებიც [48.104].

დიპლომატებად. ამიტომ უფრო ცდილობდნენ მათთან კარგი და მეგობრული ურთიერთობების დამყარებას ქართველი პოლიტიკოსები, მათ შორის შარვაშიძეები.

სასულიერო იერარქთა დაეაჭიდილი ყვაპუ შარვაშიძესთან მხოლოდ ამ უკანასკნელის გარდაცვალების გამო დასრულებულა. 1706 წელს კათალიკოსი გრიგოლი ბიჭვინთის ღვთისმშობლისადმი შეწირულობის წიგნში წერდა: „რომ შარვაშიძე მოკვდა, მივედით ჩუენ და ნიშანიც მართებული ავიღეთ და ექუსი მოსახლე კაცის მეტი აღარ იყო და ის წამოვიყვანეთ მისის ყოვლისფერითა: ღრუბელაია ამხსნელი და მისი სახლიკაცი ელიშია ხუტალა და მისი ძმები კიდევ ელიშია ხუხა და მისი ძმები ზუმალა, კოღია და მისი შვილები. კიდევ ჯგუბურია სუბუქია და ბიგვაა; კიდევ ერთი მოსახლე კაცი ჯღერეიას ნაყმევი პაპა ხუცობავა და მისი ძმა შარვაშიძისაგან სადუო კაცი იყო. ჩუენი და იმაშედ წამოვიყვანეთ და ხობს დაეასახლეთ. არმანია ყვაპსეული კაცი მაგიერშიდ ამოვიყვანეთ და ხიბულას დაეასახლეთ. კიდევ ელიშახუ ნანაისშვილი ეგერის გაღმიდან წამოვიყვანეთ და მაგიერშიდ და ხიბულას დაეასახლეთ“ [65.647-648]. „ნიშანი“ იყო ერთდროული გადასახალი: გარდაცვლილის პირადი იარადი, შეკაზმული ცხენი, ყმა-მამული, რომელიც მართებდა მიცვალებულის პატრონს [290.122]. საფიქრებელია, რომ „ნიშანში“ კათალიკოსმა სწორედ წყაროში ჩამოთვლილი ხალხი მოითხოვა. აქ ყურადღებას იქცევს პირველ წინადადებაში გამოყენებული ნაცვალსახელი „ის“: სავარაუდოა, ეს ნაცვალსახელი მიუთითებს, რომ „ექუსი მოსახლე კაცი“ და „ნიშანი მართებული“ ერთი მეორის პირობაა და, აქედან გამომდინარე, ერთმანეთთან ლოგიკურ კავშირში იმყოფებიან. სხვა შემთხვევაში, ალბათ, მართებული ფორმა იქნებოდა „ისიც“.

6 წლის შემდეგ, 1712წ., იგივეს, ცოტაოდენი განსხვავებით, გრიგოლ კათალიკოსი იმეორებს ბიჭვინთის ღვთისმშობლისადმი შეწირულობის წიგნში: „შარვაშიძე რუხს მოკვდა, წავედით და უწირეთ, ნიშანიც მართებული ავიღეთ. მეტი აღარ იყო, შვიდი მოსახლე კაცი წამოვიყვანე მათის ყოვლისფერითა: ღრუბელაია ამხსნელი და მისი სახლიკაცი ელიშია ხუხა და მისი ძმები კოღია, ზუმალა, ჯგუბურია, სუბუქია, ბიგვაა და უხაია და ერთი მოჯალაბე. სხვა კიდევ ელიშახუ ნანაისშვილი, ნარმანია და ხუცობავა პაპა ენგურიდადმი ყველა ფასით ამოვიყვანე. ზოგი ხიბულას დაეასახლე, ზოგი ხობს“ [65.670; 290.118]. ამ საბუთში ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ზოგიერთი დატყვევებულის გამოსხნისათვის აფხაზები გამოსასყიდს ითხოვდნენ და კათალიკოსი იძულებული ხდებოდა მათი ეს მოთხოვნა დაეკმაყოფილებინა.

სორეს და ყვაპუ შარვაშიძეები აქტიურად უწყობდნენ ხელს ქართული მო-

სახლეობისაგან დალიბა-შუამდინარეთის დაცლას. ამ პერიოდში ჯიქთუბანში გადასახლებულა თავადი მერაბ ჯაიანი, რომელიც სოფელ ჭალას (ჭლოუ) მფლობელი ყოფილა: „ჩვენი ქვეყანა თათრის ხელად შეიქმნა“ [25.149-150; 151.283]. ეს სოფელი ჯერ კიდევ ლევან II დადიანს ბიჭვინთის ღვთისმშობლისათვის შეუწირავს [178.11]. როგორც ცნობილია, სიტყვას „თათარი“ ქართულ ენაში ზოგადად მუსლიმთა მიმართ ხმარობენ. როგორც ჩანს, მომხდურ აფხაზებში საკმაოდ ყოფილან მაჰმადიანებიც. სავარაუდოა, რომ მათში ისტორიული ჯიქეთის მოსახლეობა ვიგულისხმობთ. როგორც ზ. ანხაბაძე ვარაუდობს, ისლამის სწრაფი გავრცელება სწორედ მათში მომხდარა [343.74]. ვ. ზუხბაიას ცნობით, სოფ. ჭლოუში (ჭალა) დღესაც არის უბანი „ნაჯაიანე“ [178.11].

სანაცვლოდ, ყვაპუმ უფროსი ძმის სამფლობელოდან ჩამოსახლა აფხაზ დიდებულთა რამოდენიმე გვარი: ანხაბაძე (ანბა), ემუხვარი (ემხა), ინალიშვილი (ინალ-იფა), მარღანია¹ (მან)², ლაკირბაია, ზვანბაია (ზვანბა),³ აქირთავა [41.394; 118.227; 290.117]. სავარაუდოდ, აქირთავეები თავდაპირველად ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ, ვინაიდან ჩვენს ყურადღებას იქცევს ამ გვარის ძირი – *აქირთ*, რადგან სიტყვა „აქირთუა“ (Акыртыа) აფხაზურ ენაში „ქართველს“ ნიშნავს [159.154]. „აქირთუა“-ში აშკარად იკითხება მისი მეგრული ძირი, რაც მეგრული სიტყვიდან „ქორთუ“ – „ქართველი“ მომდინარეობს. შესაბამისად, „აქირთავა“ „ქორთუას“, „ქართველიშვილის“ ანალოგიურია [291.46]. როგორც ჩანს, ამის ანალოგიურ შემთხვევასთან უნდა გვქონდეს საქმე სამურზაყანოში დაფიქსირებულ მეორე აფხაზურ გვართან დაკავშირებით: ქირთბაია [285.211; 182.73]. არაა გამორიცხული, რომ „ქირთბაია“ და „აქირთავა“ ერთმანეთის ვარიაციები იყოს.⁴ სავარაუდოდ, ოდნავ მოგვიანებით, სამურზაყანოში დასახლებულან აფხაზეთის სამთავროს ერთ-ერთი გავლენიანი საგვარეულოს ძიაფშიფათა წარმომადგენლებიც. აქ უკვე ისინი ძაპშიშვი-

¹ „-ია“ დაბოლოება ამ გვარების მეგრულიზაციაზე მიუთითებს.

² მანები ერთ-ერთ ოსმალურ ფირმანში მანიძეებად არიან მოხსენიებული [171.73].

³ ვ. ზუხბაიას შენიშვნით, ზვანბაია-ზვანბას-ჟვანბას მეგრულ გვართან (ჟვანია) აკავშირებენ [181.7].

⁴ მსგავსი ვითარებაა ზოგიერთ სხვა აფხაზურ გვართან დაკავშირებითაც, რომელნიც აშკარად ქართულ სამყაროსთან კავშირს ავლენენ: „აგრბა“ მომდინარეობს სიტყვიდან „აგირუა“ (Агыруа – მეგრელი), ანუ აგრბათა წინაპარი წარმოშობით მეგრელი ყოფილა; „ჭანბა“ – ჭანი, „ლაზბა“ – ლაზი [291.46]. ეთნონიმ „ჭან“-იდან „ჭანბა“-ს წარმომავლობის საკითხი შეიძლება, გარკვეულ წილად, სადაოც იყოს, რადგან ე. ჩელები აფხაზეთის ტერიტორიაზე დასახლებული ჰყავს ჩანდების ტომი [48.100-101]. დასაშვებია, რომ ეს ეთნონიმი უღერდა როგორც „ჭანდი“.

ლებად ქცეულან [445; 171.72-73].¹

სამურზაყანოში მცხოვრებ მათ შთამომავლებს არ დავიწყნიათ, რომ იქ ჩამოსულები არიან. სოფ. ზემო ღუმურიში მცხოვრები 71 წლის იასონ ზუხბაიასგან 1974წ. პ. ცხადიას ჩაუწერია: „*ჩერქეზები ვართ და არა აფხაზები. ჯინჯიხატი „შაგნობა“ ყარაჩაში გვაქვს. ჩვენი წინაპრების აქ გადმოსვლა ასე მომხდარა: დალიძეა და ენგურს შუა ქვეყანას პატრონი არა ჰყოლია, ნარ-ეკლითა და მაღალი ბაღახით ყოფილა დაფარული, ხალხი აქა-იქ თუ ესახლა. მურზაყან შარაშია და დადიანი ეცილებოდნენ თურმე ერთმანეთს ამ ადგილებს. შეთანხმებულან, ფალავნები ვაბრძოლოთო. შარაშიას ერთი ემხვარი უპოვია, დიდი ძაღ-ღონით განთქმული. ჭიდაობა გამართულა გაუმარაპიტაში, კოხორის ქვემოთ, სადაც დღეს „შოსე“ გადის. ემხვარს წაუქცევია დადიანის ფალავანი და მისთვის მენჯის ძვალიც ამოუგდია. დარჩენია მთელი ეს ტერიტორია მურზაყან შარაშიას. მას კი ემხვარისათვის უბოძებია რეხი, ღუმურიში, ჩხორთოლი. ამ ემხვარს დედა ჩერქეზი ჰყოლია, წასულა და ჩამოუყვანია დედის ძმისშვილები... ღუმურიშელი ზუხბაიები მათი შთამომავლები ვართ. ჩვენზე უწინ ახლომახლო მხოლოდ ქვაჩახია და მეღიავა სახლებულან“ [285.211]. როგორც ვხედავთ, აქ ლეგენდის სახითაა გადმოცემული გვიანდელი შუასაუკუნეების ეპოქაში ჩრდილო-დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკური პროცესები: ჩრდილოკავკასიიდან, ჩერქეზეთიდან მოსახლეობის გადმოსახლება, აფხაზთა მიერ დალიძე-ენგურის სექტორის დაპყრობა.*

ბუნებრივია, ზემოდასახელებული აფხაზი დიდგვაროვანები საკუთარ გლეხობასაც წამოიყვანდნენ. როგორც პ. ცხადია აღნიშნავს, ხიტუმ მუხურში მცხოვრებ კაკალიებს ახსოვთ, რომ მათი წინაპრები „ყარაჩიდან“ იყვნენ; ბზიფის მხრიდან ჩამოსულა ეზუგბაია, ნაყოფია, ქაცბაია და ქვაცბა (წინაპარი ქეცბა ყოფილა), ყოლბაია,² გვაგვალია, აკიშბაია, ხუტკუბია, დოჩია,³ ბუთბაია, აბუხბაია, გერზმა-ვა, კონჯარია, ზვამბაია, ცობეხია (წინაპარი – ცვეიბა) [285.211-214]; ფსხუდან –

¹ ერთ-ერთ დოკუმენტში ძიავშიფები დაფიქსირებული არიან ზაბშიბაძეებად, რომლებიც ბედიის მახლობლად სოფ. ქობათში/«Кобати» ცხოვრობდნენ [83.872, დოკ.№№1795,1796; 171.72-73].

² ამ გვარის სამურზაყანოში ბზიფის აფხაზეთიდან ჩამოსახლებასთან (XVIII ს. მიწურულს) დაკავშირებით აფხაზეთი ლიტერატურის ფუძემდებელი დ. გულია აღნიშნავდა, რომ „ყოლბაია“ არის სამურზაყანოული ვარიანტი „აფხაზეთში ფართოდა გავრცელებული გვარისა“ „Колхи-ყოლდი“ [364.81]. დ. გულიას მოსაზრებით, ეს ყოლბები უნდა ყოფილიყვნენ ძველი კოლხების შთამომავალი, თუმცა ამ უკანასკნელთ ის თანამედროვე აფხაზთა წინაპრებად მიიჩნევა [364.71,81].

³ ეს სამი გვარი ერთად ჩამოსულა გუდავაში, ერთმანეთისათვის ძმობა შეუფიცავთ და ამიტომ მათ შორის ქორწინება აკრძალული ყოფილა [285.211-214].

თარბა, გვარამია, არშბა, ქიშმარია, თანია, ფაჩულია, ხაშბა, ჯინჯოლია [285.211-214]; ლიხნიდან – მიქელბაია, ქირთბაია, შარია, ეშბა [285.211-214]. ვ. ზუხბაიას ნაშრომშიც გვხვდება, აგრეთვე, მერმინდელ სამურზაყანოში ჩამოსახლებულ აფხაზთა გვარების ჩამონათვალი: ზუხბაია, კაკუბავა, ყოლბაია, აკიშბაია, ბუთბაია, ქეცბაია, ეზუგბაია, წარადბაია, წუნბაია, ცხუცხუბაია, თარბაია, ივანბაია, ხინთბაია, ქვაცაბაია, ქირთბაია [182.73].

გ. ანხაბაძის განმარტებით, აფხაზური წარმოშობისაა „ბაია“-ზე დამთავრებული გვარები: ზუხბაია, ეზუგბაია, ქეცბაია, თარბაია და სხვ., სადაც აფხაზურ დაბოლოებას „-ბა“, რომელიც აფხაზურად „ძე“-ს ნიშნავს, დაერთო მეგრული დაბოლოება „-ია“ [118.230]. მკვლევართა ნაწილი (ი. გამსახურდია, ი. კვაშილავა) კი დასახელებულ გვართა (ზუხბაია, ქეცბაია, ლაკერბაია და სხვ.) აფხაზურ წარმოშობას უარყოფს და მიიჩნევენ, რომ ამ გვარების ჩამოყალიბებული ფორმა არის ზანურიდან ზოგად ქართულისაკენ მიმავალი გზა, ვინაიდან ჭანურ-ზანურში და შემდგომ კი მეგრულში გამოიყოფა გვარების ექვსი ძირითადი სუფიქსი: სქირი, უა, ში, თური, ია, ბა (ვა), ხოლო ეს უკანასკნელი კი ჭანურში ნიშნავს „ძეს“ და ამავე დიალექტში „ბ“ ყოველთვის მამაკაცზე მიემართება [152.16; 195.124].

რა თქმა უნდა, ეს მიგრაცია დროში გაწეილი პროცესი იყო, რომელიც მომდევნო საუკუნეებშიც გრძელდებოდა. თუმცა, საეჭვოა, პ. ცხადიას მიერ ჩამოთვლილი ამ გვარების წარმომადგენლები ყველანი იმთავითვე აფხაზები ყოფილიყვნენ. მაგალითად, აფხაზეთის საკათალიკოსო გამოსავალი მოსაკრებლების დავთარში (1621წ.) ჩამოთვლილ გლეხებში დაფიქსირებულია ვინმე „გუაგუალა შარინავა“ სოფელ თილითიდან [65.419-435; 290.149]. როგორც ვხედავთ, ამ სახელის მატარებელი ეთნიკური ქართველია. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ პ. ცხადიას მიერ დასახელებული „გუაგუალა“ ჟამთა ვითარებით გააფხაზებული ქართველი იყოს. აშკარად, ქართული საწყისები უნდა ჰქონდეს, ყოველ შემთხვევაში, კაკაღიას, ნაყოფიას, დოჩიას, გვარამიას. ამ ხალხის ჩამოყვანით ყვაპუ შარვაშიძე, ანუ მისი მხარდამჭერების მომრავლებით, საკუთარ მდგომარეობას იმყარებდა სამფლობელოში. ეს მისთვის აქტუალური საკითხი იყო, ვინაიდან ოდიშის მფლობელი, ბუნებრივია, დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნებას შეეცდებოდა.¹ რა თქმა უნდა, თავად მასაც ჰქონდა სურვილი, იმ ხანად სამეგრელოში აწეწი-

¹ ბუნებრივია, იყო დემოგრაფიული მდგომარეობის გამოსწორების ფაქტორიც, ვინაიდან ის პირდაპირ კავშირშია ეკონომიკური ვითარების გაუმჯობესებასთანაც, რაც ასევე ფეოდალ ყვაპუ შარვაშიძისთვის სასიცოცხლო მნიშვნელობისა იყო.

ლი პოლიტიკური ვითარებით ესარგებლა და ენგურის მარცხენა სანაპიროზეც გადასულიყო [339.144].

ენგურის მარცხენა სანაპიროზე კი ამ დროს მართლაც ურთულესი ვითარება იყო. იქაურობას გიორგი ლიპარტიანი განაგებდა. ლევან IV-ს დადიანობა მხოლოდ ფიქტიური იყო. მან დახმარების მიღება თურქთაგან გადაწყვიტა და 1691წ. სტამბოლში ჩავიდა, თუმცა მისი მეცადინეობა ამ მხრივ უშედეგო აღმოჩნდა [290.120].¹ ჩანს, აქაც ლიპარტიანის ინტრიგების ხელი ერია, რომელსაც თავად უნდოდა დადიანის ტახტზე ასვლა, მაგრამ არსებულ ვითარებაში ეს მისთვის ყოველად შეუძლებელი იყო. სადადიანოში ისევე გაჩენილი მნიშვნელოვანი „ვაკანსია“ დიდ ხანს არ დარჩენილა ღიად: ოსმალეთის სულთანმა დადიანობა მამია III გურიელს (1689-1711) მისცა. თუმცა, სამეგრელოში ხელისუფლების მიღება მანაც ვერ მოახერხა, ვინაიდან „დადიანობა გურიელს მამიას დარჩა და თავობა გიორგი ლიპარტიანს“ [25.101; 290.120].

იმ ხანებში არეულობა იყო იმერეთშიც, სადაც შაჰნავაზის ძე არჩილი კვლავ უშედეგოდ ლაშობდა ტახტის დაჭერას.² საბოლოოდ, ტახტისათვის ბრძოლა დასრულდა იმით, რომ ტახტზე აღმოჩნდა იმდროინდელი იმერეთის, საერთოდ, დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი ძლიერი და გავლენიანი თავადი გიორგი აბაშიძე,³ რომლის სიძეც იყო გიორგი ლიპარტიანი.⁴ აბაშიძის სიძეობამ კიდევ უფრო განამტკიცა ლიპარტიანის ძალაუფლება სამეგრელოში. 1701წ. წაყროებში ფიქსირდება მისი ახალი ტიტულატურა – „დადიან-ლიპარტიანი“ [25.86; 290.121]. ბ. ხორავას სამართლიანი შენიშვნით, გიორგი ლიპარტიანი (გიორგი IV დადიანი) მაინც აშკარად ვერ ბედავდა დადიანის ტიტულის მიღებას [290.121].

¹ „არამედ განძლიერდა ლიპარტიანი გიორგი კვლითა და ტყუხა ყიდვითა. არღარა ინება ლევან დადიანი, განადო იგი და წარვიდა ქართლს არჩილ მეფისა თანა. შემდგომად წარვიდა სტამბოლს და მოკუდა მუნ, და დაიპყრა ოდიში ლიპარტიანმან და არა იწოდებოდა დადიანად, არამედ ლიპარტიანადვე“ [8.856].

² საერთო ჯამში, არჩილი 5-ჯერ გამეფდა იმერეთში: I – 1661-1663წწ; II – 1678წ; III – 1690-1691წწ; IV – 1695-1696წწ; V – 1698წ. [250.498]. აღსანიშნავია, რომ ამ უიღბლო მონარქს უმაღლეს შეფასებას აძლევდა მარი ბროსე: „არჩილი შეუდარებლად მაღლა იდგა ყველა იმათზედ, რომელთაც... ედავებოდა გვრიგვინს კახეთიდან წამოსვლის შემდეგ [148.215; 250.145].

³ მეფობდა 1702-1707წწ. მ. ბროსე მის გვირგვინოსნობას 1701-1706წწ. ათარიღებს; თუმცა, ვახუშტი წერს, რომ გიორგი „მთავრობდაო“ [8.862], ესე იგი, მისი მეფედ კურთხევა არ მომხდარა.

⁴ მისი მეუღლე თამარ აბაშიძე მანამდე იმერეთის ორი მეფის – ალექსანდრე IV-სა (1683-1690 და 1691-1695) გიორგი IV „გოჩიას“ (1696-1698) – მეუღლეც იყო.

დადიან-ლიპარტიანმა გიორგიმ, სიმაძრის დახმარებით, ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან აფხაზთა განდევნა გადაწყვიტა. 1702წ. ზამთარში¹ „ვევედრა ლიპარტიანი აბაშიძეს, რათა შეეწიოს აფხაზთა ზედა, რამეთუ მიეღოთ აფხაზთა ეგრისის მდინარემდე და აოკრებდნენ ოდიშს კლვითა და ტყუეობითა“ [8.862-863]. აქ ყურადღებას იქცევს „მიეღოთ აფხაზთა **ეგრისის მდინარემდე**“ (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ). გიორგი ლიპარტიანს, როგორც ჩანს, „ეგრისის მდინარის“ გაღმა ტერიტორიაზე უკვე პრეტენზია აღარ ჰქონია. ნ. დადიანი კი ამ ამბების გადმოცემისას მოკლედ აღნიშნავს, რომ „*ჟამსა ამას აწუხებდნენ დიდათ აფხაზნი ოდიშსა ტყვის ყიდვითა და კაცის კლვითა*“ [17.169].

ოდიშარ-იმერელთა მხედრობამ დალაშქრა აფხაზეთი. მათ ამ ეტაპზე წარმატებას მიაღწიეს. შარვაშიძემ ვერ გაბედა წინააღმდეგობის გაწევა [8.863]. როგორც ჩანს, მან ვერ მოახერხა ოდიშარ-იმერელთა ალიანსისათვის საკუთარ მხარდამჭერთა დაპირისპირება. საკუთრივ აფხაზეთის სამთავრო, რომელიც, იმ დროს ყვაპუს სამფლობელოსაც მოიცავდა, არ იყო ერთიანი კონსოლიდირებული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი. ბზიფის ოლქს, რომელიც სამთავრო დომენი იყო, დანარჩენი ორი საუფლისწულო ნომინალურად ემორჩილებოდა და მათ შორისაც ხშირი იყო ფეოდალური შინაომები [343.71-72]. გიორგი აბაშიძემ და ლიპარტიანმა დაიკავეს ყვაპუს სამფლობელო [17.169]. ვახუშტი წერდა, რომ მათ „*მოსტყუენეს აფხაზეთი*“ [8.863], რაც სამართლიანად გადაჭარბებულ შეფასებად მიაჩნია თ. ბერაძესაც [356.211]. ის, რომ საუბარია არა მთლიანად აფხაზეთის სამთავროს დამორჩილებაზე, არამედ იგულისხმება მხოლოდ ყვაპუს სამფლობელო, ამას ნ. დადიანი აკონკრეტებს: „*დაიპყრა ლიპარტიანმა ოდიშის საზღვრის აფხაზეთი*“ [17.169]. როგორც ჩანს, გამარჯვებულებს მაინც მოუხდათ იქ ხელისუფლად ყვაპუ შარვაშიძის დატოვება, თუმცა მან ლიპარტიანის უხენაესობა აღიარა [356.211]: ლიპარტიანმა „*გაირივა შარვაშიძე*“ [17.169].² გამარჯვებულები მაინც არ ენდვნენ ყვაპუ შარვაშიძის სიტყვას და გიორგი აბაშიძემ მას მძევლები ჩამოართვა [8.863].³

მოკლე ხანში ყვაპუმ ისევ დაარღვია აბაშიძე-ლიპარტიანისათვის მიცემული სიტყვა და კვლავ ოდიშს შეუტია. თუმცა, ეს მისი უკანასკნელი და ხანმოკლე გამარჯვება იყო ოდიშთან მიმართებაში. ყვაპუ შარვაშიძემ ისარგებლა 1703წ. აგვისტოში დასავლეთ საქართველოში ოსმალთა მორიგი შემოსევით. ზ. ანჩაბაძის საგ-

¹ როგორც ვახუშტისთან ჩანს კონტექსტით, 1702 წლის მიწურული იგულისხმება [8.862].

² ამგვარ კონკრეტიკასაც ისევ ნ. დადიანი იძლევა.

³ იმერეთის მმართველმა, მძევლებთან ერთად, „*ადილო ალაფი დიდი*“ [8.863].

სებით მართებული შეფასებით, 1702წ. ოდიშარ-იმერელთა სამხედრო ოპერაციამ იმ ეტაპზე წერტილი დაუსვა აფხაზთა ექსპანსიას ოდიშის მიმართულებით [339.144], მაგრამ მათ მყარად შეძლეს კოდორ-ენგურის სექტორში დამკვიდრება [340.271].

სულ ცოტა ხანში, 1704 წლის მიწურულს, ის რუხში გარდაიცვალა. „ყვაპუ გარდაცვალებულა რა, დაშთენილა ძე მისი მურზაყან, რომელსაც საზღვარი ესე მცხოვრებლებითა აღუყვავილებია ადგილი და უწოდნია მურზაყანისავე სახელსა ქვეშე სამურზაყანო და უუფლნია სამურზაყანოში“ [41.394]. როგორც აქ ჩანს, ის საკმაოდ წარმატებული მმართველი ყოფილა, რომელსაც თავის სამფლობელოში მშვიდობიანობა დაუმყარებია, რასაც შედეგად ამ მხარის აყვავილება-აღშენება მოჰყოლია [290.122]. როგორც ზემოთ გრიგოლ კათალიკოსისადმი ყვაპუ შარვაშიძის მიერ მიცემულ ფიცის წიგნში ვნახეთ, ყვაპუ შარვაშიძე ფიცს თავის ვაჟიშვილ ავთანდილთან ერთად დებდა. სავარაუდოა, რომ ის ყვაპუს ძირითადი მემკვიდრე იყო, ვინაიდან ფიცის წიგნში ისაა მოხსენიებული და, შესაბამისად, ისიც იღებდა პასუხისმგებლობასა და ვალდებულებას კათალიკოსის წინაშე. ამის შემდეგ ავთანდილი საისტორიო წყაროებში არ მოიხსენიება. ჩანს, ყვაპუ შარვაშიძის ოჯახში რაღაც მომხდარა ისეთი, რამაც პირველობა მურზაყანს მიანიჭა: ალბათ, ავთანდილი მამაზე ადრე დაიღუპა.

არსებული მასალების მიხედვით ვერ ხერხდება მურზაყან შარვაშიძის ზეობის თარიღის დადგენა, თუმცა, შესაძლებელია მიახლოებით განსაზღვრა. დასაწყისი მისი მმართველობისა, ბუნებრივია, არის 1704 წლის მიწურული. შემდგომი სამურზაყანოელი შარვაშიძე, რომელიც წყაროებში მოიხსენიება, არის ხუტუნია, რომელიც მონაწილეობდა ხრესილის ბრძოლაში (1757წ.) [17.178; 249.62]. ტერმინი „სამურზაყანო“ უცნობია ვახუშტისათვის, რომელმაც თავისი თხზულება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ დაამთავრა 1745 წლის 20 ოქტომბერს [8.014,12; 22.67-72] და იქ მას ეს ტოპონიმი არ უხმარია, თუმცა XVIIIს. 20-იანი წლების შუახანებამდე ვახუშტი საქართველოში ცხოვრობდა. ამიტომ, თ. ბერაძის მოსაზრებით, იგი XVIIIს. 50-იან წლებამდე არ უნდა წარმოშობილიყო [134.3]. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ დასახელებული ტოპონიმი დაახლოებით მურზაყანის ზეობის უკანასკნელი პერიოდისთვის მაინც უნდა ყოფილიყო წარმოქმნილი, რადგან, ბუნებრივია, მურზაყანის მმართველობით კმაყოფილ მოსახლეობას, მისსავე სიცოცხლეში, ამ მხარისათვის „სამურზაყანო“ ეწოდებინა.¹ ამგვარ მოსაზრებას ავითარებს

¹ ერთი საარქივო ცნობის მიხედვით, მურზაყანი არ ემორჩილებოდა აფხაზეთის მთავარს. მას თავი სამეგრელოს მთავრად მიაჩნდა და საკუთარ სამფლობელოს თვითონ უწოდა „სამურზაყანო“ [129.63].

ს. ბახია-ოქრუაშვილიც, რომელიც ამ ტოპონიმის შექმნას ვარაუდობს XVIIIს. 40-იან წლებში, ხოლო ზ. ანჩაბაძე კი XVIIIს. I ნახევარს ასახელებს [129.63; 343.68]. ესე იგი, ლალიბგა-ენგურის შუამდინარეთისათვის „სამურზაყანოს“ წოდება ივარაუდება XVIIIს. 20-იან წლების დასასრულიდან ან ოდნავ მოგვიანებით. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ მურზაყან შარვაშიძის მოღვაწეობის ქრონოლოგია დაახლოებით XVIIIს. I მესამედით შემოიფარგლოს.

ტოპონიმი „სამურზაყანო“ ისტორიულ მატრიანეებში პირველად ნ. დადიანის „ქართველთა ცხოვრებაში“ გვხვდება [17.180]. რუსულ სპეციალური ლიტერატურა-სა თუ წყაროებში ამ ტოპონიმის რამდენიმე, ფაქტობრივად, უმნიშვნელოდ განსხვავებულ ან იგივე ვარიანტს ვპოულობთ: Самурзакано, Самурзакань [421; 422.1], Самурзакан. სამივე ვარიანტს იყენებენ ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, თუმცა, ისინი თავს არიდებენ, მკითხველს აუხსნან ამ ტოპონიმის ეტიმოლოგია [350.176-177]. მსგავსი სურვილი თავის დროზე არც ს. ბასარიას გასჩენია, რომელიც სამურზაყანოელებს ერთმნიშვნად აფხაზებად აცხადებდა [347.98-99]. მათ, ეტყობა, გაუძნელდათ აშკარად ქართული წარმოშობის ტოპონიმისთვის რაიმე „გონივრული“ და „მტკიცე“ არგუმენტის მოძიება. ვარიანტი Самурзакан დაფიქსირებულია, აგრეთვე, ჩვენს მიერ დადიანების მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდში მოძიებულ ერთ-ერთ დოკუმენტში, რომელიც 1839წ. 26 აპრილითაა დათარიღებული [1]. თითქმის მსგავსი ვარიანტია აფხაზურ ენაშიც: Самырзакан [290.116, შენ.98]. საყურადღებოა, რომ სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა მიერ 1805წ. 9 ივლისს რუსეთის იმპერატორისადმი დადებულ ფიცის ტექსტში მსგავსი ვარიანტია მოცემული „სამირზაყანო“ [83.526-527, დოკ. №1031]. ეს არის ოფიციალურ დოკუმენტებში ამ ტოპონიმის პირველი ფიქსაცია. აღსანიშნავია, რომ ბ. ხორავამ ეს ვარიანტი თავის ნაშრომში გაუმართლებლად შეცვალა „სამურზაყანო“-თი [290.171-172]. რაც შეეხება „სამურზაყანო“- „სამირზაყანოს“, ეს ერთი და იგივე ტოპონიმის ორი უბრალო ვარიანტია. როგორც აღვნიშნეთ, „სამურზაყანო“ წარმოდგება მამაკაცის სახელისგან – მურზაყან. ხ. ბლაჟბას მტკიცებით, ეს ანთროპონიმი ადიღური წარმოშობისა იყო და სიტყვა-სიტყვით „მურზას შვილს“ ნიშნავს [352.238]. არის სხვა მოსაზრებაც, რომელიც უფრო დამაჯერებლად გვეჩვენება. კერძოდ, ზ. ჭუმბურიძის შენიშვნით, „მურზაყან“ იგივეა, რაც „მირზახან/მირზაყან“ [289.132]. ამასთანავე, ამ სახელის ორივე ვარიანტია გავრცელებულია საქართველოში [289.132]. ნათელია, რომ რუსულში არსებული ვარიანტები ქართული ენიდანაა შესული. რაც შეეხება აფხაზურ ვარიანტს, მასაც აშკარად ეტყობა, რომ ქართულიდანაა შესული. ჩანს, რომ სამურზაყანოში

მოსახლეობის საურთიერთობო ენა ქართული ყოფილა, ვინაიდან აღნიშნული ტოპონიმი ამ ენაზეა შედგენილი.

უკანასკნელ ხანს ვინმე ნ. ბაღაფშიმა ტოპონიმ „სამურზაყანოს“ ეტიმოლოგიის ახალი „ახსნა“ წარმოადგინა. მან 2004წ. მოსკოვში გამოსცა წიგნი *«Этно-политический конфликт в Абхазии»*,¹ სადაც ის წერს: «Абхазское название этой территории «Самырзайан» происходит от имени владельца Мурзакана (абх. Мырзайан) Чачба... Префикс «са-» в абхазском языке указывает на принадлежность к местоимению первого лица единственного числа (от «сара» - «я»)» [462]. ნ. ბაღაფშის ეს „ეტიმოლოგიური ძიებები“ სრული აბსურდია, რადგან აფხაზურ ენაში არასდროს არ არსებულა ტოპონიმი „სამირზაიან“.² როგორც ჩანს, თვით აფხაზ მკვლევრებს საეჭვოდ მიაჩნიათ ბაღაფშის ეს „აღმოჩენა“, რისი მიმანიშნებელია ის, რომ აღნიშნული თეზისი არ აისახა მოგვიანებით (2007წ.) გამოცემულ ისეთ პროპაგანდისტული დატვირთვის ნაშრომში, როგორც არის ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას *«История Абхазии»*. ალბათ, ამ აბსურდზე არც გაგამახვილებდით ყურადღებას, რომ არ ხდებოდეს მისი აქტიური პროპაგანდა და გავრცელება სხვადასხვა საიტებისა და ინტერნეტ-ფორუმების მეშვეობით, რაც, ბუნებრივია, ჩვენს საინფორმაციო-ტექნოლოგიურ ეპოქაში ხელს უწყობს ქართულ-აფხაზურ მრავალსაუკუნოვან ურთიერთობათა ისტორიის არ- ან ნაკლებად მცოდნე საზოგადოებისათვის დამახინჯებით მიწოდებას.

სამურზაყანოელ შარვაშიძეებს რამდენიმე რეზიდენცია ჰქონიათ: ბედიაში, ფახულანში, ბარბალოში (კოკი) [41.394], საბერიოსა და ნაბაკევიში [285.149]. ძირითადი რეზიდენცია და, შესაბამისად, სამურზაყანოს ცენტრი 1840 წლამდე სოფელი ბედია იყო [285.145]. სამფლობელოს ბუნებრივ საზღვრად მდინარეები – ლალიძგა და ენგური – დადგინდა. როგორც ძირძველი სამურზაყანოელები იხსენებდნენ (1975წ.), მათი კუთხე *„მდებარეობს ენგურსა და ლალიძგას შუა. ენგურს იქით არის სამარგალო, ხოლო ლალიძგას იქით – აბჟუა“* [285.144-145].

ამრიგად, XVII-XVIII სს. მიჯნაზე ლალიძგა-ენგურის შუამდინარეთში, ოდიშისგან მიტაცებულ ტერიტორიაზე, აფხაზეთის სამთავროს ფარგლებში ჩამოყალიბდა საუფლისწულო სამფლობელო – სამურზაყანო, რომელსაც შარვაშიძეთა გვერდითი შტო ჩაუდგა სათავეში. როგორც კვლევაში გვიჩვენა, აბსოლუტურად უსაფუძვლოა

¹ ჩვენ მას ინტერნეტში გავეცანით: [462].

² ნ. ბაღაფში არათუ ტოპონიმის ეტიმოლოგიას ვერ ხსნის, მან ამ სახელის ეტიმოლოგიაც კი არ იცის. მურზაყან/მირზაყან/მირზახან სპარსულ-არაბული წარმომავლობისაა და ნიშნავს „მთავრის (ამირას) შვილს“ [289.131-132].

სეპარატისტულად განწყობილ ისტორიკოსთა (ი. ვორონოვი, ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, თ. აჩუგბა და სხვ.) მტკიცება, თითქოს XVIII. მიწურულს აფხაზეთის „ისტორიული“ საზღვრების აღდგენა მოხდა. არ არსებობს ისტორიული საბუთი, რომელიც ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთში აფხაზი ხალხის წინაპართა მოსახლეობას დაადასტურებდა XVIII. II ნახევრამდე. სწორედ ამ დროიდან იწყება მათი ჩამოსახლება აქ, რაც დასტურდება როგორც ისტორიული წყაროებით, ასევე სამურზაყანოს მოსახლეობაში გავრცელებული ზეპირი გადმოცემებით, რომლებშიც საუბარია მოსახლეობის ნაწილის იქ მოსვლაზე როგორც ბზიფის აფხაზეთიდან, ასევე – ჩრდილოეთ კავკასიიდან, ჩერქეზეთიდან. განხილულმა მოვლენებმა ცხადყო, რომ სორეს და ყვაპუ შარვაშიძეები, იყვნენ რა „კულტურულ-პოლიტიკური ქართველები“ ანუ ქართული კულტურულ-პოლიტიკური სამყაროს ორგანული ნაწილი. ყვაპუ შარვაშიძის ერთ-ერთი ვაჟი ავთანდილის სახელს ატარებდა. აქედან ჩანს, რომ შარვაშიძეების სახლის უმთავრეს ლიტერატურულ საგანძურს შოთა რუსთაველის უკვდავი პოემა „ვეფხისტყაოსანი“ წარმოადგენდა და მათ არ გამოუჩენიათ ამ სამყაროს დატოვების სურვილი [240.109], მაგრამ ღალიძგა-ენგურის სექტორის ქართული მოსახლეობის მიმართ გარკვეულ აგრესიულობას მაინც ამჟღავნებდნენ. ამ აგრესიის მიზანი კი ადგილობრივი მოსახლეობის აყრა და გამოთავისუფლებულ მიწებზე აფხაზეთის სამთავროში (კერძოდ, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში) ჩრდილოკავკასიელთა ჩამოსახლების შედეგად გაჩენილი ჭარბი მოსახლეობის საცხოვრებლად განთავსება იყო. ამან, ბუნებრივია, რამდენადმე შეცვალა რეგიონის ეთნო-დემოგრაფიული სახე [240.104]. მიუხედავად ამისა, ეს აგრესია ზოგადად მაინც ფეოდალური შინაომების ბუნებაში თავსდებოდა და გულისხმობდა, მეზობელი ფეოდალის, დადიანის სამფლობელოს ნაწილის მიტაცებით საკუთარი სამფლობელო ტერიტორიის გაზრდას.

**თ ა ვ ი ი I. სამურზაყანო XVIII საუკუნეში 1703-1805 წლებში.
სამეგრელო-აფხაზეთის „კონდომინიუმი“**

**§1. პოლიტიკური პროცესები დასავლეთ საქართველოში XVIIIს. I ნახევარში
და სამურზაყანო. მურზაყან შარვაშიძის მოღვაწეობა.**

XVIIIს. დასაწყისი ამიერკავკასიაში მნიშვნელოვანი ცვლილებებით აღინიშნა. რეგიონში ამ ერთგვარი სიახლის შემომტანი ენერგიული პეტრე I დიდის (1672-1725) მიერ აღორძინებული რუსეთი იყო. ახალგაზრდა მონარქს ამბიციური გეგმა ჰქონდა დასახული: რუსეთი იმდროინდელი მსოფლიოს ანგარიშგასაწევ ძალად ექცია. პეტრე არა მარტო შვედეთთან აპირებდა „ურთიერთობების“ გარკვევას, არამედ სპარსეთთან და ოსმალეთთანაც. ამ უკანასკნელის წინააღმდეგ კი რუსეთი 1688 წლიდან საომარ მოქმედებაში იმყოფებოდა ევროპელ მოკავშირეებთან – ავსტრია, რეჩ პოსპოლიტა, ვენეციასთან ერთად ანტიოსმალურ სამხედრო ბლოკში – „საღვთო ლიგაში“ იყო გაერთიანებული. უკვე 1701 წლისათვის პეტრეს მზად ჰყავდა შავ ზღვაზე გასასვლელად გათვალისწინებული 100 დიდი და მცირე გემისაგან შემდგარი ფლოტი [274.456-457; 250.149]. 1696წ. კი რუსეთის მეფემ მნიშვნელოვანი სამხედრო და სტრატეგიული წარმატება მოიპოვა: 18 ივლისს თურქებს აზოვის ციხე წაართვა [416.40; 358.22; 414.62; 453.7]. რუსეთი შავ ზღვაზე გასასვლელ კარიბჭეს მიუახლოვდა.¹ თუმცა, საბოლოო მიზანი ჯერ მიღწეული მაინც არ იყო. პეტრეს მოკავშირეები სჭირდებოდა კავკასიის ქედს გამოღმა. ამას კი საკუთარ თავზე იღებდა მასთან მყოფი იმერეთიდან დევნილი მეფე არჩილი, მაგრამ ამისათვის ჯერ საჭირო იყო მისთვის ტახტის დაბრუნება. რუსთა ხელმწიფემ დევნილი ქართველ მონარქს ამ საქმეში დახმარება აღუთქვა [250.148].

რუსეთის ხელისუფლების ეს ინტერესი კავკასიისადმი არ იყო ახალი. მოსკოვის დაინტერესებამ რეგიონით ჯერ კიდევ XVIს. შუა წლებიდან იჩინა თავი, როცა მან ვოლგის აუზში გაბატონება შეძლო და რუსეთის საზღვრები კავკასიას მიუახლოვდა [435.696]. 1556წ. ასტრახანის აღებით ივანე IV მრისხანემ (1530-1584) კასპიის ზღვაზე გასასვლელი და მნიშვნელოვან სავაჭრო-სანაოსნო არტერიად კონტროლი მოიპოვა [125.46]. XVI საუკუნეში მოსკოვის სამეფო ცენტრალიზებულ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბდა და, თავისი სოციალურ-ეკონომიკური

¹ მოგვიანებით პეტრე I იგონებდა, რომ ბავშვობისას წაკითხული ჰქონდა ნესტორის მატთან, სადაც მოთხრობილი იყო კიევის მთავარ ოლეგის ლაშქრობა ცარგრადზე (კონსტანტინოპოლზე) [414.57].

განვითარებით, იმ დროის ოსმალეთზე და ირანზე წინ იდგა [250.76]. ბუნებრივია, რუსეთის მეფის ეს ინტერესი კავკასიის მიმართ პირდაპირ დაუპირისპირდა ოსმალეთის სულთნისა და სპარსეთის შაჰის ანალოგიურ ინტერესებს ამ რეგიონში, რომელთაც 1555წ. ამასიის ზავით ამიერკავკასია შუაზე გაიყვეს [166.113]. თუკი მათთვის რუსთა გამოჩენა კავკასიაში შეშფოთების მიზეზი იყო, ადგილობრივი ქრისტიანი მოსახლეობისთვის, განსაკუთრებით კი ქართველებისათვის, ახალი იმედის მომცემი გახდა [206.34]. მას შემდეგ, რაც 1453წ. 29 მაისს კონსტანტინეპოლის წმიდა სოფიას ტაძარში ცხენზე ამხედრებული ოსმალეთის სულთანი მეჰმედ II (1432-1481) შევიდა, ხოლო ამბიონიდან კი მოლამ ისლამური მრწამსი წარმოთქვა და ყველასათვის ცხადი შეიქმნა ბიზანტიის ათასწლოვანი არსებობის დასასრული [457.337]. საქართველო ქრისტიანული სამყაროსგან, ანუ ევროპისგან სრულიად მოწყვეტილი აღმოჩნდა.¹

უკვე ერთი წლის შემდეგ თურქებმა პირველი თავდასხმა მოაწყვეს აფხაზეთზე. მათ „აღაოვრნეს და მოსწყვედეს ცხომი და აფხაზეთი“ [8.284]. მეფე გიორგი VIII-მ,² როგორც კი გაიგო თავდასხმის შესახებ, მაშინვე წამოემართა აფხაზეთისკენ, თუმცა მტერს ვერ მიუსწრო. საბოლოოდ, მხოლოდ ის შეძლო, რომ „მკვდრივე დასხნა და უქმნა სიმაგრენი და განაგნა მუნებურნი“ [8.284]. ვახუშტი ამ მოვლენას 1451 წლით ათარიღებს და მას სულთან მურად II-ს (1401-1451) სახელს უკავშირებს [8.284]. ამ თარიღს იზიარებს შ. ინალ-იფაც [381.142]. თუმცა, ირკვევა, რომ ამ თავდასხმას ადგილი ჰქონია 1454წ. მომდევნო სულთნის (მეჰმედ II) დროს. ამ აზრს მხარს უჭერენ ზ. ანჩაბაძე, გ. შამბა, რ. აგრბა, თურქი ისტორიკოსი ფ. ყირზიოღლუ, მ. სვანიძე, ბ. ხორავა, ზ. პაპასქირი, ზ. წურწუშია [340.252; 447.94; 459 (იქვე მითითებები მ. ყირზიოღლუს ნაშრომზეც); 251.111-113; 290.47-48; 240.82-83; 288.123]. ერთი საუკუნის შემდეგ, 1578 წელს თურქებმა ცხუმი დაიკავეს და აქ საბეგლარბეგო შექმნეს. თუმცა, თურქებმა იმ ხანად ამ კუთხის დაჭერა დიდი ხნით ვერ შეძლეს

¹ ნ. ბერძენიშვილის შეფასებით, „დას. ევროპა ასეთი მიზნებისათვის აღარ გამოდგებოდა. მთავარ პარტნიორებს (ბურჟუაზიულ ურთიერთობაში გარდამავალ სახელმწიფოებს) იქ უკვე ოსმალეთთან პოლიტიკური მორიგების კურსი აეღოთ“ [141.128]. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, „ოსმალეთის გაძლიერება მათთვის ისეთს ცხადად საგრძნობსა და დასანანს საფრთხეს არ წარმოადგენდა, როგორც მთელი თავისი არსებით შეიძლება ვგრძნოთ და დაენახათ ქართველებს. მათთვის ეს განყენებული და შორეული გეგმა იყო“ ([300.74]; ხაზგასმა ივ. ჯავახიშვილისა – კ.კ.). ამ საკითხის შესახებ, აგრეთვე, იხ.: [198.108-110; 206.26].

² ერთიანი საქართველოს მეფე იყო 1446-1466 წლებში. შემდგომი 10 წელი (1466-1476წწ) მხოლოდ კახეთში მეფობდა.

და ეს ოსმალური ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული ორ წელიწადში გაუქმდა [139.241].

ანტიოსმალური კოალიციის ჩამოყალიბების წარუმატებელი მცდელობის შემდეგ, ქართული სამეფო-სამთავროებისათვის პოტენციურად ძლიერი მოკავშირე რუსეთი ჩანდა [206.31; 207.16; 431.7]. XVI საუკუნიდან ქართული პოლიტიკური სამყაროს ოსმალეთისა და სეფევიდური ირანის მხრიდან დიდი საფრთხე შეექმნა. საქართველოს უპირისპირდებოდნენ დაბალი კულტურისა და ექსტენსიური მეურნეობის მქონე ტომები. „ქართველობისთვის“ ეს იყო ბრძოლა უფრო მოწინავე სოციალურ-ეკონომიკური წყობის შენარჩუნება-განვითარებისათვის, ქართული თვითმყოფადობისა და კულტურის დაცვისათვის [125.50].

აღნიშნული დაპირისპირება სარწმუნოებრივ ხასიათსაც ატარებდა, ვინაიდან ქრისტიანულ საქართველოს გადაშენებით ემუქრებოდნენ მაჰმადიანური ოსმალეთი და სპარსეთი. ამ ფონზე კი რუსეთის გამოჩენა მასთან დაკავშირების კიდევ ერთ დამატებით მოტივს ჰქმნიდა. კერძოდ, მოსკოვის სახელმწიფო ისევე, როგორც საქართველო მართლმადიდებლური ქრისტიანობის აღმსარებელი იყო. ეს მეტად მნიშვნელოვანი იყო, რადგან ევროპასთან ურთიერთობებს ხშირად რელიგიური მომენტი განსაზღვრავდა. კათოლიკური დასავლეთი აღმოსავლელი ქრისტიანებისგან სარწმუნოებრივ საკითხებში კომპრომისებსა და რომის პაპის უპირატესობის აღიარებას მოითხოვდა [37.217-219, დოკ. №21]. სწორედ ამიტომ 1439 წ. ივლისს ფერარა-ფლორენციის საეკლესიო კრების აქტი, რომელიც კათოლიკური და მართლმადიდებლური ეკლესიების გაერთიანებას, უნიას აღგენდა, მიუღებელი აღმოჩნდა კრების მუშაობაში მონაწილე ქართული სამღვდელოების წარმომადგენლებისთვის.¹ ამ დოკუმენტს ხელი მოაწერა კიევისა და სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტმა ისიდორემ (1437-1442) [472]. თუმცა, რუსეთის ბერძენი ეროვნების მწყემსმთავარი მარტო აღმოჩნდა უნიისადმი ერთგულებაში: მრევლმა იგი არ მიიღო. რომის საყდარი, რომელიც სარგებლობდა ოსმალთა გარემოცვაში მყოფი ადგილობრივი მართლმადიდებლური ეკლესიების მძიმე მდგომარეობით, აქტიურ პროზელიტურ პოლიტიკას ახორციელებდა აღმოსავლური ქრისტიანობის აღმსარებლობის ხალხებში. XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოში აქტიურად მოღვაწეობენ კათოლიკე მისიონრები, რომლებიც ახერხებენ როგორც წარჩინებულთა, ისე სასულიერო იერარქთა (სულხან-საბა ორბელიანი და სხვ.) და მდაბიოთა გადაბირებას კათოლიციზმში. როგორც ჩანს, ოსმალები და სპარ-

¹ დაწვრილ. იხ.: [247.5-71; 37.214-215, დოკ. №19; 125.46; 9.350; 96.37].

სელები რომის პაპის მრევლის რაოდენობის გაზრდას ამიერკავკასიაში ნაკლებ საშიშროებად აღიქვამდნენ, ვიდრე მართლმადიდებლობას, რომელიც აშკარად გზას უხსნიდა რუსეთის ექსპანსიას ამიერკავკასიაში [262.406].

სწორედ ამიტომ ერთმორწმუნეობის ფაქტორი რუსეთის მესვეურებმა შესანიშნავად გამოიყენეს ამიერკავკასიაში შემოსასვლელად. ამ მიმართულებით საქართველო-რუსეთის ურთიერთობაში პირველი მნიშვნელოვანი აქტი გახდა კახეთის მეფე ალექსანდრე II (1574-1605) მიერ 1587წ. 28 სექტემბერს „ფიცის წიგნის“ მიღება, რომლითაც კახეთი რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ შედიოდა [354.32-33; 143.209; 246.145]. ორი წლის თავზე მას გადასცეს მოსკოვის დიდი მთავრისა და სრულიად რუსეთის მეფის თეოდორე I (1584-1598) „წყალობის სიგელი“,¹ რომლითაც რუსმა მონარქმა დაამტკიცა „ფიცის წიგნის“ პირობები [354.87-89; 246.159-160; 168.145].

მართალია, ეს მნიშვნელოვანი აქტი იყო, მაგრამ იმდროინდელი მოსკოვის სახელმწიფოს რთული საშინაო მდგომარეობიდან გამომდინარე, „ფიცის წიგნი“, მხოლოდ ფორმალურ აქტად დარჩა. მოსკოვის სამეფოს ის მიზეზური სამხედრო აქციები კავკასიაში 1594 და 1605 წლებში, რომელსაც იგი აღნიშნული ხელშეკრულების პირობების თანახმად ასრულებდა და, რომლებიც, ფაქტობრივად, მარცხით დასრულდა, არ იყო საკმარისი რეგიონში შექმნილი რთული სიტუაციის ოდნავ მაინც გასაუმჯობესებლად [143.209-211; 125.59-62; 465]. რუსეთ-კახეთის ამ პოლიტიკურ კავშირს ის შედეგები არ მოჰყვა, რასაც მოკავშირეები მოელოდნენ. მოსკოვის სამეფოს ძალა არ შეწევდა, რომ კავკასიის ასპარეზიდან ოსმალეთი და ირანი გაედევნა [143.210]. მაგრამ, საკუთრივ თეოდორე ივანეს ძისთვის ამას ხელი არ შეუშლია საკუთარ ტიტულატურაში ჩაემატებინა „ივერიის ქვეყნისა და ქართველი მეფეების ხელმწიფე“,² რომელიც ამიერიდან მუდამ დარჩება რუსეთის მეფეთა თუ იმპერატორთა ტიტულატურაში. მაგრამ კახეთის მეფეთა რუსეთისკენ მზერამ ქვეყანას მძიმე შედეგი მოუტანა. XVIII ს. I მეოთხედში კახეთს თავსდამტყდარი ტრაგედიის მიზეზებს მკვლევარები სწორედ ამ პოლიტიკურ ორიენტაციაში ხედავენ

¹ გ. ჟუჟუნაშვილი მიიჩნევს, რომ «Жалованная грамота» უნდა ითარგმნოს არა როგორც „წყალობის სიგელი“, რომელიც, ძირითადად, რუსეთის საშინაო ურთიერთობათა მოგვარებისათვის იყო შემუშავებული, არამედ როგორც „ოქრობეჭედი“, ვინაიდან, ამ შემთხვევაში, რუსეთი ამ დოკუმენტს უცხო სახელმწიფოსთან ურთიერთობისათვის გამოიყენებდა. ეს ტერმინი, რომელიც ბიზანტიური ანალოგიის „ხრუიზოვულო“ პირდაპირი თარგმანია, გამოიყენებოდა ბიზანტიური ოქროსბეჭდიანი სიგელების აღსანიშნავად [246.142].

² «И Государя Иверския земли, Карталинских и Грузинских Царей» [95.252].

[262.406]. როგორც რუსი ისტორიკოსი ს. სოლოვიოვი წერდა: «Россия, призываемая на помощь христианским народонаселением, **не могла** позволить усилиться здесь магометанскому влиянию, особенно турецкому» [435.696, ხაზგასმა ჩვენია – კკ]. ავტორი, მართალია, ცდილობს რუსეთის სახელმწიფოს პოლიტიკის სამხრეთული მიმართულება სარწმუნოებრივ-იდეოლოგიურად გაამყაროს, მაგრამ პეტრე I-ს უფრო შორსგამიზნული და ამბიციური, თანაც მისი ქვეყნისთვის მნიშვნელოვანი მიზანი ჰქონდა, ვიდრე ერთმორწმუნე ქართველებზე ზრუნვა: ეს იყო აღმოსავლეთში შეღწევა [111.12]. თუკი ევროპა აზიას ზღვითა და თანაც შორეული გზებით უკავშირდებოდა, რუსეთი მისკენ პირდაპირ ხმელეთით და კასპიის ზღვით გადიოდა. ეს გზა კი გაცილებით უსაფრთხო და იაფი იყო, ვიდრე – საზღვაო კავშირები. ნიშანდობლივია, რომ რუსეთის ამ შესაძლებლობებით დაინტერესება ინგლისელებმა ჯერ კიდევ XVI ს. II ნახევარში გამოავლინეს [454.432-433]. ამიტომ პეტრემ მიზნად დაისახა მისი სამეფო აღმოსავლეთ-დასავლეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებში სატრანზიტო სახელმწიფოდ ექცია [390.651; 442.21; 302.71-72].¹

XVI-XVIII სს. ირანი და ინდოეთი მდიდარი იყვნენ მრავალფეროვანი ადგილობრივი წარმოების თუ ჩინეთიდან იმპორტირებული საქონლით. ეს მიმზიდველი ბაზარი იმდროინდელი ევროპის წამყვანი სახელმწიფოების ყურადღებასაც იპყრობდა [175.209]. „ევროპა-ინდოეთის“ სავაჭრო გზის მიმართულება უძველესი დროიდან ეკონომიკური, პოლიტიკური თუ ტექნიკური მიზეზების გამო ბევრჯერ შეცვლილა, მაგრამ აქტუალურობა და ინტერესი არასდროს დაუკარგავს, მით უფრო, ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ [145.301]. საფრანგეთი და ინგლისი აქტიურად ცდილობდნენ სპარსეთში საკუთარი ვაჭრებისათვის პროტექციონისტული მდგომარეობა შეექმნათ და ერთმანეთს ხელს უშლიდნენ ისპაჰანთან ურთიერთობების მოწესრიგებაში [60.77]. ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებსაც (ვახტანგ V შაჰნავაზი, გიორგი XI, ვახტანგ VI, სულხან-საბა ორბელიანი) კარგად ესმოდათ ამ სავაჭრო-ეკონომიკური გზის დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა და ევროპასთან ურთიერთობაში ცდილობდნენ, საქართველოს მიმართ მათი დაინტერესება ამ არგუმენტებით განემტკიცებინათ [145.301]. საკუთრივ ევროპელებიც ნათლად ხედავდნენ საქართველოს ხელსაყრელ გეოგრაფიულ მდებარეობას აღმოსავლეთისა (სპარსეთი, ინდოეთი) და ევროპის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებისათვის [60.216, დოკ. №39].

¹ პეტრე წინამორბედ მონარქთა პოლიტიკას აგრძელებდა. XVII ს. 90-იანი წლებში მოსკოვის მეფეებსა და ირანის შაჰებს შორის დიპლომატიური მოლაპარაკების საგანი იყო ბაქო-დარუბანდი [145.302].

ბუნებრივია, რუსეთის ამგვარი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა გაზრდიდა როგორც მის პოლიტიკურ წონადობას, ასევე ის ხელს შეუწყობდა ქვეყნის ეკონომიკურად გაძლიერებასაც.¹ თუმცა, ეს პეტრეს დიდი გეგმის მხოლოდ ნაწილი იყო. რუსეთისათვის კავკასიას ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი როლის უნდა შეესრულებინა შავ ზღვაზე გავლენის მოსაპოვებლად და ყირიმის სახანოს დასაქვემდებარებლად, რომელიც მისთვის მუდმივ „თავის ტკივილს“ წარმოადგენდა, ვინაიდან უკვე XVს. ბოლოდან ყირიმელი თათრები პერმანენტულ მარბიელ თავდასხმებს აწყობდნენ რუსულ მიწებზე და მათ დიდ ზიანსაც აყენებდნენ [125.50; 167.121]. ამასთანავე, რუსეთს სჭირდებოდა შავი ზღვა იმისთვისაც, რომ შემდეგ, სრუტეების გავლით, ხმელთაშუაზღვის მდიდარ ბაზარში შესულიყო [453.8; 451.166]. ამიტომ, ვიდრე შავი ზღვა და ყირიმი ოსმალეთის სულთნის კონტროლქვეშ იქნებოდა, ყოველგვარ აზრს კარგავდა რუსეთის სამხრეთისკენ ლტოლვის ამბიციები. აქედან გამომდინარე, მთლიანად კავკასიას მნიშვნელოვანი პლაცდარმის როლი ენიჭებოდა რუსეთის ამ გეოპოლიტიკურ სტრატეგიაში [206.40]. აღსანიშნავია, რომ წარმოშობით ყაბარდოელი რუსი თავადი და დიპლომატი ალექსანდრე ბეკოვიჩ-ჩერკასკი (მართლმადიდებლურად მონათვლამდე – დევლეთ-გირეი ბეკმურზინი [76.150]) 1714წ. პეტრე პირველს მოუწოდებდა სასწრაფოდ ემოქმედა კავკასიელ ხალხების მისამხრობად, რაც შემდეგ წარმატებით იმოქმედებდა ოსმალეთსა და სპარსეთზე [435.697; 390.653].

„ბრწყინვალე პორტას“ მდგომარეობა ამ დროისათვის არც ისე ბრწყინვალედ და სახარბიელოდ გამოიყურებოდა: „სადეთო ლიგასთან“ განცდილმა მარცხმა სერიოზულად შეარყია მისი საერთაშორისო მდგომარეობა.² მაგრამ მუსტაფა II (1664-1703) ნამდვილად არ აპირებდა კავკასიის დაკარგვას და თვითონაც შეუდგა სამხედრო ფლოტის გაძლიერებას შავ ზღვაზე და პოზიციების გამყარებას დასავლეთ საქართველოში [274.457]; ისპაჰანიც კი ამ დროისათვის უკვე მნიშვნელოვნად დასუსტებულიყო, რასაც რუსეთის ხელმწიფეს აუწყებდა ირანიდან ელჩი არტემი ვოლინსკი (1689-1740) [435.700]. ამგვარი რეალობა შეიქმნა ამიერკავკასიაში XVIIIს. დასაწყისისთვის: ახლო და შუა აღმოსავლეთის ორი დიდი იმპერიის უკვე დაღმა-

¹ რუსეთის ამგვარი ფაქტორი საკუთრივ ევროპელებსა (განსაკუთრებით, ამ მიმართულებით, ინგლისელთა აქტიურობა შეინიშნებოდა) და სპარსელებსაც ჰქონდათ უკვე შემჩნეული. სწორედ ამიტომ ორივე მხარე აქტიურ დიპლომატიურ მოღვაწეობას ეწეოდა მოსკოვთან დასახლოვებლად [245.284].

² კარლოვიცის ზავით (1699წ. 26 იანვარი), ოსმალეთმა მოკავშირეთა სასარგებლოდ ევროპის კონტინენტზე მნიშვნელოვანი ტერიტორიული დანაკარგები განიცადა; ხოლო კონსტანტინეპოლის ზავით (1700წ. 3 ივლისი) კი რუსეთმა აზოვი და მიმდებარე ტერიტორიები მიიღო.

ვალი დიდების ფონზე კავკასიაში აქტიურად იწყებდა შემოსვლას რუსეთის აღმავლობის გზაზე შემდგარი იმპერია, რომელსაც ბედად ეწერა ადგილობრივი ქვეყნებისა და მოსახლეობის ბედის განსაზღვრა შემდგომი საუკუნეების მანძილზე.

საქართველოში მოუთმენლად ელოდნენ ჩრდილოეთიდან მომავალ ხსნას და ქართველებმა რუსეთისთვის დახმარების გაწევის პირობაც კი მისცეს სტამბოლში რუსეთის ელჩ პეტრე ტოლსტოის (1761-1844) [250.149]. როგორც ჩანს, ჩვენში გარდამეტებული წარმოდგენა ჰქონდათ ჩრდილოეთში მიმდინარე პროცესებზე და მოსკოვ-სტამბოლის ომს უმოკლეს ხანებში ელოდნენ, რათა თურქთა უღლისაგან გათავისუფლებულიყვნენ. დასავლეთ საქართველოს მეფე-მთავრებს სულთანს ამტკიცებდა, თუმცა ის მათგან ისლამის მიღებას არ მოითხოვდა. ოსმალეთის ხელისუფლება რევანშისათვის ემზადებოდა მაგრამ „სადვთო კავშირთან“ განცდილი მარცხის შემდგომ ქვეყანაში ეკონომიკური კრიზისი იყო, ჯამაგირს ვერ უხდიდნენ იანიჩარებს, რომლებიც თავიანთ უკმაყოფილებას პერმანენტული ამბოხებებით გამოხატავდნენ [274.457]. ანტითურქული აჯანყებებისათვის ემზადებოდა ბალკანეთის მოსახლეობაც [250.149].

ამ ვითარებაში დასავლეთ საქართველოში მიიჩნიეს, რომ თურქეთის საწინააღმდეგოდ გამოსვლა შესაძლებელი იყო. 1703წ. გიორგი აბაშიძემ სტამბოლს შეუწყვიტა ყოველწლიური გამოსაღები – საური, რომელსაც საქართველოში „ქრთამს“ ეძახდნენ [250.148]: *„ვითარ განდიდნა აბაშიძე და არღარა ეგოდენ მორჩილებდა ფაშასა და არცაღა აქუნდა ქრთამნი ეგოდენნი იმერეთისაგან“* [8.863]. მეფე-მთავრები „ქრთამით“ ახალციხის ფაშას უგზავნიდნენ „ტყვეებს“ (ახალგაზრდა ქალ-ვაჟები) და სხვა მისართმეველებს (ძვირფასი ნივთები, ტილო, ქორ-შეგარდნები და სხვ.), რომელიც ყოველივე ამას შემდეგ სულთანს მიართმევდა. „ყოველწლიური „ქრთამის“ გაგზავნაზე უარის თქმა თურქეთის ვასალობიდან გამოსვლას ნიშნავდა“ [274.472]. აბაშიძის აქტს მხარი დაუჭირეს გიორგი ლიპარტიან-დადიანმა და მამია გურიელმა [8.863; 274.458]. ოსმალთა მორჩილებიდან გამოვიდნენ აფხაზებიც, რომლებიც თურქ ვაჭრებს აყაჩაღებდნენ [274.458].

ომში დამარცხებული სულთანისათვის ქართველთა ეს დაუმორჩილებლობა ნამდვილი გამოწვევა იყო, რომელიც სასწრაფო ზომების მიღებას საჭიროებდა. თურქებმა საჭიროდ ჩათვალეს განდგომილ ქართველთა დასჯა და დასავლეთ საქართველოში ოსმალეთის კონტროლის გაძლიერება, რათა იქ რუსეთს დასაყრდენი არ ეპოვა [151.294]. სტამბოლში ვარაუდობდნენ, რომ პეტრე I-ს, პირველ რიგში, ადგილობრივი ნავსადგურები დააინტერესებდა [274.457]. რუსეთის მეფეს სტამ-

ბოლში მივლინებული დიპლომატ პ. ტოლსტოისაგან უკვე 1702წ. ჰქონდა ცნობები შავი ზღვის პორტების შესახებ („შავი ზღვის აღწერილობა“) [250.149]. როგორც ჩანს, ქუთაისსა და სოხუმში დისლოცირებულ ოსმალურ გარნიზონთა შესაძლებლობებს აღემატებოდა განდგომილთა დასჯა და მუსტაფა II-მ („განრიხხნა ხონთქარი მუსტაფა“) [8.863] არზრუმის ბეგლარბეგ ქოსა ხალილ ფაშას მთავარსარდლობით დასავლეთ საქართველოში 80 ათასიანი არმია დაძრა. ვახუშტი არ ასახელებს შემოსულ ოსმალთა არმიის რაოდენობას მხოლოდ ამბობს ზოგადად – „სპითა დიდითა“ [8.863]. აქ მოტანილ ციფრს მხარს უჭერს მ. რეხვიაშვილი, რომელიც ეყრდნობა დ. ბაქრაძის მიერ მოძიებულ ე. წ. „ერცველი ჟამნგულანის ასწლიანი კინკლოსის“ ცნობას, სადაც საუბარია ხონთქარის მიერ გამოგზავნილ „ხალი-ფაშაზე“, რომელიც „ა (80 – კკ) ათასი“ კაცით შემოსულა [10.177]. მართალია, დოკუმენტით, ეს მოვლენები XVIII ს. 20-იანი წლების II ნახევრით ფიქსირდება, მაგრამ, როგორც თავად დ. ბაქრაძე შენიშნავდა, ამ თარიღით მსგავსი ფაქტები მატიანეებით არ დასტურდება [10.177]. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ მ. რეხვიაშვილის მიერ ამ წყაროში მოტანილი ციფრის დაკავშირება 1703წ. თურქთა აგრესიასთან ისტორიულ რეალობასთან ახლოს უნდა იყოს.

1703წ. ზაფხულში თურქები შემოვიდნენ „სპითა დიდითა ზღვთ და კმელით, რათა დაჰყონ წელი შვიდი იმერეთს და მოაოჯრონ სრულიად ციხეებითურთ“ [8.863]. ოსმალთა ეს შემოსევა იმდენად საშინელი ყოფილა, რომ, როდესაც მათ მოულოდნელ უკან გაბრუნებაზე საუბრობს, ვახუშტი წერს: „შეიწყალა ღმერთმან კუაღად ქუეყანა ესე“ [8.864].

მტერი ქვეყანაში სამი მხრიდან შემოვიდა: საკუთრივ სერასკირმა ხალილ-ფაშამ ჭოროხი გადალახა და ბათომი დაიკავა, ხოლო მისი მოადგილე (ქეჰაია), ახალციხის ფაშა ისაყთან ერთად, იმერეთში შეიჭრა; მესამე ნაწილი ზღვით სამეგრელოში შევიდა [274.458], სადაც აიღეს რუხის ციხე,¹ რომელშიც შეიარაღებული რაზმი დატოვეს და ანაკლიაში კი ახალი ციხე ააშენეს [17.169; 355.221]. აღსანიშნავია, რომ რუხის აღებაში ყვაპუ შარვაშიძეც მონაწილეობდა. სავარაუდოდ, ამაზე უნდა იყოს საუბარი „ერცველი ჟამნგულანის ასწლიანი კინკლოსში“, სადაც

¹ აღსანიშნავია, რომ ვახუშტი წერს, ოსმალებმა „შემუსრეს ციხე რუხი“ [8.864]. ნ. დადიანი კი გვამცნობს, მტერმა „აღიღო რუხის ციხე“ [17.169]. ამ განსხვავება, თავის დროზე, ყურადღება მიიქცია შ. ბურჯანაძემ და სამართლიანად მიუთითა, რომ ვახუშტი, ამ შემთხვევაში, ცდებოდა, „ვინაიდან თავის გეოგრაფიულ თხზულებაში იგი გარკვევით აღნიშნავს, რომ რუხის ციხე, აგებული 1647 წელს, თურქებმა დაანგრიეს მხოლოდ 1725 წელს“ [17.238, შენ.404].

ნათქვამია, რომ „თეოსანი აფხაზმა მაშინ აგვართვა“ [10.176].¹ ქართული სამყაროსთვის ამ საყოველთაო სამხედრო-პოლიტიკური კრიზისის პერიოდში აფხაზებს საკმაოდ მოშორებით, თანამედროვე ქობულეთის რაიონში, მდებარე ეკლესიაც გაუძარცვავთ.² როგორც წინა თავში აღვნიშნეთ, მან ისარგებლა ოსმალთა ამ ლაშქრობით და 1702წ. განცდილი მარცხის გამო გადაწყვიტა შური ეძია დადიანზე. ყვაპუ ეახლა სამეგრელოში შემოსულ თურქებს და მათ დახმარება შესთავაზა. როგორც ჩანს, მისი ეს გადაწყვეტილება შარვაშიძეთა სახლის პოლიტიკას ეწინააღმდეგებოდა, ვინაიდან ისინი იმ პერიოდში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, აშკარა ანტიოსმალურ მოქმედებებს ახორციელებდნენ, რის გამოც დასავლეთ საქართველოში შემოსულ ოსმალთა ფლოტის ნაწილი აფხაზთა წინააღმდეგობის ჩასაქრობად გაუგზავნიათ [36.63; 290.123]. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ მ. რეხვიაშვილი სარგებლობს ტერმინით „აფხაზეთის მთავარი შერვაშიძე“ [250.150-151]. ვფიქრობთ, რომ აქ სწორედ ყვაპუ შარვაშიძეზე უნდა იყოს საუბარი, რომელიც ერთი წლით ადრე იმერელ-ოდიშართა მიერ იქნა დამარცხებული. ჩვენს ვარაუდს, რომ ეს ნამდვილად ყვაპუ შარვაშიძე იყო, ამაგრებს მოვლენათა შემდგომი განვითარების ანალიზი.

კერძოდ, 1703წ. ივნისში სტამბოლში იანიჩართა აჯანყება დაიწყო კუთვნილი ჯამაგირის მოთხოვნით [274.459].³ როგორც ვახუშტი აღნიშნავს, „იქმნა შფოთი დიდი სტამბოლს“ [8.864-865]. ანალოგიური მოთხოვნით კი ოსმალეთში იანიჩართა ამბოხებები გახშირდა სწორედ მუსტაფა II-ს ზეობის დროს. აღსანიშნავია, რომ ამ აჯანყების მოთავენი სწორედ იმ სამხედრო ნაწილებში ყოფილან, რომელსაც ფადიშაჰი მუსტაფა დასავლეთ საქართველოში დამატებით ძალებად აგზავნიდა [250.151]. როგორც ჩანს, ამბოხება იმდენად მასშტაბური იყო, რომ სულთანს დამხმარე ძალა დასჭირდა. ამიტომ მან დასახმარებლად, ეტყობა, არზრუმის ბეგლარბეგ ხალილ ფაშას უხმო. ვახუშტი ამბობს, „ამისთვის მოუწერეს სარასკირსა, რათა უკუნ-იქცეს“ [8.865].

მართალია, უფლისწული ისტორიკოსი ამას წერს მას მერე, რაც გვამცნობს, რომ სტამბოლში სულთნად აჰმადი დაჯდაო [8.864]. მაგრამ, სავარაუდოა, რომ

¹ „თეოსანი – ყველაზე სახელგანთქმული ეკლესია ჩურუქ-სუში, ამჟამად დანგრეულია“ [10.176].

² ტაძარი მდებარეობს ქობულეთის რ-ნის სოფ. ხუცუბანში [252.108-109; 257.130].

³ აჯანყება დასრულდა 1703 წლის 22 აგვისტოს, როცა მუსტაფა II-მ ტახტი მისი ძმის აჰმადის სასარგებლოდ „დათმო“. აჰმად III-მ (1703-1730) ჯარს რამდენიმე წლის მანძილზე გაუცემელი კუთვნილი ჯამაგირი დაურიგა [290.123]. აჯანყებულებმა ოსმალეთის იმპერიის დიდგვებრიად კი გურჯი აჰმედ ფაშა დასვეს [274.459].

ვახუშტი ბატონიშვილს უბრალოდ მოველენათა გადმოცემაში ქრონოლოგია აერია. ვფიქრობთ, რომ ოსმალთა ძალიან სწრაფი გაბრუნება სამშობლოში, სწორედ ამაზე უნდა მიანიშნებდეს. სხვა მხრივ, საეჭვოა, რომ ახალ ხელისუფალს გაეუქმებინა მისი წინამორბედის ეს სამხედრო კამპანია, რომელიც ჯერ-ჯერობით ოსმალთათვის წარმატებით ვითარდებოდა და, ბუნებრივია, რომ მას არც იმის სურვილი ექნებოდა, რომ ქვეყანაში დამატებითი შეიარაღებული ძალები ჰყოლოდა, მით უფრო, რომ საჭირო გახდებოდა სულთნის ხაზინიდან დამატებით ხარჯების გაწევა ჯამაგირით მათ დასაკმაყოფილებლად. ოსმალთა იანიჩრები კი ამ მათ ამ მატერიალურ-ფინანსურ „ხარალს“ ერთგვარად იკმაყოფილებდნენ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ძარცვით. ჩანს, თურქთა სარდლობისათვის იმდენად მოულოდნელი იყო სტამბოლში განვითარებული ამბები, რომ სასწრაფოდ აიბარგნენ და მალევე დატოვეს დასავლეთ საქართველო. თუმცა, რიგ მნიშვნელოვან (ფოთი, ანაკლია, რუხი) ციხეებში ოსმალთა შეიარაღებული რაზმები დარჩნენ [274.459; 290.124]. უკან გაბრუნებამდე, ხალილ ფაშას ბრძანებით, ქეჭია დაეზავა გიორგი აბაშიძეს, რომლისათვის ეს ზავი¹ შექმნილი ვითარებიდან გამოსვლის საუკეთესო გზა იყო, მით უფრო, რომ ოსმალთა შემოსვლისთანავე ერთი მოკავშირე მალევე დაკარგა. კერძოდ, მტრის მხარეს გადავიდა მამია III გურიელი (1689-1711) [8.865]. თუმცა, ქეჭიასა და გიორგი აბაშიძის „მეგობრობას“ დიდი ხანი არ ეწერა ბედად, მალევე ქართველებისთვის ცნობილი გახდა ოსმალთა გაბრუნების მიზეზი.

გიორგი აბაშიძემ მტრის განადგურების ბრძანება გასცა: *„ხოლო იმერთა ბრძანებითა აბაშიძისათა შეჰკრეს მთა ფერსათი და მოსრვიდენ მრავალთა ოსმალთა. კუალად ეწივნენ იმერნი, მოკლეს კოლის ფაშა და დაკოდეს ჳელსა შინა ისაე ახალციხის ფაშა, აოტნეს ოსმალნი და აღიდეს ალაფნი ურიცხუნი, ცხენი, ჯორნი და აქლემნი კიდებულნი და მოვიდნენ წინაშე აბაშიძისა“* [8.865]. მტერმა ძლივს გააღწია სამშვიდობოს. როგორც ჩანს, ამ მოვლენებს უნდა ეხებოდეს ერთი ცნობა ჰეტმან ივანე მაზუპას (1687-1709) წერილში გრაფ თევდორე გოლოვინისადმი (1650-1706), სადაც აღნიშნულია, რომ საქართველოში თურქთა ჯარი გაანადგურეს და ქართველთა წინააღმდეგ ახალი არმია და ერთი ფაშა მიაგლინესო.² თუ

¹ ოსმალებმა მოითხოვეს სიმონ მეფის ძმის გიორგი VI ალექსანდრეს ძის გამეფება, რომლის მეურვედ თავად გიორგი აბაშიძე დანიშნეს; იმერეთის მმართველის მიერ შესრულდა სხვა მოთხოვნებიც: შორაპნის ციხე დაანგრია, მძევლები მისცა და „ქრთამის“ გადახდა აღდგენაც ივალდებულა [8.865].

² *«В земли Грузинской гораздо побито войска Турского; и один паша и новые Турские войска туда посланы*

გავითვალისწინებთ XVIIIს. დასაწყისში ინფორმაციის გაგრძელების სისწრაფეს და სტამბოლიდან უკრაინამდე მანძილს, სავარაუდოა, რომ ის ივლისის შუა პერიოდის (ყველაზე გვიან ვადებად ეს თარიღი რომ მივიჩნიოთ) ამბებს უნდა ასახავდეს.

როგორც ჩანს, ყვაპუმ, ამის შემდეგ ივარაუდა, რომ ოდიშის მთავარი მას მაინც არ შეეშვებოდა. თან გიორგი ლიპარტიან-დადიანის ძალაუფლება კიდევ უფრო განამტკიცა სიმამრის აღნიშნულმა სამხედრო წარმატებამ ოსმალებზე. ამიტომ, სავარაუდოა, ყვაპუმ გადაწყვიტა, დაესწრო მოვლენების მისთვის არასასურველი მიმართულებით განვითარებისათვის და პირველმა გადადგა ნაბიჯი და ახლა უკვე დადიანს შესთავაზა დახმარება თურქთა წინააღმდეგ. როგორც ჩანს, შარვაშიძის ამ წინადადებაზე ოდიშის მმართველს უარი არ უთქვამს. 1704წ. ზაფხულში ოდიშარებმა და აფხაზებმა შეუტყეს რუხის თურქ მეციხოვნეებს და მალე ციხეც გაათავისუფლეს. ქუთაისის ყადის ელჰაჯ ომერის 1704წ. 1 სექტემბრით დათარიღებულ წერილში აღნიშნულია, რომ „*ქუთაისის კახასადმი დაქვემდებარებული ოდიშისა და სამეგრელოს ვილაიეთში დადიანის სახელწოდების ქაფირები და აფხაზი ქაფირები, ფორმალურად მორჩილნი რომ იყვნენ, მორჩილებიდან გამოვიდნენ*“ [55.21; 355.222]. ყვაპუ აქვე გარდაიცვალა: გრიგოლ კათალიკოსის 1712წ. ბიჭვინთის ღვთისმშობლისადმი შეწირულობის წიგნში აღნიშნულია, რომ ყვაპუ „*შარვაშიძე რუხს მოკვდა*“ [65.670; 290.118; 428.90]. რუხთან ერთად, ანაკლიაც დაკარგეს თურქებმა [55.21].¹ როგორც ზემოაღნიშნული ოსმალური წყაროდან ირკვევა, ამ ციხეზე შეტევა ორი მიმართულებიდან მომხდარა: დადიანის ხალხი ხმელეთიდან მიადგა, ხოლო ზღვიდან შეტევაზე აფხაზები გადასულან [55.21].² აქ არ კონკრეტდება აფხაზთა ვინაობა, მაგრამ, სავარაუდოა, ეს ისევ ყვაპუ შარვაშიძის ხალხი იყო, ვინაიდან ორივე სამხედრო კამპანია ერთსა და იმავე პერიოდში ხდება.

უნდა აღნიშნოს, რომ დადიანთა მიმართ შარვაშიძეთა სახლის პოლიტიკა, ანუ ოდიშის სამთავროსგან დამოუკიდებლობის მოპოვება, არ შეიძლება შეფასდეს, როგორც ზოგადად ქართული სამყაროსაგან პოლიტიკური სეპარატიზმის მცდელობა მსგავსად იმისა, როგორც ამას ჩვენს თანამედროვე ეპოქაში აქვს ადგილი. მკვლევარი ჯ. გამახარია, ამ შემთხვევაში, შარვაშიძეთა ქმედებებს „პოლიტიკურ სეპარატიზ-

против Грузинцев» [105.576].

¹ თუმცა, მალევე ოსმალეთის ხელისუფლებამ დაკარგული ციხეების დასაბრუნებლად ზომები მიიღო და 1706 წლისათვის უკვე ორივე მათგანს აკონტროლებდა [55.21; 290.124].

² როგორც ვახუშტი მიუთითებს, აფხაზები „*ზღუასა შინა მაგარნი და ძლიერნი*“ ყოფილან [8.786].

მად“ აფასებს [151.278]. თუმცა, მართებულად გვეჩვენება ზ. პაპასქირისეული შეფასება: „მათი მთავარი მიზანი (ისევე, როგორც ოდიშელ დადიანთა და გურიის მთავარ გურიელთა) იყო, დაწინაურებულიყვნენ სწორედ რომ შიდაქართულ პოლიტიკურ არენაზე და დაეკავებინათ წამყვანი პოზიციები საერთოქართულ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ სივრცეში“ [240.109]. სწორედ ამიტომაც არც ჰქონიათ შარვაშიძეებს ქართული ეკლესიისაგან გამოყოფის მცდელობა, როგორც ამას სამართლიანად შენიშნავს ჯ. გამახარია [151.278]. ამიტომ, ყვაპუ შარვაშიძის მოქმედებებში, რომელიც, მართალია, მის მიერ დადებული ფიცებისადმი ერთგულებით მაინცდამაინც დიდად არ გამოირჩეოდა, ანალოგიური ტენდენციები უნდა დავინახოთ.

როგორც უკვე ზემოთ აღინიშნა, ყვაპუს ადგილი მისმა ძემ მურზაყანმა დაიკავა. მურზაყანმა მოახერხა შედარებითი სიმშვიდისა და წესრიგის დამყარება და „აღუყვავილებია ადგილი“ (ანუ დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთი) [41.394]. მას აუკრძალავს ტყვეთა სყიდვა, რითაც „განთქმული“ იყო მამამისი. ყვაპუს მემკვიდრეს ნათლად ჰქონდა შეგნებული, რომ მამამისის პოლიტიკური კურსი აუცილებლად გარკვეულ ცვლილებას საჭიროებდა: ოდიშთან დაძაბული ურთიერთობა და ტყვეთა სყიდვის წახალისება მისი ქვეყნისათვის მხოლოდ გაჩანგების მომტანი იყო. ამიტომ ტყვეთა სყიდვის აკრძალვამ და დადიანთან მშვიდობიანმა დამოკიდებულებამ სამურზაყანოში მოსახლეობის ხელახალ მოდინებას შეუწყო ხელი. სავარაუდოდ, რომ ეს პროცესი განსაკუთრებული აქტივობით სწორედ მურზაყანის ზეობაში უნდა მომხდარიყო. თ. ბერაძის მოსაზრებით, დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის ძირძველი მოსახლეობა ყვაპუს მმართველობის პერიოდშიც, ძირითადად, ადგილზე იყო დარჩენილი [139.243]. თუმცა, სოფლების რაღაც ნაწილი მნიშვნელოვნად დაცარიელებული უნდა ყოფილიყო. ბუნებრივია, რომ გადატანილი კატაკლიზმებისა და ადგილობრივი მოსახლეობის აყრის, დამონებისა თუ უცხოელებზე მონებად გაყიდვის შემდეგ ენგურ-დალიძგას შუამდინარეთში ჩამოსახლებული აფხაზების რაოდენობა მაინც ვერ იქნებოდა იმდენად საკმარისი, რომ მურზაყანს დამატებითი მოსახლეობის მოზიდვა აღარ დასჭირვებოდა ადგილობრივი ეკონომიკური და სამეურნეო ცხოვრების გასამართავად. ქართველები/მეგრელები ადგილობრივი მეურნეობის წამყვან ძალას წარმოადგენდნენ, რის გამოც სამურზაყანოში ჩასახლებული აფხაზი დიდგავროვნები საგანგებოდ უწყობდნენ ხელს სამეგრელოდან გლეხობის მოზიდვას. აღსანიშნავია, რომ მათ-

თვის სიტყვა „აგრუა“-„მარგალი“ (მეგრელი) „მიწის მუშას“ ნიშნავდა.¹

მეგრული მოსახლეობა, ძირითადად, სამურზაყანოს დაბალ სოციალურ ფენასა და სასულიერო იერარქიას წარმოადგენდა. ბუნებრივია, რომ ასეთი ვითარება, ხელს უწყობდა სამურზაყანოში, აფხაზურთან ერთად, მეგრული და ქართული ენების კიდევ უფრო განმტკიცებას [118.227]. მართალია, ვახუშტის ცნობის მიხედვით, აფხაზებს „ენა საკუთარი თვისი აქუსთ, არამედ უწყვიან წარჩინებულთა ქართული“ [8.786], ვინაიდან მათთვის ქართული ენა კულტურისა და ღვთისმსახურების ენის როლს ასრულებდა [339.145; 118.227]. როგორც ს. ჯანაშია აღნიშნავდა, აფხაზეთის სამთავროში „ქართული ენა კულტურის მთავარი ენაა“ (ხაზგასმა ს. ჯანაშიასი – კ.კ.) [309.33]. შარვაშიძეთა კარზე ქართული ყოფილა ოფიციალური საქმეთწარმოების ენაც [309.34]. თ. ჭიჭინაძისეული დოკუმენტიც შედგენილია ქართულ ენაზე მხედრული ასოებით [41.393]. თუმცა, სავარაუდოა, რომ ქართული ენა არა მარტო აფხაზმა წარჩინებულებმა იცოდნენ.

კუნძულ მალტაზე ევროპიდან მობრუნებულმა სულხან-საბა ორბელიანმა (1658-1725) ნახა ტყვე აფხაზი, რომელიც ქართულად საუბრობდა: „აფხაზმა რატომ იცოდა, ის გამიკვირდა, ქართული“ [31.272]. ამ ცნობაზე დაყრდნობით, ს. ჯანაშია ასკვნიდა, რომ იმ ხანებში პერიფერიას უფრო ჰქონდა კულტურული კავშირი ცენტრთან შენარჩუნებული, ვიდრე – პირიქით [309.27]. ჯ. გამახარია კი მიიჩნევს, რომ „სულხან-საბამ აფხაზი ისტორიულ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ქართველად ჩათვალა, მაგრამ ისიც იცოდა, რომ მისი თანამედროვე წარმართი აფსუები, ...ქართველები არ იყვნენ; აფხაზეთი, მისი წარმოდგენით, სოხუმს იქით მდებარე ტერიტორიაა. ამიტომაც გაუკვირდა, „რატომ იცოდა“ ქართული, თუმცა აქ გასაკვირი არაფერია. 1714 წლისათვის ჩრდილო-დასავლეთი სამეგრელო აფსუათა მიერ 25-30 წლის ოკუპირებულია; იქ დარჩენილ ქართულ მოსახლეობას ენა და სარწმუნოება შენარჩუნებული ჰქონდა. ტყვეებადაც სწორედ ქართველ აფხაზებს ყიდიდნენ² და არა აფსუებს. ერთი სიტყვით, სულხან-საბა მალტაში, სავარაუდოდ, ქართველ აფხაზს შეხვდა“ [151.301].

სავსებით ვეთანხმებით მკვლევარს იმაში, რომ ს.-ს. ორბელიანმა აფხაზი, ის-

¹ ეს ცნობა მოგვაწოდა ისტორიის დოქტორმა ჯამბულ ანჩაბაძემ, რომელიც თავადაა სამურზაყანოელ ანჩაბაძეთა წარმომადგენელი (სოფ. ოტობაია); როგორც გ. ჯამბურია აღნიშნავდა, გვიანდელ ხანაში „მარგალი“ თვით სამეგრელოშიც გლეხის სინონიმად იხმარებოდა [304.200].

² აქ შეიძლება ვერ დავეთანხმოთ ჯ. გამახარიას, ვინაიდან, როგორც წინა თავში ვნახეთ, წაყრობებში დადასტურებულია აფხაზთა მიერ თანამომხეთა ტყვედ გაყიდვის ფაქტებიც.

ტორიულ-პოლიტიკური თვალსაზრისით, ქართველად ჩათვალია: „ქართველნიც ვნახე – ზოგი აფხაზი, ზოგი იმერელი, გურული, მეგრელი“ [31.272]. მაგრამ ზემოთ მოყვანილ ამონარიდში თვალნათლივ ჩანს, რომ აფხაზს, ს.-ს. ორბელიანის წარმოდგენით, ქართული, ალბათ, არ უნდა სცოდნოდა. თუკი ამას შევესაბამებთ, ვახუშტისეულ ცნობას, მაშინ ის აფხაზი, რომელიც ს.-ს. ორბელიანმა მალტაში ნახა, მდაბიოთა წრიდან უნდა ყოფილიყო, რომელსაც, ბუნებრივია, არ ექნებოდა განათლების მიღების შესაძლებლობა და, შესაბამისად, ქართულიც არ ეცოდინებოდა. მით უფრო, რომ იმ პერიოდში ქართული ენის ცოდნა სავალალო მდგომარეობაში ყოფილა საკუთრივ ოდიშშიც, რასაც ა. ლამბერტი მოწმობს [28.150]. მართალია, ს. ჯანაშიას სამართლიანი შენიშვნით, ლათინი მისიონერის ეს ცნობა დიდად გაზვიადებული ჩანს [309.37], მაგრამ, გარკვეულ რეალობას ის უეჭველად ასახავს. ბუნებრივია, ეს ნათქვამი შეიძლება განვავრცოთ სამურზაყანოელ შარვაშიძეებზე და სამურზაყანოზეც. მით უფრო, რომ მათ სამფლობელოში, როგორც ზემოთ ვთქვით, შესაძლებელია ქართული ეთნოსის გარკვეულად მაღალი წილის ვარაუდი.

სწორედ ამ ვითარებას უნდა განეპირობებინა ტოპონიმ „სამურზაყანოს“ ქართულენოვანი, და არა აფხაზური, წარმომავლობა. თუკი ამ კუთხეში მეგრული წარმოშობის მოსახლეობის სიმრავლეს მივიღებთ მხედველობაში, სავარაუდოა, რომ იგი უფრო მეგრული წარმოშობისა იყოს, ვინაიდან ამ ენასაც ახასიათებს ტოპონიმის წარმოქმნა „სა-ო“ პრეფიქს-სუფიქსებით: სამეგრელოში – სა-ჩიქობა-ო, სა-გვაზა-ო, სა-ხოჭოლა-ო, სა-გუგუნა-ო, სა-ცხვიტა-ო, სა-მიქა-ო, სა-ღვამიჩა-ო, სა-ტყებუჩა-ო, სა-ბოკუჩა-ო, სა-ჯიჯა-ო, სა-ელიავ-ო, სა-ბერულავ-ო, სა-ბეჭვაი-ო, სა-ადანი-ო, სა-შურღაი-ო, სა-ნაჭყები-ო, სა-ბუკი-ო, სა-ბესელი-ო, სა-გრიგოლი-ო, სა-ჭურღული-ო, სა-ადანი-ო – სა-ფაჩული-ო, სა-ადამი-ო, სა-გვარამი-ო, ზედა სა-ლომი-ო, სა-კვიკვინი-ო, სა-კილასონი-ო, ბია – სა-შონი-ო, სა-გუნი-ო, სა-ოდიშარი-ო, სა-გაბესკირი-ო, სა-წულეისკირი-ო, სა-ქირი-ო, სა-ქორქი-ო, სა-გვიჩი-ო, სა-მესხი-ო, სა-ლხინ-ო [126.145-149,154]; აფხაზეთში (გაღის რ-ნი) – სა-ბუთბაი-ო, სა-მელაი-ო, სა-ხახუბი-ო, სა-შამუგი-ო, სა-ბერი-ო, სა-ბულისკერი-ო, სა-მარქვალ-ო, სა-ლხინ-ო [126.148-150,154].

მურზაყან შარვაშიძის პოლიტიკური მოღვაწეობა შარვაშიძეებსა და დადიანებს შორის მშვიდობიან თანაარსებობას ისახავდა მიზნად. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიული წყაროებში რაიმე დაპირისპირება არ ჩანს. სავარაუდოა, რომ ყვაპუ შარვაშიძის წინააღმდეგ 1702წ. ლაშქრობის შემდეგ,

გარკვეული „კონდომინიუმი“¹ დაწესდა სამურზაყანოზე, რომელიც ამ უკანასკნელის მხრიდან ოდიშის მიმართ ყმადნაფიცობას გულისხმობდა. კერძოდ, გამარჯვებულმა მხარემ არ მოახდინა იქ ხელისუფლების შეცვლა და იმ კუთხის გამგებლობა ისევ შარვაშიძეთა სახლის უმცროსს შტოს დაუტოვა, რომელიც, როგორც ჩანს, ამის სანაცვლოდ, იძულებული გამხდარა დადიანის უზენაესობა ელიარებინა.

ის, რომ XVIII საუკუნეში სამურზაყანოელი შარვაშიძეები დადიანის ვასალები არიან, ჩანს რამდენიმე ფაქტითაც. კერძოდ, ეს არის 1703 წელს თურქთა წასვლის შემდეგ ყვავუ შარვაშიძის კვლავ დადიანისკენ მიბრუნება და მასთან ერთად ანაკლიისა და რუხის ციხის გათავისუფლება ოსმალთაგან, რაზეც უკვე ზემოთ ვისაუბრეთ; 1757 წლის 14 დეკემბრის ხრესილის ბრძოლაში იმერეთის ახალგაზრდა მეფის სოლომონ I-ის (1752-1784) გვერდით იბრძოდა მისი ცოლისძმა კაცია, ოტია დადიანის შვილი, რომელიც საბრძოლველად გამოცხადდა „სპითა ოდიშ-ლენხუმ-აფხაზთა“ [17.178]. აფხაზთა რაზმს ხელმძღვანელობდა სამურზაყანოს მფლობელი ხუტუნია შარვაშიძე, რომელიც გმირულად დაიღუპა ბრძოლაში.

როგორც ჩანს, ოდიშარ-ლენხუმელ-აფხაზთა გაერთიანებული ლაშქრის სარდალი დადიანის ოჯახის წევრია ანუ სამურზაყანოს რაზმი ცალკე სუბიექტად არ მონაწილეობს და ხუტუნიაც კაციას ემორჩილება. საეჭვოა, რომ ეს საგანგებოდ შექმნილი სამხედრო „ბლოკი“ ყოფილიყო. ის ასახავს იმ პერიოდის ოდიშ-სამურზაყანოს ურთიერთობათა ფორმას – ანუ, სამურზაყანოელი შარვაშიძე ემორჩილება დადიანს. როგორც ჩანს, ამგვარი ურთიერთობები მისაღები იყო როგორც შარვაშიძეთა, ისე დადიანის სახლისათვის: სამურზაყანოელი შარვაშიძეები არ მოწყვეტილან ძირითად ოჯახს, მაგრამ დადიანის მორჩილებაში იმყოფებოდნენ. სამურზაყანო ამ პერიოდში წარმოადგენდა გარკვეულ „ბუფერულ ზონას“, რომელზედაც ორივე სამთავრო სახლის (შარვაშიძე, დადიანი) „კონდომინიუმი“ ვრცელდებოდა. შესაბამისად, სამურზაყანოელ შარვაშიძეები დამოუკიდებელი მმართველები არ ყოფილან [118.227]. თუმცა ამ „თანამმართველობაში“ ოდიში აშკარად უპირატესობით სარგებლობდა, რაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მის მიმართ სამურზაყანოს ყმადნაფიცობით იყო განპირობებული.

ამ ვითარების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო დადიანთა ტიტულატურა აღნიშნულ პერიოდში: ცაიშის გულანის მინაწერში (1709წ.) აღნიშნულია, რომ ის „დაიწერა და გაკეთდა... პატრონისა შინა დადიანის კაციასითა და თანამეცხედ-

¹ კონდომინიუმი-ი [ლათ. condominium] – საერთაშორისო სამართალში: ერთი და იმავე ტერიტორიის მართვა ორი ან რამდენიმე სახელმწიფოს მიერ [323.246].

რისა მათისა... ოდიშთაჲ, სუანთაჲ და აფკაზეთთა მფლობელისაჲ, ბატონის დადიანის ძედ მოსათვლელისაჲ და ახლად ოდიშის დადიანის ძედ განმაახლებლისაჲ, დადიანის ასულის ბატონის დედოფლის მარიამის ბრძანებითა“ [290.126]. ოტია დადიანის (1728-1758) მიერ ხელმოწერილ დოკუმენტში, კერძოდ შეწირულობის წიგნში გარესჯასადმი, ასევე, ანალოგიური ტიტულატურაა ნახსენები: „დიდის ოდიშის, სვან-თაკვერისა მპყრობელ-მქონებელი“ (1748წ. 11 ივლისი) [49.154, დოკ. №159]. როგორც ჩანს, აქ „დიდი ოდიშის“ ფორმულირებით, დადიანებმა ძველი ოდიშის ანუ იმ სამთავროს, რომელიც ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარე არსებულ ტერიტორიებს ფლობდა, აღდგენის პრეტენზია გამოხატეს. სწორედ ამიტომ დაერთო ოდიშს მსახდგრელი „დიდი“. აქ შეიძლება გავეხსენოთ ვახუშტისეული ფორმულირებაც – „სრულიად ოდიში“, რომლითაც ის განსაზღვრავს დადიანის სამფლობელო – ოდიშის ტერიტორიას, რომლის საზღვარი ანაკოფიამდე უწევდა.¹ ოტია დადიანის ტიტულატურაში დაფიქსირებული „დიდი ოდიში“ ვახუშტისეული „სრულიად ოდიშის“ სინონიმად უნდა განვიხილოთ.

აღსანიშნავია, რომ 1745წ. სანქტ-პეტერბურგში საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ გამოცემულ „რუსეთის იმპერიის ატლასის“ შემდგენელ რუს კარტოგრაფთა ყურადღების ცენტრში მოხვდა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი [92. რუკა №11]. ამ რუკაზე ჩვენთვის საინტერესო მხარე ოდიშის შემადგენლობაში შემადგენლობაში შედის, ხოლო აფხაზეთი, რომელიც ქართული ფორმითაა გადმოცემული «Апказеши» მდ. გუმისთის გადაღმაა მოცემული ცენტრით ზუფუში – «Зуфу». ამკარაა, რომ 1745 წლისათვის ამგვარი პოლიტიკური გეოგრაფია უკვე ანაქრონიზმია. სამწუხაროდ, ვერ ხერხდება „ატლასის“ ავტორთა ხელთ არსებული წყაროების და მათი ავტორების ვინაობის დადგენა. თუმცა, №11 რუკასთან დაკავშირებით აღნიშნულია, რომ რუკების შედგენისას გამოუყენებიათ „გეოგრაფიულ დეპარტამენტში არსებული განსაკუთრებული ცნობები“ [92.8]. სავარაუდოა, რომ ავტორებს, გარკვეულწილად, უნდა ესარგებლათ იმერეთის მეფე ალექსანდრე ალექსანდრე V-ის² დესპანის, ქუთათელი მიტროპოლიტის, ტიმოთე გაბაშვილის მიერ მიერ 1737წ. შედგენილ და რუსეთის იმპერატრიცა ანა იოანეს ასულისადმი (1730-1740) გადაცემული ლიხთ-იმერეთის სამეფოს რუკით [149.177-198; 211.29-35; 151.293] და, აგრეთვე, კონსულტაციები უნდა ჰქონოდათ იმ პერიოდ-

¹ აღწერს რა XIVს. 20-იანი წლების დას. საქართველოს ისტორიას, ვახუშტი წერს: „დადიანბან გიორგიმ... მიიტაცა ხაერისთო ცხომისაცა და დაიპყრა თვთ სრულიად ოდიში ანაკოფიამდე“ [8.801].

² ტახტზე სამჯერ იჯდა: I – 1720-1741წწ., II – 1741-1746; III – 1749-1752წწ. [250.499].

ში რუსეთში მყოფ ვახუშტი ბატონიშვილთანაც. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, რომ აღნიშნული სურათი გარკვეულ წილად უნდა ასახავდეს ოდიშსა და სამურზაყანოს შორის არსებულ პოლიტიკურ ვითარებას. თუმცა, ბუნებრივია, ამგვარი ვითარება დროებითი იყო. ის გადაჭრას მოითხოვდა.

იმერეთ-გურია-ოდიშის მესვეურები კი ამ დროს კვლავ ძმათამკვლელი ომებით იყვნენ დაკავებული. ქვეყანაში ისევ ანარქია ბატონობდა. მთავრები და თავადები იმერეთის ტახტს მათთვის სასურველ კანდიდატს „უბოძებდნენ“ ან სამეფოს ერთმანეთში ინაწილებდნენ სამართავად. ოსმალთა მიერ იმერეთის მეფედ დატოვებული გიორგი VI-ის ზეობა¹ მყარი არ იყო. იგი თურქთა წასვლისთანავე ქუთაისის ციხეში იყო შეკეტილი [8.866]. ოთხი წლის მანძილზე ქვეყნის გამგებლად კვლავ გიორგი აბაშიძე რჩებოდა [250.153], რომელმაც იქ გარკვეული „წესრიგიც“ დაამყარა. „დაამშუდა აბაშიძემ იმერეთი ჯდომა-ოკრებითაგან ფრიად, რამეთუ ვერვინ იკადრებდა პარვად რისამედ, კუალად ვერცაღა-ვინ იკადრებდა განყიდვად ტყვსა, თვნიერ მისსა“ [8.867], – ირონიულად შენიშნავს ვახუშტი. ნ. დადიანი კიდევ უფრო მეტ კონკრეტიკას იძლევა და აღნიშნავს, რომ აბაშიძის გამგებლობის დროს იმერეთში კაცის კვლა და ავაზაკობაც მოისპოო [17.170]. როგორც ა. კილასონია შენიშნავს, „საჭიროების შემთხვევაში“ გიორგი აბაშიძე ადამიანებით ვაჭრობას არ უკადრისობდა [199.173]. თუმცა, აბაშიძის გამგებლობის დღეებიც მალე მიიწურა. მისი განდიდებით უკმაყოფილო დიდებულები, ქართლის ჯანიშინის ვახტანგ VI-ის² მხარდაჭერით ზურგგამაგრებულებმა, 1707წ. მეფედ გიორგი VI დასვეს [8.867; 17.170; 250.153], თუმცა 1711წ. ფეოდალთა ერთმა ნაწილმა იმერეთის ტახტზე მამია III გურიელი დასვა [250.154]. გარკვეული პერიოდის მანძილზე მის მემკვიდრეც – გიორგი IV გურიელიც მეფობდა იმერეთში [151.293]. თუმცა იყო ისეთი პერიოდებიც XVIIIს. I მეოთხედის იმერეთის ისტორიაში, როცა დასავლეთ საქართველოს გავლენიან დიდებულებს, ზურაბ აბაშიძეს, ბეჟან დადიანსა და შოშიტა რაჭის ერისთავს ფიქტიური მეფეც კი აღარ დასჭირვებიათ და იმერეთი თვითონვე გაუნაწილებიათ 1716 და 1720 წლებში [8.877,880; 17.173-174; 250.156]. ფარსა-

¹ იმერეთის ტახტი ოთხჯერ ეჭირა: I – 1707-1711წწ., II – 1712-1713წწ., III – 1714-1716წწ., IV – 1719-1720წწ. [250.499]. მართალია, ოსმალებმა ის 1703წ. მეფედ დატოვეს, მაგრამ 1707 წლამდე, აბაშიძის შიშით, ტახტი ვერ დაიჭირა [8.866-867]. იგი ყოფილა „ცუნდრუკი, მომხუეჭელი, ანგაარი, ვეცხლისმოყვარე“ [8.870]. როდესაც ბეჟან ლეჩხუმის ბატონმა მეფეს მამამისის, გიორგი IV დადიანის, წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა და ამისათვის ქრთამიც მისცა, ვახუშტის შენიშვნით, „მეფემან არღარა გამოიძია უმჯობესი ვეცხლისათს“ [8.875].

² გიორგი VI-ის სიმამრი.

დან გორგიჯანიძის სამართლიანი შენიშვნით, „საქართველო თავად ცოტა იყო და მერმე მრავლად გაყოფილი და ერთმანეთის ურჩნი და ქიშპნი მტერნი, ერთმანეთისა მარბევნი და მაწყინარნი“ [62.7]. ამგვარი ვითარება ძალზედ ხელსაყრელი მხოლოდ სტამბოლისათვის იყო, რომელიც, ახალციხის ფაშის მეშვეობით, ძალას არ იშურებდა დასავლეთ საქართველოში გაჩაღებული ცეცხლი არ ჩამქრალიყო [145.344].

ოდიშიშიც მთავრის სახლშიც არეულობა იყო. 1704წ. გიორგი IV დადიანს მისი ძმა, ლეჩხუმის მმართველი, იესე განუდგა. იგი იმერეთის მეფე გიორგის მიემხრო [8.866], რომელსაც ბიძად ერგებოდა (მამიდამისის, მარიამის, მეუღლე) [8.866]. გიორგის დადიანობა საკუთრივ ოდიშართათვისაც მაინცდამაინც მისაღები არ უნდა ყოფილიყო და მან ეს პატივი, როგორც ჩანს, სამთავროში ერთგვარი დაძაბულობის მოსახსნელად, თავის უფროს ვაჟიშვილს – კაციას [253.317; 136.444] – „გადასცა“, რომელსაც ცოლად ესვა დადიანთა ძველი საგვარეულოს წარმომადგენელი მარიამი [23.59; 290.126]. ლეჩხუმის გამგებლობა კი შუათანა ვაჟიშვილს, ბეჟანს, დაავალა, ხოლო თვითონ მხოლოდ ლიპარტიანობა „დაიტოვა“ [8.866]. თუმცა, ამ ერთგვარ „საკადრო ცვლილებათა“ რეალური არსი ნომინალური იყო და ოდიშის პირველგამგებელად კვლავ გიორგი IV დადიანი, აწ უკვე „ლიპარტიანის“ პატივში მყოფი, რჩებოდა [8.866].

ამ მოვლენებს ვახუშტი 1704 წლით ათარიღებს, თუმცა ბ. ხორავა, რომელმაც ყურადღება მიაქცია 1706წ. 23 მაისით დათარიღებულ „გიორგი დადიანის შეწირულობის წიგნს დოდოს მონასტრისადმი“, სადაც გიორგი IV კვლავ დადიანად მოიხსენიება, ხოლო კაცია ყოველგვარი ტიტულის გარეშეა მოხსენიებული და ერთ კინკლოსს, რომლის ცნობით 1709წ. დეკემბერში გიორგი კვლავ დადიანია, მიიხსენებს, რომ კაცია I-ის გადადიანებაც 1709წ. უნდა მომხდარიყო [290.125-126]. ამ დათარიღებას ჯ. გამახარიაც იზიარებს [151.294]. ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში ვახუშტისეული თარიღის რევიზია უმართებულოა, ვინაიდან ის გარკვევით ხაზს უსვამს ამ „საკადრო ცვლილების“ ნომინალურ ხასიათს და არ გვიბიძგებს ვიფიქროთ, რომ კაცია რეალურად იყო სამეგრელოს მთავარი. ეს გასაკვირიც არ უნდა იყოს, რადგან იმ ხანებში იმერეთს ნომინალურად ჰყავდა მეფედ გიორგი VI. შესაბამისად, ბ. ხორავას მიერ მოყვანილი დოკუმენტებშიც, ჩანს, აისახა რეალური ვითარება, რომელსაც არანაირად არ გამოორიცხავს ვახუშტის ზემოთ დასახელებული ცნობაც.

ამ პოლიტიკურ საჭადრაკო დაფაზე გიორგის დადიანის მიერ პაიკებად მოაზრებულმა შეილებმა მალევე მამის გათვლილ სვლებში ერთგვარი „კორექტივები“

შეიტანეს და ისინიც, მათი ბიძის მსგავსად, გიორგი VI-ს ბანაკში აღმოჩნდნენ. ლიპარტიანის შვილებმა მამას ვერ აპატიეს მათი დედის (მიქელაძის ასული) გაშვება და გიორგი აბაშიძის ქალიშვილზე დაქორწინება [8.869]. 1709წ. დეკემბერს ფარცხანაყანევთან გ. აბაშიძის მოკავშირეების, გიორგი ლიპარტიანისა და რაჭის ერისთავის დამარცხების შემდეგ, გიორგი VI-მ ოდიში დალაშქრა. ლიპარტიანმა აფხაზეთს შეაფარა თავი [8.870]. იმერეთის მონარქს შარვაშიძემ წინააღმდეგობა გაუწია. მეფე მას დაეხაზა, უკან მობრუნდა და დადიანობა კაცობას ჩააბარა [8.870].

წყაროები არ აზუსტებენ, თუ, რომელ შარვაშიძეზეა აქ საუბარი, მაგრამ, როგორც ვახუშტის ტექსტის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ეს უნდა ყოფილიყო მდ. დალიძგას იქით მდებარე აფხაზეთი, ვინაიდან ჩვენი მემატრიანე დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთს ოდიშის ტერიტორიად მიიჩნევა [8.863]. ნ. დადიანიც არ აპროტესტებს ვახუშტის ამ ცნობას და, ალბათ, ისიც დალიძგას გადმა აფხაზეთს გულისხმობს [17.170]. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში აფხაზეთის მთავარსა და გიორგი IV დადიანს შორის ძალიან თბილი ურთიერთობები ყოფილა, რადგან ოდიშის დევნილმა ხელისუფალმა თავშესაფარი მასთან ჰპოვა. სავარაუდოდ, ამ ურთიერთობებს უნდა ასახავდეს შემოქმედის გულანის კვინკლოსში შემონახული ერთი ცნობაც, რომელიც 1706 წლითაა დათარიღებული: „ამა ქორონიკონსა აფხაზი და მეგრელი მოუხდა ჩოჩხათს და ჯუმათელს შარვაშიძეს მაქსიმეს გამარჯვა“ [10.137]. გურულ შარვაშიძეზე¹ თავდასხმის ინიციატორი აფხაზი შარვაშიძე უნდა ყოფილიყო, ხოლო მისი მხარდამჭერი კი დადიანი, ვინაიდან ამ ცნობის ავტორი ჯერ „აფხაზს“ ასახელებს, შემდეგ კი – „მეგრელს“. როგორც ჩანს, მაქსიმე შარვაშიძე საკმაოდ ძლიერი ფეოდალი ყოფილა, რადგან მის წინააღმდეგ საბრძოლველად ერთგვარი კოალიციის შეყრა გამხდარა საჭირო.

კაცია I-ის დადიანობა ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. მოკლე ხანში, 1710წ., იგი ხუნაგი² გარდაიცვალა [8.870; 17.170]. აფხაზეთიდან მობრუნებულმა გიორგი IV დადიანმა კვლავ შეძლო ხელისუფლების დაბრუნება [8.870]. ბეჟანი, ლეჩხუმის ბატონი, იძულებული გახდა მამას შერიგებოდა [8.870], მაგრამ, დედამისთან გაყრის გამო, მამის დასჯაზე ფიქრი არ შეუწყვეტია. თუმცა, საწადელს მან მხოლოდ 1714წ.³

¹ როგორც ვახუშტი აღნიშნავს, გურიაში შარვაშიძეები აფხაზეთიდან ჩასულან [8.37].

² „ხუნაგი სახის ვახივება“ [33.434].

³ ბეჟან I-ის გადადიანებას ვახუშტი 1715 წლით ათარიღებს. თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში, ბეჟან დადიანის ჭყონდიდის მონასტრისადმი შეწირულობის წიგნის მონაცემებზე დაყრდნობით [25.113], გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ მოვლენას ადგილი ერთი წლით ადრე უნდა ჰქონოდა აღ-

მიღწია, როცა, ბოლოს და ბოლოს, შეძლო გიორგი IV დადიანის ჩამოშორება ხელისუფლებიდან და „დაიპყრა ოდიში თვით და იწოდა დადიანად“ [8.876].¹

XVIII ს. 20-იანი წლების დასაწყისში მნიშვნელოვანი სამხედრო-პოლიტიკური ძვრები მოხდა ამიერკავკასიაში, რომელშიც ამჯერად აქტიურად ჩაერთო რუსეთის იმპერატორი პეტრე I. სპარსეთში გაჩაღებული შინაომების გამო, რეგიონში ისპაჰანის „მემკვიდრეობისათვის“ ბრძოლა დაიწყო: სტამბოლმა და სანქტ-პეტერბურგმა სამხედრო ძალები კასპიის ზღვის სანაპიროსაკენ დაძრეს [8.499; 145.303; 390.653; 442.21].² პეტრეს ამ პერიოდისთვის, შეედეთთან ხანგრძლივ „ჩრდილოეთის ომში“ (1700-1721) წარმატებით გადაწყვეტილი ჰქონდა ბალტიის ზღვაზე გასასვლელის საკითხი. ამიტომ მან გადაწყვიტა ბალტიის ზღვისთვის „შეერთებინა“ კასპიის ზღვა [264.40]. მისთვის მიუღებელი იყო, რომ აღმოსავლეთის „ჭიშკარს“ („ალბანური ჭიშკარი“) ოსმალეთი დაპატრონებოდა [145.304; 360.170; 442.21; 435.707-708; 111.12]. საბოლოოდ, 1724 წ. 12 ივნისს სტამბოლში დადებული ხელშეკრულებით, სულთანმა მეჰმედ III-მ ცნო კასპიისპირეთის (დარუბანდიდან ასტრახადამდე) რუსეთთან შეერთება. პეტრე პირველმა კი აღიარა თურქეთის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს, აღმოსავლეთ სომხეთისა და ირანის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილის დაპყრობა [302.76; 231.421; 145.306; 390.668].

აღმოსავლეთ საქართველოში ლაშქრობამდე, ოსმალეთმა მის დასავლეთ ნაწილში „პრევენციული ღონისძიებები“ გაატარა, რაც ამ კუთხეში პოზიციების გამყარებას ისახავდა მიზნად. ღრმა შინაგანი კრიზისის მიუხედავად, ოტომანთა იმპერია იმ ხანებში მაინც ახერხებდა დასავლეთ საქართველოში თავისი ბატონობის შემდგომ გაძლიერებას [171.26]. იმერეთის მეფედ ამ დროს ვახტანგის აღზრდილი ალექსანდრე V იჯდა, რომელიც იძულებული იყო, ტახტის შენარჩუნების მიზნით, თურქებთან, რომელთა ხელდასხმითაც გამეფდა, „მეგობრული“ ურთიერთობები შეენარჩუნებინა და, ამასთან ერთად, იგი, იზიარებდა რა აღმზრდელის საგარეო პოლიტიკურ კურსს, თავადაც ამყარებდა რუსეთთან კონტაქტებს [250.157; 151.295]. კერძოდ, 1724 წ. ალექსანდრე V თურქეთისა და ურჩი ფეოდალების წინააღმდეგ დახმარება და იმერეთის მფარველობაში მიღებას სთხოვდა სანქტ-პეტერბურგს [250.173-174; 151.293]. იმერეთის მეფე რუსეთის იმპერატორს

გილი [135.311; 290.127; 293.34].

¹ ბეჟანის პირდაპირი შთამომავალია (შვილიშვილის შვილი) ისტორიკოსი ნიკო დადიანი [17.10].

² სპარსეთში მოსალოდნელი შინაომების გაჩაღების თაობაზე პეტრე I-ს ჯერ კიდევ 1717 წ. ატყობინებდა მისი დესპანი ისპაჰანში ა. ვოლინსკი [435.699-700].

ფულად დახმარებას ითხოვდა და საჭიროდ მიაჩნდა საქართველოში პეტრე I-ის ჩამოსვლა [13.080]. თუმცა, ქ. ჩხატარაიშვილის სამართლიანი შეფასებით, იმერეთის გვირგვინოსნის ეს იდეა არარეალური იყო, ვინაიდან, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სტამბოლის შეთანხმების საფუძველზე, რუსეთმა საქართველო ოსმალეთის საკუთრებად აღიარა [274.474].

რამდენიმე წლის შემდეგ, რუსეთ-ოსმალეთის მორიგი ომის დროს (1735-1739წწ.), ალექსანდრემ ისევ სცადა რუსეთთან კონტაქტების დამყარება და იქიდან კონკრეტული სამხედრო და პოლიტიკური დანიშნულების დახმარებების მიღება (1737-1740წწ. ტიმოთე გაბაშვილის ელჩობა). მაგრამ ამ ომის შედეგი რუსეთისთვის ის იყო, რომ 1739წ. ბელგრადის ზავით, მას შავ ზღვაზე ფლოტის ყოლა აეკრძალა [413.210]. ამის გამო ალექსანდრეს ეს მცდელობანი კვლავ უშედეგოდ დასრულდა. რუსეთის საიმპერატორო კარიდან მას აცნობეს, რომ ამჯერად დახმარების გაწევას ვერ შეძლებდნენ, რადგან თურქეთთან საზავო პირობებით იყვნენ შეკრულები [250.175]. დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ვითარების გაუარესებას ხელი შეუწყო ვახტანგ VI-ის რუსეთში წასვლამ. მას ნათესაური კავშირი ჰქონდა გურიისა და იმერეთის მფლობელებთან და, როგორც დიდად განათლებული და უნარიანი მმართველი, მთელ საქართველოში უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ვახტანგ VI-ის კარზე თავს იყრიდნენ საქართველოს თითქმის ყველა მხარის მსხვილ ფეოდალურ საგვარეულოთა წარმომადგენლები. იგი XVIII ს. დასაწყისის ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პირობებში ქართველებისთვის მებრძოლ პროგრესულ ელემენტთა წინამძღოლი იყო. ამიტომ მის მიერ საქართველოს მიტოვებამ ამ ძალებს იდეური და პრაქტიკული ხელმძღვანელი მოაკლო [274.463].

სამეგრელოს მთავარი ბეჟან დადიანი, რომელიც, საჭიროების შემთხვევაში, უარს არ ამობდა ოსმალების დახმარებაზე მოწინააღმდეგე ფეოდალებთან თუ იმერეთის მეფესთან ბრძოლაში, ცდილობდა, რომ თურქებს მის სამთავროში თავი „კომფორტულად“ არ ეგრძნოთ [8.882; 290.127]. ოდიშარებს საკმაოდ ძვირი უჯდებოდა ოკუპანტების შენახვა. 1714წ. მეგრელები და აფხაზები აწიოკებდნენ ანაკლიისა და რუხის ოსმალურ გარნიზონებს. თურქები, ფაქტობრივად, ხმელეთიდან და ზღვიდან ბლოკადაში იყვნენ მოქცეულნი. საქმე იმდენად გართულდა, რომ ოსმალოებს ციხიდან გამოსვლისაც კი ეშინოდათ. ბოლოს, 182 იანიჩარმა საერთოდ დატოვა რუხის ციხე. ადგილობრივებისაგან კარგი დღე არც თურქ ვაჭრებს დაადგათ, რომელნიც თავს უსაფრთხოდ არც ზღვაზე და არც ხმელეთზე არ გრძნობდნენ [55.90-92; 290.127]. საშიშროება ემუქრებოდა ყველას, ვინც ოს-

მაღეთის ტერიტორიიდან შემოდოდა. მაგალითად, 1715წ. მაისში ევროპიდან სამშობლოში მომავალ ს.-ს. ორბელიანს ათინაში უარი უთხრეს მის გურიამდე მიყვანაზე: „აფხაზი აშლილია, მეშინიანო“ [31.287].

ამ მოვლენების აღწერისას რ. აგრბა ვერ უძღვებს ცდუნებას, თავი შეიკავოს გადაჭარბებული შეფასებისაგან და აღნიშნავს, რომ აფხაზური ფლოტი სრულად აკონტროლებდა საზღვაო აკვატორიას ტრაბზონ-ანაპას შორის [459]. აღსანიშნავია, რომ ის აფხაზური „სამხედრო-საზღვაო ფლოტის“ (!) არსებობას XVII საუკუნიდან მაინც იწვევს [459]. ავტორის ფანტაზია ამით არ ამოიწურება და ის წერს: «В начале XVIIIв. турецкое правительство предприняло широкомасштабную операцию против единственного соперника – Абхазии. Операция проходила по суше и морю» [459]. რ. აგრბა არ ათარიღებს ამ მოვლენას. საქმე არც 1703 წლის აგრესიას ეხება. მასზე ავტორი რამდენიმე წინადადების შემდეგ იწვევს საუბარს. თუმცა, ისტორიკოსი არ აკონკრეტებს იმასაც, თუ სად – შავ ზღვაზე თუ დასავლეთ ამიერკავკასიაში – მიიხდებოდა „ბრწყინვალე პორტა“ აფხაზეთს „თავის მნიშვნელოვან მეტოქედ“, როგორც ამას რ. აგრბა გვიმტკიცებს. თუმცა, ავტორისთვის ასეთი კონკრეტობა მის აშკარად პროპაგანდისტული დანიშნულების ნაშრომში საჭირო ნამდვილად არ იყო.

ისე კი ისტორიულად, არც შავ ზღვაზე და არც დასავლეთ ამიერკავკასიაში აფხაზეთის სამთავრო არ წამოადგენდა ოსმალეთისთვის „მნიშვნელოვან მეტოქეს“. ასე, რომ ეს დაუთარიღებელი „ოსმალეთ-აფხაზეთის ომი“ მხოლოდ ავტორის წარმოსახვის შედეგად თუ შეგვიძლია ჩავთვალოთ. თურქებმა პრობლემის მოგვარება მხოლოდ 1719 წლისათვის შეძლეს, რუსში კი წინანდელთან შედარებით სამჯერ შემცირებული გარნიზონი (65 მეციხოვნე) ჩააყენეს [55.97; 290.127]. როგორც ჩანს, ბეჟან დადიანს ჯერ კიდევ არ შეწევდა ძალა სამეგრელოს დედაქალაქთან ახლოს მდგარი ოსმალოები განედევნა, თუმცა მტრის გარნიზონის სამჯერ შემცირება, ეტყობა, სამეგრელოს მთავრისათვის მისაღები იყო.

1721წ. ბეჟანს თურქებმა ალექსანდრე V-ს მეურვეობა დააკისრეს [8.882], რაც, ფაქტობრივად, ქვეყნის გამგებლობას გულისხმობდა [274.461-462]. სამეგრელოს მთავრის გავლენა მეფეზე კიდევ უფრო გაძლიერდა მას მერე, რაც თავისი ასული მარიამი ალექსანდრეს მიათხოვა. „არამედ, თუმცა იყო ალექსანდრე მეფედ, გარნა ბეჟან დადიანი იყო მოქმედი ყოვლისავე“, აღნიშნავს ვახუშტი ბატონიშვილი და იქვე განმარტავს, რომ დადიანმა ეს პატივი 12 ქესა ქრთამის სანაცვლოდ მოიპოვა ახალციხის ფაშასაგანო [8.881-882]. ქ. ჩხატარაიშვილი მიიჩნევს,

რომ სამეგრელოს მთავრის ესოდენი დაწინაურება თურქების მხრიდან დიპლომატიური სვლა იყო [274.462]. ვფიქრობთ, რომ, ამ შემთხვევაში, ფაშა უბრალოდ დახარბდა ამ თანხას და დადიანი მეფის მეურვედ დატოვა. ბეჟანი იძულებული გახდა ორმაგი პოლიტიკა ეწარმოებინა: ერთი მხრივ, იგი თურქეთს „ერთგულედა“, მეორე მხრივ კი – ანტითურქულ ძალებთან კავშირის დამყარებასაც ცდილობდა.

ოსმალებმა განსაკუთრებული მცდელობა დასაველეთ საქართველოს მტკიცედ გასაკონტროლებლად სწორედ პეტრე I-ის კავკასიური ექსპედიციის დროს განახორციელეს, როცა სტამბულმა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიიდან მის წინააღმდეგ მოსალოდნელი რეალური საფრთხე შეიგრძნო. 1723 წელს თურქებმა კიდევ უფრო გაამაგრეს შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ციხეები: ციხისძირი, ქობულეთი, სეფი, გრიგოლეთი, ანაკლია, ბათომი, ჩაქვი, ბიჭვინთა, ანაკოფია და ფოთი,¹ სადაც ორთულიანი ფაშა დასვეს და მას დასაველეთ საქართველოს საზღვაო სანაპიროს გამგებლობა ჩააბარეს [8.883; 145.345; 274.461-462; 250.158]. საყურადღებოა, რომ 1727წ. ერთ ოსმალურ საბუთში აღნიშნულია, რომ ფოთის ციხე „აფხაზეთის სანაპიროზე მდებარეობს“ [56.104]. ნაკლებად სავარაუდოა, რომ დოკუმენტის ავტორისთვის, ამ შემთხვევაში, „აფხაზეთი“ შავი ზღვის სინონიმი ყოფილიყო. აქ, აშკარად, საქმე უნდა გვქონდეს ძველი ტრადიციის მეხსიერებასთან, როცა საკუთრივ ტოპონიმი „აფხაზეთი“ სრულიად საქართველოს სინონიმს წარმოადგენდა. ამგვარი ვითარება გვხვდება ბიზანტიელი, არაბი, სპარსელი, რუსი და სომეხი მემატიანეების ნაშრომებში [204.83-88; 313.132-134; 131.10; 278.65-67; 279.15-26; 277.176; 233.141-142; 240.67-70; 412.12; 340.15-16; 387.7-19; 444.103-104; 424.121-123; 425.111-123; 419.11-60]. ამასთან დაკავშირებით განსხვავებული შეხედულება აქვთ აფხაზ და რუს ისტორიკოსთა ნაწილს [347.6; 433.130-135; 381.137; 382.416-417; 423.114-129; 386.3; 350.129],² რომელნიც ძველ რუსულ საისტორიო წყაროებში დაფიქსირებულ – «Обезь» [80.237,307,368],

¹ ფოთის ციხის აშენებას ვახუშტი 1725წ. ათარიღებს [8.883], თუმცა ტ. გაბაშვილისეული რუქის წარწერებში ეს ფაქტი 1723 წლითაა დათარიღებული [149.196; 17.232, შენ.335].

² ამ საკითხთან დაკავშირებით, მ. ტიხომიროვის მოსაზრების [107.440] არასწორ ინტერპრეტაციას იძლევა შ. ინალ-იფა, თითქოს-და რუსი ისტორიკოსი „ობეზებს“ თანამედროვე აფხაზეთთან აიგივებდა [381.137]. აფხაზი ისტორიკოსის ეს მსჯელობა, თავის დროზე, გააკრიტიკა ზ. პაპასქირმაძე, რომელმაც, მ. ტიხომიროვის სხვა ნაშრომების მოშველიებით, დაამტკიცა, რომ დასახელებულ რუს მკვლევარს, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, სავსებით ნათელი წარმოდგენა ჰქონდა და ის რუსული მატიანეების „ობეზებს“ ქართველებად მიიჩნევდა [438.36-37; 425.120].

«Обези», «Обезы»,¹ «Обежанин» – მოიაზრებენ „აფხაზეთად“ და „აფხაზებად“ თანამედროვე გაგებით.² თუმცა, გვიანდელი შუა საუკუნეების ეპოქაში დაახლოებით ანალოგიური ვითარებაა შექმნილი დასავლეთ საქართველოსთან მიმართებაში. „აფხაზეთის კათალიკოსი“ დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსს ნიშნავს და არა – საკუთრივ აფხაზეთისას [65.764; 26.41,48; 240.73; 83.62, დოკ.№13]. ჩანს, რომ XVIII ს. I ნახევარში მაინც ოსმალეთში დასავლეთ საქართველოს აფხაზეთადვე მოიხსენიებდნენ.

1725წ. ოსმალეობმა რუსის ციხე დაანგრის, ხოლო მისი ქვებით „ალაშენეს უმჯობესად“ ანაკლია, რომელსაც რედუტ-კალე უწოდეს [8.883; 63.134-135]. როგორც ჩანს, ზღვიდან საკმაოდ მოშორებულმა ამ ციხემ მათთვის ინტერესი დაკარგა. მით უფრო, ოსმალთა წინააღმდეგ დადიანს, პირველივე შემთხვევაზე, სწორედ რუსზე მიჰქონდა შეტევა. ამასთანავე, ციხის დარღვევით, რა თქმა უნდა, თურქებმა ოდიშართ მისი დაკავების და გამაგრების შესაძლებლობა მოუსპეს.

ამავე ხანებში თურქებმა გამაგრებითი ღონისძიებები აფხაზეთშიც განახორციელეს. 1724წ. მათ ააგეს ბასტიონის ტიპის ციხესიმაგრე, რომელსაც სუხუმ-კალე (ქართ. სოხუმის ციხე) უწოდეს [350.175; 447.95]. საძირკვლის გარეშე აშენებული ოთხკუთხა ციხის ერთი კედელი ზღვას ებჯინებოდა, დანარჩენი სამი კი ჭაობით ყოფილა გარშემორტყმული. ეს ნაგებობა თითქოს თვალნათლივ გამოხატავდა ოსმალთა იმპერიის აწ უკვე დაღმავალი დიდების სურათს [434.146]. აღსანიშნავია, რომ აფხაზურ ისტორიოგრაფიაში (ვ. ფაჩულია, ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა) მიღებულია ამ ტოპონიმის ძალიან საეჭვო ეტიმოლოგია. კერძოდ, ისინი აღნიშნავენ: «Турки осмысливали это название по-своему, как «су» – вода, «хум» – песок, «кала» – крепость, город» [404.224; 350.175; 447.94]. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ამდაგვარი ეტიმოლოგია სრულიად დაუსაბუთებელია და მიზნად ისახავს მხოლოდ მიიჩქმალს ტოპონიმ „სოხუმის“ წარმომავლობა შუა საუკუნეების ქართული სახელწოდებიდან – ცხუმი [310.218; 228.86]. ვინაიდან არაბულსა და თურქულ ენებში არ არის ასო-ბგერა „ც“ და თანაც სიტყვის დასაწყისში ეს ენები ორ თანხ-

¹ ზემოთ მოყვანილი ორი პოზიციისაგან განსხვავებულ შეხედულებას ავითარებდა ლ. ლავროვი, რომელიც ძველი რუსული მატიანეებისეულ ამ ეთნონიმში ჩრდილოეთ კავკასიის აბაზებს მოიაზრებდა [388.170; დაწვრ. იხ.: 425.117-118; 315.76-77].

² როგორც ამ პრობლემემატიკის ირგვლივ ჩატარებულმა უახლოესმა კვლევა-ძიებამ ცხადყო, ზოგიერთ არაბულ და სომხურ წყაროებში ეთნონიმი „აფხაზი“ მიემართება იმიერ-კავკასიაში მოსახლე ჯიქებსაც, აფხაზ-აფსუათა მონათესავე ტომებს. [165.107-123].

მოვანს ვერ იტანენ (მაგალითად, „თბილისი“ თურქულად ჟღერს როგორც “Tiflis”) [473], შესაბამისად, „ცხუმი“ გარდაიქმნა „სუხუმად“ და ამ ფორმით გავრცელდა ის ევროპულ ენებში და შემდეგში ქართულშიც [228.86]. თუმცა, საკუთრივ „ცხუმის“ წაკითხვა მხოლოდ „სუხუმად“ მთლად სწორიც არ არის.

1923 წლამდე თურქული დამწერლობა არაბულ ანბანზე იყო დაფუძნებული, რომელიც, როგორც ცნობილია, კონსონატური ტიპისაა და, ძირითადად, მხოლოდ თანხმოვან ასო-ნიშნებს შეიცავს. „ცხუმის“ თურქულ-არაბული დამწერლობით გადმოსაცემად გამოიყენებოდა, აგრეთვე, არაბული ასო-ნიშანი – و (*wāw*),¹ რომელსაც რამდენიმენაირი წაკითხვა გააჩნია: *v, o, ó, ö, u, ú, ü* [474; 475]. შესაბამისად, „ცხუმი“ თურქულად შეიძლებოდა წარმოეთქვათ როგორც „სუხუმ“, ასევე – როგორც „სოხუმ“ (ორივეგან ხაზგასმა ჩვენია – კკ). სხვათა შორის ნიშანდობლივია, რომ XVIII-XIXსს. ზოგიერთ წყაროში წერია სწორედ: «Сокум-Кала» [104.3], «Согум-Кала» [103.294]. დ. გულია მიიჩნევდა, რომ ქალაქს თურქებმა „სუხუმ“ კი არ უწოდეს, არამედ „სუგუმ“, რაც, მისი აზრით, ნიშნავდა „გუმის (მდ. გუმისთა) წყალს“ და ამის დადასტურებას ცდილობდა იმით, რომ ჯიქები გუმისთას უწოდებდნენ „გუმ-ფსი“ [364.148]. საკუთრივ ტოპონიმ „ცხუმის“ ეტიმოლოგიას კი, როგორც ცნობილია, ქართულ ენობრივ სამყაროში, სვანურში, აქვს ახსნა და ის „რცხილასგან“ მომდინარეობს [217.264; 153.206; 240.27; 228.86].² შესაბამისად, „აფხაზურ ისტორიოგრაფიაში“ გავრცელებულ „სოხუმ-კალეს“ ე. წ. ეტიმოლოგიას არც ისტორიული და არც ლინგვისტური საფუძველი არ გააჩნია.

სოხუმ-კალეში იჯდა ორთულიანი ფაშა 100 მეციხოვნითა და 10 ზამბურაკით (საციხო თოფი) [104.3; 149.182; 274.462; 290.128]. მისი პასუხისმგებლობის სფერო ანაკლიის ციხის ხელმძღვანელობასაც მოიცავდა [459]. თუმცა, ოსმალთა ეს სამხედრო-სამშენებლო სამუშაოები მათთვის მშვიდ გარემოში ნამდვილად არ მიმდინარეობდა. 1725წ. სოხუმში ანტიოსმალური აჯანყება მოხდა [336.74; 274.469; 151.295]. როგორც ოსმალური წყაროები მოწმობენ, აფხაზები თურქებს ხმელეთიდან და ზღვიდან უტევდნენ [39.110]. დამპყრობლებს დიდი ძალისხმევის ფასად მოუგვარებია ეს პრობლემა [39.110]. ასევე უშედეგოდ დასრულდა აფხაზთათვის

¹ მაღლობას მოვასხენებთ პროფ. გიორგი ანჩაბაძეს ამ საკითხში გაწეული კონსულტაციისთვის.

² ტოპონიმ „ცხუმის“ სვანური წარმომავლობაზე ვარაუდს ნ. ბერძენიშვილიც გამოთქვამდა [147.431]; ა. დიაჩკოვ-ტარასოვის მიხედვით ამ ტოპონიმის ეტიმოლოგია მეგრული წარმომავლობისაა: ცხელი (*მეგრ.* ჩხე) ცხუმი [18.65]. ზ. პაპასკირი არ გამორიცხავს, რომ „ცხუმი“ შეიძლება ხის ჯიშების მეგრული სახელწოდებებისაგან – „თხუმუ“, „ცხიმური“ მომდინარეობდეს [240.27].

მათი მორიგი ანტიურქული აჯანყება 1728 წელს [336.74; 274.469; 151.295].

როგორც მიიხნევენ, აფხაზთა 1725წ. აჯანყება კავშირში უნდა ყოფილიყო ბეჟან დადიანის, რაჭის ერისთავისა და ზურაბ აბაშიძის ერთობლივ ანტიოსმალურ გამოსვლასთან, რომელიც 1725წ. უნდა მომხდარიყო, მაგრამ ვერ განხორციელებულა [290.128]. მომდევნო 1726წ. სამეგრელოსა და აფხაზეთში ოსმალებს კვლავ სერიოზული პრობლემები შექმნიათ. ამ არეულობების მოთავე ისევ და ისევ ბეჟან დადიანი ყოფილა [418.79; 290.128]. სულთნის კარზე მიიხნევენ, რომ ადგილობრივ მოსახლეობას ანტიოსმალური ამბოხებებისაკენ რუსეთიდან აქეზებდნენ, კერძოდ კი – ვახტანგ VI [418.79; 274.469; 290.128]. სტამბოლში რუსეთის წარმომადგენელს ამის გამო პროტესტიც კი განუცხადეს [274.475].

ანტიოსმალური ქმედებების გამო სტამბოლში სამეგრელოს მთავრის მოშორებაც განუზრახავთ და აღუსრულებიათ კიდევ 1728წ. ის გეგუთში ახალციხის ფაშას – ისაყის – ძეს იუსუფს დალატით მოუკვლევინებია [8.884]. ს. მაკალათიას ვარაუდით, ბეჟანის მოკვლით დაინტერესებული თავად იმერეთის მეფე ყოფილა, რომელიც ურჩი ფეოდალების დამორჩილებას ცდილობდა [212.125]. როგორც ქ. ჩხატარაიშვილი მიიხნევს, ოსმალეთის გაღიზიანება ბეჟან დადიანის ხელისუფლებით გამოწვეული ყოფილა ამ უკანასკნელის მიერ ოდიშში ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ ბრძოლით, რომელიც მას 1715წ. დაუწვია [274.467]. თუმცა, წყაროებით ეს არ დასტურდება. როგორც 1717წ. ნოემბრით დათარიღებულ გრიგოლ აფხაზთა კათალიკოსისადმი მიცემულ „პირობის წიგნიდან“ ირკვევა, ბეჟან დადიანი და შოშიტა რაჭის ერისთავი ამ დრომდე ნამდვილად არ ყოფილან ტყვეთა სყიდვის წინააღმდეგ მებრძოლთა რიგებში [26.173]. სამეგრელოს სამთავროს სათავეში ბეჟანის ძე ოტია ჩაუდგა [8.885]. ამ მოვლენებიდან ორი წლის შემდეგ, 1730წ.¹ გაზაფხულზე, დასავლეთ საქართველო კვლავ შეიქნა თურქეთის აგრესიის ობიექტი. სტამბოლში გადაწყვიტეს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის საბოლოო დაპყრობა და, ამასთან ერთად, აფხაზეთსა და აზოვის ციხეს შორის მცხოვრები მთიელი ტომების, ჯიქების დამორჩილება [8.886; 274.465; 250.159]. რათქმა უნდა, ამ ოპერაციის მიზანიც რეგიონში, ოსმალეთ-რუსეთ-სპარსეთს შორის არსებული დაპირისპირების ფონზე, სათანადო სტრატეგიული პოზიციების

¹ ვახუშტი ამ მოვლენას 1733წ. ათარიღებს [8.886-887]. ამ თარიღს მხარს უჭერენ მ. ბროსე, ნ. ბერძენიშვილი, შ. ინალ-იფა, ო. ბლაჟა, ს. ლაკობა [148.232; 145.345; 350.175]. თუმცა, თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია, ძირითადად, ეყრდნობა ს. კაკაბაძის მიერ მიკვლეულ ერთ დოკუმენტს, რომელიც ამ ლაშქრობას 1730წ. ათარიღებს [274.465; 250.159; 290.129; 240.112].

დაკავება იყო, რათა მაქსიმალურად ხელი შეშლოდა რუსეთის გასვლას შავ ზღვაზე და მის მიერ აღმოსავლეთ-დასავლეთის სავაჭრო გზების კონტროლში ჩართვას [145.346]. სანქტ-პეტერბურგის გაველენის გაზრდა ამ რეგიონში, როგორც ითქვა, ევროპულ სახელმწიფოებსაც არ ეპიტნავებოდათ. ინგლისი და საფრანგეთი ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რათა ოსმალეთი რუსეთთან საომრად წაექეზებინათ, მაგრამ სტამბოლი ჯერ კიდევ თავს იკავებდა [413.205]. იმ ხანებში ის შინა-აშლილობებით მოცულ სპარსეთთან არკვევდა „ურთიერთობებს“,¹ სადაც რუსეთს ისპაჰანის მხარე ეჭირა [413.205-206].

ქართველ პოლიტიკოსთა ნაწილმა იმთავითვე აუღო ალღო თურქთა მიზნებს და როდესაც ამ სამხედრო კამპანიის ხელმძღვანელმა ფოთის ფაშამ იმერეთის მეფე ალექსანდრე V ლაშქრობაში მონაწილეობის მისაღებად მიიწვია, ოტია დადიანმა მას ამ ნაბიჯის გადადგმისაგან თავშეკავება ურჩია, ვინაიდან ზღვაზე გასასვლელის დაკარგვა ქვეყნისთვის სასიკეთო არ იქნებოდა და თან ოსმალთა გამარჯვება ამ სამხედრო კამპანიაში საქართველოზე ბატონობის განმტკიცებასა და კიდევ უფრო დამძიმებას გამოიწვევდა: „*არა კეთილ არს დაპყრობა მათგან ზღვს კიდისა ჩუენთვის*“ [8.886; 250.159; 290.129].

აქედან კარგად ჩანს: მიუხედავად იმისა, რომ მთავრები და თავადები (ცენტრიდანული ძალები) საკუთარ სამფლობელოებში განმტკიცებისათვის ზრუნავდნენ და ამის გამო ებრძოდნენ კიდევაც მეფეს (ცენტრისკენული ძალა), საგარეო ფაქტორიდან მომავალი საფრთხის წინააღმდეგ მათ საერთო-პოლიტიკური ინტერესიც გააჩნდათ. როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, ასეთი რამ „ქართველობა“ იყო [145.347]. აქ მნიშვნელობა არ აქვს, თუ რამდენ „საქართველოს“ ითვლიდნენ ლიხთ-იმერელი ფეოდალები. ეს შინა პოლიტიკური საქმე იყო. ოსმალთა მიმართ კი ყველა ეს „საქართველოები“ მაინც ერთი იყო [145.346-347]. მაგრამ, ამ შემთხვევაში, იმერეთის მეფეს განსხვავებული მოსაზრება აღმოაჩნდა და იგი, ოსმალოების ძალებით, განდგომილი დიდებულების დამორჩილებას იმედოვნებდა [8.886; 250.159; 290.129]. განსაკუთრებით, მას ოდიშის მთავრის დასჯა სურდა [8.886]. როგორც მ. ბროსე მიიჩნევდა, ალექსანდრე ოსმალთა ლაშქრობას დადიანთან მტრობის გამო შეუერთდა [148.232]. ოტიას იმთავითვე დაძაბული ურთიერთობა ჩამოუყალიბდა იმერეთის მეფესთან და შურისძიებაც კი უნდოდა მამამისის მკვლელობისთვის [250.162-163]. მართალია, ურჩ ფეოდალთა ალაგმვა და ქვეყნის გაერთიანების მცდელობა ურიგო საქმე არ იყო, მაგრამ მან მაშინ ვერ

¹ ამ პერიოდში მათ შორის ორ ომს ჰქონდა ადგილი: 1723-1727 და 1730-1736წწ.

შედლო იმ საფრთხის დანახვა, რაც მისმა მტერმა ოტია დადიანმა დაინახა.

თურქებმა მოარბიეს სამეგრელო, რადგან ოტია დადიანი ოსმალებს არ შეუერთდა, გადაწვეს წმიდა გიორგის სახელობის ილორის განთქმული ეკლესია¹ და აფხაზეთში შეიჭრნენ. აფხაზები ოსმალებს წინააღმდეგობა გაუწიეს ილორ-კოდორის მიდამოებში, თუმცა დამარცხდნენ და იძულებული გახდნენ მტერს დამორჩილებოდნენ, რაც გამოიხატა იმაში, რომ გაამაჰმადიანეს აფხაზეთის მთავარი² ლევან შარვაშიძე და „*ყოველნი მასთან მეოფნი სრულიად*“ [8.886-887; 274.465; 250.159]. საბოლოოდ, ეს ლაშქრობა თავად ორგანიზატორთათვის სავალალოდ დამთავრდა: ფოთის ფაშას აფხაზეთიდან გამოექცა იმერეთის მეფე, რომელსაც ჯიქეთსა და აზოვში გალაშქრება მოსთხოვეს [8.887]. ეს მოთხოვნა კი, როგორც ნ. დადიანი წერს, „*გარნა მძიმედ აღუჩნდა ესე მეფესა*“ [17.175]. ის მიხვდა, რომ ამ კამპანიაში თურქთა გამარჯვება მათი უღლის კიდევ უფრო დამძიმებას გამოიწვევდა [250.159; 290.129]. ეს სურათი მისთვის მით უფრო ნათელი მას შემდეგ შეიქმნა, როცა დაინახა, თუ რა დაემართა ოსმალთაგან დამარცხებულ შარვაშიძესა და მის ხალხს [145.347]. შემდეგ ოსმალოებს აუჯანყდა ძალად გაამაჰმადიანებული შარვაშიძე. აჯანყებულმა აფხაზებმა დაამარცხეს მტერი. ოსმალთა მცირე ნაწილი გადაურჩა ტყვეობას თუ სიკვდილს [8.887; 145.345-346].³

ამის შემდეგ, ვახუშტის ცნობით, „*დაიპყრეს აფხაზთა თჳსივე სჯული*“ [8.887]. ქ. ჩხატარაიშვილი აღნიშნავს, რომ აფხაზები ქრისტიანობას დაუბრუნდნენ [274.470], ჯ. გამახარია კი ცდილობს, კიდევ უფრო დააკონკრეტოს ეს და ვარაუდობს, რომ „ამ შემთხვევაში საუბარია არა ახლადჩამოსახლებულ დრანდისა და მოქვის გამანადგურებელ წარმართ აფსუებზე, არამედ შუა სოფელში, აბჟუაში ბლომად დარჩენილ ქრისტიან ქართველ აფხაზებზე“ [151.296-297]. ამგვარი კატეგორიული დასკვნები მთლად მისაღებად არ მიგვაჩნია. აქ გასათვალისწინებელია ვახუშტი ბატონიშვილის დამოკიდებულება ამ ფაქტისადმი. ის აღნიშნავს, რომ აფხაზთათვის ისლამის მიღება მტრის მიერ თავს მოხვეული და ძალდატანებითი

¹ XI საუკუნეში აგებული ეს ტაძარი აბჟუასა და სამურზაყანოში ყველაზე ძველად ითვლება, სამართლიან და სასწაულმოქმედ საკულტო ნაგებობად ითვლებოდა [329.361; 439.385]. მას დიდძალ და ძვირფას შესაწირავებს უგზავნიდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან [97.3].

² ამ დაზუსტებას ნ. დადიანი იძლევა, როცა შარვაშიძის გვერდით წერს: „*ზუფუს მპრეობელი*“ [17.175]. ლევანს ჰამიდი უწოდეს [446.37].

³ „*არამედ ძლევისა ამას იტყოდინ სასწაულსა წმიდისა გიორგისა ილორისასა, რამეთუ დამესა ამას ეტყოდა აფხაზთა განსლგად და განაძლიერებდა მათ ბრძოლად*“ [8.887-888].

აქტი იყო [8.887]. ამასთანავე იგი არ აკონკრეტებს, თუ რას გულისხმობდა ის აფხაზთა „სჯულში“. აქვე უნდა გავიხსენოთ მისი ცნობები აფხაზთა სარწმუნოების შესახებ, რომელსაც ის ერთგვარი გაორების (ქრისტიანობა და წარმართობა) თვისებით ახასიათებს [8.786]. ამასთანავე თურქებმა გაამაჰმადიანეს „ზუფუს მპყრობელი“ შარვაშიძე, ანუ იმ მხარისა, რომელიც იმიერკავკასიიდან ჩამოსახლებულთა სიმრავლით გამოირჩეოდა (გგულისხმობთ იმას, რომ შარვაშიძის დაშქარში მხოლოდ აბუჟის მოსახლეობა როდი იქნებოდა, თუმცა მათ შორისაც საკმაოდ იყვნენ ჩრდილოეთ კავკასიელებიც). ამიტომ, არაა გამორიცხული თავად წარმართებსაც უარი ეთქვათ ძალად თავს მოხვეულ სარწმუნოებაზე. თუმცა, საკუთრივ მთავარი, აშკარაა, რომ ქრისტიანული სარწმუნოების აღმსარებელი იყო. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა, რომ აფხაზეთში დაბრუნებული გამაჰმადიანებული ზურაბ შარვაშიძის ხელახალი მონათვლა და მთავრად გამოცხადება ილორის ტაძარში **აფხაზთა** (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.) მიერ [404.361-362]. როგორც ჩანს, ქრისტიანული აღმსარებლობა აფხაზეთის მთავრობის მიღების ჯერ კიდევ აუცილებელი წინაპირობა იყო.

აფხაზეთში ამ წარუმატებლობის მიუხედავად, მოკლე ხანში ოსმალებმა მაინც შეძლეს აფხაზეთისა და ჯიქეთის დამორჩილება. აფხაზეთი იყო ის ერთადერთი ნაწილი დასავლეთ საქართველოსი, სადაც თურქებმა მოახერხეს ადგილობრივი ხელისუფლების მაქსიმალურად დამორჩილება და ადგილობრივი პოლიტიკური მდგომარეობის მეტ-ნაკლები კონტროლი [171.26]. ისინი სულ უფრო აქტიურად ერეოდნენ სამთავროს საშინაო საქმეებში და მხარს უჭერდნენ ადგილობრივი ცენტრალური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე ძალებს [290.131]. თურქთა წაქეზებით აფხაზეთის მთავარს მანუჩარ შარვაშიძეს ძიაფშ-იფათა საგვარეულო აუჯანყდა [336.75-76; 350.176].

დაუმორჩილებელ შარვაშიძეთა სახლის პირველი პირები – მანუჩარი მისი ძმებითურთ: შერვანი და ზურაბი – თურქეთში წაიყვანეს და ისლამის მიღება აიძულეს კვლავ ხელისუფლებაში დასაბრუნებლად [456.539-540; 448.97-98; 290.131; 240.112; 336.75-76; 428.92]. აფხაზეთის გამგებლობა სოხუმის კომენდანტად დანიშნული ჯიქის – ასლან-ბეი გეჩისა და შარვაშიძეთა მეტოქეების თავად ძიაფშ-იფების ხელში გადავიდა [274.469]. შარვაშიძეებმა მალე მოახერხეს თურქებთან შეთანხმება. თუმცა მანუჩარ შარვაშიძეს, სულეიმან-ფაშად ქცეულს [446.37], აფხაზეთში დაბრუნების უფლება არ მისცეს და იგი ბათუმის ბეგად დასვეს, ხოლო შერვანი კი ფაშის ტიტულით განაგებდა რიონის (ფოთის) ციხესა და ჭანეთს, რიზეს

„ამოღმა“ [274.469]. აფხაზეთში დაბრუნება მხოლოდ ზურაბმა შეძლო, რომელმაც სოხუმის ბეგობა ჩაიბარა.¹ იგი ფაქტობრივად აფხაზეთის მთავარი გახდა, როდესაც კვლავ ქრისტიანობას დაუბრუნდა ილორის წმიდა გიორგის სახელობის ეკლესიაში მონათვლით და მოსახლეობამ მთავრად აღიარა [290.131].

ის, რომ შარვაშიძეები ისევ ქართული ტერიტორიების (ბათუმის, ფოთის) გამგებლებად დააყენეს, გამომწვეული იყო იმით, რომ ოსმალებს უნდოდათ ადგილობრივი მოსახლეობის და მისი ენის მცოდნე ჩინოსნის მივლინება იქ. ამასთანავე, საკუთრივ ძმებიც მოწადინებული უნდა ყოფილიყვნენ, რომ, თუნდაც ამ გზით, დაბრუნებოდნენ სამშობლოს. როგორც ჩანს, შერვანთან და ზურაბთან შედარებით, მანუჩარი უფრო გავლენიანი და ძლიერი პიროვნება იყო და სტამბოლს მისი უფრო ეშინოდა. ამიტომ მას ბათუმი ჩააბარეს და არა ფოთი, საიდანაც შეიძლებოდა აქტიური კონტაქტები დაემყარებინა დასავლეთ საქართველოს ანტიოსმალურ ძალებთან. ამასთან, მას, როგორც უფროს ძმას, ბეგის ტიტული მისცეს, მაშინ როცა უმცროსი, შერვანი, ფაშა გახდა. ოსმალები ამ გზით ძმებს შორის უთანხმოების ჩამოგდებას ცდილობდნენ.

მიუხედავად იმისა, რომ შარვაშიძეთა ეს შტო თურქთა სამსახურში ჩადგა, ოსმალთა საბოლოო მორჩილებას არ აპირებდა.² შარვაშიძეებმა მჭიდრო კავშირი დაამყარეს იმერეთის მეფესთან და სამეგრელო-გურიის მთავრებთან. მათ შორის მოყვრული კავშირი გაიბა, რასაც პოლიტიკური მნიშვნელობა ჰქონდა (შარვაშიძეთა ასულები შეირთეს იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა,³ კაცია II დადიანმა და გურიის თავადმა გიორგი თავდგირიძემ). სამწუხაროდ, ამას საბოლოოდ რაიმე არსებითი შედეგი არ მოჰყოლია. აფხაზეთიდან თურქთა განდევნა ვერ მოხერხდა [274.469-470; 151.297]. მსგავსად საქართველოსათვის წართმეული სამხრეთი კუთხეებისა (სამცხე, ტაო-კლარჯეთი, აჭარა) იქ ოსმალობის დანერგვის პროცესი მიმდინარეობდა [171.26].

აფხაზეთის ფეოდალური დაქუცმაცებულობის პირობებში ოსმალო დამპყრობელთა ძალადობამ ამ მხარის დაქვეითება გამოიწვია [336.41; 338.10]. მართა-

¹ნიშანდობლივია, რომ ზურაბისადმი კეთილგანწყობილი იყვნენ ქართველებიც, რასაც ადასტურებს ცნობილი ქართველი პოეტისა და საზოგადო მოღვაწის ბესიკ გაბაშვილის სიტყვები: „მას მიოდა, ზურაბ, შენისა სიბრძნისა სიბერე, და ამაღ მიყვარდი, რომ შენის ძველის სახლის ზღუდესა ახლის შენობის პირი ედგა“ [11.124].

² ჯიქეშია შარვაშიძის უფროსი ძის – ლევანის – შვილები იყვნენ [446.37].

³ ტახტი სამჯერ ეჭირა: I – 1752წ., II – 1753-1766წწ., III – 1768-1784წწ. [250.162-163].

ლია, XVIII ს. I ნახევარში აფხაზეთში მაჰმადიანობამ ფეხი ვერ მოიკიდა, მაგრამ ქრისტიანობაც შესუსტდა და ძველი, წარმართული სარწმუნოება აღორძინდა [336.65]. ეს ვითარება შეშფოთებას იწვევდა საეკლესიო წრეებში. დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი გრიგოლ II-მ (1712-1742) კათოლიკე ბერს ჟან რიშარს, რომელიც ს.-ს. ორბელიანთან ერთად ევროპაში მიემგზავრებოდა, თხოვა მისიონერების გამოგზავნა, „რადგან უნდოდა დაეყენებინა სამეგრელოსა, იმერეთსა და აფხაზეთში, წარმართების პროვინციაში“ [21.649-651; 60.128,149-150,184,304-305, დოკ. №17,21,30,56]. საყურადღებოა, რომ ქრისტიანულ სარწმუნოებას ყველაზე მძიმე მდგომარეობა აფხაზეთში ჰქონია და ის უკვე წარმართულ მხარედაც მოიხსენიება. ნაკლებად დამაჯერებელი უნდა ჩანდეს ის, რომ „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოში სავალალო მდგომარეობა ყოფილა სასულიერო კადრების მხრივ, რადგან მისი მეთაური, ასე რომ ვთქვათ, „დამხმარე ძალებს“ ითხოვდა სამისიონერო მოღვაწეობისათვის. ვფიქრობთ, ამ საკითხს სხვა კუთხით უნდა შევხედოთ. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, კათოლიკე მისიონერები, გარკვეულ წილად, ევროპის სახელმწიფოთა და რომის პაპის ელჩებად და წარმომადგენლებად მოიაზრებოდნენ. როგორც ჩანს, კათალიკოსი გრიგოლ II კათოლიკე მისიონერთა მოზიდვით ცდილობდა დასავლეთ საქართველოს მიმართ რომის პაპისა და ევროპის გავლენიან სახელმწიფოთა (განსაკუთრებით – საფრანგეთის) ყურადღება მიეპყრო. ო. ბლაჟა და ს. ლაკობა აბუუელ აფხაზთა ქრისტიანობას საეკლესიო მიიჩნევენ [350.178]. მაგრამ ილორის წმიდა გიორგის ეკლესიაში ზურაბ შარვაშიძის მონათვლის ფაქტი, ვფიქრობთ, ისტორიკოსთა ამ დასკვნას ეჭვის ქვეშ აყენებს. აფხაზეთის კულტურული ცხოვრებაც დაქვეითების გზით წავიდა. საქალაქო ცხოვრებაც დაკნინდა, რამაც შედარებით ჩამორჩენილ მთიან მხარეთა მნიშვნელობის გაზრდა გამოიწვია [274.470].

ამ სავალალო ვითარებას, ერთგვარად, გარიდებული იყო სამურზაყანო, სადაც, XVIII ს. უკანასკნელი მეოთხედის სამხედრო-პოლიტიკური ქარტეხილების ჩაცხრობის შემდეგ, მურზაყან შარვაშიძის აღმშენებლობითი მოღვაწეობის შედეგად, ცხოვრება ნორმალურ კალაპოტს უბრუნდებოდა. მის გარკვეულ დაწინაურებას აფხაზეთის სამთავროს დანარჩენი ნაწილებთან შედარებით, განაპირობებდა სამურზაყანოზე სამეგრელოს სამთავროს პოლიტიკური ზეგავლენა „კონდონიმიუმის“ ფარგლებში. გეოგრაფიული მდებარეობიდან გამომდინარე, ის ოდიშსა და სხვა სამთავროებთან, თუ იმერეთის მეფესთან მიმდინარე შინაომებს მოშორებული იყო. რაც შეეხება საკუთრივ აფხაზეთში განვითარებულ პოლიტიკურ

პროცესებს, სამურზაყანო ამისგანაც, გარკვეულ წილად, გარიდებული ჩანს ოდიშის სამთავროს გავლენის ქვეშ ყოფნის გამო. სწორედ ამიტომ იყო, რომ აფხაზეთის მთავარმა 1730წ. აგრესიის დროს ოსმალებს რომ წინააღმდეგობა ილორკოდორის მონაკვეთში ანუ აბჟუის ტერიტორიაზე გაუძარტა.

XVIII ს. II ნახევრის დასავლეთ საქართველოს ცხოვრებაში ახალი ეტაპის დაწყება უკავშირდება იმერეთის ტახტზე ალექსანდრე V-ის უფროსი შვილის 17 წლის სოლომონ I-ის ასვლას. მტკიცე ნებისყოფის, მხნე და მამაცი ახალგაზრდა მონარქი მამის პოლიტიკური კურსის გამგრძელებელი იყო [146.409-410; 250.175-176]. სოლომონმა თავისი პოლიტიკური მოღვაწეობა ქვეყანაში ისლამის გავრცელებისა და ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ ბრძოლით დაიწყო [146.346,410; 250.179]. ეს ის მნიშვნელოვანი პრობლემები იყო, რომელიც იმერეთის სამეფოს აწუხებდა. ყოველივე ეს ქმნიდა საფუძველს იმისათვის, რომ ხალხი მეფის ირგვლივ დარაზმულიყო. ამით მეფემ თავის მოღვაწეობას მტკიცე დასაყრდენი მოუპოვა: ის ქართველობისათვის იბრძოდა დასავლეთში [146.410], ისევე, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში ამას აკეთებდა ერეკლე II. სოლომონმა თავის ქვეშევრდომებს მკაცრი ჯარიმითა და სიკვდილით დასჯით აუკრძალა ტყვეთა მიყიდვა ოსმალთათვის [282.6-7; 250.181]. თუმცა, ტყვეთა სყიდვა მაინც გრძელდებოდა და 1759წ. დეკემბერში სოლომონმა კვლავ ჩამოართვა ფიცი ამ „საქმიანობისათვის“ შეწყვეტისათვის თავის ქვეშევრდომებს: *„მოგართვით თქუჲნ მეფეს სოლომონს მე დადიანმან კაციაჲ, მე გურიელმან მამიაჲ, ბატონის-შვილმა გიორგიმ, ბატონის-შვილმა თეიმურაზ, ერისთავმან როსტომ, დადიანის-ძემ მანუჩარ, ნიკოლოზ, გიორგიმ, გურიელისძემ გიორგიმ, წულუკიძემ, ერთობით წერეთელმან, ერთობით მიქელაძემ, ერთობით აბაშიძემ, ერთობით ნიჟარაძემ, ამის შვილმან, იასშვილმან, ლორთქიბანიძემ, მხეიძემ, ღოღაბერიძემ, მაჭავარიანმა, მესხმან, ავალიან-იოსელიანმან და ერთობით იმერმან, დიდმან და მცირემან; ოდიშართ-ლენხუშთა ჩიხუამ გიორგი, ჩიქუანმან, ფაღავამ, ახვლედიან, ასათიან, აფაქიძე, მხეიძე, და ჩიქუანმან, დგებუაძე, ჩიჯავაძე, ჯაიან-ქოჩაქიძე, მიქაძე, ჯოლიამ, შელიამ, ქართველის-შვილ¹ საჯაიამ და ერთობით ოდიშარმან, დიდმან და მცირემან; გურულ-ერისთავ მაჭუტაძემ, ნაკაშიძემ, შალიკა-შვილმა, ერთობით ჟორდანიამ, გუგუნავა და ერთობით თათის-შვილმა, გურულმან, დიდმან და მცირემან“* [83.56-57, დოკ. №7].

აქ მოყვანილ დოკუმენტში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ამ საკმა-

¹ რუსულ თარგმანში ამ გვარს გვერდით კითხვის ნიშანი უდგას.

ოდ ვრცელ ჩამონათვალში არსად ჩანან სამურზაყანოს მფლობელები. მართალია, აქ არც შარვაშიძეთა სახლის სხვა წამომადგენლები და არც აფხაზეთის სამთავროს დიდებულების გვარებია ნახსენები, მაგრამ სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა არყოფნა მაინც ყურადღებას იქცევს, ვინაიდან ისინი, ფაქტობრივად, ოდიშის მფლობელობის ქვეშ იყვნენ. მათი სოციალური სტატუსიდან გამომდინარე, წარმოდგენელია, რომ ისინი მოიაზრებოდნენ იმ ზოგად ფორმულაში, როგორცაა „ერთობით ოდიშარმან, დიდმან და მცირემან“. როგორც ჩანს, მურზაყანის შთამომავლები (მისი შვილი ხუტუნია, შვილიშვილი ლევანი) წინაპრის საქმის ღირსეული გამგრძელებლები ყოფილან და გარიდებული იყვნენ ამ „საქმიანობას“.

ამგვარი აქტიური სვლებით, ბუნებრივია, რომ ახალგაზრდა მეფემ მტრები გაიჩინა როგორც ოსმალებში, ასევე – ქართველ ფეოდალთა იმ ნაწილში, რომელიც ტყვეთა სყიდვით იყო დაკავებული [199.195]. 1757წ. 14 დეკემბერს ოკრიბაში, ხრესილის მინდორზე, სოლომონსა და მასთან გაერთიანებულ პროგრესულ ძალებს დაუპირისპირდა ოსმალთა და ქართველ მოღალატე დიდებულთა ალიანსი.¹ სი.¹ ბრძოლა მეფის ბრწყინვალე გამარჯვებით დასრულდა. ამ ბრძოლამ 22 წლის სოლომონის შესაშური მხედართმთავრული ნიჭიერება გამოავლინა [17.178; 146.412-413; 250.184-187]. იმერეთის მეფემ ოსმალეთის წინააღმდეგ დიდი ბრძოლა დაიწყო თავისი ქვეყნის გასათავისუფლებლად [146.413].

ხრესილის ბრძოლაში გამირულად დაიღუპა სამურზაყანოს მფლობელი ხუტუნია შარვაშიძე, „რომელმანცა სამაგალითოდ წარმოაჩინა მამაცობა და სიმხნე მისი, სადა სხვათა სახელოვანთა ბრძოლათა შორის ხრმლითა განჰკვეთა თექვსმეტი ოსმალნი“ [17.178]. როგორც ზემოთ გვქონდა ნათქვამი, სამურზაყანოს მფლობელი და მისი რაზმი ოდიშართა ლაშქრის შემადგენლობაში იყვნენ: „გარნაძე დადიანისა მწუხარე იყო, ვინათგან მხლე მისი შარვაშიძე ხუტუნია მოკლეს“ [17.178, ხაზგასმა ჩვენია – გ.გ.], რაც ხაზს უსვამს ოდიშის მიმართ სამურზაყანოს დამოკიდებულ, ვასალურ, მდგომარეობას. სამურზაყანოს სახელოვანი გამირი ბედის მონასტრის ეზოში დაკრძალეს [273].

ვფიქრობთ, ეს ფაქტი კიდევ უფრო უნდა ამაგრებდეს ჩვენს მოსაზრებას სამურზაყანოზე ოდიშ-აფხაზეთის „კონდომინიუმის“ თაობაზე, თუმცა – სამეგრელოს ერთგვარი უპირატესობით [260.70; 137.224; 276.159]: დადიანის პოლიტიკური გავლენა

¹ რამდენიმე ისტორიულ წყაროთი (შემოქმედის გულანი და ერთ-ერთი კინკლოსში) ხრესილის ბრძოლა 1758 წლითაა დათარიღებული [10.137; 81.63]. თუმცა, ერთ „კონდაკზე“ მიწერილ ქრონოლოგიურ ჩამონათვალში 1756 წელია მოცემული [81.55].

ვრცელდება სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, რომლის მმართველი არის „მხლე“ დადიანისა და სამეგრელოს მთავრის ლაშქრობაში ღებულობს მონაწილეობას.

§2. სამურზაყანო ლევან შარვაშიძის მმართველობის პერიოდში

ხუტუნისას ორი ვაჟიშვილი დარჩა: ლევანი (ლეონ) და სოლომონი [41.394]. მამის გარდაცვალების შემდეგ სამურზაყანოს სათავეში მისი უფროსი ძე ლევანი ჩაუდგა, რომელიც ისტორიაში აქტიური პოლიტიკოსის სახელით შევიდა. ხუტუნია შარვაშიძის მემკვიდრეებს, როგორც ჩანს, გარკვეული უთანხმოება მოსვლიათ სახასო მამულების ფლობასთან დაკავშირებით. ამ კონფლიქტის ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს თ. ჭიჭინაძის მიერ მოპოვებულ საბუთში მოცემული მინიშნება ხუტუნისას შემდგომ ძმების მიერ სახასო მამულების განაწილების თაობაზე. დოკუმენტის ავტორი არ ამბობს, რომ ამ გადანაწილების საფუძველი იყო მათი მამის ანდერძი. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ძმებს შორის მართლა ჰქონდა ადგილი გარკვეულ უთანხმოებას, მაგრამ ეს დავა მათ, საბოლოოდ, ყოველგვარი გართულების გარეშე გადაუჭრიათ: ლევანსა და მის მემკვიდრეების წილად დადგენილა სოფელი ბედია, სოლომონისა და მისი შთამომავლებისთვის კი – ბარბალო (კოკი). მესამე სოფელი – ფახულანი – უშუალოდ არც ერთის პირადი საკუთრება არ გამხდარა. ძმები შეთანხმებულან, რომ ის იქნებოდა სამურზაყანოს მმართველის საზაფხულო რეზიდენცია [41.394]. ვინაიდან იმ პერიოდში მმართველი ლევანი იყო, ამიტომ ფახულანსაც, როგორც საზაფხულო რეზიდენციას, ის ფლობდა: „სოფელი ფახულანი დაშთენილა [და]¹ გაუნაწილებიათ მფლობელობასა ქვეშე უხუცესის ძმისა ლეონისას ვითარცა სამურზაყანოსა მთავრობის [სამყოფელი]² საზაფხულო“ [41.394].

სოლომონს ექვსი ძე დარჩენია, რომელთაგან თ. ჭიჭინაძისეულ საბუთში მხოლოდ სამია დასახელებული: მანუჩარი – „უკანასკნელი მფლობელი სამურზაყანოსა“; ბეჟანი და სორეხი [41.394]. ვინაობა დარჩენილი სამისა, რომელიც ამ წყაროში არ დასახელებულან, სხვადასხვა ისტორიულ წყაროებშია შემორჩენილი: ესენია ბათუ (ერისთო) [280.100; 446.75, ტაბ. №17] და ლევანი [84.537, დოკ. №1047,1048,1049]. რაც შეეხება მეექვსეს, მისი სახელი უცნობია. ი. ჩიქოვანიც მის

¹ ჩვენი ჩამატებაა – კკ

² ჩვენი ჩამატებაა – კკ

მიერ შექმნილ სოლომონ შარვაშიძის გენეალოგიურ ტაბულაში მხოლოდ 5 მემკვიდრეს ასახელებს [446.71, ტაბ. №15].

ლევანი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებში. სამურზაყანოს ახალი ხელისუფალი, მამამისის მსგავსად, დასავლეთ საქართველოს ანტიოსმალური ორიენტაციის ლიდერთა გვერდით იდგა და 1771 წელს, ოდიშარებთან ერთად, იბრძოდა ოსმალთაგან ფოთის გასათავისუფლებლად [290.131; 240.113]. დასავლეთ საქართველოს ლიდერებმა ისარგებლეს საქართველოში რუსთა სამხედრო კორპუსის ყოფნით და მათი დახმარებით ამ ციხესიმაგრედან თურქთა განდევნას შეეცადნენ. მაგრამ თუ ქართველებს ფოთი განთავისუფლება უნდოდათ, რუსებს, პირიქით, თავად სურდათ ამ ციხის დაჭერა. საქართველოში გამოგზავრებამდე, სანქტ-პეტერბურგში კორპუსის სარდალ, გენერალ ა. სუხოტინს აუხსნეს, რომ ამ ციხეს რუსეთისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა [94.469; 232.657]. ამასთანავე, მას მთავარ ამოცანად დაუსახეს თურქების წინააღმდეგ ქართველთა ძალებით ე.წ. „დივერსიების“ მოწყობა და რეგულარულ სამხედრო ოპერაციებისგან თავის შეკავება. გენერალს იმაზეც მიუთითეს, რომ ქართული მიწების უშუალო შემოერთება რუსეთის იმპერიას ჯერ არ სურდა [232.656]. ფოთის განთავისუფლების ოპერაცია მაშინ უშედეგოდ დამთავრდა.

საფიქრებელია, რომ აფხაზეთში XVIII ს. 30-იან წლებში მომხდარი მოვლენების შემდეგ, როცა ოსმალეთში წაიყვანეს შარვაშიძეთა სამი წარმომადგენელი, სამურზაყანოს მფლობელები ამ ვითარებით სარგებლობას ცდილობენ და აფხაზეთის სამთავრო სახლის გავლენას, ერთგვარად, იშორებენ კიდევ, რითაც ახერხებენ, სტატუსით და გავლენით, შარვაშიძეთა უფროს შტოსთან გათანაბრებას. ი. კვაშილავა ვარაუდობს, რომ ამ დროს სამურზაყანოელმა შარვაშიძეებმა სრული ავტონომია მოიპოვეს [194.25], თუმცა, ნათლად ვერ აჩვენებს რაში მდგომარეობდა ამ „სრული ავტონომიის“ არსი. ლევანი უკვე აღარ სჯერდება მამისა და ბაბუის მშვიდ პოლიტიკურ კურსს და ის გარკვეულ აქტიურ პოლიტიკურ მოღვაწეობას ეწევა საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროშიც, რომელიც ზურაბ შარვაშიძის მთავრობის პერიოდში შინაგანად დასუსტებული იყო [336.80; 340.71-72]. სამურზაყანოს მფლობელი ცდილობს ისარგებლოს ამ ვითარებით და აფხაზეთის სამთავროში მისი გავლენა გაზარდოს. სავარაუდოდ, ამას ლევანი აღწევს კიდევაც, ვინაიდან წყაროები მას და აფხაზეთის მთავარს ზურაბს „ძმებად“ მოიხსენიებენ [34.109], თუმცა, სინამდვილეში ეს ასე სულაც არ იყო. ლევანისათვის ზურაბი იყო დიდი ბაბუის ძმის შვილიშვილი [446.10, ტაბ. №2].

აფხაზეთში ლევანის პოლიტიკური გავლენის გაზრდისთვის ხელსაყრელი პირობაც მალე შეიქმნა. 1770წ. 20 აპრილს ასპინძაში ერეკლე II-ს სარდლობით ქართველთა მიერ ოსმალთა არმიის სასტიკი განადგურებით შეგულიანებული აფხაზეთის მთავარი ზურაბ შარვაშიძე 1771წ. ოსმალთა წინააღმდეგ აჯანყდა. ამ ბრძოლაში მან მხარდაჭერა ლევან სამურზაყანოელს სთხოვა, რომელიც თავისი დაშქრით გამოემართა აფხაზეთში ოსმალთა ცენტრალური ფორპოსტისაკენ. ამ ბოხებულმა შარვაშიძეებმა ერთობლივად შესძლეს სოხუმ-კალეს აღება [336.79; 381.43]. ამ გამარჯვების შემდეგ, სავარაუდოდ, ლევანი დააშინა ზურაბის გაძლიერებამ, რომელიც, ალბათ, აფხაზეთის მთავრის მიერ სამურზაყანოზე გავლენის გაზრდას გამოიწვევდა. ეს მით უფრო სავარაუდოა, რომ ზუფუს სამთავრო კარი არ იყო კმაყოფილი სამურზაყანოზე ოდიშ-აფხაზეთის „კონდომინიუმით“, სადაც მაინც სამეგრელოს უპირატესობა იგრძნობოდა, ხოლო აფხაზეთის მთავრის გავლენა მინიმუმამდე იზღუდებოდა და დღის წესრიგიდან არ ხსნიდა ამ მხარეზე მისი სრული უფლებების განხორციელების შესაძლებლობის აღდგენას. როგორც ისტორიული საბუთებიდან ჩანს, 1767წ. ახლო ხანებში სამეგრელოზე აფხაზებს განუხორციელებიათ შეტევა. სავარაუდოა, რომ მათ სამურზაყანო დალაშქრეს. როგორც სოლომონ I-ის ქაიხოსრო წერეთლის მეუღლის მარიამ ჯაფარიძისადმი მიცემულ წყალობის წიგნშია (1767წ.) აღნიშნული, „დადიანს აფხაზისაგან საქმე გაუჭირდა“ [49.113-114, დოკ. №124]. კაცია II დადიანის თხოვნით, იმერეთის მეფე მას სამხედრო ძალით დახმარებია და მათ ერთობლივად აფხაზეთიც დაულაშქრავთ. ამ სამხედრო ექსპედიციიდან სოლომონ I-ს იმერეთში წამოუყვანია „მოჯალაბე აფხაზი გიორგი და ძლინკი მათის ცოლ-შვილით“ და მარიამ ჯაფარიძისთვის უბოძებია [49.113, დოკ. №124].

ზურაბის მხრიდან სამურზაყანოზე სავარაუდო პოლიტიკური გავლენის გაზრდის პრევენციისთვის, ჩანს, ლევანმა მის მიერ გაწეული სამხედრო დახმარების სანაცვლოდ სოხუმის ციხე მოითხოვა. დ. ზაქარაია, ი. რაინეგის ერთ ცნობაზე დაყრდნობით, რომელშიც ნათქვანია, რომ ლევანს დარჩა სოხუმი და რამდენიმე სოფელი, ვარაუდობს სამურზაყანოს მფლობელის ამ მოთხოვნის დაკმაყოფილებას [34.110; 174.63]. მალე ზურაბი, როგორც ჩანს, ვერ შეეგუა შექმნილ ვითარებას, რომელიც აშკარად უარყოფითად მოქმედებდა მის, როგორც აფხაზეთის მთავრის, პოლიტიკურ იმიჯზე და ლევანისგან ციხის დაბრუნება მოითხოვა. სამურზაყანოს მფლობელმაც გათვალა, რომ ხანგრძლივი პერიოდით ის, საკუთარი ძალებით, სოხუმის ციხის შენარჩუნებას ვერ შეძლებდა. მას სამი არჩევანი

ჰქონდა საკუთარი პოზიციები გასამყარებლად: 1) კავშირი იმ ხანებში საქართველოში მყოფ რუსული არმიასთან, 2) ოდიშთან ან 3) მიმხრობოდა თურქეთს, რომლისთვისაც სოხუმი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული დატვირთვის ციხე იყო.

პირველი ვარიანტი გამორიცხული იყო ლევანის უშედეგოდ გატარებული პრორუსული ორიენტაციის გამო. კერძოდ, ოდიშის გაგლეხის შესუსტებისა და შემდგომში გათავისუფლების მიზნით, მან დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკის გატარება სცადა. იმხანად, სოლომონ I აქტიურად თანამშრომლობდა იმერეთში შემოსულ რუსული არმიის ხელმძღვანელობასთან და მათი სამხედრო ძალებით იმერეთის საშინაო და საგარეოპოლიტიკური ამოცანების გადაწყვეტას იმედოვნებდა, რაც ურჩ ფეოდალთა დამორჩილებას, ქვეყნის გაერთიანებასა და ოსმალთა განდევნას გულისხმობდა [212.127]. მეფის ამგვარი მეცადინეობა კაცია II დიანს მხედველობიდან არ გამოჰპარვია და სიფრთხილით აკვირდებოდა იმერეთში მყოფ რუსებს [290.161]. ამასთან ერთად, თავადაც ცდილობდა რუსებთან დაახლოებას სოლომონ მეფის ხელისუფლების შეზღუდვის მიზნით და საკუთარი პოლიტიკური უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად. სამეგრელოს მთავარმა, ს. მაკლათიას სამართლიანი შენიშვნით, სოლომონ I-ის შიშით, რუსეთის მფარველობის მიღებაზე დაიწყო ზრუნვა [212.127,128]. იგი ცდილობდა სანქტ-პეტერბურგის დარწმუნებას იმაში, რომ სამეგრელოს სამთავრო, სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით, რუსეთ-ოსმალეთის დაპირისპირების ფონზე, იმპერატორისათვის მნიშვნელოვანი პარტნიორი იქნებოდა, ვიდრე – იმერეთის სამეფო, ვინაიდან ოდიშს, იმერეთისაგან განსხვავებით, შავ ზღვაზე ჰქონდა გასასვლელი [94.66-68,300; 212.127-128,131]. სამურზაყანოს მფლობელმაც არ დაახანა მისთვის ამ შესანიშნავ შესაძლებლობას. 1770წ. ლევან შარვაშიძე ა. სუხოტინის წინამორბედ გენერალ გრაფ გ. ტოტლებენს დაუკავშირდა და მასთან მოლაპარაკებებს აწარმოებდა სამურზაყანოსათვის რუსეთის პროტექტორატის მოპოვების თაობაზე [103.346; 106.94; 110.170; 336.79; 381.144].¹ მაგრამ ის ჩაიშალა, რადგან აფხაზები მიხედნენ, რომ საქმე ჰქონდათ ოსმალთა ფაშაზე არანაკლებ ხარბ და მცირე ხალხების

¹ გოტლიბ-კურტ-ჰენრიხ ფონ ტოტლებენი ცნობილი გერმანელი (ტიურინგიიდან) ავანტურისტი იყო, რომელსაც იმდროინდელი ევროპა იცნობდა როგორც უნამუსოს, მექრთამეს, მფლანგველს და ჯაშუშს. ასეთი „საქმიანობისათვის“ ის არაერთხელ იხდიდა სასჯელს, ხოლო 1762წ. რუსეთში მას სიკვდილით დასჯა მიუსაჯეს სამხედრო ჯაშუშობისათვის. თუმცა, ეკატერინე II დიდმა (1762-1796) იგი შეიწყალა და რუსეთიდან გააძევა. 1769წ. ეკატერინემ უკან დააბრუნა ტოტლებენი და საქართველოში ოსმალეთის წინააღმდეგ მოქმედი კორპუსი ჩააბარა [146.425; 125.125-126].

დამპყრობელთან [337.12]. როგორც ჩანს, ტოტლებენტან ურთიერთობით უკმაყოფილო ლევანმა თავის რაზმელებს რუს ჰუსართა და კარაბინერთა ცხენების გატაცება უბრძანა, რაც განხორციელდა კიდევ, «одним ударом превратив всю кавалерию Тотлебена в пехоту» [337.12]. ს. ბრონევსკი მოლაპარაკებათა ჩაშლის მიზეზად სწორედ აფხაზთა მიერ ცხენების გატაცებას ასახელებს [103.346].¹ უდავოა, რომ ეს ფაქტი რომც არ მომხდარიყო, ლევან სამურზაყანოელი მაინც ვერ მიიღებდა რუსეთის პროტექტორატს, რადგან სანქტ-პეტერბურგის კარის ინტერესებში ჯერ ეს არ შედიოდა [232.656].

დადიანთან კავშირი ლევან შარვაშიძისთვის მიუღებელი იყო, რადგან მას სამეგრელოს მთავრის გავლენიდან გამოსვლა უნდოდა. ამიტომ რჩებოდა ისევ თურქეთი, რომელსაც საამისოდ ძალა შესწევდა. თუკი ლევანი მას დაუახლოვდებოდა, გარკვეულ წილად, მოახერხებდა აფხაზეთში თავისი პოზიციის განმტკიცებას. ჩანს, მას ზურაბის მიერ ბათუმიდან ჩამოყვანილი და აფხაზეთის მთავრის ტახტის მემკვიდრედ გამოცხადებული უფროსი ძმის მანუჩარის (სულეიმან-ფაშას) შვილი ენერგიული ქელაიშ-აჰმედ-ბეგის (ქელეშ-ბეგის) პიროვნებაც აფიქრებდა, რომელსაც, როგორც მართლმორწმუნე მუსლიმანს, კარგი ურთიერთობები ჰქონდა „ბრწყინვალე პორტასთან“ [174.75].² ამ ვითარებიდან გამომდინარე, ერთადერთ გამოსავალად ლევანს თურქებთან მორიგება რჩებოდა, რაც მოახერხა კიდევაც. მან სოხუმის ციხე ისევ მტერს ჩააბარა, ოღონდ გარკვეული სასყიდლის ფასად (20 თურქული ქესა) [70.117; 336.80; 375.17-18].

სოხუმის ციხის თურქებისადმი გადაცემას მკვლევართა ნაწილი (გ. ძიძარია, ბ. ხორავა, ზ. პაპასქირი, ზ. წურწუშია) ციხის გაყიდვად აფასებს [375.17-18; 290.161; 240.113; 288.128]. ამ მოსაზრებას კატეგორიულად არ იზიარებს დ. ზაქარაია, რომელიც მიიჩნევს, რომ ადგილი ჰქონდა მხოლოდ ამ ციხის დროებით გადაცემას ოსმალებისთვის [174.64]. ი. რაინგსი ერთ ადგილას აღნიშნავს: „*ლევან შარვაშიძე შეუთანხმდა თურქებს და წლიური საზღაურის, ოცი ქისა (ექვსი ათასი მანეთი) – ფასად გადასცა იანიჩრების სოხუმის ციხე: ამ ციხისათვის უკეთ რომ ეპატრონათ*“ [34.110]. ფ. ტორნაუ თანხას არ ასახელებს, მაგრამ ისიც ციხის გა-

¹ ს. ბრონევსკი, შეცდომით, ლევანს აფხაზეთის შემდგომი მთავრის ქელეშ-ბეგის მამად აცხადებს. ამაზე ყურადღება ირ. ანთელავამ გაამახვილა და აღნიშნა, რომ ქელეშ-ბეგის მამა მანუჩარი იყო [336.79].

² ქელეშ-ბეგის მემკვიდრეობა, რადგან ზურაბს საკუთარი შვილები არ ჰყავდა და ის, მანუჩარის შვილობით შარვაშიძეთა, იმ შტოს წარმოადგენელი იყო, რომელსაც ზუფუს მფლობელობა ანუ აფხაზეთის მთავრობა ერგო წილად [116.243,292; 174.75].

დაცემაზე საუბრობს [82.35]. ამ ცნობებზე დაყრდნობით დ. ზაქარაია აკეთებს თავის ზემოთ მოყვანილ დასკვნას. ვეთანხმებით დ. ზაქარიას იმაში, რომ ი. რაინეგის ცნობა უფრო სანდოა, ვინაიდან იგი ამ ამბების თანამედროვეა და, რომ ლევანს ამგვარი ნაბიჯისაკენ ზურაბთან კონფრონტაციამ უბიძგა [174.64], მაგრამ, იმასაც ვვარაუდობთ, რომ თურქები და ლევანი უნდა შეთანხმებულიყვნენ სოხუმ-კალეს ერთობლივ ფლობაზე. რაინეგისეული ცნობა „წლიური საზღაურის“ შესახებ იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ლევანი ოსმალთა სამსახურში ჩადგა და მას გარკვეული ჯამაგირი (წლიურად 20 ქისა) დაენიშნა.¹

ვფიქრობთ, ამ ვარაუდის დადასტურება უნდა იყოს ს. ბრონეგის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ ლევანს ისლამიც მიუღია და თურქებს ის სოხუმის ციხის უფროსად დაუნიშნავთ [103.346-347; 151.328]. ეს იყო სოხუმის ბეგის სახელო, რომელსაც, ოდნავ მოგვიანებით, ქელემ-ბეი დაიკავეს. სამურზაყანოს მმართველის მხრიდან ისლამის მიღება, ალბათ, პოლიტიკური სვლა უფრო იყო და თურქების ნდობის მოპოვებას ისახავდა მიზნად. როგორც ს. ბრონეგის აღნიშნავს, ამ აქტით ორივე მხარე დარჩენილა კმაყოფილი: თურქები თავიდან იცილებდნენ სოხუმ-კალეს გარნიზონზე ზრუნვასა და გასაწევ მატერიალურ ხარჯებს, ხოლო ლევანი კი, ამ გზით, აძლიერებდა საკუთარ გავლენას აფხაზეთში [103.347]. ს. ბრონეგის აგრძელებს მსჯელობას და ამბობს, რომ ყოველივე ეს კი ლევანს სჭირდებოდა მომავალში მისი სამფლობელოს თურქეთის ბატონობისაგან გასათავისუფლებლად [103.346,347]. ჩანს, ლევანის მიერ ისლამის მიღება ოსმალთათვის თვალის ასახვევად იყო გამიზნული.

ხუტუნია შარვაშიძის მემკვიდრეთა შორის მხოლოდ ლევანი გამაჰმადიანდა. მისი ძმა მართლმადიდებელ ქრისტიანად დარჩა. ეს ჩანს გენერალ პავლე ციციანოვის /ციციშვილი/ (1802-1806) წერილებიდან სოლომონის შვილების, ლევანისა და ბეჟანისადმი, სადაც წერილის ავტორი აღნიშნავს, რომ ლევანი და ბეჟანი დაიბადნენ მართლმადიდებლურ სარწმუნოებაში (ე.ი. ოჯახში) და იმჟამადაც (1805წ.) ამ რელიგიის მიმდევრები ყოფილან [84.537, დოკ. №1048,1049].

ამის შემდეგ ლევანმა სოხუმი მალევე დატოვა, რადგან აფხაზები ვერ ეგუებოდნენ იქ მტრის დაბრუნებას და პერმანენტულ თავდასხმებს აწყობდნენ, რომელთა მოთავე ისევ ზურაბ შარვაშიძე იყო. ლევანმა ანაკლიის ციხეს შეაფარა თავი, სადაც 1772 წლიდან ისევ თურქული გარნიზონი იდგა [174.65]. სოხუმში ოსმალთა შემოყვანით და ისლამის მიღებით, მან ორი მტერი გაიჩინა: დასავლეთში –

¹ ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი მიიჩნევდა, რომ ლევანმა ეს ოქროზე დახარბების გამო ჩაიღინა [18.90].

ზურაბ შარვაშიძე, აღმოსავლეთში – კაცია დადიანი. მიუხედავად ამისა, არც ერთ მათგანს, რამდენადაც წყაროები ამის გარკვევის საშუალებას იძლევა, რატომღაც არ უცდია სამურზაყანოს მმართველად ახალი კანდიდატის მოყვანა. ეტყობა, თურქეთის მფარველობა ორივე მთავარისათვის საკმაო შემაკავებელი ძალა იყო.

საბოლოოდ კი, სამურზაყანოს მფლობელის ეს აქტი, ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას სამართლიანი შეფასებით, რა თქმა უნდა ღალატად უნდა შეფასდეს [350.196].¹ ლევანი, ამ შემთხვევაში მოიქცა ისევე, როგორც იქცეოდა XVIII ს. I ნახევარში დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ფეოდალი, როცა მოწინააღმდეგე დიდებულთან, თუ მეფესთან ქიშპობის გამო, ამა თუ იმ ციხე-სიმაგრეს თუ ქალაქს ოსმალებს გადასცემდა, როგორც ეს მოხდა ქუთაისთან, ცუცხვათისა და შორაპნის ციხეებთან დაკავშირებით [145.345]. ლევან შარვაშიძემ საკუთარ ფეოდალურ ამბიციები მისი ერის ინტერესებზე მაღლა დააყენა.

ლევან შარვაშიძის მიერ ისლამის მიღებამ უარყოფი გავლენა მოახდინა სამურზაყანოს სასულიერო ცხოვრებაზე. ამ დროიდან დაიწყო აქ ისლამმა შემოღწევა. შედეგად, XIX ს-ის 50-იანი წლების დასაწყისისათვის სამურზაყანოელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მაჰმადიანობის მიმდევარი ყოფილა [99.3]. ამავე პერიოდის ერთი სტატისტიკური ცნობით, სამურზაყანოში 5 900 ქრისტიანი ყოფილა, მუსლიმანი კი – 4 200 [78.258].² სხვა დოკუმენტში, რომელიც 1770 წლის აპრილ-უნდა იყოს შედგენილი, ბედია მოხსენიებულია საყდრად, სადაც ეპისკოპოსი არ იჯდა [193.502; 292.41]. ამასვე ადასტურებს გერმანელი მეცნიერი ი. გიულდენშტედტიც, რომელიც 1771-1772 წწ. საქართველოში იმყოფებოდა. იგი ბედიას ყოფილ საეპისკოპოსო ცენტრად მოიხსენიებს [46.171; 292.41]. ბედიის ეპარქიის უკანასკნელი მღვდელმთავარი მიტროპოლიტი მაქსიმე (იაშვილი) ამ კათედრას XVIII ს. 50-60-იან წლებში განაგებდა [127.33; 128.51; 192.36; 292.41]. მეუფე მაქსიმე პატრიოტი მწყემსმთავარი იყო, რომელიც აქტიურად მონაწილეობდა იმერეთის ცხოვრებაში და სოლომონ I-ს ერთგულ მხარდამჭერთა შორის ჩანდა. კერძოდ, მაქსიმე ბედიელი მონაწილეობდა სოლომონ I-ის ინიციატივით 1759 წ. დეკემბერში

¹ ამ ფაქტის გაშუქებისას ავტორები არ ასახელებენ ლევანის სახელს და უბრალოდ აღნიშნავენ ერთ-ერთი ჩანბას დაღატს. ძნელი სათქმელია, თუ რატომ არ უმხელენ მკითხველს მოღალატე შარვაშიძის ვინაობას როცა ეს ცნობილია ისტორიული წყაროებით და სხვადასხვა ისტორიკოსთა (მათ შორის, საკუთრივ აფხაზთა) ნაშრომებით.

² აღნიშნული სტატისტიკური ცნობები ავტორს მოტანილი აქვს ჟურნალში «Военный сборник» (№8, 1858 წ.) გამოქვეყნებული სტატიიდან «Общий обзор Кавказского края».

მოწვეულ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო კრებაში, რომლის მიზანიც საეკლესიო საქმეთა მოწესრიგება და ტყვის სყიდვის აკრძალვა იყო. 1761წ. მეუფე მაქსიმე ჩანს იმ საეკლესიო კრების მონაწილეთა შორის, რომლის გადაწყვეტილებითაც აღდგა ხონის საეპისკოპოსო [83.56-58, დოკ. №7; 65.845; 292.40]. ჯ. გამახარია მიიჩნევს, რომ ბედიის საეკლესიო სტატუსის დაკნინებას, იქ ღვთისმსახურების შეწყვეტაც მოჰყვა [151.331], რაც დასტურდება დადიანების კარის მოძღვრის მამა იოანე იოსელიანის 1809წ. 23 დეკემბერს შედგენილი წერილით გენ. ალექსანდრე ტორმასოვისადმი [86.416, დოკ. №557].¹

სოხუმი დიდხანს არ ყოფილა ლევანის მფლობელობაში. სულთნის კარი მანც ბოლომდე არ ენდო მოულოდნელად გამუსლიმანებულ ყოფილ ანტიოსმალ პოლიტიკოსს და აფხაზეთში მოქმედებების თავისუფლება მისცა მისთვის სანდო მოკავშირეს ქელემზ-ბეის, რომელმაც 1774წ. დაიკავა ციხე [174.66]. ის საკმაოდ აქტიურ მოღვაწეობას იწყებს აფხაზეთში გავლენის გასაძლიერებლად. ოსმალეთისათვის არც ზურაბი იყო სანდო პირი, მაგრამ მას ავტორიტეტი ჰქონდა ანტიოსმალურად განწყობილ აფხაზურ მოსახლეობაში, ამიტომ თავიდანვე მისი ჩანაცვლება ისეთი პროთურქული პოლიტიკოსით, როგორც ქელემზ-ბეი იყო, როგორც ჩანს, სულთნის კარმა მიზანშეწონილად არ ჩათვალა.

¹ ბედიის ტაძარი და საეპისკოპოსო ერთიანი საქართველოს „აფხაზთა და ქართველთა“ პირველი მეფის ბაგრატ III-ს (978-1014) სახელთანაა დაკავშირებული, რომელიც, შემდეგ, იქვეც დაიკრძალა: „აღაშენა საყდარი ბედიისა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, მოცვალა მუნ გუდაყვსა საეპისკოპოსო, შეწირნა სოფელნი მრავალნი ყოველთა ჭვეთა და ადგილთა, განასრულა ყოველითა განგებითა, შეამკო ყოველითა სამკაულითა ეკლესია, აკურთხა და დასუა ეპისკოპოსი“ [53.281; 54.273]. ბაგრატის ეს ღონისძიება IX-Xსს. მიმდინარე იმ პროცესის შემადგენელი ნაწილი იყო, რომელიც მიზნად ისახავდა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოსაგან გამოყოფას. „აფხაზთა“ მეფეები, ბერძნული საეპისკოპოსოების გვერდითა და მათ ნაცვლად ქმნიდნენ ქართულ საეპისკოპოსოებს და, ამგვარად, კანონიკური საფუძვლების დაურღვევლად, საბოლოოდ აქრობდნენ დასავლეთ საქართველოში ბერძნულ ეკლესიას [292.22]. „აფხაზთა“ და „ქართველთა“ პირველი მეფის მიერ ბედიის სასარგებლოდ გაკეთებული არჩევანი, ზ. პაპასქირს აფიქრებინებს, რომ ბაგრატი სიმბოლურად მიანიშნებდა, რომ „აფხაზთა“ მეფობით ის ეგროს-ქუჯის მემკვიდრე იყო [239.3]; თანამედროვე აფხაზი ავტორები, ბედიის, იღორის, მოქვისა და სხვა ტაძრებს ერთმნიშვნელოვნად აფხაზური კულტურისა და ხუროთმოძღვრების ძეგლებად აცხადებენ და ამ ყაღბი დასკვნების ფართო პროპაგანდირება ხდება. ვინმე ნინო ძიაფშიფამ, სეპარატისტული ხელისუფლების ფინანსური მხარდაჭერით, 2006წ. მოსკოვში 2000-იანი ტირაჟით გამოსცა ამ „სულისკვეთებით“ გაუღენთილი „ნაშრომი“ «*Православные храмы Абхазии*», რომელიც ინტერნეტშიცაა განთავსებული: www.abkhazian-churches.ru/kniga.html

1768-1774წწ. რუსეთ-თურქეთის ომი რუსეთის გამარჯვებით დასრულდა. მან ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის პირობებით, შავ ზღვაზე მოქმედების საშუალება მოიპოვა [376.356]. ეს რუსეთისთვის მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენდა, რომელიც მან წარმატებით გადაჭრა. ამიტომ, გასაგები ხდება რუსეთის მიერ ის შუალედური დახმარება დასავლეთ საქართველოსადმი, რომელიც მან სავსებით წარმატებით გამოიყენა საკუთარი მიზნების მისაღწევად. როგორც ზ. ავალიშვილი და ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდნენ, საიმპერატორო კარის ამოცანა იყო დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების გამოყენებით კავკასიის ფრონტზე თურქთა გარკვეული სამხედრო ძალის დაკავება მოეხდინათ [330.100-101; 302.82]. ეს მოსაზრება მ. რეხვიაშვილმაც გაიზიარა [250.222]. დოკუმენტის 23-ე არტიკული საქართველოს საკითხებს ეხებოდა. ამ ზავით, იმერეთი და ოდიში რუსეთმა ოსმალეთის ვასალურ ტერიტორიებად ცნო და დათანხმდა თურქთა მიერ ქუთაისის, შორაპნისა და ბაღდათის ციხეების დაჭერას.¹ „ბწყინვალე პორტამ“ კი ივალდებულა, რომ არ დასჯიდა ომში მის წინააღმდეგ მებრძოლ იმერეთსა და ოდიშს, უარს ამბობდა ქრისტიანობის დევნაზე და აღარ მოითხოვდა ხარკს ნატურით, სხვადასხვა გადასახადებითა და ქალ-ვაჟებით [376.356; 146.433; 250.255]. ა. კილასონიას სამართლიანი შენიშვნით, ქუჩუკ-კაინარჯის ზავს საქართველოსთვის მნიშვნელოვანი საერთაშორისო-სამართლებრივი დატვირთვა ჰქონდა, ვინაიდან რუსეთმა, ამ ხელშეკრულების პუნქტებში საქართველოს საკითხების ჩართვით, საჯაროდ აღიარა საკუთარი ინერესების არსებობა საქართველოში [199.303-304].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1702 წლიდან მოყოლებული აფხაზეთის მთავრებისთვის მუდამ დღის წესრიგში იდგა სამთავროს, ასე ვთქვათ, „ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენის“ საკითხი, რაც გულისხმობდა სამურზაყანოდან ოდიშის გაძევებას და ამ კუთხის საბოლოოდ მტკიცედ შემოერთებას.

ახალი ეტაპი ამ საკითხის გადაწყვეტაში სწორედ ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის შემდეგ დადგა. ს. მაკალათიას შეფასებით, ამ ტერიტორიების ოსმალეთის გავლენის სფეროდ ცნობამ, სტამბულს ირიბად მისცა კარტ-ბლანში მათ დასასჯელად და მკვლევარიც სამართლიანად ამაში ხედავს რუხის ომის მიზეზს [212.131-132]. მისი ვარაუდით, ოსმალეთმა წააქეზა აფხაზები ოდიშის წინააღმდეგ [212.132]. ეს მოსაზრება, რომელსაც მხარს უჭერენ ბ. ხორავა, ზ. პაპასქირი და ჯ. გამახარია,

¹ ოსმალეთმა ეს ვერ შეძლეს, რადგანაც, სოლომონის ბრძანებით, ისინი აღებისთანავე მოთხარეს. თურქთა მიერ მათი ხელახალი აგების მცდელობა შეუპოვარ ომს გამოიწვევდა [146.433].

დასტურდება კიდევაც ერთი ისტორიული საბუთის ცნობით: „*აფხაზნი და თურქნი ურთიერთას შეითქნენ*“ [275.665; 290.162; 240.113-114; 151.330]. მ. რეხვიაშვილის მოსაზრებით, ამ ომის მიზანი იმერეთისაგან ოდიშის მოწყვეტა იყო [249.154; 250.267-268]. ერთი შეხედვით, იმ ხანად კაცია II დადიანსა და სოლომონ მეფეს შორის არსებული დაძაბული ვითარება დადიანის წინააღმდეგ სალაშქროდ კარგი პირობებს ჰქმნიდა. ნ. დადიანის თქმით, „*დიდი შური იყო მეფესა და დადიანს შუა*“ [17.180].

ისტორიოგრაფიაში დავის საგანია ამ სამხედრო კამპანიის უშუალო ხელმძღვანელის ვინაობის საკითხი. ირ. ანთელავა მიიჩნევს, რომ ლაშქარს აფხაზეთის მთავარი ზურაბ შარვაშიძე სარდლობდა [336.80-81]. ნ. დადიანთან ეს საკითხი ერთობ ბუნდოვანია: „*უამსა ამას ჰფლობდნენ აფხაზეთსა შარვაშიძენი ზურაბ, ქელაშ-აჰმედ-ბეგ და ბეჩირ-ბეგ... და წარმოემართნენ დადიანსა ზედა*“ [17.180]. როგორც ვხედავთ, ამ ზოგადი ხასიათის ცნობით ლაშქრობის მოთავე ლიდერის გამორკვევა ჭირს და ისე ჩანს, რომ ეს კოლექტიური გადაწყვეტილება ყოფილა. ამის შემდეგ, ნ. დადიანი ეხება მათთან სამურზაყანოელთა მიმხრობას: „*განუდგნენ დადიანსა სამფლობელო თვისი, აფხაზეთნი, სამურზაყანოდ¹ წოდებული, და მიერთვნენ მათ*“ [17.180]. გამოდის, რომ ლევან შარვაშიძე მათ შეუერთდა. ნ. დადიანისაგან განსხვავებით, ოთხივე შარვაშიძე ჰყავს მოთავედ გამოყვანილი ხალხური მომდერალსა და ლოტბარ ი. გეგეჭკორს: „*ოთხ ძმათა შარვაშიძეთა, შური შეექმნათ მრავლად, ქელეშ-ბეის, ზურაბს, ბეჩირ-ბეგს და ერთს უხმობენ ლევანად*“ [16.5-6].

ამ საკითხში ერთგვარი სინათლე შემოაქვს ცნობილ ქართველ პოეტსა და საზოგადო მოღვაწეს ბესიკ გაბაშვილს (1750-1791), რომელიც ამ ამბების მონაწილე იყო და ამ ომს პოემაც მიუძღვნა „*რუხის ბრძოლა*“, მოთავეებად ქელეშ-ბეგსა და ლევან სამურზაყანოელს ასახელებს: „*ბეჩირ-ბეგს ასტეხს ქელეშ-ბეგ და ზურაბს ადძრავს ლევანი*“ [11.123]. ამ ამონარიდებში ნიშანდობლივია სამურზაყანოს მფლობელის სახელის გამოჩენა მათ გვერდით. სოსუმის ციხეში კვლავ თურქების შეშვების შემდეგ, ლევანის ავტორიტეტი აფხაზეთის სამთავროს მოსახლეობაში მკვეთრად დაეცა. იგი, ი. რაინეგის დამოწმებით, აფხაზი ხალხის მიერ იყო შეძულებული [34.110; 174.65]. როგორც ჩანს, ოსმალებს, ამ ვითარებაში, ორი ძლიერი მმართველის კავშირი სჭირდებოდა, მით უფრო, რომ აფხაზეთის შეტევა სამეგრელოს წინააღმდეგ XVIII ს. დასაწყისიდან მოყოლებული, მუდამ ამ პირველის მარცხით მთავრდებოდა. ამასთან, ამგვარი ნაბიჯი ლევანს შარვაშიძე-

¹ ქართულ საისტორიო მატრიანებში პირველად აქ გვხვდება ტოპონიმი „სამურზაყანო“.

ებთან შეარიგებდა. პორტას ზეგავლენით, ქელეშ-ბეგი და ლევანი შერიგებულან და მათ ბექირ-ბეი და ზურაბიც მიუმხრიათ.

აქ საყურადღებოა ის, რომ ბექირბეის მისამხრობლად ქელეშ-ბეი მოქმედებს, ხოლო ზურაბთან კი ლევანი. როგორც ჩანს, აქ ასაკით უმცროს (ქელეშ-ბეი და ბექირ-ბეი) [174.68-69] – უფროსობით (ლევანი და ზურაბი) მიხედვით მომხდარა მათი გადანაწილება. დ. დადიანი კიდევ უფრო აკონკრეტებს სარდლის ვინაობას: „თანაგამზრახად, ლაშქართა სარდლად, ქელაიშ-აჰმედ-ბეგ ხელში უჭირავს“ [221.11]. მკვლევართა ნაწილი (ბ. ხორავა, ზ. პაპასქირი), რომელთაც ყურადღება მიაქციეს ზურაბ შარვაშიძის ერთგვარ პასიურ პოზიციას ამ პროცესებში, ფიქრობს, რომ სწორედ ქელეშ-ბეი უნდა ყოფილიყო ლაშქრობის მოთავე და სარდალი [290.162; 240.114]. ვფიქრობთ, ამ ვერსიას უნდა ამაგრებდეს მოვლენები, რომელიც რუხის ომის შემდეგ გაიმართა. კერძოდ, ქელეშ-ბეისა და ზურაბის დაპირისპირების დროს, დადიანმა აფხაზეთის მთავრის მხარე დაიჭირა. მან ზურაბის დასახმარებლად თავისი ძმის, გიორგის¹ მეთაურობით ოდიშართა ლაშქარი გააზავნა „ცხომის ციხეს, სადა მამაცად ბრძოდენ ციხით გამო მეციხოვნენი ქელაიშ-აჰმედ-ბეგისანი. გარნა სიმხნე-მამაცობითა საქებელითა აღიღო ციხე იგი გიორგი დადიანის ძემან და მოიქცა გამარჯვებული კვლად ოდიშადვე“ [17.179-180]. როგორც ჩანს, კაცია II-მ ამგვარად იძია შური 1780წ. მის სამთავროზე თავდასხმისათვის.

სამეგრელოს დასალაშქრად, შარვაშიძეებმა ჩრდილო კავკასიიდან დაქირავებული რაზმები ჩამოიყვანეს: „ჯიქნი, ალანნი, ზუხუა და მაზუმაჲ“ [17.180]. ნ. დადიანის ეს ცნობა დასტურდება დოკუმენტურადაც: „შეიყარა სრულიად აფხაზეთი თავისის ბატონებით შერვაშიძეები, ჯიქი, ალანი და ჩერქეზი, სხვანი კიდევ უცხო ჯარები იყო... ცხენოსანი და ქვეითი... ჯაბახანით, თოფხანით, ზარბაზნებით“ [275.665]. ბესიკის ცნობით, ლაშქარში ყირიმელი თათრებიც ყოფილან: „ყირიმელთ, ჯიქელთ, ალანელთ, კერმუგელთ ამცნეს ცნობითა, ყივხაღთა შემოიწვევდენ, ინდობდენ სჯულის ძმობითა, აფხაზნი შეეფიცოდენ ქრთამით და აგრევ ძღვნობითა. ...ექვსნი გვარნი ექვს ენითა ერთ-ხმაობდენ ბევრის ბევრად“ [11.124].

აფხაზ-ჩრდილოკავკასიელთა მრავალათასიან ლაშქრისათვის² დასაპირიპირებლად კაცია დადიანმა მეფე სოლომონს სთხოვა შეწევნა და ხრესილის ომის

¹ ისტორიკოს ნიკო დადიანის მამა [17.10].

² ბესიკი 10 000-ს კაცის ასახელებს: „მოკრბა დახ-დახად მწყობრ ბევრ-ათასად“ [11.123]. როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში სიტყვა „ბევრი“ რიცხობრივად 10 000-ს უდრიდა. ისტორიოგრაფიაში სახელდება სხვა ციფრებიც: 11 000 [81.17; 212.132; 221.11] და 40 000 [174.69-70].

დროს თავისი დახმარებაც შეახსენა: „*ნუ მოიხსენიებ ჩვენ ორთა ურთიერთსა წყენებასა და მოვედ შემწედ ჩემდა სახელოვნითა გულითა და აჰა ჟამი მოიხსენო მსახურება ჩემი ხრესილის ბრძოლისა*“ [17.180].¹ აფხაზებთან საომრად ოდიშარებს იმერლები ხშირად ეხმარებოდნენ. გავიხსენოთ 1702წ. ამბები და იგივე სოლომონისათვისაც არ იყო ეს პირველი შემთხვევა, რასაც ზემოთ მოყვანილი „შეწირულობის წიგნიც“ ადასტურებს. ამიტომ, ერთი შეხედვით, გასაკვირიც კი ხდება, რადგან სოლომონის თითქოს „გადახდილიც“ კი აქვს ეს „ვალი“ დადიანის მიმართ. მაგრამ ამ ამონარიდში საყურადღებოა მინიშნება ხრესილის ომზე, რომელიც გვიბიძგებს დაგუკვირდეთ არა მხოლოდ ამ ომის ფაქტს, არამედ – საკუთრივ მის მნიშვნელობას იმერეთის ისტორიაში. როგორც ჩანს, რუხის კამპანია განსხვავდებოდა აფხაზ-ოდიშართა სხვა ომებისაგან. ამიტომაც დაიკავა მან განსაკუთრებული ადგილი როგორც მატიანეებში, მხატვრულ ლიტერატურასა თუ ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაში [11; 210.7-37; 16].² ამ განსაკუთრებულობაზე მიანიშნებს ერთი ადგილი სოლომონისადმი ოდიშის მთავრის წერილში, სადაც კაცია დადიანი მეფის ყურადღებას რელიგიურ ფაქტორზე ამახვილებდა: „*მოვიდენ აგარიანნი დასამხობელად ჩემდა და სამფლობელოდა ჩემისა და შებღალვად ქრისტიანობისა*“ [17.180]. როგორც ვხედავთ, ეს ღაშქრობა სხვა ელფერსაც ღებულობდა, ანუ ამ კონფლიქტმა „თათარ-ოსმალ-ყიზილბაშობისა“ და „ქართველობის“ დაპირისპირების ხასიათი მიიღო.

1780წ.³ მარტში სოლომონისა და დადიანის კოალიციამ რუხის მიდამოებში ბრძოლა გაუმართა მომხდურთ და ისინი სასტიკად დაამარცხა: „*აფხაზნი ვერ წინააღუდგენ, და ივლტოდენ აფხაზნი, და განემარჯვათ სახელოვანად მეფესა და დადიანსა*“ [17.180]. ი. გეგეჭკორი ამას კიდევ უფრო ექსპრესიულად აღწერს: „*აირივნენ აფხაზები, ძალა არ ჰქონდათ მეტია, აღარ ვახსენებ ქელეშ-ბეგს,*⁴ ზუ-

¹ შდრ. ბესიკთან: „*ქუთაისს მორჭმით მჯდომელსა, ომისა მომანდომელსა, მეფესა ჰკადრეს: „მეგრელი მოჰფრინავს, ჰგავს ნაკრთომელსა“. მოვიდა, წიგნი მოართვა, ვიცი აქვს სწორეთ რომელსა. გადიმდა: „ვალი ხრესილის აწ უთხოვია მშრომელსა“*“ [11.125].

² რუხის ომის ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაში ასახვის თაობაზე იხ.: [290.163].

³ ისტორიოგრაფიაში, ძირითადად, მიღებულია ეს თარიღი, რომელიც ნ. დადიანის ნაშრომშია დაფიქსირებული [17.180; 212.132; 290.162; 240.114; 336.80-81]. ასევეა ერთ საისტორიო დოკუმენტშიც [81.57]. არის მეორე დათარიღებაც: 1779წ. მიწურული [275.665]. მ. რეხვიაშვილიც ამ თარიღს უჭერს მხარს [250.268]. თუმცა, იგი თავდაპირველად, ამ ომს 1780 წლით ათარიღებდა [249.154]. ერთ ქრონოლოგიურ ჩამონათვალში ეს ბრძოლა 1769 წლითაა დათარიღებული [81.55].

⁴ ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, რომლებიც ქელეშ-ბეგის მოღვაწეობას ერთ პარაგრაფს (§12. *Владетель*

რამ და ლევანს მეტია ბექირ-ბეგ ბრძოლით იწევა, ვით ვეფხვი სისხლის მხვრე-ტია და მეფე იძახის: „ვა მაგას“ მტერთა გაქცევის მჭვრეტია“ [16.14].¹

რუხში სასტიკად დამარცხებულ ქელეშ-ბეის ფარ-ხმლის დაყრა არც უფიქრია და ის აგრძელებდა ბრძოლას სამურზაყანოს დასაუფლებლად, რომელსაც თავის სამფლობელოდ აღიარებდა [404.248]. მიუხედავად ამისა, რუხის ომს საეტაპო მნიშვნელობა ენიჭება ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობებში. 1780წ. საბოლოოდ დაესვა წერტილი აფხაზთა მცდელობას ენგურის მარცხენა სანაპიროს დასაკავებლად.

თ. ბერაძე ნ. დადიანის ცნობაზე დაყრდნობით, რომ „განუდგნენ დადიანსა სამფლობელო თვისი, აფხაზეთნი, სამურზაყანოდ წოდებული, და მიერთებენ მათ“ [17.180], ვარაუდობს, რომ XVIII ს. 70-იანი წლების ბოლოდან, რუხის ომის წინ, სამეგრელომ დაკარგა კონტროლი სამურზაყანოზე და ამიერიდან, დაახლოებით ნახევარი საუკუნე ეს მხარე, ფაქტობრივად, დამოუკიდებელ სამთავროს წარმოადგენდა [139.243]. ჩვენ ეს შეფასება გადაჭარბებულად გვეჩვენება. ნ. დადიანის ეს ცნობა მხოლოდ რუხის ომის წინ შექმნილ ვითარებას უნდა გამოხატავდეს. თუმცა, აშკარაა, რომ ამ პერიოდიდან შეინიშნება სამურზაყანოზე სამეგრელოს გავლენის შესუსტების დაწყება.

ლევან შარვაშიძეც, როგორც ვნახეთ, დამარცხებული გაიქცა ამ ომიდან. მისი მცდელობა გათავისუფლდეს როგორც დადიანის, ისე აფხაზეთის მთავრის გავლენისაგან, ორჯერვე მარცხით დასრულდა. ამიტომ მას დადიანთან შერიგება სჭირდებოდა. მართალია, სოლომონსა და კაციას, გამარჯვების შემდეგ არ დაულაშქრავთ სამურზაყანო მდ. დალიძგამდე (ყოველ შემთხვევაში, წყაროებში ამის თაობაზე არაფერია ნათქვამი), როგორც ჩანს, ეს არც იყო საჭირო. სამურზაყანო ჯერ კიდევ დადიანის გავლენის სფეროდ რჩებოდა. ამიტომ, ლევანისთვის აქტუალური იყო კაციასთან ურთიერთობების გამოსწორება. ზურაბ შარვაშიძის შეწვევის მიზნით, ქელეშ-ბეის წინააღმდეგ სოხუმში ლაშქრობა, რომელსაც ზემოთ უკვე შევხეთ, დადიანსა და ზურაბს შორის შერიგებაზე მიუთითებდა. „წარმოვიდა ზურაბ შარვაშიძე და მოვიდა კაცია დადიანის თანა“ [17.180].

ამის შემდეგ ნ. დადიანი გვამცნობს გიორგი დადიანის ძის სოხუმში ლაშქ-

Abxazuu Keleuḡeḡ Կაყრა) უთმობენ და ის აფხაზეთის დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ ეროვნულ გმირად პყავთ წარმოჩინებული, გაკვრითაც კი არ ახსენებენ რუხის ომს [350.194-201].

¹ შდრ. ბესიკთან: „სით გაგვეპარე, ქელეშ-ბეგ? რას ელდით გარდგვეკარგე, რა[ს]? თუ სადმე ნახო ზურაბი, უთხარ: „მეფეა აგერა[ს]!“ ...რა ნახეს მეფე მიჭრილი, გულსა შეაქნეს ბაბანი, დაყარნეს ყოვლნი სახმარნი, გზა ძიეს გასასწრაფანი“ [11.129]. სამტროდ მოსულ ბექირ-ბეის მხედრულ ღირსებასა და მამაცობას არც ბესიკი უკარგავს: „მოყმედ კარგი ძმა მეოთხე... ბექირ-მხნევან“ [11.126].

რობას და მერე კი ავტორი წერს, რომ სამეგრელოს და აფხაზეთის მთავრები დამოყვრდნენო: კაციას ძეს მანუჩარმა, რომელიც იმ ხანად, სავარაუდოდ, 12-13 წლის თუ იქნებოდა, ზურაბის ქალიშვილი შეირთო [17.181].¹ აქ კი მემატთანეს აშკარად ეშლება. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზურაბს შვილი არ ჰყავდა. მაგრამ, ისიც ცნობილია, რომ მანუჩარი ლევან სამურზაყანოელის სიძე იყო [214.277-278; 254.93; 290.164.]. რა თქმა უნდა, გასაკვირია, როგორ უნდა დაეშვა ასეთი შეცდომა ნ. დადიანს მისი უახლოესი ნათესავის² საოჯახო ცხოვრების აღწერისას? მემატთანე ამ ამბების უშუალო მომსწრე არ ყოფილა. სავარაუდოდ, ის ამ დროს 4-5 წლის ბავშვი იყო. მანუჩარ დადიანის ძისა და ელისაბედ³ ლევანის ასულ შარვაშიძის ქორწინების შესახებ, ნ. დადიანი მის ოჯახში არსებული ზეპირი გადმოცემებით თუ შეიტყობდა. ამიტომ, საფიქრალია, რომ აქ მოვლენათა აღრევასთან გვაქვს საქმე და, როგორც ჩანს, ზურაბ შარვაშიძის სახელთან ამ ქორწინების დაკავშირება შემთხვევითაც არ უნდა მომხდარიყო. სავარაუდოდ, აფხაზეთის მთავარმა, რომელმაც რუხის ომის შემდეგ შარვაშიძეთაგან დადიანთან პირველმა მოაწესრიგა ურთიერთობები, შუამავლის როლი იკისრა და ლევან სამურზაყანოელი და კაცია ერთმანეთს შეარიგა, რაც ზემოთხსენებული ქორწინებით განმტკიცდა კიდევაც.

ეს 1781-1783წწ. უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან ამის შემდეგ ნ. დადიანი ჩაქვის ბრძოლაზე [17.181] საუბრობს, რომელსაც 1784წ. 9 მარტს ჰქონდა ადგილი [250.278]. ბ. ხორავას შეფასებით, ამ ნაბიჯით კაცია დადიანს სამურზაყანოს შემომტკიცება სურდა [290.165]. მოგვიანებით შესამჩნევი ხდება ლევან შარვაშიძის გამოსვლა ქელემბეის მოკავშირეობიდან, ხოლო სამეგრელოში, როგორც ჩანს, გრძნობდნენ, რომ ბრძოლა სამურზაყანოსათვის ჯერ დასრულებული არ იყო. ზემოთ განხილულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ეს ორმხრივი სურვილი უფრო ჩანს. ამიტომ ვერ დავეთანხმებით დ. ზაქარაიას, რომელიც აქ მხოლოდ დადიანის მიერ ლევანის დამორჩილებას ხედავს [174.75]. ეს უკვე რუხის ომის შემდეგ მომხდარი ფაქტი იყო და ამას ხელახალი გამეორება ნამდვილად არ ესაჭიროებოდა. აქ დადიანი ლევანთან დამოყვრების გზით უფრო მის განეიტრალებას ცდილობდა.

XVIIIს. 80-იანი წლების მიწურულს სამურზაყანოს დასავლეთ და აღმოსავ-

¹ მისი უფროსი ძმა, გრიგოლი, 1788წ. 18 წლის ასაკში გახდა სამეგრელოს მთავარი. შესაბამისად, მანუჩარი მასზე ყველაზე ნაკლები ერთი წლით უმცროსი თუ იქნებოდა.

² სამეგრელოს მთავარი კაცია II დადიანი ნ. დადიანის მკვიდრი ბიძია (მამის, გიორგის, ძმა) იყო, შესაბამისად, მანუჩარი მისი ბიძაშვილი იყო [17.10].

³ ნ. დადიანი მას რუსუდანის სახელით ვგამცნობს [17.181].

ლეთ საზღვრებზე მნიშვნელოვანი მოვლენები მოხდა, რომელმაც თავისი გავლენა იქონია ამ კუთხეზეც. როგორც ზ. წურწუშია შენიშნავს, თანამედროვე თურქ ისტორიკოსთა კვლევებმა აჩვენა, რომ რუსეთის მიერ 1783წ. 8 აპრილს ყირიმის სახანოს შეერთებისა და იმავე წლის 24 ივლისის გეორგიევსკის ტრაქტატით ქართლ-კახეთის სამეფოს მფარველობაში მიღების შემდეგ ოტომანთა იმპერია დიდ ყურადღებას უთმობს კავკასიის მიმართულებას [288.129]. მითუმეტეს, რომ სანქტ-პეტერბურგმა ლეგალური მოქმედების საშუალება მიიღო შავ ზღვასა და ამიერკავკასიაში. თუმცა, ალბათ, ეს თეზისი გარკვეულ წილად სადაო ჩანს, რადგან სულთნის კარის ყურადღება ამ რეგიონის მიმართ, როგორც დავინახეთ, განსაკუთრებით მძაფრდება საკუთრივ XVIII ს. დასაწყისიდან, როცა ამიერკავკასიას ყურადღება პეტრე დიდმა მიაპყრო. ბუნებრივია, რეგიონში ისეთი მოკავშირის დაკარგვა, როგორსაც ყირიმის სახანო წარმოადგენდა, ოსმალეთისათვის მტკივნეული იყო, რადგან, ამიერიდან, სულთნის კარს უნდა აეღო იმ ფუნქციების შესრულება, რაც ადრე ყირიმის ხანისათვის ჰქონდათ „დელეგირებული“.

შავ ზღვაზე რუსული სამხედრო ფლოტის გამოჩენა ოსმალეთის უსაფრთხოებას ემუქრებოდა. ეკატერინე II-ს კარზე საკმაოდ სერიოზულად ფიქრობდნენ ოსმალეთის განადგურებასა და ბიზანტიის იმპერიის აღდგენის გეგმებზე (ე.წ. „ბერძნული პროექტი“) [467.62-68]. ამ პირობებში თურქეთისთვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა მიეცა დასავლეთ საქართველოში გაძლიერებას და შავი ზღვის სანაპირო ზოლის მტკიცედ ჩაგდებას ხელში [249.157; 250.270]. ამავე პერიოდში ოსმალეთი ციხეს აგებს ანაპაშიც [288.130]. ყურადღების გარეშე, ბუნებრივია, სოხუმის ციხეც არ დარჩენილა, რომელიც სულთნის კარისთვის სტრატეგიული დანიშნულებისა იყო და იქ გემთსაშენიც კი ჰქონდათ [288.130].

ზურაბ შარვაშიძისა და კაცია II დადიანის შერიგებამ და ოდიშართა მიერ ქელემ-ბეის დამარცხებამ, ოსმალეთის შემფოთება გამოიწვია. მოვლენების ასეთი სცენარით განვითარება „ბრწყინვალე პორტას“ ნამდვილად არ აწყობდა. მით უფრო, რომ მწიფდებოდა ახალი ომი რუსეთთან. ქელემ-ბეის მარცხი კი აფხაზეთის ტერიტორიაზე ოსმალეთის გავლენის შესუსტებას გამოიწვევდა. საჭირო იყო კონტრზომების მიღება. 1785წ. ქელემ-ბეგი სტამბულში იმყოფებოდა [250.297]. მას აფხაზეთის მთავრად ამზადებდნენ. 1786წ. ის უკვე აფხაზეთშია [174.77]. თუმცა, მთავრად ჯერ კიდევ ზურაბია, ხოლო „აყუს ციხესა შინა იყო ქელაიშ-აჰმედ-ბეგი და ეპყრნა მახლობელნი მისნი“ [17.183-184]. 1787წ. აგვისტოში ახალი თურქულ-რუსული ომი (1787-1791) დაიწყო [453.128]. უკვე 21 აგვისტოს ოსმალები პირ-

ველ წარმატებასაც აღწევენ. როგორც ჩანს, მხოლოდ ამის შემდეგ შეძლო ქელეშ-ბეიმ სულთან სელიმ III-ის (1761-1808) კარის „დავალების“ შესრულება. ხელახლა გაქრისტიანებულ ზურაბის ნაცვლად მართლმორწმუნე მუსლიმ ქელეშ-ბეის გამთავრებას აფხაზეთში, რომელმაც სულთნის კარს ანტიოსმალური აჯანყებებით დაამახსოვრა თავი, თურქეთის პოლიტიკური ინტერესების გაგუნის გაძლიერება უნდა გამოეწვია [142.402]. იმერეთში სოლომონ II-ის¹ გამეფების დროისთვის (1789წ. 12 ივლისი) კი, ქელეშ-ბეი უკვე აფხაზეთის მთავარია: „*იქმნა მეფედ იმერთა ზედა სოლომონ, ძე არჩილისა... ხოლო ჟამსა მას მთავრობდა... აფხაზთა შორის ქელაიშ-აჰმედ-ბეგ შარვაშიძე*“ [17.185]. ირ. ანთელავასა და ზ. ანჩაბაძის მოსაზრებებით, ქელეშ-ბეის გამთავრება XVIIIს. 80-იან წლებში უნდა მომხდარიყო [336.82; 121.689]. ასევეა ზ. პაპასქირთანაც [240.114-115]. ბ. ხორავა ამ ფაქტს XVIIIს. 80-იანი წლების დასაწყისით ათარიღებს [290.164]. ეს მოსაზრება უკრიტიკოდ გაიზიარა ზ. წურწუშიამაც [288.129]. გ. ანჩაბაძე ქელეშ-ბეის გამთავრებას 1784 წლით ათარიღებს [338.14]. უკანასკნელ პერიოდში ამ საკითხის დაზუსტების მცდელობა ჰქონდა დ. ზაქარაიასაც, რომელმაც მისი ქრონოლოგიური ჩარჩო 1786-1789 წლებით განსაზღვრა [174.77]. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ქელეშ-ბეის მიერ ორგანიზებული სახელმწიფო გადატრიალება აფხაზეთის სამთავროში 1787წ. შემოდგომის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ პერიოდში სამურზაყანოს აღმოსავლეთითაც მნიშვნელოვანი მოვლენები ხდება. 1784წ. 23 აპრილს, გიორგობას, ტრაგიკულად დაიღუპა სოლომონ I, „*ქრისტეანობისა ნათელი*“ [81.18]. ტახტზე პრეტენზიას აცხადებდა ორი კანდიდატი, ორი დავითი, ერთგვარად, XVIIIს. მიწურულის „ულუ“ და „ნარინი“: სოლომონ მეფის ბიძაშვილი, 29 წლის დავით გიორგის ძე და სოლომონისგე ძმისშვილი, 12 წლის დავით არჩილის ძე, რომელიც, დედის მხრივ, ერეკლე II-ს შვილიშვილი იყო. ეს უკანასკნელი, ტახტის მემკვიდრედ სოლომონმა თავისივე სიცოცხლეში აღიარა [249.163; 250.280]. შექმნილი ვითარებით ისარგებლეს სოლომონ I-ს პოლიტიკით უკმაყოფილო მთავრებმა და დიდებულებმა. მათთვის ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა, რადგან დავით გიორგის ძე კაცია დადიანის მამიდაშვილი იყო [17.181]. სამეგრელოს მთავრისა და ორი გავლენიანი იმერელი დიდებულის, პაპუნა წერეთლისა და ბერი წულუკიძის შეწევნით მეფე გახდა უფროსი დავითი.²

1788წ. 6 დეკემბერს კაცია გარდაიცვალა და ოდიშის მთავარი მისი 18 წლის

¹ იგივე დავით არჩილის ძე. იმერეთის ტახტი ორჯერ ეჭირა: I – 1789-1790წწ.; II – 1790-1810წწ. [250.499].

² იმერეთის ტახტი 2-ჯერ ეჭირა: 1784-1789წწ. და 1790წ. [250.499].

შვილი გრიგოლი გახდა [17.184; 290.165]. სასიკვდილო სარეცელს მიჯაჭვული კაცია, როგორც ჩანს, მისი ხელშეწყობით გამეფებულ დავითს ბოლომდე არ ენდობოდა, ამიტომ მეფეს, 3 დეკემბერს, ფიცი ჩამოართვა, რომ „*შეწიოს ძეთა მისთა*“ [17.184].¹

სამეგრელოს სამთავროში შექმნილი ვითარებით სარგებლობა სამურზაყანოს მმართველმა ლევანმაც მოინდომა. კაციასთან შერიგების მიუხედავად, მისი მიზანი მაინც ოდიშის გავლენის მოშორება იყო. ზუგდიდსა და ბედიში ჩამოყალიბდა „მანუჩარის პარტია“, რომელიც კაცია II-ს უმცროსი ძის გამთავრებას ისახავდა მიზნად. თვითონ არც მანუჩარი იყო წინააღმდეგი უკანონოდ დაეკავებინა დადიანის ტახტი. როგორც ჩანს, ამ პარტიის წევრები საკმაოდ გავლენიანი ოდიშარები და სამურზაყანოელები იყვნენ. შესაძლოა, ამ საქმეში ქელეშ-ბეის ხელიც ყოფილიყო გარეული, რადგან მასაც სამურზაყანოზე ეჭირა თვალი.

1789წ. 14 ივნისით დათარიღებულ დავით მეფის წერილში იმერეთის ელჩ ბესარიონ გაბაშვილისადმი აღნიშნულია, რომ ქუთაისში ჩასულა აფხაზ დიდებულთა დიდი დელეგაცია: „*შარვაშიძენი, მპყრობელნი ყოვლისა აფხაზეთისანი, ყოვლითა ჩინებულთა თავადითა და აზნაურთა*“ [214.277]. „ზემო აფხაზეთის მპყრობელმა“ ლევან შარვაშიძემ² მეფეს სთხოვა, სამეგრელოს მთავრობა მისი სიძისათვის, მანუჩარისთვის ებოძა [214.277-278]. ამის სანაცვლოდ კი სამურზაყანოს მფლობელი აღიარებდა იმერეთის მეფის უხენაეს ხელისუფლებას [214.277-278]. საქმე იმაში მდგომარეობდა, რომ დავითი ქორწინების გარეშე იყო შობილი და, შესაბამისად, კანონიერი გზით, ის მეფე ვერ გახდებოდა [250.280]. თუმცა კი, სოლომონმა იგი მეურვედ დაუყენა არასრულწლოვან ტახტის მემკვიდრე დავით არჩილის ძეს [249.173]. როგორც ჩანს, ლევანმა იცოდა დავით მეფის ამგვარი არამყარი პოზიცია და, „ხელი ხელს ბანს“ პრინციპით, მისი გეგმის რეალიზაციაში დახმარება მოითხოვა. შემოთავაზებული ვარიანტი დავითსაც დაუჯდა გონებაში. თუკი, ის სამურზაყანოს ხელისუფლის იდეას ხორცს შეასხამდა, მაშინ ლევან შარვაშიძის სახით ძლიერ მოკავშირეს შეიძენდა და სამეგრელოზე კონტროლსაც შეძლებდა. დავითმა კარგად იცოდა, რომ ოდიშის სამთავრო იმერეთის მეფეთათვის „აქილევსის ქუსლს“ წარმოადგენდა და ამიტომ მხოლოდ მისი დამორჩილების შემდეგ თუ გაძლიერდებოდა იმერეთის მონარქის ხელისუფლება და პოზიციები. მით უფრო, რომ მანუჩარი ერთგულ სამსახურს ჰპირდებოდა [212.132]. ლევანი, თავის მხრივ, იმერეთის მეფეს ქელეშ-ბეისთან კონტაქტების დამყარებაში

¹ კაცია მეფეს შეახსენა, რომ იმერეთის ტახტი მან სამეგრელოს მთავრის დახმარებით დაიჭირა.

² ამგვარადაა იგი მოხსენიებული [214.277].

ხელშეწყობას დაჰპირდა. ამის შემდეგ იმერთა კათალიკოს მაქსიმე II იმერეთის დესპან ბესარიონ გაბაშვილის სწერდა, რომ „*შარვასიძე, აფხაზეთის მთავარი, მეფემან ჩვენმან თავისი ცდით შეიერთოს*“ [214.281].

ქუთაისიდან ზურგამაგრებულმა ლევანმა და მანუჩარმა აქტიური მუშაობა გააგრძელეს საკუთარი პოზიციების გასამყარებლად. 1789წ. თებერვლისათვის, „*და შემდგომად ორის თვისა კაცია დადიანის გარდაცვალებისა*“ [17.184], სათანადო ვითარება შეიქმნა და იმერელმა გვირგვინოსანმაც არ დაახანა და სამეგრელო დალაშქრა. გრიგოლმა და მისმა მომხრეებმა დიდი წინააღმდეგობა ვერ გაწიეს. მეფემ გაგლენიანი ოდიშარი დიდებულები გადაიბირა და მთავრის ტახტზე მანუჩარი დაამტკიცა. დავით მეფის ზემოხსენებული წერილით, ლევან შარვაშიძის იმერეთში ვიზიტი 1789წ. მაისითაა დათარიღებული, ხოლო წერილში, რომელიც 14 ივნისსაა შედგენილი, მანუჩარის შესახებ ჯერ კიდევ არაფერია ნათქვამი. პირიქით, მეფე ამბობს, რომ აფხაზთა სათხოვარი გრიგოლისათვის დადიანობის ჩამორთმევაზე „*მანამდის ვსთხოვე დაცადება, ვიდრემდისცა ვითარცა რუსეთის უმაღლესმან კარმან ინებოს, ამ საქმის ნება მათი არს*“ [214.278].

რა თქმა უნდა, სანქტ-პეტერბურგის გადასაწყვეტი ჯერ არ იყო სამეგრელოს მთავრის დამტკიცებისა თუ გადაყენების საკითხი. აშკარაა, რომ ნ. დადიანის ცნობა გრიგოლის ჩამოგდებასა და დავით მეფის წერილი ერთმანეთს ეწინააღმდეგება. მეფემ დაფარა, რომ მანუჩარს ხელი შეუწყო ძმის ტახტის უსამართლოდ დაკავებაში. როგორც ჩანს, ქუთაისში, სადაც რუსეთის მოკავშირეობისაკენ მიისწრაფვოდნენ, მიიჩნიეს, რომ, გარკვეულ დრომდე, არ გაემუდგნებინათ ეს ფაქტი, რათა იმერეთი და მისი მეფე რუსეთისთვის ეჩვენებინათ სერიოზულ პოლიტიკურ ძალად, რომელიც ყველა საკითხს სამართლით წყვეტდა, რაზეც მიანიშნებდა რუსეთის ხელისუფლების ნებართვისდმი აპელირება. ამიტომ, იმერეთის მეფის კარზე მიიჩნიეს, რომ უსამართლოდ და თან ერთი კონკრეტული „პარტიის“ თხოვნის გამო გრიგოლის გადაყენება დადიანობიდან მათ ხელისუფლებას არასერიოზულობის სახეს მისცემდა და იმპერატრიცა ეკატერინე II-ს კარიც თავს შეიკავებდა ასეთ პარტნიორთან კავშირისაგან.

მთავრობადაკარგული გრიგოლ დადიანი ლეჩხუმში გაიქცა [17.184]. ბ. ხორავას აზრით, ეს იყო იმერეთის მეფის საბედისწერო შეცდომა [290.166]. დევნილმა მთავარმა შესანიშნავად გამოიყენა დავით მეფისთვის არასახარბიელო საშინაო

და საგარეო ვითარება¹ და 1789წ. ივლისში იმერეთს დავით არჩილის ძე, სოლომონ II მოველინა მეფედ. ამ გზით, გრიგოლმა მთავრის ტახტი დაიბრუნა და საჭილაოც დაიმკვიდრა: „თავისის სამართლიანის საზღურით, აზნაურით, გლეხით, ტყით, წყლით, ეკკლესიით, თავისის შემავალით სანადიროთა“ [61.13-14]. თუმცა, საკუთარი პოზიციების გასამყარებლად ის ბაგრატიონთა ორივე ტახტის მფლობელს ერთდროულად დაუმოყვრდა. გრიგოლმა ცოლად შეირთო ერეკლეს შვილიშვილი, გიორგი ბატონიშვილის (შემგომში ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი XII) ასული ნინო, ხოლო სოლომონს კი თავისი და, მარიამი, მიათხოვა [17.185].

სავარაუდოდ, ოდიშიში დაბრუნებული გრიგოლი სამურზაყანოს საკითხს ყურადღების გარეშე არ დატოვებდა. მისი ძმის ამბიციური სიმაძრი დადიანისათვის საიმედო ხელისუფალი არ უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, ამ პერიოდიდან, სამურზაყანოს ახალი ხელისუფალი ჰყავს: ლევანის ძმისშვილი მანუჩარი, რომელიც გრიგოლ დადიანის ერთგული მოკავშირე იყო და, მოგვიანებით, მისი სიძეც გახდა (ცოლად ჰყავდა გრიგოლის ქალიშვილი ქეთევანი) [84.401, დოკ. №794]. 1790-1792წწ. სიგელებში გრიგოლი ოდიშის, აფხაზეთის, სვანეთის და თაკვერის მფლობელად იწოდება [89.814]. ვფიქრობთ, სამართლიანია ბ. ხორავას შენიშვნა, რომ აქ „აფხაზეთში“ სამურზაყანო მოიაზრება [290.166; 240.116]. თუმცა, თ. ქადარია ვარაუდობს, რომ მანუჩარი სამურზაყანოს ხელისუფლებაში მხოლოდ 1810 წელს მოვიდა [267.107]. ჯ. გამახარიაც ლევანი შარვაშიძის მმართველობის პერიოდს 1757-1810წწ. განსაზღვრავს [151.294]. ვ. ზუხბაია კი 1753-1810 წლებით ათარიღებს [179.13]. ირ. ანთელავა სამურზაყანოს ხელისუფლებაში მანუჩარის მოსვლას XVIII-ის 80-იანი წლებით ათარიღებდა [336.23]. ამ მოსაზრებას ჩვენ ვერ გავიზიარებთ, ვინაიდან ამგვარი დათარიღება ეწინააღმდეგება წყაროებში მოცემულ ცნობებს.

1792წ. გრიგოლ დადიანმა ისევ დაკარგა მთავრის ტახტი [290.167]. სოლომონ II სამეფოს შემომტკიცება-გაძლიერებისათვის ზრუნავდა და ისიც, ამ მიზნით, დიდებულთა დამორჩილებას ცდილობდა. სამეგრელოს მთავარი კი თავისი სიძის ამ იდეას ნამდვილად არ იწონებდა და თავი დამოუკიდებელ მთავრად ეჭირა [290.167]. დენილმა გრიგოლმა ამჯერად თავი სამურზაყანოს შეაფარა: „გრიგოლ წარვიდა სამურზაყანო-აფხაზეთ შორის და იყო მუნ“ [17.186]. როგორც ჩანს, იქ მისი პოზი-

¹ საზღვრებთან თურქები იღვანენ და ახალციხის ფაშაც უარყოფითად იყო განწყობილი იმერეთის მეფის მიმართ; მას, ასევე, გართულებული ურთიერთობები ჰქონდა იმერელ დიდებულთა ნაწილთან, რომელნიც დავითს, თავის დროზე გამეფებაში დაეხმარნენ; ერეკლე II-სთან მყოფი დავით არჩილის ძეც ხელსაყრელ დროს ელოდებოდა იმერეთის ტახტის დასაკავებლად [290.166].

ციები უკვე საკმაოდ მყარი იყო, ვინაიდან სამურზაყანოელებმა მას დაუჭირეს მხარი და არა ხელახლა გადადიანებულ ლევან შარვაშიძის სიძეს: „შეკრბენ სამურზაყანო-აფხაზნი შესაწევნელად გრიგოლ დადიანისა, ვინათგან იხილეს მფლობელი მათი განძებული უსამართლოდ“ [17.186-187]. ვფიქრობთ, რომ ნ. დადიანის ეს ცნობა უარყოფს თ. ბერაძის ვარაუდს იმის თაობაზე, რომ სამურზაყანო XVIIIს. 70-იანი წლების დასასრულიდან, ფაქტობრივად, დამოუკიდებელი სამთავრო იყო [139.243]. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შესაძლებელია საუბარი მხოლოდ სამეგრელოს გაგლენის შესუსტებაზე.

საფიქრებელია, რომ გრიგოლმა მხარი დაუჭირა ხუტუნია შარვაშიძის უმცროსი მემკვიდრეების პოზიციების გამყარებას მათი ბიძის, ლევანის, წინააღმდეგ, რომლის პოლიტიკური ძალაუფლებაც, შესაბამისად, მხოლოდ მის მამულზე გავრცელდა. „კონდომინიუმის“ პრინციპიდან გამომდინარე, გრიგოლი, აშკარად, ვერ ჩაერეოდა სამურზაყანოს მფლობელთა დადგენის საკითხში, რადგან ეს უარყოფით რეაქციას გამოიწვევდა აფხაზეთის სამთავროს მესვეურ შარვაშიძეებში. სამურზაყანოს ლაშქრით მხარდაჭერილმა გრიგოლმა 1794წ. იმერეთში ილაშქრა, სადაც იმხანად სოლომონს გართულებული მდგომარეობა ჰქონდა და ვით გიორგის ძის შემოჭრის გამო [17.187; 83.553, დოკ. №695]. ხელისუფლებისათვის ბრძოლამ ყოფილი მეფე და დადიანი ერთმანეთს დააკავშირა [61.122]. თუმცა, მარსილში (ბანძასთან) დაბანაკებულმა გრიგოლმა ამ ლაშქრობით ვერაფერს მიაღწია. ის მალევე დაამარცხეს და ისევ სამურზაყანოში გადავიდა [17.188].

სამურზაყანოს ლაშქარი („აფხაზნი“) იმერელ მხედართა რამდენიმე რაზმმა დამით მოულოდნელი თავდასხმით დაამარცხა [17.187; 83.553, დოკ. №695]. როგორც ჩანს, გრიგოლი არც თუ ისე მცირე რაოდენობის მხედრობით იყო მოსული, რადგან მეფე შეწუხებულა, როცა გაუგია, რომ მას ორ ფრონტზე მოუწევდა ბრძოლა [17.187]. უკუქცეულმა აფხაზებმა სამეგრელოს მოსახლეობა გაძარცვეს და სამურზაყანოში ისინი „დიდითა ალაფითა საესე“ დაბრუნდნენ. ნიშანდობლივია, რომ ნ. დადიანი „სამურზაყანოსთან“ მიმართებაში ხმარობს ეთნონიმ „აფხაზს“. საფიქრებელია, ამის მიზეზი იმაში მდგომარეობს, რომ სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა ლაშქარი, ძირითადად, აფხაზი მხედრებით იყო დაკომპლექტებული. რადგან, სამურზაყანოს არისტოკრატია, ძირითადად, აფხაზური იყო, როგორც ჩანს, შესაბამისად, ისინიც აკომპლექტებდნენ მხედართ რაზმებს. ალბათ, მეგრელებისგან, რომლებიც, ძირითადად, დაბალ სოციალურ ფენას წარმოადგენდნენ, ყალიბდებოდა ფეხოსანთა ლაშქარი.

საყურადღებოა, რომ გრიგოლ დადიანი სამურზაყანოში თავს უსაფრთხოდ გრძნობდა და მას ქელეშ-ბეისთან გადასვლა არ დასჭირვებია. როგორც ჩანს, ეს კუთხე ამ პერიოდში საკმაოდ გაძლიერებული ყოფილა, ვინაიდან მანუჩარს არც უცდია მისი ძმის იქიდან გაძევება და ამით მან, ფაქტობრივად, სამურზაყანოზე კონტროლი დაკარგა. თუმცა, სამურზაყანო, ზოგადად, დადიანის გავლენიდან ჯერ კიდევ არ გასულა. სამურზაყანოელი შარვაშიძე მხოლოდ გრიგოლის ხელისუფლებას აღიარებდა და უჭერდა მხარს. 1798წ. სოფ. ოჯოლაში გრიგოლ დადიანი მეფეს დაეხავა და ოდიშის მთავრის ტახტიც დაიბრუნა. სამურზაყანოზე ისევ სამეგრელოს გავლენა გავრცელებდა [83.113, დოკ. №34; 17.189-190; 290.167-169; 240.117; 428.94]. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ სამურზაყანოელთა მხარდაჭერა გრიგოლ დადიანისადმი იმერეთის მეფის წინააღმდეგ ყოველთვის ერთნიშნა არ ყოფილა. სავარაუდოდ, 1802წ. გრიგოლსა და სოლომონს შორის არსებულ კონფლიქტში, რომელშიც ქელეშ-ბეიც ჩაერთო, სამურზაყანოელი შარვაშიძეები, გარკვეულ ნეიტრალიტეტს ინარჩუნებდნენ. ახტალის მიტროპოლიტისადმი იმერეთის მეფის 1802წ. 18 ნოემბრით დათარიღებულ წერილში ნათქვამია, რომ აფხაზეთის მთავარს სოლომონთან დახაგება ლევან შარვაშიძის ძმისშვილის, ბეჟანის შეუამავლობით მოუხერხებია [83.578, დოკ. №756].

ქელეშ-ბეი ცდილობდა გამოეყენებინა ოდიშის შიდაარეულობები და სამურზაყანოს დაუფლებოდა. ბ. ხორავა ფიქრობს, რომ XVIIIს. 90-იანი წლების მიწურულიდან ამ კუთხეზე ქელეშ-ბეის კონტროლი დაწესდა კიდევ [290.172]. დ. ზაქარაია კიდევ უფრო შორს მიდის და ფიქრობს, რომ ქელეშ-ბეიმ სამურზაყანოს მიმართ თავის მიზნებს უკვე 1794წ. მიაღწია [174.82]. მკვლევარი ამ მოსაზრების გამყარებას ნ. დადიანის ერთი ცნობით ცდილობს. კერძოდ, აღწერს რა 1802წ. ამბებს, მემატიანე წერს: „*გრიგოლი რა შთავიდა ოდიშს, სთხოვა შეწევნა ქელაიშ-აჰმედ-ბეგსა შარვაშიძესა, რომელსა ეპერა ყოველი აფხაზეთი, ვიდრე ღალიძგამდე და მძღაურებდაცა დადიანის სამფლობელო სამურზაყანო-აფხაზეთსა*“ [17.192].

ვფიქრობთ, რომ ეს ამონარიდი არ გვაძლევს საფუძველს დაეუშვათ აფხაზეთის მთავრის კონტროლი ამ კუთხეზე და მით უფრო 1794 წლიდან. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია, რომ 1798წ. სამურზაყანო ისევ გრიგოლ დადიანს ემორჩილება. ვფიქრობთ, სწორია ირ. ანთელავა მოსაზრება, რომელიც ამ ციტატაში სამურზაყანოზე ქელეშ-ბეის მხოლოდ მინიმალურ კონტროლს ხედავს, რის დამადასტურებლადაც მას სამურზაყანოელთა შარვაშიძეთა მიერ რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლა მოჰყავს, რომელიც ქელეშ-ბეის სანქციის გარეშე განხორ-

ციელდა [336.83]. როგორც ჩანს, ქელეშ-ბეგმა მხოლოდ მანუჩარ შარვაშიძის ძმების – ლევანის და ბექანის – მიმხრობა შეძლო [84.537, დოკ. №1048,1049].

ირ. ანთელავას მოსაზრება სამურზაყანოზე აფხაზეთის მთავრის მინიმალური კონტროლისა დასტურდება ერთი დოკუმენტითაც. კერძოდ, 1805წ. 20 თებერვლით დათარიღებულ პეტრე მაქსიმეს ძე ლიტვინოვის მოხსენებით ბარათში პავლე ციციანოვისადმი აღნიშნულია, რომ ქელეშ-ბეგის გავლენის ქვეშ მხოლოდ ბექან და ლევან შარვაშიძეები იყვნენ და ამის მიზეზი კი, ავტორის შენიშვნით, გრიგოლ დადიანის ხელისუფლების სისუსტე ყოფილა [84.428, დოკ. №838]. ნ. დუბროვინის შენიშვნით, გრიგოლ დადიანს ემორჩილებოდა აფხაზთა გარკვეული ნაწილი, თუმცა მისი ხელისუფლება მათ მხარეში ძალიან სუსტი ყოფილა, რაც გამოწვეული ყოფილა თურქთა მხარდაჭერით [377.141]. ბუნებრივია, რომ აქ „აფხაზებში“ სამურზაყანოელები იგულისხმებიან, ხოლო „თურქებში“ კი – ქელეშ-ბეგუნდა მოვიაზროთ. თუმცა, ნ. დუბროვინის მიხედვითაც არ დასტურდება, რომ სამურზაყანოზე გავლენა ამ დროს დადიანს დაკარგული ჰქონდა. ოდიშის ხელისუფლება სუსტად ვრცელდებოდა ენგურ-ღალიძგას შუამდინარეთში, მაგრამ იქაური მოსახლეობა დადიანს გადასახადებს მაინც უხდიდა, თუმცა შემცირებული რაოდენობით [377.141].

ფიქრობთ, ეს მნიშვნელოვანი ცნობაა, რომელიც უარყოფს სამურზაყანოს გამოსვლას სამეგრელოს გავლენიდან, რადგან მოსახლეობა გადასახადებს იხდიდა, ის აღიარებდა დადიანის ხელისუფლებას. როგორც ჩანს, იმერეთის მეფესთან გართულებით და შიდაარეულობებით დაკავებული გრიგოლი დიდ ყურადღებას ვერ უთმობდა სამურზაყანოში მიმდინარე პროცესებს და ამით ისარგებლა ქელეშ-ბეგმაც. მათი კავშირის წერილობით გაფორმება არ მომხდარა და ის მხოლოდ სიტყვიერ შეთანხმებას ეფუძნებოდა [84.428, დოკ. №838]. როგორც პ. ლიტვინოვი იუწყებოდა, ამის მიზეზი ყოფილა ბექან და ლევან შარვაშიძეების სურვილი *«иметь полную волю грабить и увозить людей из Дадлиани владений»* [84.428, დოკ. №838]. როგორც ჩანს, აქ, საკუთრივ სამეგრელოში, სამურზაყანოც უნდა იგულისხმებოდეს და ძმები შარვაშიძეები, ქელეშ-ბეგისა და ოსმალების გავლენითა და მფარველობით, ხელს უწყობდნენ იქ ტყვეებით მოვაჭრეებს.

სიტყვა „მძლავრება“ „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონში“ განმარტებულია, როგორც: „ძალით ერევა, ძალადობას იჩენს; ბატონობს“ [324.1214; 327.758]. ხოლო ს.-ს. ორბელიანი კი წერს, რომ „მძლავრი ესე არს ყოვლით(ა) უმჯულოებით(ა)/უსამართლო(ე)ბითა აღსავსე მეფე“ [32.540]. მართალია, „მძლავ-

რობა“ „ბატონობასაც“ გულისხმობს, მაგრამ, ნ. დადიანის ზემოთ ხსენებულ ცნობასთან დაკავშირებით, მას უფრო მოძალადის განმარტება შეეფერება. „მძლავრობის“ ამგვარი გაგებაა მოცემული „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონშიც [322.143]. ამასთანავე „დილის ლოცვებში“ არის ასეთი მუხლი: „აცხოვნე, უფალო, და შეიწყალენ მოძულენი და მაჭირვებელნი ჩემნი, და მოქმედნი ჩემზე და უსჯულოებისანი, და რომელნი მძლავრობენ და მყვედრიან მე...“ [318.49, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. ამ შემთხვევაშიც, ეს სიტყვა „ძალადობას“ ნიშნავს. ამიტომ, ვფიქრობთ, ქელემ-ბეის „მძლავრებდაცა“ გამოიხატებოდა ორი გავლენიანი სამურზაყანოელი შარვაშიძის მიმხრობაში, რომელნიც სამურზაყანოში ცდილობდნენ აფხაზეთის მთავრის ინტერესების გატარებას და ქელემ-ბეი აქტიურად ეწეოდა ტყვეებით ვაჭრობას ამ მხარეში. ამასთან, აფხაზეთის მთავარი აიძულებდა სამურზაყანოს მოსახლეობას მის სამთავროში გადასახლებას [142.402]. გადასახლებულ მეგრელებს შემდეგ მონებად (აგირუა) აქცევდნენ.

ეს დოკუმენტი სხვა მხრივაც არის საყურადღებო. აქ ჩანს, რომ იმ პერიოდში სამურზაყანოს ტერიტორია მფლობელის ოჯახის წევრებს შორის ყოფილა დანაწილებული. როგორც ვნახეთ, პირველი პრობლემა უფროსს ლევან შარვაშიძეს შეექმნა, რომელიც იძულებული გახდა თავის ძმისათვის სამკვიდრო დაემტკიცებინა. როგორც ჩანს, ეს „ტრადიცია“ არც მანუჩარის ხელისუფლებაში მოსვლის დროს დარღვეულა და ისიც იძულებული გამხდარა ძმების სურვილი დაეკმაყოფილებინა. ეს კი მნიშვნელოვნად ზღუდავდა მანუჩარის ხელისუფლებას, მით უფრო, რომ მის ორ ძმას ქელემ-ბეი უმაგრებდა ზურგს.

მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზეთის მთავარმა სამურზაყანოს მფლობელთა სახლის ორი გავლენიანი წევრის მიმხრობა შეძლო, ეს მაინც არ იყო საკმარისი სამურზაყანოს სრული კონტროლისათვის, რადგან ხელისუფლება მანუჩარ შარვაშიძის ხელში რჩებოდა და წყაროებით არ ჩანს, რომ ლევანს ან ბეჟანს მანუჩარის ჩამოშორება უცდიათ. ამასთან ერთად, მათ არ შეუცვლიათ სარწმუნოება და კვლავ ცაიშელი მღვდელმთავრის სამწყსოს წევრებად რჩებოდნენ [84.428, დოკ. №838].

§3. რუსეთის „მფარველობის“ მიღება

XVIII ს. 80-90-იანი წლების მიჯნაზე, ლევან შარვაშიძემ, ტოტლებენტან უნა-

ყოფო მოლაპარაკებების მიუხედავად, თავისი საგარეო პოლიტიკური ვექტორი კვლავ ჩრდილოეთისაკენ მიაბრუნა. მით უმეტეს, რომ იმ პერიოდში მიმდინარე რუსეთ-თურქეთის ომში რუსთა აშკარა წარმატებები გამოიკვეთა და, ამასთანავე, იგი იმერეთის საზღვარსაც იყო მომდგარი, ვინაიდან ქართლ-კახეთის მეფე უკვე იმპერატორის „მფარველობის“ ქვეშ იყო. დავით მეფეც ამ მიმართულებით აქტიურ მუშაობას ეწეოდა [249.184]. ქუთაისში მეფესთან აუდიენციის დროს, ლევანს რუსეთის პროტექტორატის მიღების თაობაზეც გაუმართავს დავითთან საუბარი, რაზეც მეფისაგან პირობაც მიიღო აფხაზეთისათვის რუსეთის მფარველობის მოპოვების შესახებ [214.278]. როგორც დავით მეფე წერდა ბ. გაბაშვილს, აფხაზები ამას აღფრთოვანებული შეხვედრიან [214.278]. თუმცა, იმერეთის ხელისუფლება, რუსეთთან მოლაპარაკებებში ჯერ კიდევ 1787 წლიდან აყენებდა აფხაზეთის საკითხს და სანქტ-პეტერბურგს წარმოუჩინდა ამ კუთხის სერიოზულ გეოსტრატეგიულ მნიშვნელობას თურქეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად როგორც დასავლეთ საქართველოში, ასევე ჩრდილოეთ კავკასიაში [214.268-269].

სამწუხაროდ, წყაროებში დაცული არაა დავითისა და ლევანის საუბრის დეტალები, მაგრამ იგივე ბ. გაბაშვილის დიპლომატიურ მოღვაწეობასთან დაკავშირებული დოკუმენტებით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რა საკითხები შეიძლებოდა განეხილათ მათ. სავარაუდოდ, სწორედ ამ მოლაპარაკებების შედეგი აისახა იმერეთ-აფხაზეთის კათალიკოს მაქსიმე II-ს წერილში ბ. გაბაშვილისადმი: *„შარვასიძე, აფხაზეთის მთავარი, მეფემან ჩვენმან თავისი ცდით შეიერთოს და მეფის თანახმა იქნეს რუსეთის ხელმწიფის ერთგულობაზე. აჯობებს თუ არა, თუ რომ ამ საქმეზე მოჰყვება, ერთხმა იქნება მეფისა ჩვენისა შარვაშიძე, აფხაზეთის მთავარი, ვგონებ, დიდ ბედნიერებას მიიღებს. თუ რომ არ უსმინა მეფესა ჩვენსა ერთხმობად რუსეთის ერთგულობა, ბოლოს, ვგონებ, შეინანოს და ახლავ სჯობოს, რომ ჩვენს მეფესთან შეერთდეს, ერთგულობა აჩვენოს რუსეთის საიმპერატოროს ტახტისა. ...მღვთის მადლით და შეწევნით დიდი უბედურებაც მიიღეს ოსმალთ დიდისა რუსეთისა ზღვით თუ ხმელით. ვგონებ, ესე ყოველი განცხადებულად უწყის აფხაზეთის მთავარმა“* [214.280].

რა თქმა უნდა, აქ ძალიან გაზვიადებულადაა მოცემული აფხაზეთის მიმხრობის პერსპექტივა, სადაც პროთურქული ორიენტაციის ქელემზბეი მთავრობდა. ჩვენ ნაკლებ დამაჯერებლად მიგვაჩნია აფხაზეთის ხელისუფალის მიერ საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის ასეთი კარდინალური ცვლილება ხელისუფლებაში მოსვლიდან მოკლე ხანში. რა თქმა უნდა, მღვდელმთავარი მართებულად

შენიშნავდა, რომ მიმდინარე რუსეთ-ოსმალეთის ომში საქმე პირველის სასარგებლოდ მიმდინარეობდა და ამას გარკვეული ზეგავლენა უნდა მოეხდინა ქელეშ-ბეის ორიენტაციაზე. მაგრამ არ გვაქვს საფუძველი, ვივარაუდოთ აფხაზეთის მთავრის მხრიდან რუსეთთან დაკავშირების გზების მცდელობის მოსინჯვაც კი.

ვფიქრობთ, მართებულად უარყოფდა ირ. ანთელავა ქელეშ-ბეის ანტიოსმალობას ამ პერიოდში, ვინაიდან იგი არ ჩანდა 1790 წელს გაფორმებულ ქართველ მეფე-მთავართა სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირში [336.87-88]. ამიტომ, ვფიქრობთ, აფხაზეთის მთავარი, XVIII ს. 80-იანი წლების მიწურულს, არ გამოთქვამდა რუსეთთან შეერთების სურვილს და არც ამას დაავალებდა ლევანს. გ. ძიძარიაც მიიჩნევდა, რომ ქელეშ-ბეის პრორუსული ორიენტაცია მხოლოდ XIX ს. დასაწყისიდან ჩნდება [371.32]. ფაქტი, რომ რუსეთთან დაკავშირებულ საკითხებში (მოლაპარაკება ტოტლებენტთან, დავით მეფესთან) მხოლოდ ლევანი ჩანს, აშკარად მიანიშნებს, რომ რუსეთის პროტექტორატის მიღებით, იმ პერიოდში, შარვაშიძეთა სახლიდან მხოლოდ მათი სამურზაყანოს შტო იყო დაინტერესებული. შეიძლება ამ მიმართულებით გარკვეული ვარაუდი ზურაბის მიმართაც გამოითქვას, მაგრამ მისი ხელისუფლებიდან ჩამოშორების შემდეგ, ეს მცდელობაც დაიკარგებოდა.

იმერეთის მღვდელმთავარი, იმავე წერილში, მითითებას აძლევდა ბ. გაბაშვილს, რუსეთი იმითაც დაინტერესებინა, რომ აფხაზეთზე კონტროლით, საიმპერატორო კარი მის წინააღმდეგ მებრძოლ ყუბანელებს ზურგს მოუსპობდა [214.281-282]. ამ გეგმის გაგრძელება ჩანს გრიგოლ პოტიომკინისადმი ბ. გაბაშვილის 1789წ. 5 დეკემბრით დათარიღებულ მოხსენებით ბარათშიც: „აფხაზეთი დაიდვას თავისუფლად, რომელნიც ოსმალოს კლმი[თ დაპყრობილნი] არიან, და ნება მიეცესთ მათ, რომელთაცა საქმე ჩვენ [ვიციით, რომ მალე აღი]რჩევენ ქრისტიანობას და ისინიც, როგორც ჩვენ, [საფარველსა ქვეშე რუსეთი]სასა შემოვლენ და უხლმოდ მორჩილებას მიიღ[ებენ. და ესეც დაიდვას...] რათა ამ აფხაზეთის ნავთსაყუდლებზედაც რუსეთ[ის ნაგებმა ივაჭრონ,] რომლითაცა თქვენ მალე ნახავთ სარგებელსა ა[რა მცირესა]“ [61.15]. როგორც ვხედავთ, თუკი სამურზაყანო, იმერეთთან ერთად, რუსეთის მფარველობას მიიღებდა, ეს დადებითად იმოქმედებდა საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროში პრორუსულ ორიენტაციის გამარჯვებაზე, რაც, ამ დოკუმენტში გამოხატულია ფორმულით „მალე აღიჩევენ ქრისტიანობას“.

სამურზაყანოელ შარვაშიძეთათვის ამ თემამ განსაკუთრებული აქტუალობა მას მერე შეიძინა, რაც 1803წ. 2 დეკემბერს გრიგოლ დადიანმა სოფ. ჭალადიდში ხელი მოაწერა სამფარველო ხელშეკრულებას რუსეთთან, ხოლო 4 დეკემბერს კი,

ცაიშელი ეპისკოპოსისა და ოდიშის წარჩინებულთა თანდასწრებით საზეიმოდ დაიწყო რუსეთის ხელმწიფის ერთგულებაზე. ამგვარად, ოდიში შეხლულული ავტონომიის პირობით რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ შევიდა [290.170]. რუსეთის ხელისუფლებამ კარგად ისარგებლა ოდიშ-იმერეთის დაძაბული ურთიერთობით დასავლეთ საქართველოში შემოსასვლელად [249.230]. სამეგრელოს მეშვეობით რუსები შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს მიუახლოვდნენ და მნიშვნელოვანი პლაცდარმიც მიიღეს იმერეთის სამეფოზე შეტევისათვის, რასაც საკუთრივ რუსი სამხედრო ისტორიკოსი ვ. პოტოც აღიარებდა [455.104-105]. ბ. ხორავა მიიჩნევს, რომ სოლომონ II-ს არაშორსმჭვრეტელმა დაპირისპირებამ გრიგოლ დადიანთან ხელი შეუწყო რუსების შემოსვლას დასავლეთ საქართველოში [290.170]. მართალია, ეს მწვავე ბრძოლა ნამდვილად იყო, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ვ. პოტოს ზემოთ მოყვანილ შეფასებას, ვფიქრობთ, მართებული უნდა იყოს მ. დუმბადის დასკვნა, რომ სამეგრელოში რუსეთის დამკვიდრების მიზეზად უნდა ჩაითვალოს რუსეთის მთავრობის დამპყრობლური პოლიტიკა, „რომელსაც უნდა განეხორციელებია რუსეთისთვის გზის გახსნა შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროებისაკენ“ [169.17-18]. თვით რუსი მოხელეების შეფასებით, რუსეთის მფარველობის ქვეშ სამეგრელოს შეყვანა დადიანისათვის იყო „უკიდურესობა და არა კეთილი ნება“ [171.148].

მართალია, გრიგოლ დადიანი სოლომონ II-საგან დაცული იყო, მაგრამ ველობისა და „დაცვის“ სანაცვლოდ, შეიზღუდა მისი საშინაო და საგარეო დამოუკიდებლობა, რომელსაც უკვე რუსები აკონტროლებდნენ. დადიანი ვალდებული იყო მთავარმართებელს ან მის მოხელეს დამორჩილებოდა და, ამასთანავე, ოდიშში რუსეთის ჯარი შემოვიდა, რომლის დაბინავება და შენახვა ადგილობრივი მოსახლეობის მოვალეობად იქცა [249.229]. თუმცა, ამ აქტს მაინც ჰქონდა დადებითი მხარეები: ოდიშში შინააშლილობები შეწყდა, ბრძოლა გამოეცხადა ტყვის სყიდვას, რომელიც უდიდეს ზიანს აყენებდა მოსახლეობას, სამთავრო დაცული იყო საგარეო აგრესიისაგან და მოისპო ოსმალეთის გავლენა [169.24-25]. შავი ზღვის სანაპიროს კონტროლით, თურქეთი ხელს უშლიდა ევროპასთან საქართველოს კულტურულ და ეკონომიკურ ურთიერთობებს [172.846]. მაგრამ სამეგრელოში არ იყო ერთსულოვანი დადებითი დამოკიდებულება მთავრის ამ გადაწყვეტილებისადმი. არსებობდა დიდებულთა საკმაოდ დიდი ჯგუფი, რომელიც რუსეთის შემოსვლას არ მიესალმებოდა [84.477; 169.30-31].

ოდიშის შესვლა რუსეთის „მფარველობის“ ქვეშ მნიშვნელოვანი დარტყმა იყო სოლომონ II-ს შორსმიმავალი პოლიტიკური მიზნების განხორციელებისთვის.

მას დაეკარგა ქვეყნის გაერთიანების შესაძლებლობა. 1804წ. 3 იანვარს რუსების ხელში აღმოჩნდა განჯა. ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით, ამან კიდევ უფრო გააუარესა იმერეთის უკანასკნელი მეფის პოზიციები, ვინაიდან გარედან დახმარების იმედი უკვე აღარ იყო [142.299-300]. აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან რუსეთით გარშემორტყმულმა სოლომონმა, რომელმაც მალე მისი მომხრე ღიდებულებიც დაკარგა, რომლებმაც დადიანის მხარე დაიჭირეს [249.230], 1804წ. 25 აპრილს ხელი მოაწერა სათხოვარ მუხლებს რუსეთის იმპერატორისადმი, რომლითაც იმერეთის სამეფო რუსეთის იმპერიის მფარველობის ქვეშ შევიდა. სოლომონმა ტახტის შენარჩუნება კი მოახერხა, მაგრამ მისი ხელისუფლება მნიშვნელოვნად შეიზღუდა. მ. რეხვიაშვილის შეფასებით, 1804წ. 25 აპრილის აქტით იმერეთის სამეფომ, როგორც პოლიტიკურმა ერთეულმა, ფაქტობრივად თავისი არსებობა დაასრულა [249.261].

დასავლეთ საქართველოს ორ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ერთეულში შესვლით და დამკვიდრებით, რუსეთმა სერიოზულად განიმტკიცა სამხედრო-პოლიტიკური და ეკონომიკური პოზიციები რეგიონში. ამიერიდან რუსეთი ამიერკავკასიას ზღვითაც დაუკავშირდა და აზია-ევროპის სავაჭრო-სატრანზიტო გზა მისი კონტროლის ქვეშ აღმოჩნდა [169.29]. სამეგრელო იყო პირველი პოლიტიკური ერთეული დასავლეთ საქართველოში, რომელმაც რუსეთის მფარველობა მიიღო. მანუჩარ შარვაშიძე აქტიურად ცდილობდა სამურზაყანოზე რუსეთის პროტექტორატის დაწესებას [84.401, დოკ. №794]. ის თავიდანვე გრიგოლ დადიანის საგარეო პოლიტიკური ორიენტირის მომხრე იყო, თუმცა, საკუთრივ სამურზაყანოში მას, ამ მხრივ, დიდი მხარდაჭერა არ ჰქონია თვით საკუთარი ძმების მხრიდანაც კი. რუსეთი ჯერ თავს იკავებდა სამურზაყანოს საკითხის გადასაჭრელად, მანუჩარი კი სასწრაფოდ ითხოვდა პოლიტიკურ მხარდაჭერას. მისი პოზიციები იმდენად შესუსტდა, რომ უკვე 1804წ. 20 თებერვალს პ. ლიტვინოვი პ. ციციანოვისადმი მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ მისი წერილი გაამხნევებდა სამურზაყანოს მმართველს და დადებითად იმოქმედებდა მისი ძმების გადმოსაბირებლადაც [84.428, დოკ. №838], ხოლო 1805წ. 4 აპრილს პ. ლიტვინოვი უკვე პ. ციციანოვისაგან ითხოვდა, რათა რუსეთის ხელისუფლებას სასწრაფოდ დაეჭირა მხარი სამურზაყანოს ხელისუფლისადმი, რომელიც რუსებისა და დადიანის ერთგული იყო [84.510, დოკ. №993].

მანუჩარს რუსეთის მფარველობა ქვეყნისაგან თავდაცვისათვისაც სჭირდებოდა, რადგან შიშობდა აფხაზეთის მთავარს მთლიანად არ დაეჭირა სამურზაყანო. როგორც პ. ციციანოვი პ. ლიტვინოვისადმი 1805წ. 3 ივნისით დათარიღებულ წერილში აღნიშნავდა, მანუჩარი ელოდა ქვეყნის თავდასხმას თურქე-

თის ჯარებთან ერთად [84.538, დოკ. №1051]. თუმცა, ოსმალეთმა არაფერი მოიქმედა [267.108]. სულთანს ადარდებდა საფრანგეთის გააქტიურებული პოლიტიკური და სამხედრო მოქმედება და ნაპოლეონ ბონაპარტეს არმიის წარმატებული სამხედრო ოპერაციები ეგვიპტეში, ოსმალეთის აფრიკულ სამფლობელოში [250.354; 258.49-63; 395.183-192; 452.112-113]. ამან კი სტამბოლისა და სანქტ-პეტერბურგის დაახლოებას შეუწყო ხელი [250.354]. აფხაზეთის მთავარი განსაკუთრებით გააქტიურდა გრიგოლ დადიანის გარდაცვალების შემდეგ (1804წ. 23 ოქტომბერი). ქელეშ-ბეი სამურზაყანოს ტერიტორიის ნაწილს უკვე უშუალოდ აკონტროლებდა [85.176]. 1805წ. 29 მარტს ნინო ბაგრატიონ-დადიანისა რუსეთის ხელისუფლებას თხოვდა, უზრუნველყო ამ მიტაცებული მიწების დაბრუნება კანონიერი მფლობელისათვის, ანუ სამეგრელოსთვის [85.176]. ამიტომაც მანუჩარ შარვაშიძე პ. ციციანოვისადმი 1804წ. 26 ნოემბრით დათარიღებულ წერილში სასწრაფოდ ითხოვდა მისი სამფლობელოზე რუსეთის მფარველობის დაწესებას და ამ მოთხოვნას იმით ამაგრებდა, რომ სამურზაყანოს ოდიშის ძირძველ ტერიტორიად აღიარებდა:

„მწადს, სადაცა უფალი დადიანი გრიგოლ საფარველსა უმაღლესსა შინა შევიდა, ...მეცა ვიყო მასვე მფარველობასა ქვეშე. ვინადგან ქვეყანა ჩვენი (სამურზაყანო – კ.კ.) იყო ზედ-მოკიდებული დადიანისა კერძო ვიდრე აშლილობისა კამამდე და არა აქვნდა უფლება, არცა უწინარეს და არცა ამას ჟამსა, არცა პორტსა ათმანსა (ოსმალეთი – კ.კ.) და არცა ქელაშ-ბეგსა, და მაქვს წადილი, რათა ქვეყანა დავაპოროჩილო თქვენსა ბრძანებასა, თანა დადიანის სამფლობელოსა...“ [84.490,536, დოკ. №956,1046].

ამ წერილში საყურადღებოა, რომ ყვაპუ შარვაშიძის შთამომავალი სამურზაყანოს მიწა-წყალს ოდიშთანვე სამეგრელოს კუთვნილებად მიიჩნევდა. თავად რუსებისთვისაც სამურზაყანო დიდი გეოსტრატეგიული მნიშვნელობის ტერიტორია იყო, განსაკუთრებით კი – ქელეშ-ბეისთან დაძაბული ურთიერთობის ფონზე. ამასთანავე, სამურზაყანო, ოდიშთან ერთად, მნიშვნელოვანი პლაცდარმის როლს შეასრულებდა აფხაზეთის სამთავროს დაჭერის საკითხში. თუმცა, გაურკვეველი იყო მანუჩარის ორი ძმის საკითხი, რომელთაც, საკმაოდ დიდი გავლენა ჰქონდათ სამურზაყანოში და მნიშვნელოვან მამულებსაც ფლობდნენ [84.537, დოკ. №1048]. როგორც ჩანს, ძმები შიშობდნენ, რომ რუსები მათ მამულებს ჩამოართმევდნენ. მათი დატოვება ქელეშ-ბეის მომხრეებთა შორის კი რუსეთს არ სურდა [84.428, დოკ. №838]. საგარაუდოდ, რუსებს აშინებდათ ისიც, რომ მხოლოდ მანუჩარისათვის მხარდაჭერა ძმების მხრიდან მძიმე და არასასურველ რეაქციას გამოიწვევდა, რო-

მელიც ხელს შეუშლიდა რუსეთის წინსვლას აფხაზეთისაკენ. ამიტომ, პ. ციციანოვმა მანუჩარს 1805წ. 31 მარტის წერილში რუსეთის პროტექტორატის მიღების პირობად განდგომილი ძმების გადმობირება დაუსახა [84.537, დოკ. №1048]. თვითონ პ. ციციანოვმაც მიწერა ბეჟანსა და ლევანს წერილში (იმავე 31 მარტს) და აღუთქვა, რომ, მფარველობაში შესვლით, ისინი მიიღებდნენ პირად და ქონებრივ უსაფრთხოებას და მათი მამულებიც ხელშეუხებელი დარჩებოდა [84.537, დოკ. №1049].

რუსეთის ხელისუფლების „მოწოდების“ შესასრულებლად მანუჩარმა აქტიური მუშაობა გააჩაღა და პირველი შედეგიც უკვე ორ კვირაში გამოჩნდა. 16 აპრილს გენერალი ი. რიკპოფი მთავარსარდალ პ. ციციანოვს აცნობებდა, რომ ყველა სამურზაყანოელმა თავადმა, მანუჩარ შარვაშიძის დიდი მეცადინეობით, თავი დადიანის ქვეშევრდომად აღიარა [84.514, დოკ. №1001]. აქ კი გენერალს, როგორც ჩანს, ხელმძღვანელობის წინაშე თავის გამოჩენა უნდოდა და ამისთვის იცრუა კიდევ. სამურზაყანოს „ყველა თავადი“ ამ პოზიციას არ იზიარებდა, რადგან მანუჩარის ძმების საკითხი ჯერ კიდევ გადაუჭრელი იყო. ლევანი სამეგრელოს მთავარს თავის სიუხერენად არ აღიარებდა და პერმანენტულად აწიოკებდა სამურზაყანოს მოსახლდვრედ მცხოვრებ ოდიშარებს [84.531, დოკ. №1037]. ბეჟანი კი მთებში იყო გახიზნული [84.514,531, დოკ. №1001,1037]. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მხოლოდ მანუჩარის „აგიტაცია“ საკმარისი არ იქნებოდა იმისათვის, რომ სამურზაყანოელები პრორუსულ ორიენტაციაზე დამდგარიყვნენ. საქმე იმაშია, რომ იმ დროს იქ გენერალ ი. რიკპოფის სამხედრო რაზმი იდგა, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ქელემზბის მძევლობა-ტყვეობიდან დაეხსნა გარდაცვლილი გრიგოლ დადიანის მემკვიდრე ლევანი.

რუსებმა, სამსაათიანი შეტევის შემდეგ, ანაკლიის ციხე აიღეს და აფხაზეთის სამთავროსაც მიუახლოვდნენ. ანაკლიის ციხე ამ დროს ტყვეებით ვაჭრობის ერთ-ერთ ძირითად ბაზას წარმოადგენდა [199.208]. „შიშით შეპყრობილი“ ქელემზბი იძულებული გახდა, ლევანი გაეთავისუფლებინა [17.194]. როგორც ს. ბრონეფსკი წერდა, ანაკლიის აღება დაგეგმილი არ ყოფილა, ვინაიდან იგი ოსმალების საკუთრება იყო და ეს თურქეთთან ურთიერთობებს გააუარესებდა, მაგრამ, აფხაზეთა მხრიდან რამდენიმე, შესაძლოა, შემთხვევით გასროლას რუსების მხრიდან საპასუხო რეაქცია მოჰყვა [103.349]. მალე რუსებმა ქელემზბის ისევ დაუბრუნეს ანაკლია, თან მიყენებული ზარალიც აუნაზღაურეს (1805წ. 1 ოქტომბერს) [103.349; 84.539, დოკ. №1054; 377.385]. ამის განკარგულება მაშინვე გასცა პ. ციციანოვმა, რომელსაც შეეშინდა, რომ ოსმალეთი ამ ფაქტს სათანადო რეაგირების გარეშე არ

დატოვებდა [377.385]. ასე, რომ სამურზაყანოელებმა ნათლად დაინახეს ის საფრთხე, რომელიც მათ, დაუმორჩილებლობის შემთხვევაში, თავს დაატყდებოდათ [169.34].

შეშინებულმა ლევან შარვაშიძემ, როგორც ჩანს, „ჩათრევას ჩაყოლა ამჯობინა“ და გადაწყვიტა ქელეშ-ბეის ჩამოშორებოდა. მანუჩარის ცნობით, იგი, მომხრე თავადებთან ერთად, უმოკლეს ხანში რუსეთის მხარდამჭერთა რიგებს შეუერთდებოდა [84.520,538, დოკ. №1015,1050]. რაც შეეხება ბეჟანს, ის განაგრძობდა ურჩობას. მანუჩარი მას არ ენდობოდა და პ. ლიტვინოვს აფრთხილებდა, რომ ბეჟანი არ შეეშვებოდა დადიანის წინააღმდეგ ბრძოლას და საკუთარი ძმის წინააღმდეგ გალაშქრისაკენ მოუწოდებდა მას [84.520, დოკ. №1015]. ბუნებრივია, რუსები მას სჭირდებოდა სამურზაყანოში საკუთარი პოზიციების გასამყარებლად, რითაც შეძლებდა ძლიერი და გავლენიანი ძმების დამორჩილებას და თუკი მათ დაამარცხებდა, ხელში ჩაიგდებდა მათ მამულებსაც. მოგვიანებით, მან შეძლო ლევანის და ბეჟანის სამკვიდრო ტერიტორიების დაუფლება [280.97,100].

როგორც პ. ლიტვინოვი იტყობინებოდა, მანუჩარს ბეჟანზე გალაშქრება ჰქონდა გადაწყვეტილი. პ. ციციანოვმა ამ ნაჩქარევი გადაწყვეტილებისაგან მანუჩარის შეჩერების ბრძანება გასცა, რათა ახალი ძმათამკვლელი ომის გაჩაღებით რუსეთის ინტერესებს ზიანი არ მიდგომოდა [84.538, დოკ. №1051]. მით უფრო, რომ თავად პ. ლიტვინოვიც იუწყებოდა, რომ ბეჟანი მალე შემოუერთდებოდა ძმებს [84.538, დოკ. №1051]. თუმცა, ეს ასე არ მოხდა. იმ ხანებში ბეჟანის დარწმუნება, საბოლოოდ, მაინც ვერაფერს შეძლო. ლევანმა კი, თანამოაზრეებთან ერთად, მაისის ბოლოს რუსეთისა და დადიანის ერთგულებაზე დაიფიცა.

1805წ. 9 ივლისს ბანდაში სამეგრელოს ახალმა მთავარმა, ქელეშ-ბეის ტყვეობაში ნამყოფმა, ლევან V გრიგოლის ძე დადიანმა (1805-1840) რუსეთის იმპერატორის ერთგულებაზე დაიფიცა [290.171]. მაშინ ის მხოლოდ თორმეტი წლის იყო, ამიტომ ოცი წლის მიწვევამდე, სამეგრელოს მმართველად დედამისი, ნინო ბაგრატიონ-დადიანისა, დადგინდა [17.195-196]. ცერემონიალს ესწრებოდნენ ოდიშარი დიდებულები და, აგრეთვე, ლევან შარვაშიძე და მისი ძმისწული მანუჩარი, რომლებმაც, აგრეთვე, იმავე დღეს მიიღეს ფიცი, რომლითაც ისინი იმპერატორ ალექსანდრე I-ს ქვეშევრდომები გახდნენ:

„ჩვენ ქვემოთ ხელის მომწერი აფხაზის თავადნი, სამირზაყანოს მპყრობელნი, შემოველით ყმად ჩვენის ქვეყნით და თავად-აზნაურებით მისს იმპერატორობის დიდებულებისა ყოვლად-უმოწყალებისა რუსთა ხელმწიფისა; ვფიცავთ ყოვლად-ძლიერსა ღმერთს და წმინდას სახარებას, რომ ვიყვნეთ ერთგულნი მონა და ყმანი სამინდლოდ და მისს უდიდებულესობის ურჩობაში და დალატობა-

ში არას დროს არ შევიდეთ და აგრეთვე თუ რომ სხვათაგან დალატი ანუ ურჩობა შევიტყოთ, დიას სწრაფლ შევატყობინოთ საცა მართებული იყოს და თუ როგორც ზემორეთ სწერია ისე არ აღვასრულოთ, ღვთისაგან და წმინდა სახარებისაგან შეჩვენებულნი ვიყვნეთ, და აგრეთვე ყოველად-უმოწყალებსი ხელმწიფისა ემა ვიმყოფებით, აგრეთვე სამენგრელიოს თვით-მპყრობელი ლევან დადიანისა, რადგანაც ჩვენ ჩვენის ქვეყნით ძველადგან ვყოფილვართ სამენგრელიოს თვით-მპყრობელი თავადი დადიანისა“ [84.526-527, დოკ. №1031].

აქ რომ უფროსი ლევანი იგულისხმება, ჩანს იმით, რომ ხელმოწერის დროს მისი სახელი წინ უსწრებს მანუჩარისას, ანუ დაცულია უფროს-უმცროსობის ეტიკეტი. ამასთანავე, პ. ლიტვინოვი პ. ციციანოვისადმი მოხსენებაში წერდა, რომ ცერემონიალი ჩატარდა «в присутствии... Абхазских владельцев Левана и Манучара Шервашидзе» [84.526-527, დოკ. №1031]. ბუნებრივია, რომ მანუჩარის ძმა ლევანი სამურზაყანოს მფლობელი არ იყო. როგორც ჩანს, რუსეთმა ხუტუნია შარვაშიძის ორივე შტოსთან გადაწყვიტა შეთანხმების მიღწევა და რუსეთის ქვეშევრდომობაში შემოყვანა, რითაც, ერთგვარად, სამურზაყანოს „ტერიტორიული და პოლიტიკური მთლიანობა“ შეინარჩუნა და საფუძველი გამოაცალა ქელემშბეისთან შესაძლო კამათს ამ მხარის მფლობელობასთან დაკავშირებით. ამ აქტში მეფის რუსეთის კავკასიის სამხედრო ოლქის სამხედრო-ისტორიული განყოფილების უფროსი, გენერალ-მაიორი ვ. პოტო სამეგრელოს რუსეთთან შეერთების პროცესის დასასრულს ხედავდა [455.125-126]. როგორც ჩანს, პოლიტიკურად, სამურზაყანოს რუსები ოდიშის ნაწილად მოიაზრებდნენ. მ. დუმბაძის შეფასებით, რუსების ხელშეწყობით, სამურზაყანო „შეუერთდა“ ოდიშს [171.215]. თ. ქადარია მიიჩნევს, რომ რუსეთი დაეხმარა სამეგრელოს სამთავროს, მის ერთადერთ დასაყრდენს დასავლეთ საქართველოში, სამურზაყანოს დაბრუნებაში [267.105]. თუმცა, როგორც ვნახეთ, რეალურად, საქმე მხოლოდ ამ მხარის შემომტკიცებაში იყო. განსხვავებულ მოსაზრებას აფიქსირებენ ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა, რომლებიც პირდაპირ აყალებებენ ამ ისტორიულ ფაქტს და აცხადებენ, რომ სამურზაყანო დამოუკიდებლად მიიღეს რუსეთის „მფარველობა“, ხოლო სამეგრელოს მთავარს, ავტორთა თქმით, მხოლოდ შუამავლის როლი შეუსრულებია [349].

სამურზაყანოს შესვლამ რუსეთის „მფარველობაში“ ქელემშბეი გააღიზიანა. მან გამოსარჩლება სულთნის კარზე ითხოვა. თუმცა, რუსეთი, ქელემშბეის ამ პრეტენზიებს არაფრად აგდებდა და მათ ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულად მიიჩნევდა, რაც, ასევე, გამოჩნდა პ. ლიტვინოვის წერილში ა. ი. იტალინსკისად-

მი, რომელიც იმ ხანებში რუსეთის ელჩი იყო „ბრწყინვალე პორტაში“ [84.528]. აღსანიშნავია, რომ სამეგრელოს მმართველი ნინო უნდობლად ეკიდებოდა ლევან შარვაშიძეს (უფროსს) და მათი ურთიერთობების მოწესრიგებაში პ. ციციანოვი ჩაერია, რომელსაც ნამდვილად არ უნდოდა დაძაბულობის ახალი კერის გაჩენა, რადგან ეს კიდევ უფრო გაართულებდა სხვა აფხაზ დიდებულების გადმოყვანას რუსეთის მხარეზე. მან ნინო დადიანს სთხოვა კეთილგანწყობილება გამოეჩინა ლევან შარვაშიძისადმი [84.522, დოკ. №1020]. თუმცა საკუთრივ ლევანმაც გადადგა ნაბიჯი ოდიშის ხელისუფლებასთან დასაახლოვებლად. კერძოდ, მან მხარი დაუჭირა სამეგრელოს პრეტენზიებს ლეჩხუმზე, რომელიც ოდიში-იმერეთის დავის საგანს შეადგენდა [84.512,537, დოკ. №998,1047; 280.89-95].

დადიანის სახლის ერთგულებისათვის, ლევან V-მ მანუჩარ შარვაშიძე დააჯილდოვა. კერძოდ, მას გადაეცა ყოფილი აფხაზეთის საკათალიკოსოს მამულებიდან სოფელი ხიბულა 14 კომლით [84.529, დოკ. №1033]. ლევან შარვაშიძის მიერ 35 წლის წინ დაწყებული საქმე მისმა ძმისშვილმა დაასრულა. „მფარველობის“ მიღებით ქელეშ-ბეის მცდელობას სამურზაყანოს დასაკავებლად ბოლო მოეღო. ამასთანავე მათ, „აფხაზის თავადებმა“, ოფიციალურად დაადასტურეს, რომ სამურზაყანო დადიანის სამფლობელო იყო და შარვაშიძეებიც ძველიდანვე მათ მორჩილებდნენ. ამ დღეს დასრულდა ოდიშ-აფხაზეთის „კონდომინიუმი“ სამურზაყანოზე.

ამრიგად, ლევან შარვაშიძე დიდი ამბიციების მქონე მმართველი იყო, რომელთან კავშირს ესწრაფვოდნენ იმერეთის მეფე და აფხაზეთის მთავარიც. მან დაარღვია პაპისა და მამის „ტრადიცია“, რომელიც გამორიცხავდა სამურზაყანოს ხელისუფალთა პოლიტიკურ აქტიურობას მათი სამფლობელოს ფარგლებს გარეთ. ლევანის დროს კი ეს შეიცვალა. ამიერიდან სამურზაყანოელი შარვაშიძეები აქტიურად მონაწილეობენ მათი სამფლობელოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით თუ ჩრდილო-დასავლეთით განვითარებულ პროცესებში, რიგ შემთხვევაშიც, თავადაც კი აძღვევდნენ გარკვეულ მიმართულებას ამ პროცესების განვითარებას (სოხუმის ციხიდან განდევნილი თურქების დაბრუნება, სამთავრო ტახტიდან გრიგოლ დადიანის პირველი ჩამოგდება). ამასთანავე, შევეცადეთ განგვესაზღვრა ლევან შარვაშიძის მმართველობის პერიოდი 1757-1790 (არა უგვიანეს 1792 წლისა) წლებით.

თ ა ვ ი III. სამურზაყანო 1805-1840 წლებში

§1. სამურზაყანოს მფლობელობიდან სამურზაყანოს მოურავობამდე (1805-1813 წლები)

რუსეთის „მფარველობის“ ქვეშ შესვლამ ხელი შეუწყო მანუჩარ შარვაშიძის პოზიციების გამყარებას, რომელსაც საკუთარი ძმების – ლევანის და ბეჟანის – სახით ძლიერი კონკურენტები ჰყავდა. ჩვენს მიერ უკვე აღინიშნა, რომ ნ. დადიანის შენიშვნა სამურზაყანოზე ქელეშ-ბეის „მძლავრებდაცასთან“ დაკავშირებით სწორედ ამ უკანასკნელთა კონტროლში გამოიხატებოდა. თუმცა, ლევანმა, რუსული იარაღით დაშინებულმა, მალე მიატოვა აფხაზეთის მთავარი, მაგრამ მას რუსული მმართველობის მხარდაჭერით თავი არ გამოუჩენია; პირიქით, მამასთან ერთად, შემჩნეული იქნა რუსეთის საწინააღმდეგო ქმედებებში, რისთვისაც ორივეს მამულები ჩამოერთვა და ეს მიწები, მათ შორის სოფელი დიდი კოკი, 1810წ. ლევან დადიანმა ერთგული სამსახურისათვის მის სიძეს, მანუჩარს, გადასცა [280.99]. მანუჩარივე ფლობდა მისი მეორე ძმის ბეჟანის სამკვიდროსაც, ვინაიდან ეს უკანასკნელი ანტირუსულ ორიენტაციაზე დარჩა [87.506, დოკ. №597; 280.100]. მანუჩარის პოლიტიკური ორიენტაცია, როგორც ვნახეთ, იმთავითვე, აშკარად ნათელი იყო და შემდგომშიც იგი სამურზაყანოში რუსეთისა და დადიანის სახლის ინტერესების აქტიური გამტარებლად რჩებოდა. რა თქმა უნდა, მანუჩარის მყარი „პოლიტიკური ორიენტაცია“ პირდაპირ კავშირში იყო მის პოზიციების სიმტკიცესთან. ამასთანავე, მას, როგორც ჩვეულებრივ ფეოდალს, თვალი ეჭირა ძმების სამკვიდრო მამულებზე.

სამურზაყანოს შესვლით რუსეთის „მფარველობის“ ქვეშ, რუსეთის საზღვრები აფხაზეთს უფრო მიუახლოვდა. ქელეშ-ბეი მშვენივრად აცნობიერებდა, რომ ამ წლების მანძილზე ამიერკავკასიაში მდგომარეობა პერმანენტულად რუსეთის სასარგებლოდ იცვლებოდა, ხოლო თურქეთს უკვე ძალა არ შეეწევდა რეგიონში საკუთარი ინტერესების დასაცავად. იგი აკვირდებოდა სოლომონ II-ის აქტიურ მცდელობასაც შეენარჩუნებინა იმერეთის სამეფოს დამოუკიდებლობა და ხელისუფლება. თუმცა, იმერელი ბაგრატიონის ეს მიზანი სულ უფრო და უფრო უიმედო ხდებოდა. ამ ვითარებაში აფხაზეთის მთავარი შესანიშნავად გრძნობდა, რომ რუსეთი აუცილებლად მოინდომებდა მისი ქვეყნის დაჭერას, რათა შავი ზღვის ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი სანაპიროები და კავკასიის მთიანეთი კონტროლ-

ქვეშ ჰყოლოდა, რაც, საბოლოოდ, კავკასიიდან ოსმალეთის პოლიტიკური გავლენის ჩამოშორებას გამოიწვევდა [371.32]. აფხაზეთის ამგვარ ხელსაყრელ გეოსტრატეგიულ მდგომარეობაზე ჯერ კიდევ 1789წ. მიუთითებდნენ იმერეთის სამეფოს მესვეურები რუსეთს [214.281-282]. ამასთანავე, აფხაზეთი რუსეთისათვის მიმზიდველი იყო მისი ბუნებრივი რესურსებითაც საუკეთესო ხის მასალით გემთმშენებლობისთვის, რომლითაც შესანიშნავად სარგებლობდნენ თურქები [371.33; 288.131]. ამ საკითხის გადაჭრა მხოლოდ დროის საქმე იყო. ამიტომ, ქელეშ-ბეიმ, „გონიერმა პოლიტიკოსმა“ [142.400], თადარიგი დაიჭირა რუსეთთან ურთიერთობის დასამყარებლად [142.400,402; 371.32].

ამასთანავე, ის უკვე საკმაოდ ხანშიშესული იყო და სამთავრო ტახტზე საკუთარი მემკვიდრეების ბედიც აღელვებდა. აქ კი საკითხი ძალიან რთულად იდგა. ქელეშ-ბეის მემკვიდრედ მიჩნეული ჰყავდა მეორე შვილი, სეფერ-ბეი, რომელიც მას გლეხი (ანჰაიუ) ქალისაგან (გვარად ლეიბა სოფ. მუგუძირხვადან [456.540]) შეეძინა. თავდაპირველად, ის დაქორწინებული იყო გავლენიანი აფხაზური საგვარეულოს – ძიაფშ-იფათა ასულზე [456.540; 448.102]. ეს შეუღლება პრაგმატული პოლიტიკური ინტერესებიდან გამომდინარე აქტს წარმოადგენდა და მისი ინიციატორი აფხაზეთის მაშინდელი მთავარი, ქელეშ-ბეის ბიძა, ზურაბი იყო. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XVIII საუკუნეში შარვაშიძეთა სამი პირველი პირის ოსმალეთში წაყვანის შემდეგ, აფხაზეთში დიდი გავლენა და, ფაქტობრივად, პირველპირობა, ძიაფშ-იფებმა მოიპოვეს. ოსმალეთიდან დაბრუნების შემდეგ, ზურაბმა ამ საგვარეულოსთან ურთიერთობების მოწესრიგების მიზნით, ზემოთ ხსენებული ქორწილი დაგეგმა. სწორედ ამ ქორწინებიდან ჰყავდა ქელეშ-ბეის უფროსი ვაჟი – ასლან-ბეი. თუმცა, არც შეუღლება იყო სიყვარულზე დაფუძნებული და არც ქელეშ-ბეი, რომელიც აფხაზეთის გავლენიან საგვარეულოთა დამორჩილებას და სამთავროს ერთი ხელი-სუფლის ქვეშ გაერთიანებას გეგმავდა, აპირებდა ძიაფშ-იფათა გავლენის ქვეშ ყოფნას. იგი მალევე გაშორდა მეუღლეს და ცოლად შეირთო ლეიბას ქალი. ამან საბოლოოდ გააუარესა ძიაფშ-იფებისა და ქელეშ-ბეის ურთიერთობა. როგორც ვ. პოტო და ს. ესაძე აღნიშნავენ, ცოლის ოჯახთან სიძულვილი, აფხაზეთის მთავარს მისი პირმშოს მიმართაც გადაეზარდა [456.540; 448.102], რამაც ხელი შეუწყო სეფერ-ბეის გამთავრების შანსის გაზრდას.

ისლამური კანონმდებლობით, მთავრის შვილი, დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენელი ქალისგანაც შობილი, კანონიერად ითვლებოდა, თუმცა, მას მაინც არ გადაეცემოდა მთავრის პოლიტიკური უფლებები [456.540-541]. ძიაფშ-

იფები და ასლან-ბეი არ აპირებდნენ პოზიციების დათმობას. მათ მთავრის წინააღმდეგ შეთქმულებაც კი დადგებდნენ, მაგრამ ქელეშ-ბეიმ დროზე შეიტყო ეს ამბავი და შეძლო მისი გაუგნებლყოფება [456.541; 448.104]. ამიტომ ქელეშ-ბეიმ სეფერ-ბეი გრიგოლ დადიანის დაზე, თამარზე, დააქორწინა და ქრისტიანულადაც მონათლა [456.540-541; 448.102-103].

ამიერიდან გიორგის (ყოფილი სეფერ-ბეი) ზურგს სამეგრელოს სამთავრო და მისი მფარველი, რუსეთის იმპერია, უმაგრებდა. კ. მაჭავარიანის ცნობით, თვითონ ქელეშ-ბეი ფარული ქრისტიანი ყოფილა [404.248]. ჯ. გამახარია მიიჩნევს, რომ მიტროპოლიტ გრიგოლ ცაიშელის 1822წ. მოხსენებაში დასახელებული „აფხაზეთის მთავარი“, რომელიც პეტერბურგიდან მობრუნებულმა დადიანების მღვდელმა მამა იოანე იოსელიანმა (ის იმპერიის დედაქალაქში 1805-1806 წლებში იმყოფებოდა) მონათლა, ქელეშ-ბეი უნდა ყოფილიყო [151.368]. კ. მაჭავარიანის ზემოხსენებული ცნობა საინტერესოდ მიგვაჩნია, რადგანაც ავტორი დეკანოზ დავით მაჭავარიანის შვილი იყო და, შესაძლებელია, მამისაგან ფლობდა გარკვეულ ინფორმაციას, რომელიც ოფიციალურად არ იყო გახმაურებული და მხოლოდ გარკვეულ პირთა ვიწრო წრემ იცოდა. თუმცა, ეს ცნობა წყაროებით ჯერ ვერ დასტურდება და, საეჭვოა შესაძლებელია, მოგვიანებით შეთხზული ლეგენდაც იყოს. სხვა საბუთით, მამა იოანეს მიერ მონათლული „აფხაზეთის მთავარი“, რომელსაც არ ასახელებს მეუფე გრიგოლი, არის გიორგი (სეფერ-ბეი) შარვაშიძე [89.429, დოკ. №570].

პირველი ცნობა პ. ციციანოვს ქელეშ-ბეის რუსეთთან დაკავშირების სურვილის თაობაზე ჯერ კიდევ 1803წ. მიუვიდა დადიანის სახლიდან და ისიც მოახსენეს, რომ ქელეშ-ბეი ოსმალეთის სულთნისაგან დამოუკიდებელი იყო [84.536, დოკ. №1045]. ს. ბრონევსკის ცნობით, აფხაზეთის მთავარი იმდენად მყარად და დამოუკიდებლად გრძნობდა თავს, რომ ხონთქრის ბრძანებებს იშვიათად ასრულებდა [103.347]. პ. ციციანოვი ძალიან დაინტერესდა ამ წინადადებით, რადგან აფხაზეთის სამთავრო და ქელეშ-ბეი რუსეთისათვის კარგი შენაძენი იქნებოდა [142.401]. მან მოითხოვა, ქელეშ-ბეის წერილობით გამოეხატა თავისი ეს სურვილი, მაგრამ აფხაზეთის მთავარი ჯერ მხოლოდ ნიადავს სინჯავდა და ამ მიმართულებით განსაკუთრებულად არ ჩქარობდა [142.401]. თუმცა, გარკვეული მოლაპარაკებები ქელეშ-ბეის წარმომადგენლებსა და ამიერკავკასიაში რუსეთის ხელისუფლებას შორის 1804 წლის I ნახევარშიც მიმდინარეობდა [84.395, დოკ. №783]. მალე აფხაზეთის მთავარსა და რუსეთის ხელისუფლებას შორის ურთიერთობა მკვეთრად გამწვავდა გრიგოლ დადიანის შვილის, ლევანის, გამო, რომელიც ქელეშ-ბეის

ჰყავდა მძევლად. ამასთანავე, რუსები ეჭვობდნენ, რომ აფხაზეთის მთავარი სოლომონ II-სთან ალიანსშიც იმყოფებოდა [84.400,413, დოკ. №794,807]. ო. ბლაჟბასა და ს. ლაკობას მოსაზრებით კი, აფხაზეთის მთავარსა და რუსეთის ხელისუფლებას შორის დაძაბულობის წარმოქმნით სამეგრელოს მმართველი ნინო იყო დაინტერესებული [350.197-198].

1806წ. მარტის ბოლოს ქელეშ-ბეის ურთიერთობა სულთნის კართანაც დაიძაბა. აფხაზეთის მთავარმა შეიფარა ტრაპიზონელი თაიარ-ფაშა, რომელსაც სახელმწიფო დალატში ედებოდა ბრალი [290.174]. სტამბულმა მისგან მოლაღატის დასჯა მოითხოვა [84.872, დოკ. №1795]. ქელეშ-ბეიმ „რუბიკონი“ გადალახა და, ფაქტობრივად, თურქეთის წინააღმდეგ აჯანყდა. ამ ამბების შესახებ საინტერესო ცნობაა დაცული ჟაკ ფრანსუა გამბასთან. ფრანგი დიპლომატი წერდა, რომ ქელეშ-ბეი და დევნილი თაიარ-ფაშა ყონალები¹ გამხდარან და „რაკი [ქელეშ-ბეი – კ.კ.] მასთან [თაიარ-ფაშა – კ.კ.] სტუმართმოყვარეობის ვალდებულებით იყო დაკავშირებული, რასაც ძალზედ წმიდად იცავენ აქაური ხალხები, იგი არ დამორჩილება დივანი² ბრძანებას, თავისი ყონალი არ გაუცია“ [14.88].

აფხაზეთის მთავარმა იცოდა, რომ სულთნის კარი მის ამ ურჩობას არ აპატიებდა და, აქედან გამომდინარე, რუსეთის მფარველობა ითხოვა [448.103]. როგორც ირკვევა, ამ გადაწყვეტილების მიღება მას იმ ხანებში აფხაზეთში მყოფმა მამა იოანე იოსელიანმაც ურჩია [89.429, დოკ. №570]. ამ თხოვნისათვის უფრო მეტი ნდობის მისაცემად, 1806წ. ივნისში რუსეთთან შეერთების საკითხი აფხაზეთის მთავარმა სახალხო კრებაზე გაიტანა და მხარდაჭერაც მიიღო [290.176; 240.121]. თუმცა, რუსეთ-ოსმალეთს შორის ჯერ კიდევ, ფორმალურად, მშვიდობა იყო და ამიტომ პეტერბურგში სულთნის ქვეშევრდომზე პროტექტორატის დამყარება მიზანშეწონილად არ ჩაითვადა [448.104]. ალექსანდრე I ქელეშ-ბეის მფარველობას მხოლოდ თურქეთთან კონფლიქტის შემთხვევაში გეგმავდა [370.133]. ეს კი არც თუ ისე შორეული პერსპექტივა იყო, რადგან ამ ხანებში უკვე მიმდინარეობდა სერიოზული დიპლომატიური თანამშრომლობა პარიზსა და სტამბულს შორის, რომლის ერთ-ერთი მიმართულება მკვეთრად ანტირუსული იყო. ეს პროცესი კიდევ უფრო გააქტიურდა მას შემდეგ, რაც იმპერატორმა ნაპოლეონმაც 1805წ. 2 დეკემბერს აუსტერლიცთან სასტიკად დაამარცხა რუსეთისა და ავსტრიის არმიები. თურქეთისათვის ეს

¹ ყონალი (თურქ.) – სტუმრობით დამეგობრებული პირი [327.1015].

² დივანი – ძველ თურქეთში (ოსმალეთში): სულთნის საბჭო, რომელშიც შედიოდნენ დიდგვარისანები და დიდი მოხელეები [323.130].

იმედის მომცემი ამბავი იყო. ამიტომ, რუსეთშიც ხვდებოდნენ, რომ ოსმალეთთან მორიგი შეიარაღებული კონფლიქტი გარდაუვალი იყო. ამასთანავე, 1805 წლიდან მიმდინარეობდა რუსეთ-სპარსეთის ომი. სანქტ-პეტერბურგის საქმეები ამიერკავკასიაში გართულდა და ამიტომ „ქელეშ-ბეგი გაძვირფასდა“ [142.403]. აქედან გამომდინარე, დასავლეთ საქართველოში რუსეთის პოზიციების გასამყარებლად, სამეგრელოს და აფხაზეთის ურთიერთობების მოწესრიგება აუცილებელი გახდა. 1806წ. მაისში, რუსეთის შუამავლობით, ქელეშ-ბეისა და ნინო დადიანის შერიგება შედგა [290.175; 240.120; 267.110]. შერიგების საფასურად სამეგრელოს მმართველმა აფხაზეთის სამთავროსაგან სამურზაყანოზე მიმართ პრეტენზიების უარყოფა მოითხოვა, რაც დაკმაყოფილდა კიდევ [290.175; 240.120; 267.110].

ქელეშ-ბეის თავხედობით აღშფოთებულმა სტამბოლმა თაიარ-ფაშასთან ერთად, მისი დასჯაც გადაწყვიტა და 1806წ. 25 ივლისს აფხაზეთის სანაპიროს ტრაპეზუნდიდან 11 ხომალდისაგან შემდგარი ოსმალეთის ფლოტილია მოადგა. თუმცა, ქელეშ-ბეი მტერს სათანადოდ მომზადებული დახვდა და ოსმალებმა უომრად დაიხიეს უკან [338.15]. თურქებმა, ამ სამხედრო ოპერაციის წინ, მიზნის მისაღწევად ჩვეულ ხერხს მიმართეს და ამისთვის ფეოდალური ქიშპის გამოყენება სცადეს. ოსმალეთის ესკადრის უფროსმა მანუჩარ შარვაშიძეს სულთნის ფირმანი გადასცა, რომელშიც სამურზაყანოს მფლობელისაგან ქელეშ-ბეის წინააღმდეგ ლაშქრით გამოსვლა მოითხოვა. ანალოგიური ფირმანები სხვა აფხაზ თავადებსაც დაეგზავნათ [85.192, დოკ. №355]. მანუჩარი ქელეშ-ბეის მიმართ მართლაც არ იყო კეთილგანწყობილი, ამიტომ იგი ნამდვილად არ იყო აფხაზეთის მთავრის წინააღმდეგ გალაშქრებისა. მაგრამ, საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებამდე, მან ყოველივე ი. რიკპოფს აცნობა. რუსმა გენერალმა გაითვალისწინა ის, რომ სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის ძნელად მიღწევადი მშვიდობა ახალი დამყარებული იყო და მანუჩარს ამ ოპერაციაში მონაწილეობისაგან თავშეკავება „ურჩია“ [85.192, დოკ. №355]. ბუნებრივია, ი. რიკპოფის გადაწყვეტილება მართებული იყო, ვინაიდან ქელეშ-ბეიმ, როგორც ვნახეთ, სამურზაყანო სამეგრელოს მფლობელობაში ცნო და მანუჩარის გამოსვლა მის წინააღმდეგ, აფხაზეთის მთავრის მხრიდან აღქმული იქნებოდა, როგორც სამეგრელოს მიერ შერიგების პირობების დარღვევა, რაც საფრთხეს შეუქმნიდა რუსეთის ინტერესებს. ეს კი უფრო ადარდებდა რუს გენერალს, ვიდრე აფხაზეთ-ოდიშის ურთიერთობები. ამასთანავე, თურქების მიერ ქელეშ-ბეის ჩამოშორება ხელისუფლებიდან, აფხაზეთში ისევ ოსმალეთის პოლიტიკური გავლენის გაზრდას გამოიწვევდა. ეს კი ყოველად დაუშვებელი იყო. მალე

დღის წესრიგში დადგა მანუჩარისა და ქელეშ-ბეის შერიგების საკითხიც. ეს პრობლემაც, რუსების გავლენით, დადებითად გადაწყდა 1807 წლის დასაწყისისთვის. თუმცა, სამურზაყანოს მფლობელი ბოლომდე ვერ ენდო აფხაზეთის მთავარს და მისგან ერთ-ერთი შვილი მძევლად მოითხოვა [85.197, დოკ. №364,365]. 1807წ. მარტში მანუჩარი, თავის ლაშქრით, უკვე თურქების წინააღმდეგ ქელეშ-ბეის მხარდამჭერად გვევლინება [85.197, დოკ. №364].

1806წ. მიწურულიდან რუსეთ-ოსმალეთის მორიგი მიმდინარეობდა და საომარ მოქმედებათა ერთ-ერთ ფრონტს დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპირო წარმოადგენდა. 1807წ. მაისის დასაწყისში გენერალ-მაიორ ი. რიკოფს თავადმა ჯაიანმა საიდუმლოდ გაანდო ერთი ცნობა, რომელიც მან აფხაზეთში მცხოვრები მისი ნათესავებისაგან – თავად მაჭუტაძეებისაგან მიიღო. კერძოდ, ქელეშ-ბეი მანუჩარ შარვაშიძეს შეთანხმებია ყულევის რუსულ გარნიზონზე ერთობლივი თავდასხმაზე [85.197, დოკ. №364]. ეს პიროვნებები, როგორც ირკვევა, ი. რიკოფის სანდო ინფორმატორები იყვნენ და ამიტომ რუსი გენერალს ვერ გაერკვია, დაეჯერებინა თუ არა ეს ცნობა.

როგორც ჩანს, ამგვარი შეთანხმება არ ყოფილა და არც განხორციელებულა. სავარაუდოდ, ოსმალეთის აგენტები სპეციალურად ავრცელებდნენ ამ ხმებს, რათა დაძაბულობა შეეტანათ აფხაზეთსა და რუსებს შორის ურთიერთობებში. თუმცა კი, ქელეშ-ბეის მიმართ მაინც დარჩათ ეჭვის საბაზი, რადგან მან არაფერი გააკეთა ყულევის დასაცავად ოსმალთაგან და არც რუსებს მიესმარა ფოთის ციხის აღებაში, რომლის ხელმძღვანელი კი მისი ნათესავი, შერვან-ბეი შარვაშიძის შვილიშვილი, ქუჩუკ-ბეი იყო [142.404]. მას ბათუმის ციხეც ეჭირა [256.4; 370.136; 446.53, ტაბ. №6]. რუსები ეჭვობდნენ, რომ აფხაზეთის მთავარი ორმაგ თამაშს ეწეოდა [295.211]. თუმცა, ამასთანავე, მან არც თურქებს მისცა საშუალება აფხაზეთის სანაპიროზე დესანტის გადმოსხმისა [290.176-177]. ნ. ბერძენიშვილის შეფასებით, ქელეშ-ბეის ასეთი „სახიფათო ნეიტრალიტეტი“ განპირობებული იყო საკუთრივ რუსეთის სიფრთხილით აფხაზეთის საკითხის გადაჭრაში [142.404-405]. რაც შეეხება ეჭვს მანუჩარის მიმართ, ეს სრულიად უსაფუძვლო იყო, ვინაიდან ის აქტიურად უჭერდა მხარს რუსებს და სამურზაყანოელ შარვაშიძეთაგან ყველაზე თავგამოდებული პრორუსული ორიენტაციის პოლიტიკოსიც კი იყო.

1807წ. 13(25) ივნისს ტილზიტში რუსეთ-ოსმალეთს შორის დროებითი ზავი დაიდო, რომელმაც კიდევ უფრო დაამძიმა აფხაზეთის მთავრის მდგომარეობა. რუსეთი, ამჯერადაც, თავს იკავებდა ქელეშ-ბეის თხოვნის შესასრულებლად და

არც სამხედრო მხარდაჭერას ჰპირდებოდა ოსმალეთის მხრიდან აფხაზეთზე მოსალოდნელი აგრესიის შემთხვევაში [142.405]. სტამბოლმა სცადა შექმნილი ვითარებით ესარგებლა და უმართავი და საეჭვო ქელეშ-ბეი თავიდან მოეშორებინა. 1808წ. 2 მაისს სოხუმის რეზიდენციაში 61 წლის ქელეშ-ბეი მოკლეს.¹ ასლან-ბეიმ თავი აფხაზეთის მთავრად გამოაცხადა და ოსმალეთის სულთნის ერთგულება აღიარა [336.13]. ისტორიკოსები, ძირითადად, მიიჩნევენ, რომ ამ მკვლელობის ორგანიზატორები იყვნენ ასლან-ბეის და ძიაფშ-ფეხი [17.197; 142.405; 290.177; 138.122; 240.122; 199.324; 103.349; 456.541; 448.104; 370.137; 371.33; 381.145; 345.45-46; 420.217; 337.13]. როგორც გ. ძიძარია წერდა, საკუთრივ ასლან-ბეის მომხრე თურქები, რომლებიც აფხაზეტს რუსების წინააღმდეგ აქეზებდნენ, აღნიშნავდნენ, რომ მან ქელეშ-ბეი მოკლა „ალაჰის ნებით“ [371.34-35].

სხვა ვარაუდი გამოთქვა ა. ფადეევმა, რომელიც თვლიდა, რომ ეს აქტი დადიანების მიერ იყო დაგეგმილი [441.35]. თუმცა, უკანასკნელ პერიოდში ო. ბლაჟბამ და ს. ლაკობამ წარმოადგინეს განსხვავებული მოსაზრება, თითქოს, აფხაზეთის მთავრის მკვლელობა სამეგრელოს დროებით მმართველის ნინო დადიანის მიერ იყო ორგანიზებული და რუსული სამხედრო ადმინისტრაციის მიერ იყო მხარდაჭერილი, რადგან სამეგრელოს სჭირდებოდა აფხაზეთში მორჩილი მთავარი, ანუ სეფერბეი, ხოლო ი. რიკოფი ქელეშ-ბეის მტრად მიიჩნევდა [389.13; 350.198-201]. ს. ლაკობას ეს „ვერსია“ თანამედროვე აფხაზეთში, არსებული პოლიტიკურ-იდეოლოგიური კონიუნქტურიდან გამომდინარე, სულ უფრო მისაღები ხდება [332.10]. ამასთან ერთად, ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა ნინოს „კრიმინალურ“ ქმედებათა სიას ამით არ ხურავენ და ეყრდნობიან რა სოლომონ II-ს მკურნალი ექიმის, პატრ ნიკოლას ცნობებს, მას მეუღლის, გრიგოლ დადიანის მოწამვლით მკვლელობაშიც ადანაშაულებენ [350.197].² ამ მკვლევართა ლოგიკა სავსებით ნათელია: ქმრის მკვლელ ქალს არც სხვა ადამიანის მკვლელობის ორგანიზება გაუჭირდებოდა, რათა ხელისუფლებაში მარიონეტი მთავრის მოყვანით, აფხაზი ხალხი დაეპყრო. თუმცა, საკუთრივ სამეგრელოს დედოფალი ამას თვითონ პატრ ნიკოლას აბრალებდა [267.19].

ქელეშ-ბეის წინააღმდეგ ორგანიზებული შეთქმულების მონაწილეთა შორის მანუჩარ შარვაშიძის ძმა, ბეჟანიც იყო [85.199, დოკ. №367]. ანტირუსულმა განწყობილებამ ბეჟანი უკვე ქელეშ-ბეისთანაც დააპირისპირა. ბეჟანის ქვეშევრდომებიც ას-

¹ ქელეშ-ბეის საფლავი დღემდე მიუკვლეველია [332.10].

² ნ. დადიანიც წერდა, რომ სამეგრელოში ხმა იყო გავრცელებული მთავრის მოწამვლის შესახებ: „იბეჟიან გრიგოლისათვის სამსაღითა სიკვდილსა“ [17.193]; „სამსაღა – წამალი მაკვდინებელი“ [334].

ლან-ბეის უკერდნენ მხარს [85.199, დოკ. №367]. მიუხედავად იმისა, რომ ის კვლავ ქრისტიანად რჩებოდა, მისთვის მაინც მიუღებელი იყო რუსეთის შემოსვლა აფხაზეთში. თუკი გავითვალისწინებთ, რომ გარკვეული კავშირები იყო ასლან-ბეისა და სოლომონ II-ს შორის [250.382; 336.13], როგორც ჩანს, სავარაუდოა, რომ ბეჟანიც იმ პოლიტიკოსთა მხარეზე იდგა, რომელთაც დასავლეთ საქართველოში იმერეთის მეფე ხელმძღვანელობდა. რუსეთის არმიის ოფიცერი მანუჩარ შარვაშიძე კი აქტიურად იბრძოდა ამ ძალების წინააღმდეგ და, რუსული ადმინისტრაციის მესვეურთა შეფასებით, თავის გამოჩენასაც ახერხებდა ამ „საქმეში“ [86.243, დოკ. №324].

აფხაზეთის მთავრობის მეორე კანდიდატმა სეფერ-ბეი შარვაშიძემ, რომელიც ბზიფის დომენის მფლობელი იყო [456.544] და ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეშივე მართავდა აფხაზეთს, გამოილაშქრა ასლან-ბეის წინააღმდეგ. თუმცა, მას საკმარისი ძალები არ გააჩნდა მეტოქე ძმის გასაძევებლად და ამიტომ დახმარებისთვის დადიანებს მიმართა [456.542]. ნინომაც, რა თქმა უნდა, სიძეს დახმარებაზე უარი არ უთხრა, მით უფრო, რომ ეს საუკეთესო საშუალება იყო აფხაზეთთან სადაო საკითხების (მათ შორის, სამურზაყანოს საკითხის) მოსაგვარებლად.

ქელეშ-ბეის მემკვიდრეების ამ დავაში, მთავარმმართველმა ივანე გუდოვიჩმა (1806-1809), ბუნებრივია, სეფერ-ბეის დაუჭირა მხარი. ვ. პოტოს შენიშვნით, მისთვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა, ამ შემთხვევაში, გიორგი შარვაშიძის ქრისტიანობას ჰქონდა [456.543]. თუმცა, ი. გუდოვიჩმა, თურქეთთან დადებული ზავის გამო, მიზანშეუწონლად მიიჩნია აფხაზეთის სამთავროში რუსული შეიარაღებული ქვედანაყოფების გაგზავნა, რათა ოსმალეთთან ხელახალი კონფლიქტი არ დაწყებულიყო [85.200, დოკ. №368]. მისი ნებართვით, 8 მაისს სოხუმისაკენ დაიძრა მეგრელთა და სამურზაყანოელთა ლაშქარი ნიკო დადიანისა და მანუჩარ შარვაშიძის ხელმძღვანელობით [85.199,207-208, დოკ. №367,374]. ჯარი მდ. ბესლეთთან დაბანაკდა, თუმცა სოხუმის ციხის აღება ვერ შეძლო, რადგან სათანადოდ („*არტილერიათა და არცა სხვათა ციხის მოსადგომთა იარაღთა*“) მომზადებული არ აღმოჩნდა [17.197]. ამასთანავე, ასლან-ბეიც საკმაოდ გაძლიერებული დახვდა მათ, ვინაიდან მის დასახმარებლად, სოხუმში 3 გემით ჩავიდა ქუჩუკ-ბეი შარვაშიძე და 300-მდე ჩერქეზი [85.207-208, დოკ. №374]. მას ცოლად ჰყავდა ჯიქელ ქალი გეჩბათა საგვარეულოდან და ამიტომ დიდი მხარდაჭერაც ჰქონდა საძების, უბიხებისა და ადიღების მხრიდან [350.201].¹ მის მხარეს იყვნენ უმცროსი ძმა ჰასან-

¹ გეჩბების საგვარეულო მდ. მზიმთას ხეობის ქვემოწელში ცხოვრობდა [74.9].

ბეი და აბუჟის მმართველი ალი-ბეი შარვაშიძე, რომელსაც სძულდათ სეფერ-ბეი და შიში ჰქონდათ, რომ ის, რუსების მეშვეობით, აფხაზეთის ხელისუფლებაში მოვიდოდა [295.213]. მაგრამ ლევან დადიანსა და მანუჩარ შარვაშიძეს „ხელცარიელი“ უკან გაბრუნება არ უნდოდათ და ასლან-ბეისთან მოლაპარაკებები დაიწყეს ციხის ჩაბარების შესახებ [85.207-208, დოკ. №374]. თუმცა, ასლან-ბეი, რომელიც საკმაოდ მომძლავრებული იყო, ციხის ჩაბარებას არც ფიქრობდა და ერთადერთი შედეგი ამ მოლაპარაკებისა ის იყო, რომ მოხერხდა ქელეშ-ბეის ქვრივის, რებია-ხანუმ მარშანიას, და მისი შვილის ბათალ-ბეის გამოსხნა [17.197]. ლევანმა და მანუჩარმა, საბოლოოდ, დამძევლეს *„ყოველი აფხაზეთი ჯიქეთის საზღვრიდან ვიდრე დალიძე-დადიანის საზღვრამდე“* (ხაზგასმა ჩვენი – კ.კ.) [17.197].

ამ ლაშქრობამ სეფერ-ბეის მდგომარეობა ვერ განამტკიცა [138.237]. არ მართლდა რუსეთის დახმარების მოლოდინიც. ოსმალეთმა კი სწრაფი რეაგირება მოახდინა და ასლან-ბეის საშველად გამოემართა და მნიშვნელოვანი სამხედრო დახმარებაც გაუწია: თუკი, სოხუმში 1807წ. 16 ქვემეხი იდგა, ასლან-ბეის დროს მათი რაოდენობა 70 ერთეულამდე გაიზარდა, ხოლო სოხუმის სიახლოვეს რამდენიმე ოსმალური სამხედრო გემი იდგა [142.407; 344.75; 420.217-218]. საქმის ამგვარად შემობრუნებამ, ასლან-ბეის მხარდამჭერთა რიცხვი კიდევ უფრო გაზარდა. მის მხარეზე გადადიოდნენ ის აფხაზებიც კი, რომლებსაც, სეფერ-ბეის ერთგულების სანაცვლოდ, ლევან დადიანმა და მანუჩარ შარვაშიძემ მძევლები ჩამოართვეს. *„ასლან-ბეე კვალად იმყოფებოდა აყუს ციხესა შინა, გარნა არა აყენებდა ძმასა თვისსა სეფერ-ბეეს და იბირებდა ემასა მისსა და აწუხებდა“* – წერდა ნ. დადიანი [17.197].

სეფერ-ბეი დახმარებისთვის ისევ ზუგდიდში ჩავიდა. მან, სამეგრელოს მმართველის რჩევით, საკუთარი პოზიციების გასამყარებლად, რუსეთის მფარველობა ითხოვა. ოდიშში მიიჩნევდნენ, რომ სეფერ-ბეის მმართველობა კარგი შესაძლებლობა იყო ამ სამთავროსთან საუკუნეების მანძილზე არსებული დაძაბული ურთიერთობებისა და პრობლემების მოსაგვარებლად. ნინომაც, თავის მხრივ, სიძის მხარდამჭერი წერილი გაუგზავნა მთავარმმართველ ი. გუდოვიჩს, სადაც კიდევ ერთხელ ხაზი გაუსვა ოდიშის ისტორიული უფლებებს არა მარტო სამურზაყანოზე, არამედ – სრულიად აფხაზეთზე და ამით შეეცადა ამ მხარეზე რუსეთის პროტექტორატის დამყარებას [240.123]. სამეგრელოს მმართველი მიუთითებდა იმაზე, რომ, ისტორიულად, აფხაზეთი *„არს წვერი და მეზობელი ჩვენი და უწინარესვე ხელთა ქვეშე სამთავროთა ჩვენთა მეოფი“* [85.202, დოკ. №370] და ამის არგუმენტად, აფხაზეთ-ოდიშის ისტორიული თანაცხოვრობის გარდა, ახალი მთავრისა და მისი ქვე-

შევრდომობის აწინდელი სარწმუნოებრივი მდგომარეობაც მოჰყავდა.

ნინო ბაგრატიონის თქმით, თუკი ქრისტიანობაზე მოქცეული გიორგი შარვაშიძე რუსეთის მფარველობას მიიღებდა, ეს დადებითად იმოქმედებდა მთელს აფხაზურ მოსახლეობაზე: „*მაშინ განაცხადებს სარწმუნოებასა ჩვენსა... ყოველი აფხაზეთი, – ესრედ აღმითქვებს მე ყოველთა აფხაზეთისა თავადთა და აზნაურთა და ხოლო გლეხნი მოსწრაფებით მზა არიან, ვინადგან უმეტესნი ქრისტიანობენ და სწამთ ჯგარი და ხატი ჩვენი*“ [85.202, დოკ. №370]. ნინოს წერილში ყურადღებას იქცევს სამურზაყანოს სამართლებრივი სტატუსი – „*ჩვენი სამფლობელო აფხაზეთსა შინა*“: რაც იმას ნიშნავს, რომ სამეგრელოს სამთავრო, ამ პერიოდში, დალიძე-კოდორის შუამდინარეთს აფხაზეთის ნაწილად აღიარებდა, მაგრამ ეს ნაწილი, ასევე, მისი სამფლობელოც იყო. თუმცა აშკარაა, რომ ნინო დადიანი ძალიან აზვიადებდა არსებულ ვითარებას სიძის სასარგებლოდ. ვ. პოტოს შენიშვნით, აფხაზ წარჩინებულთა უმრავლესობისთვის მიუღებელი იყო გლეხის შვილის გამთავრება [456.544]. ამასთან, მთავარმართებელს ჰქონდა კიდევ ერთი ცნობა, რომ სასიკვდილოდ დაჭრილმა ქელეშ-ბეიმ მთავრობა უმცროს შვილს, ბათალ-ბეის უანდერძა [456.542-543]. თუმცა, იგი დოკუმენტურად ვერ დასტურდებოდა.

ოსმალეთთან კვლავ განახლებული ომის ფონზე (1809წ. გაზაფხული), სანქტ-პეტერბურგმა გადაწყვიტა აფხაზეთზე პროტექტორატის დაწესება. ნათელი იყო, რომ საკითხის გაჭიანურება უკვე აღარ შეიძლებოდა, რადგან, საბოლოოდ, დაკარგავდა ადგილობრივი მოსახლეობის ნაწილში არსებულ მცირე ნდობასაც კი. ეს კი ისევ სანქტ-პეტერბურგის სამხრეთი სამფლობელოების უსაფრთხოებას აყენებდა რისკის ქვეშ. როგორც ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, ი. გუდოვიჩმა ნინო დადიანის წერილით „აფხაზეთის მიმართ თუმცა გაუბედავი, მაგრამ მაინც გარკვეული პრეტენზიის სუნი“ იგრძნო, ამიტომ ამ ქვეყნის რუსეთის მფარველობაში შეყვანისათვის სხვა არგუმენტი ჩამოაყალიბა, კერძოდ, ის, რომ ქრისტიანული აფხაზეთი ფეოდალური საქართველოს ნაწილი იყო და, ბოლო დრომდე, ის იმერეთზე დამოკიდებული სამთავრო იყო [142.407].

მკვლევარის მოსაზრებით, აქ რუსეთის შორსმიმავალი გეგმები იგრძნობოდა: იმერეთზე, რომლის ბედიც რუსეთს, ფაქტობრივად, გადაწყვეტილი ჰქონდა, „დამოკიდებულობაზე“ ხაზგასმით, ი. გუდოვიჩი საფუძველს გამოაცლიდა სამეგრელოს პრეტენზიებს აფხაზეთზე [142.407]. XIX ს. I ნახევარში სამეგრელო რუსეთის აქტიურ მხარდამჭერად გამოდიოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, მის მიმართ რუსებს სრული ნდობა არ ჰქონდათ და არც ის სურდათ, რომ, მომავალში, ოდიშის სამთავრო

რამენაირად გაძლიერებულიყო. სანქტ-პეტერბურგისათვის დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულთა არსებობდა მხოლოდ დროებითი და რუსებისთვის იძულებითი მოვლენა იყო. ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებამ სოლომონ II-ს უკვე დაანახა რუსეთის მფარველობის რეალური „შინაარსი“. ჩრდილოელი მეზობელი ისეთივე დამპყრობელი იყო, როგორც ყოფილი სამხრეთელი „მფარველები“ და „პატრონები“ – ოსმალეთი და სპასრსეთი. სწორედ ამიტომ იყო სოლომონ II-ს ბრძოლა ასეთი შეუპოვარი.

1808წ. 12 აგვისტოს გიორგი (სეფერ-ბეი) შარვაშიძემ და მისმა მომხრე აფხაზმა წარჩინებულებმა ხელი მოაწერეს რუსეთის „სათხოვარ პუნქტებს“ და იმპერატორის ერთგულებაზეც დაიფიცეს [420.218]. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ სანქტ-პეტერბურგიდან დადებითი პასუხი აფხაზეთის მთავრის თხოვნაზე 1809წ. შუახანებში მოუვიდა მთავარმმართველ ალექსანდრე ტორმასოვს (1809-1811) [142.408]. სინამდვილეში ჯერ კიდევ ი. გუდოვიჩი 1808 წლის 17 ივლისს გენერალ ი. რიკჰოვს აძლევდა განკარგულებას, რათა დახმარებოდა სეფერ-ბეის, რომლის ქვეშევრდომად მიღებასაც რუსეთის უმაღლესი ხელისუფლება აპირებდა [85.206, დოკ. №373].

სეფერ-ბეი მაშინაც არ ფლობდა რეალურ ხელისუფლებას სამთავროში და სამეგრელოში იმყოფებოდა. 1809წ. დასაწყისში დადიანის ლაშქარი მის დასახმარებლად ისევ გაემართა სოხუმისკენ, თუმცა ამჯერადაც წარუმატებლად [86.409, დოკ. №549]. ლევან ხუტუნიას ძე შარვაშიძემ, ამ ლაშქრობის გამო, რუსულ სამხედრო ადმინისტრაციაში ნინო დადიანის წინააღმდეგ საჩივარი შეიტანა, სადაც აღნიშნავდა, რომ სეფერ-ბეის დასახმარებლად მიმავალი სამეგრელოს სახალხო ლაშქარი, რომელმაც გზად ლევან შარვაშიძის სამფლობელოზე გაიარა, მოსახლეობისაგან საქონელს, პურს, ღომსა და ღვინოს ითხოვდა გამოსაკვებად [86.409-410, დოკ. №549]. ლევან შარვაშიძე აპელირებდა იმით, რომ ამის შედეგად, ისედაც გაჭირვებულ მდგომარეობაში მყოფ მის ქვეშევრდომებს მძიმე ეკონომიკური ზარალი მიადგათ და იგი ამ ზარალის ანაზღაურებას ითხოვდა.

სამურზაყანოს ყოფილი მფლობელის საჩივარი უყურადღებოდ არ დარჩა და 1809წ. 27 თებერვალს საქმის გამოძიება ი. გუდოვიჩმა იმერეთის მმართველს გენერალ-მაიორ დიმიტრი ორბელიანს დაავალა. ამ გამოძიების შედეგები დ. ორბელიანმა ა. ტორმასოვს იმავე წლის 12 მაისს უპატაკა. როგორც მან გაარკვია, საქმე ეხებოდა სამეგრელოს ირეგულარულ ჯარს, რომელსაც, როგორც წესი, ლაშქრობისას თან საკვები არ მიჰქონდა და მათი შენახვა იმ ადგილობრივი მოსახლეობის მოვალეობა იყო, სადაც ეს ჯარი დაბანკდებოდა, იქნებოდა ეს საკუთრივ სამე-

გრელოს სამთავროს ტერიტორიაზე თუ მის ფარგლებს გარეთ. ამის შესახებ ლევან შარვაშიძესაც კარგად მოეხსენებოდა და, ამიტომ, როგორც დ. ორბელიანი შენიშნავდა, საჩივარი უსაფუძვლო იყო და მისი დაკმაყოფილებაც არ შეიძლებოდა [86.410, დოკ. №549].

ამასობაში ოსმალეთი განაგრძობდა ასლან-ბეის მატერიალურ და სამხედრო მხარდაჭერას. 1809წ. იენისის ბოლოს სოხუმის ნავსადგურს მოადგა თურქული ხომალდი, რომელმაც აფხაზეთის მთავრისა და მისი გარემოცვისთვის ძვირფასი საჩუქრები (ბეწვის ქურქები) და ფული ჩამოიტანა [86.202,390, დოკ. №519,559]. ამასთან ერთად, მანუჩარ შარვაშიძემ დ. ორბელიანს აცნობა, რომ ფოთის კომენდანტმა ქუჩუკ-ბეიმ შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ტომებს, რომელთა მმართველი იყო თუშჩი-ოდლი-ბეგი, ასლან-ბეის მხარდასაჭერად ლაშქრობისაკენ მოუწოდა [86.202,390, დოკ. №519,559].

თავად ქუჩუკ-ბეისაც ამ დროს მძიმე მდგომარეობა ჰქონდა. 1809წ. მაისის დასაწყისიდან რუსები ფოთის დაუფლებისთვის იბრძვიან [142.408; 17.243, შენ.485]. მათ მიერ მოპოვებულ პოლიტიკურ და სამხედრო წარმატებათა შესანარჩუნებლად და საქართველოს საბოლოოდ შემოსამტკიცებლად აუცილებელი იყო ჯარის გამრავლება დასავლეთ საქართველში, მაგრამ ეს არ იყო ადვილი [250.345]. დარიალის ხეობით და შემდეგ აღმოსავლეთ საქართველოდან აქეთ შეიარაღებული ძალების გადმოსროლა არც ისე უსაფრთხო იყო, რაც 1804წ. მთიანეთის აჯანყებამ უჩვენა და, ამასთანავე, მეტად ხანგრძლივი და დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული [249.263]. ამიტომ რუსეთმა საგანგებო ყურადღება მიაქცია ფოთის ციხეს, რომელიც თურქებს ეკავათ [377.277-278]. პ. ციციანოვის შეფასებით, სამეგრელო ფოთის გარეშე არაფერს წარმოადგენდა [249.263; 377.278]. რუსეთის ელჩი სტამბოლში სულთნის მთავრობისთვის იმის დამტკიცებას ცდილობდა, რომ ქუჩუკ-კაინარჯის ზავით, სხვადასხვა ნავმისადგომები და ციხე-სიმაგრეები იმათ საკუთრებაში რჩებოდა, ვისაც ისინი ძველთაგანვე ეკუთვნოდა, ფოთი კი ძველითაგანვე სამეგრელოს ფარგლებში შედიოდა, ამიტომ თურქეთს ის უკანონოდ ეკავა ისევე, როგორც გურიაში ბათუმი და ანაკლია სამეგრელოში. აქედან გამომდინარე, ფოთი სამეგრელოს უნდა გადაეცემოდა [249.263-264]. საბოლოოდ, რუსეთმა მხოლოდ იმას მიაღწია, რომ ოსმალეთისგან უფლება მიიღო, ესარგებლა ფოთის პორტით საკუთარი ჯარებისთვის პროვიანტით მოსამარაგებლად [249.264]. თუმცა, ეს „იდილია“ დიდხანს არ გაგრძელებულა, რადგან რუსებმა პროვიანტის გარდა, აქედან ჯარების შეყვანაც დაიწყეს და სტამბოლმაც მათ ფოთის კარები ჩაუკეტა.

დ. ორბელიანმა სცადა ფოთის უომრად დაუფლება და ქუჩუკები შარვაშიძეს მიუგზავნა სოსლან და მანუჩარ შარვაშიძეები, ვახტანგ გურიელი და პოდპოლკოვნიკი ერისთავი, მაგრამ ეს ცდაც უშედეგოდ დასრულდა [142.408]. ქუჩუკები ადვილად დანებებას არ აპირებდა, რადგან ციხე საკმაოდ გამაგრებული იყო და თურქებს იქ 600 ჯარისკაცი ჰყავდათ მობილიზებული [17.199]. ამიტომ ფოთისთვის ბრძოლა ხანგრძლივი აღმოჩნდა. 1809წ. ნოემბერში ქუჩუკების დასახმარებლად ახალციხის ფაშა წამოვიდა 9 000 მეომრით. ფაშას გურიის მთავრის მხარდაჭერის იმედიც ჰქონდა [173.862]. მაგრამ გურიელმა იმედები გაუცრუა და თავისი ლაშქრით მალთაყვასთან მტერი გაანადგურა. ეს მნიშვნელოვანი დარტყმა იყო ფოთის ოსმალო გარნიზონისთვის. 1809წ. 15 ნოემბერს, ქუჩუკებმ თავი დამარცხებულად სცნო.

სამურზაყანოს მფლობელი მანუჩარ შარვაშიძე, თავისი ლაშქრით, ფოთისთვის გამართული ბრძოლებში აქტიურად მონაწილეობდა. 1809წ. 14 აგვისტოს დ. ორბელიანმა და ლევან დადიანმა ფოთის შემოგარენის დაკავება დაავალეს ნიკო დადიანს (ავტორი თხზულებისა „ქართველთ ცხოვრება“), რომელმაც ეს ოპერაცია წარმატებით შეასრულა მანუჩარ შარვაშიძესთან ერთად [17.199]. ამ ბრძოლისას მეგრულ-აფხაზურმა ლაშქარმა 8 ჯარისკაცი დაკარგა, ხოლო 12 დაიჭრა [86.331, დოკ. №520]. ნ. დადიანისა და მანუჩარ შარვაშიძის თავდადება და მამაცობამ სარდლობის აღტაცება დაიმსახურა და დ. ორბელიანმა მთავარმმართველ ა. ტორმასოვის წინაშე მათი დაჯილდოების შუამდგომლობა აღძრა [86.392, დოკ. №523]. მართალია, მანუჩარი რუსების სამსახურში იდგა და იმპერიას ემსახურებოდა, მაგრამ მას, როგორც ბევრ სხვა პოლიტიკოსს, სწორედ რუსეთი ეგულებოდა იმ გზად, რომელიც აღადგენდა საქართველოს. ფოთის გათავისუფლების შემდეგ, მანუჩარმა ყურადღება საქართველოს სხვა ნაწილს – ბათუმსა და აჭარას მიაქცია.

დამარცხებული ქუჩუკები, თავის მეომრებთან ერთად, მშვიდობით გაუშვეს და ის ბათუმში ჩავიდა [17.200]. როგორც ჩანს, მანუჩარმა ივარაუდა, რომ ერთხელ სასტიკად დამარცხებული ქუჩუკები, ამჯერად უფრო დამყოლი იქნებოდა და მასთან მოლაპარაკებები დაიწყო ბათუმის ციხის რუსებისათვის გადასაცემად. სამურზაყანოს მფლობელის ამ ინიციატივამ რუსების ინტერესი გამოიწვია, მაგრამ ა. ტორმასოვი ამ გეგმაზე განსაკუთრებულ იმედებს არ ამყარებდა. მთავარმმართველი მოკლე ხანში ახალციხეზე ლაშქრობას გეგმავდა და ფიქრობდა, რომ რუსების მიერ ახალციხის აღება თავისთავად განაპირობებდა ბათუმის ციხის დაცემასაც [86.281, დოკ. №359]. მიუხედავად ამისა, რუსეთის უმაღლესი ხელისუფალი ამიერკავკასიაში მაინც დათანხმდა ამ გეგმის რეალიზაციას იმ მო-

ტივით, რომ ახალციხის კამპანიაზე ბათუმის ციხის მიღება და, თანაც უომრად, რუსეთის საქმისთვის ურიგო არ იქნებოდა და 1810წ. 16 მარტისა და 8 ივნისის საიდუმლო მიწერილობით გენერალ-მაიორ თევდორე სიმონოვიჩს, რომელმაც დ. ორბელიანი შეცვალა, ურჩია, ქუჩუკ-ბეის მისამხრობად არ დაეხოგა არაფერი და, ამასთანავე, მანუჩარ შარვაშიძეც, გეგმის წარმატებით დასრულების შემთხვევაში, აუცილებლად დაჯილდოვდებოდა [86.281,938, დოკ. №359,1438; 256.4].

ა. ტორმასოვმა 1810წ. 10 ნოემბერს გაილაშქრა ახალციხის წინააღმდეგ, სადაც სექტემბრის ბოლოდან რუსთა ტყვეობიდან გაქცეული და სამეფო-დაკარგული სოლომონ II იმყოფებოდა [17.201-202; 173.865].¹ ამ ოპერაციაში მონაწილეობდა ლევან დადიანი, რომელმაც „შეიკრიბა სამთავროდ მისით სპანი ოდიშ-აფხაზნი და ლეჩხუმელებნი“ [17.202]. ბუნებრივია, აქაც, „აფხაზნი“-ში სამურზაყანოელთა ლაშქარი იგულისხმება, რომელსაც, სავარაუდოდ, მანუჩარ შარვაშიძე სარდლობდა. მაგრამ, ამჯერად, ახალციხის აღების ოპერაცია უშედეგოდ დასრულდა, რადგან „მაშინ გაჩნდა ჯარსა შინა მომხრეელი სენი (ესე იგი ჟამი)“ [17.202]. ახალციხის დაუფლების ჩაშლამ და თურქთა მიერ ციხისძირის გამაგრებამ, რომელიც გურიის სამთავროს უქმნიდა საფრთხეს, მანუჩარ შარვაშიძის გეგმას უფრო მეტი ღირებულება შესძინა [86.339, დოკ. №452]. ქუჩუკ-ბეის მოუდრეკელობამ მისი ბედი გადაწყვიტა. რ. სურმანიძის ვარაუდით, რუსებმა ქუჩუკ-ბეი მოკლეს და ის ამას, შეცდომით, 1809 წლით ათარიღებს [256.4]. წყაროებით ჩანს, რომ 1810 წლის პირველ ნახევარში იგი ჯერ კიდევ ცოცხალია [86.281,938, დოკ. №359,1438]. ოსმალებმა მის ადგილზე ლაზი ომარ-აღა ჟორდანიას დანიშნეს [256.4]. იგი ქუჩუკ-ბეის ცოლის ძმა იყო [86.100, დოკ. №127]. როგორც ჩანს, ბათუმელთა ნაწილისათვის ომარ-აღას კანდიდატურა მიუღებელი აღმოჩნდა, ვინაიდან, როგორც მანუჩარ შარვაშიძე 1810 წლის დეკემბერში აცნობებდა თ. სიმონოვიჩს, «*Батумские жители, привыкнув иметь над собою владетелей из фамилии Шарвашидзе, из которой был Кучук-бей*» [86.339, დოკ. №452].

¹ მ. დუმბაძის სამართლიანი შენიშვნით, იმერეთის სამეფოს გაუქმებაში, რუსებთან ერთად, „თავი გამოიჩინეს“ ოდიშისა და გურიის მთავრებმა. ეს უკანასკნელი, რომელიც ჯერ კიდევ 1804წ., სოლომონ II-სთან ერთად, მიიღეს მფარველობაში, თავს შეურაცხყოფილად გრძნობდა, რადგან დადიანს მფარველობის „პატივი“ უშუალოდ ერგო. 1810წ. აპრილ-ივნისში გურიელის პატივმოყვარეობა დაკმაყოფილდა და მასაც დამოუკიდებლად დაუდგეს მფარველობის ხელშეკრულება. დადიანი და გურიელი მხოლოდ საკუთარი ვიწრო-ფეოდალური ინტერესებიდან გამომდინარე მოქმედებდნენ და ამგვარად ფიქრობდნენ თავიანთი არსებობის გახანგრძლივებას. სოლომონ მეფის წინააღმდეგ, მათ გარდა, აგრეთვე, იმერელ დიდებულთა ჯგუფიც იბრძოდა სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთლის მეთაურობით [171.197; 320.267].

სამურზაყანოს მფლობელმა მალევე გამოძებნა შესაფერისი კანდიდატურა ბათუმელთა ამ სურვილის „დასაკმაყოფილებლად“. ეს იყო სეფერ-ბეის უმცროსი ძმა სოსლან-ბეი, რომელიც ქუჩუკ-ბეის ახლო ნათესავი იყო. საგარაუდოდ, ეს უნდა ყოფილიყო ქელეშ-ბეის შვილი, რომელიც მანუჩარს მძევლად ჰყავდა. როგორც მანუჩარი ირწმუნებოდა, მას ჰქონდა გარკვეული ცნობები, რომ ბათუმის ადგილობრივი მოსახლეობა მიიღებდა სეფერ-ბეის ძმას. მანუჩარის გეგმით, საჭირო იყო სოსლანის ბათუმში გაგზავნა და ქუჩუკ-ბეის ქვრივზე დაქორწინება [86.582, დოკ. №582]. როგორც ჩანს, ბათუმი შერვან-ბეი შარვაშიძისა და მისი მემკვიდრეების საკუთრება ყოფილა. ამიტომაც ციხის მეთაურადაც ოსმალებმა ქუჩუკ-ბეის ახლო ნათესავი გაამწესეს. თუკი, მოსახლეობის დიდი ნაწილი მას მიემხრობოდა, ამის შემდეგ ადგილი გახდებოდა ბათუმის დაუფლებაც [86.339, დოკ. №452].

რუსეთის ხელისუფლებას მუსლიმანი სოსლან-ბეის მიმართ გარკვეული ეჭვები გაუჩნდა. რუსებს სჭირდებოდათ დარწმუნება, რომ სეფერ-ბეის უმცროსი ძმა ბათუმში ასლან-ბეის საქმეს არ გააკეთებდა, ანუ ისიც არ მიემხრობოდა თურქებს. სოსლან-ბეის „მოსინჯვა“ დაიწყო, რომლის პირველი შედეგებიც 1811წ. 6 მაისს თ. სიმონოვიჩმა ა. ტორმასოვს უპატაკა: იმ შემთხვევაში, თუკი ბათუმის დაუფლების გეგმა წარმატებით დასრულდებოდა, სოსლან-ბეი ითხოვდა რუსეთის მფარველობას იმავე პირობებით, რა პირობითაც ის მის ძმას გიორგი (სეფერ-ბეის) შარვაშიძეს მიეცა (შიდა ავტონომია და მთავრის ხელისუფლების მემკვიდრეობითი უფლება) [86.582, დოკ. №582]. თუმცა, თ. სიმონოვიჩი ბოლომდე მაინც არ იყო დარწმუნებული სოსლან-ბეის სანდობაში და პატაკში, სეფერ-ბეის უმცროს ძმასთან მიმართებაში, ხშირად ხმარობდა სიტყვას „თითქოს“ («будто-бы») [86.582, დოკ. №582]. ამიტომ, რუსეთის ხელისუფლება არ იძლეოდა ნებართვას სოსლან-ბეის ბათუმში გასამგზავრებლად. ამასთანავე, მათ, როგორც ჩანს, აფიქრებდათ ბათუმელთა პოზიცია. რუსებმა წერილობითი დადასტურება მოითხოვეს იმისა, რომ ბათუმელები სოსლან-ბეის მიიღებდნენ. ასეთი სახის წერილი მანუჩარმა 1811წ. ოქტომბერში მიიღო. იგი თ. სიმონოვიჩს 24 ოქტომბერს ნაბაკევიდან წერდა (წერილი ქართულ ენაზე იყო შედგენილი), რომ მას ჰქონდა ორი გავლენიანი ბათუმელის – იუსუფ-ადას (ქუჩუკ-ბეის და სოსლან-ბეის სიძედ ერგებოდა) და ომარ-ადა ჟორდანიას – პირობა, რომ მზად იყვნენ სოსლან-ბეი ბათუმის ბეგად ეცნოთ [87.100, დოკ. №127]. მანუჩარი ითხოვდა რუსების ნებართვას, რათა ამ მარჯვე მდგომარეობით ესარგებლა და აპირებდა სოსლან-ბეის ხმელეთით გამგზავრებას ბათუმში [87.100, დოკ. №127].

რუსული ბიუროკრატიული აპარატის „წყალობით“, თ. სიმონოვიჩმა ეს ინ-

ფორმაცია ა. ტორმასოვს მხოლოდ 3 ნოემბერს შეატყობინა [87.100, დოკ. №127]. ა. ტორმასოვის შემცველელის მარკიზ ფილიპე პაულუჩისაგან (1811-1812) დადებითი პასუხი ორ კვირაში მოვიდა (15 ნოემბერს). რუსები 1811წ. ოქტომბრიდან თურქეთთან საზავო მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ და ამიტომ ჩქარობდნენ ბათუმის ხელში ჩაგდებას. თუკი ეს გეგმა წარმატებით დასრულდებოდა, მარკიზი პაულუჩი სოსლან-ბეის მოთხოვნის დაკმაყოფილებას აპირებდა ანუ ის იმავე მფარველობის პირობებს მიიღებდა, როგორც სეფერ-ბეის ჰქონდა [87.183, დოკ. №253]. როგორც ჩანს, სოსლან-ბეისა და მისი მხლებლების ხმელეთით გამგზავრება რუსებმა გაუმართლებლად მიიჩნიეს, რადგან ბათუმსა და მის შემოგარენში, ასევე – ციხისძირშიც, ოსმალური ნაწილები იდგნენ და სრულად აკონტროლებდნენ იმ მხარეს. 1812წ. იანვრის მეორე ნახევარში სოხუმიდან ზღვით გამგზავრებული სოსლან-ბეი, 60 ქვეშევრდომთან ერთად, უკვე ბათუმში იყო [87.102, დოკ. №131]. თ. სიმონოვიჩმა მანუჩარ დადიანს დაავალა სანდო პირის გაგზავნა ბათუმში, რათა ვითარება დაეზვერა და, ხელსაყრელ შემთხვევაში, ბათუმი დაეკავებინა [87.102, დოკ. №131]. წყაროებში ამ ამბების შემდეგი გაგრძელება არ ჩანს. სავარაუდოდ, ამ გეგმის რეალიზაციას ხელი შეუშალა 1812წ. 16 (28) მაისს ბუქარესტში გაფორმებულმა ზავმა, რომელმაც დაასრულა 1806-1812წწ. ოსმალეთ-რუსეთის ომი.

ფოთისა და ანაპის ციხეების აღების შემდეგ, რუსეთმა აფხაზეთისაკენ გაიხედა, რომლის „მფარველობაში“ მიღების საკითხი, ფაქტობრივად, უკვე გადაწყვეტილი იყო. 1810წ. 17 თებერვალს ალესანდრე I-მა ხელი მოაწერა აფხაზეთის მთავრის გიორგი (სეფერ-ბეი) შარვაშიძის მფარველობაში მიღებას. აფხაზეთის მთავრად ასლან-ბეი რჩებოდა და სეფერ-ბეი იქ შესვლას ვერ ბედავდა. მან რუსებს სამხედრო დახმარება სთხოვა, რაზეც თანხმობა მიიღო, მაგრამ ეს უკანასკნელნი ამ დროს სოლომონ II-ს მეთაურობით აჯანყებული იმერლების წინააღმდეგ ბრძოლით იყვნენ დაკავებული, ამიტომ სამეგრელოს მმართველს მოსთხოვეს მინიმუმ 1000 მეზობლის გამოყვანა, რომლისათვისაც უნდა ესარდლა მანუჩარ შარვაშიძეს, რომელიც, ა. ტორმასოვის შენიშვნით, იყო *«усердный и преданный России»* [86.396, დოკ. №532]. ამ ნაბიჯით, მთვარმმართველს, ალბათ, სეფერ-ბეისთვის ხალხის ნდობის მოპოვება უნდოდა. რუსი ჩინოვნიკი ფიქრობდა, რომ, თუკი ახალი მთავარი მხოლოდ რუსების მხარდაჭერით შევიდოდა სოხუმში, მას თავისიანად ვერ აღიქვამდნენ, ამიტომ მანუჩარის, აფხაზი თავადის, მონაწილეობა კი გაანეიტრალებდა ამ უნდობლობას.

1810წ. 8 ივნისს სოხუმის ციხეს მოადგა რუსული ესკადრა, რომელსაც პირ-

ველი რანგის კაპიტანი დოდტი მეთაურობდა. ქალაქი სასტიკი ბრძოლის მოწმე გახდა: *«город, обнятый пламенем, представлял собою страшную картину разрушения»* [456.543]. ბრძოლა თითქმის ორ დღეს მიმდინარეობდა და იგი სულაც არ ყოფილა ისეთი ადვილი, როგორც ერთ წერილში იმერეთის გავლენიანი დიდებული, სახლთუხუცესი ზურაბ წერეთელი აღნიშნავდა: *„ერთის ხელის გამოკვრით ეიღეს სამს საათს“* [61.103]. 10 ივნისს, რუსული ჯარების თანხლებით, სეფერ-ბეი სოხუმში შევიდა. დამარცხებული ასლან-ბეი მთებში გაიქცა [290.178]. რუსების მიერ სოხუმის ადების შემდეგ, თურქებმა, რომლებიც აქ მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენდნენ, დაიწყეს ქალაქისა და მისი შემოგარენის დატოვება, სადაც მხოლოდ რამდენიმე ათეული ბერძენი და სომეხი – ნახევრად ვაჭარი, კონტრაბანდისტი და ყაჩაღი, – დარჩა [295.217]. ასლან-ბეისა და ოსმალო აგენტების პროვოცირებით, 1810წ. თურქეთში აფხაზთა გარკვეული რაოდენობაც გაიხიზნა. გ. ძიძარიას შეფასებით, ეს იყო აფხაზ მუჰაჯირთა პირველი ტალღა [371.34].

დ. ორბელიანმა გიორგი შარვაშიძეს რუსეთის იმპერატორის მფარველობის სიგელი, ინვესტიტურის ნიშნები და წმ. ანას სახელობის I ხარისხის ორდენი გადასცა [420.220].¹ სეფერ-ბეის მიერ ხელმოსაწერი ფიცის წიგნი ქართულ ენაზე იყო შედგენილი.² ნ. ბერძენიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, ამის მიზეზი ის იყო, რომ **„აფხაზეთი ქართული ფეოდალური კულტურის ზიარი ქვეყანა იყო და მისი კულტურული ურთიერთობის ენა ქართულივე იყო (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.)**. მაჰმადიანი ქელაიშ-ბეგიც ხომ ქართულ ენას მიმართავდა თავის საკუთარ ბიძაძმის შვილებთან ურთიერთობაში,³ ისევე როგორც სამეგრელოს მთავარსა თუ იმერეთის მეფესთან მიმოწერისას“ [142.409]. აფხაზეთი, მიუხედავად მისი ერთგვარი „გაბარბაროსებისა“, მაინც ქართული სამყაროს ნაწილად რჩებოდა [240.130].

ე. პოტოს შენიშვნით, რუსების მიერ დანიშნული და საკუთარი ხალხის მიერ მიუღებელი სეფერ-ბეის მდგომარეობა ძალიან რთული იყო, რადგან აფხაზეთის სამთავროს მნიშვნელოვანი ნაწილი მას არ ემორჩილებოდა [456.544]. თუმცა, არც სეფერ-ბეის დარჩა მომხრე ქვეშევრდომების გარეშე. როგორც დოდტის პატაკიდან ჩანს, სოხუმის შემოგარენის მაცხოვრებელთა დიდი ნაწილი რუსებთან

¹ ა. ტულუმის მოსაზრებით, გიორგი (სეფერ-ბეი) შარვაშიძე იყო აფხაზეთის პირველი მთავარი და ეს პოლიტიკური სუბიექტიც რუსეთის იმპერიის მიერ იყო ხელგონურად შექმნილი [260.59,63].

² გიორგი შარვაშიძეს ქართული ენა მცირედ ესმოდა, თუმცა საუბარი არ შეეძლო. ის მხოლოდ აფხაზურ ენას ფლობდა [5.29-30; 296.225]

³ ქელეშ-ბეის ხელწერილი სოსრან-ბეგისადმი [84.190].

მიდიოდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლას ითხოვდა [371.34; 420.220]. მიუხედავად ამისა, ასლან-ბეის მხარდამჭერთა ნაწილები ძლიერ აწიოკებდნენ ახალი მთავრის მომხრეებს და მათ დასაშოშმინებლად, 1810წ. დეკემბერში, გიორგი შარვაშიძემ თ. სიმონოვიჩს სამხედრო რაზმის გამოგზავნა სთხოვა [86.339, დოკ. №452]. მანუჩარმა, აწ უკვე სამურზაყანოს მოურავის სტატუსით (ამ საკითხს ქვემოთ შევხებით), დალაშქრა აფხაზეთი და იქაურ თავად-აზნაურობას ისევ ჩამოართვა მძევლები სეფერ-ბეის ერთგულების პირობად, რომლებიც ნაბაკევში ჩაიყვანა. წებულდის და მისი მფლობელების, მარშანიების დამორჩილება კი ვერ მოხერხდა [86.425, დოკ. №576]. ამ ოპერაციისათვის ა. ტორმასოვმა მანუჩარ შარვაშიძეს დაჯილდოების პირობა მისცა [86.426, დოკ. №577]. მაგრამ ეს პირობა, კარგა ხნით, პირობადვე დარჩა. 1811წ. მაისში მთავარმმართველს ნინო დადიანმა მისი ოჯახის სიძის დაჯილდოების საკითხის გადაწყვეტა სთხოვა, რაზეც ა. ტორმასოვისგან დადებითი პასუხი მიიღო და მანუჩარ შარვაშიძეს პოლკოვნიკის სამხედრო ჩინი მიენიჭა [86.405, დოკ. №544; 87.100, დოკ. №127].

ზემოთ ხსენებული წერილით, აფხაზეთის მთავარი დადიანების სულიერ მოძღვარს მამა იოანე იოსელიანსაც იწვევდა [86.339, დოკ. №452]. ჩანს, მოსახლეობაში უკვე გაჩნდა მოთხოვნილება ქრისტიანობაზე მოქცევისა, როგორც ამაზე ნინო ბაგრატიონ-დადიანისა მიუთითებდა, როცა სეფერ-ბეის რუსეთის მფარველობის ქვეშ შეყვანას ითხოვდა. ჯერ კიდევ ერთი წლით ადრე, იმ დროს, როდესაც აფხაზეთზე რუსეთის პროტექტორატის საკითხი განიხილებოდა, მთავარმმართველი ა. ტორმასოვი დაინტერესდა იმ მხარეში ქრისტიანული სარწმუნოების მდგომარეობით, რაზეც 1809წ. 23 დეკემბერს მამა იოანესგან ცნობა მიიღო, რომ აფხაზეთში 6 ტაძარი იყო: ბიჭვინთაში, ზუფუს (ანუ ლიხნიში), მოქეში, ილორსა და ბეღიაში. როგორც დადიანების სულიერი მოძღვარი აღნიშნავდა, ბიჭვინთა საპატრიარქო კათედრას წარმოადგენდა, დრანდა – საეპისკოპოსოს, ზუფუსა და ილორის ტაძრები კი – კარის ეკლესიები ყოფილა.

აქედან მხოლოდ ილორის წმიდა გიორგის ტაძარს ჰყოლია ღვთისმსახური და იქ წმიდა ლიტურგიაც აღესრულებოდა, დანარჩენები კი დაცარიელებული იყო [86.416, დოკ. №557; 85.202, დოკ. №370]. თუმცა, მას, რატომღაც გამორჩენიას, რომ, დრანდის გარდა, საეპისკოპოსო კათედრებს მოქეი და ბეღიაც წარმოადგენდნენ [8.780,824]. სავარაუდოდ, მან ეს შეგნებულად დაფარა, რადგან შემდგომ რუსებს, ბედიის ან მოქეის საეპისკოპოსოს აღდგენის მიზნით, არ დაეშალათ ცაიშის ეპარქია, რომლის იურისდიქციაშიც იმყოფებოდა თვითონ მამა იოანე. მაგ-

რამ რუსეთის ხელისუფლებას, რომელიც ქართული სამეფო-სამთავროების მიზანმიმართული გაუქმებისა და იმპერიის შემადგენლობაში მათი ინკორპორაციის პოლიტიკას ატარებდა, საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის მიმართაც ჰქონდა გარკვეული გეგმები, რომელიც მისი ავტოკეფალიის შენარჩუნებას, ბუნებრივია, არ ითვალისწინებდა [161.891-892; 224.36-49; 225.81-107].

სხვათა შორის, მოქვისა და ბედიის ყოფილი ეპარქიები ცაიშელი მღვდელმთავრის სამწყსოში ამ საეპისკოპოსო კათედრების მოშლის შემდეგ გაერთიანდა, კერძოდ კი მეუფე გრიგოლის (ჩიქოვანი) მოღვაწეობის დროს (1777-1823) [261.10,31].¹ ეს ფაქტი დასტურდება მისი ანდერძით, სადაც მეუფე გრიგოლი აღნიშნავდა, რომ კაცია II დადიანმა „...*მე დამადგინა ეკლესიისა მოხარისხედ და ვითარცა იყო უწინარესვე მწყემსად ხობისწყლის გარმართისა მახლობელობისათვის სამურზაყანო აფხაზთაც ვმწყსდი*“ [261.97, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. ასეთივე ცნობა მიაწოდა მეუფემ საქართველოში შექმნილ რუსულ საეკლესიო ადმინისტრაციას 1822წ. ნოემბერში, სადაც განსაზღვრული იყო ეპარქიის ტერიტორიაც – მდ. ხობსა და მდ. დალიძგას შორის [88.429, დოკ. №570].

ამ პერიოდში სამურზაყანოშიც აქტიური ცხოვრება ვითარდებოდა. სეფერ-ბეიმ, რომელიც, ასლან-ბეის გამო, აფხაზეთს ვერ იტყერდა და დადიანების დახმარებაზე იყო დამოკიდებული, ფაქტობრივად უარი განაცხადა სამურზაყანოს მიმართ პრეტენზიაზე, რასაც ადასტურებს მის მიერ ოდიშის მმართველისადმი გაგზავნილ წერილში ნახსენები აფხაზეთის მთავრის ტიტულატურა, რომელშიც მოცემულია მისი სამთავროს საზღვრები: „*მე მთავარი და მპყრობელი აფხაზთა უშინაგანესი ადგილებისა და მემკვიდრე ზუფუსა და წებელისა*“ (ხაზგასმა ზ. პაპასქირისაა – კ.კ.) [85.204; 240.122-123]. ნიშანდობლივია, რომ ნ. დადიანიც, სეფერ-ბეგზე საუბრისას, აღნიშნავს, რომ იგი იყო „*შინაგანის აფხაზეთის მთავარი*“ [17.209].

აფხაზეთში გიორგი შარვაშიძის გამთავრების შემდეგ, დადიანებმა სამურზაყანოს საქმეებისთვის მოიცალეს. როგორც ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი აღნიშნავდა: «*мингрельские Дадияны... старались овладеть единоплеменной Самурзаканью*» [73.159, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. ვფიქრობთ, საინტერესო ცნობაა იმათ საყურადღებოდ, ვინც ეჭვის ქვეშ აყენებს სამურზაყანოს ეთნიკური კუთვნილების საკითხს. ამჯერად, დადიანს თავისუფლად შეეძლო იქაური საქმეების წარმართვა. 1805 წლიდან ეს მხარე თითქოს ოდიშისთვის ნაკლები პრობლემების შემქმნელი უნდა

¹მისი გარდაცვალების შემდეგ (1823წ. მიწურული), ეპარქიის მმართველობა შეითავსა ჭყონდიდელმა მიტროპოლიტმა ბესარიონმა (დადიანი) [100.66].

ყოფილიყო, მაგრამ სინამდვილეში ასე არ მოხდა. მანუჩარის უმცროსი ძმა ბეჟანი ისევ ანტირუსულ ორიენტაციაზე იდგა და გარკვეულ პრობლემებს ჰქმნიდა: მის უკან ჯერ ქელეშ-ბეი, შემდეგ კი ასლან-ბეი იდგნენ. შესაბამისად, დადიანებს უჭირდათ ბეჟანისა და მისი ქვეშევრდომების კონტროლი. გარკვეული „ავტონომიით“ სარგებლობდა ლევან ხუტუნის ძეც, რომელმაც 1805წ. მიიღო რუსეთის მფარველობა. ამის მიზეზი იმაში იყო, რომ მას სამურზაყანოში დიდი ავტორიტეტი და გავლენა გააჩნდა („*იყო მის ჟამისა დიდ-შემძლე კაცი*“ [17.204]) და რუსების მიმართაც კეთილგანწყობა გამოავლინა.

1810წ. ნინო დადიანმა ბეჟანი დააპატიმრა, მხარის გამგებლობა კი, მოურავის სტატუსით, მანუჩარ შარვაშიძეს დაუმტკიცა: „*სიძე ჩემი შარვაშიძე მანუჩარ მოგართვით და მოგეცით საუფროსოდ შენ და შენს მომავალს და სამურავოდ (აქ და ქვემოთ ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.) სამურზაყანოს დიდებულნი თავადნი და გლეხნი ღალიძგიდან ენგურის საზღვრამდე დადებული აწ განმტკიცებით და განავრცელებთ სრულსა სიყვარულსა თანხმობით, რათა მიაქციოთ ესე სამფლობელო ჩვენნი მართალსა ერთგულებასა და მსახურებასა, ყოველად მოწყალისა, ჩვენისა ხელმწიფისა, ეგრეთ ჩემის სახლისა*“ [267.107]. ხოლო ნიკო დადიანი კი ამ მოვლენას ასე გადმოგვცემს: „*დროსა ამას განურისხდა დადიანი ლეონ შარვაშიძეს ბეჟანს და შეიპყრო და პატიმარ ჰყო ციხესა ჭაქვიჯისასა... ხოლო ყოველი სამურზაყანო-აფხაზეთი მიათვალა და მიაბარა საუფროსოთ და საგამგებლოდ სიძესა თვისსა მანუჩარ სოლომონის ძე შარვაშიძესა*“ [17.199].

ამ ცნობებიდან გამომდინარე, თ. ქადარია ვარაუდობდა, რომ იმ ხანებში სამურზაყანოს მფლობელი ყოფილა ბეჟანი, რომელსაც ეს სახელო ლევან შარვაშიძესთვის წაურთმევია [267.107]. ეს კი წყაროებით არ დასტურდება, მათ შორის, თ. ჭიჭინაძის მიერ მოპოვებულ საბუთშიც, სადაც ჩამოთვლილი არის სამურზაყანოს ყველა მფლობელი მანუჩარის ჩათვლით. ასე რომ ყოფილიყო, ნ. დადიანს ეს მხედველობიდან არ გამორჩებოდა და იგი „ამ უკანონობაზე“ აუცილებლად გაამახვილებდა მკითხველის ყურადღებას.

მანუჩარ შარვაშიძის სამურზაყანოს მოურავად დადგენა ნ. დადიანს 1809 წლის დასაწყისით (მაისამდე, რადგან ამის შემდეგ, იგი ფოთისთვის ბრძოლებს აღწერს) აქვს დათარიღებული [17.199]. ეს თარიღი გაზიარებულია ს. მაკალათიას და თ. ბერაძის მიერ [212.140; 138.238]. არსებობს მეორე დათარიღებაც – 1810წ., რომელიც საარქივო საბუთებშია დაცული. შესაბამისად, მისი მონაცემებიც საეჭვო არ არის და იგი გაზიარებულია ზ. ცინცაძეს, ბ. ხორავას, ზ. პაპასქირისა და

თ. ქადარიას მიერ [280.97; 290.174; 240.145-146; 267.107].

დ. ორბელიანის მოთხოვნით, ნინო დადიანმა ბეჟანი მალე გაათავისუფლა [17.199]. ეტყობა, ხალხის შესაძლო მღელვარებას მოერიდა, რუსებს კი სამურზაყანოს დასაშოშმინებლად იმჟამად არ ეცალათ [142.409].

მანუჩარის მმართველობის ახალი ეტაპი სწორედ 1810წ. დაიწყო, როცა მან, დადიანების ხელშეწყობით, შეძლო ხელისუფლების განმტკიცება. თუმცა, მისი სტატუსი დაქვეითდა და ის სამურზაყანოს „მოურავი“ გახდა. მოურავი სამთავროს მოხელე იყო, რომელიც აღჭურვილი იყო ადმინისტრაციული და შეზღუდული სასამართლო უფლებებით [170.27; 259.250; 150.119]. ეს იყო 1805წ. დასრულებული „კონდომინიუმის“ იურიდიული გაფორმება, ვინაიდან სამურზაყანოს ხელისუფალი სამეგრელოს მთავარმა ერთპიროვნულად დაადგინა, რასაც ნ. დადიანიც ხაზს უსვამს: „...თვით ლეონ დადიანისაგან დადგენილი“ [17.203]. მემატიაზე სუბიექტურია, როდესაც, მხოლოდ ამ უკანასკნელს ასახელებს სამურზაყანოს ხელისუფლად. ნიკოს, რომელიც სამთავრო ოჯახის წევრი იყო, პატივმოყვარეობა ელახებოდა, როცა წინა პერიოდის სამურზაყანოში მისი ოჯახი ერთპიროვნულად ვერ ბატონობდა. მანუჩარისთვის სამეგრელოს ადმინისტრაციული მოხელის თანამდებობის მიცემა ოდიშისადმი სამურზაყანოს მიერთებას მოასწავებდა. მ. ღუმბაძის ვარაუდით, მანუჩარს მოურავობასთან ერთად, სარდლობაც უნდა შეეთავსებინა და, შესაბამისად, სარდალ-მოურავი უნდა ყოფილიყო, თუმცა, ავტორი იქვე შენიშნავს, რომ საამისო ცნობები ისტორიულ საბუთებში არ მოიპოვება [170.26]. სარდალი მნიშვნელოვანი სახელო იყო სამეგრელოს სამთავროში, ისევე, როგორც, ზოგადად, საქართველოში, ის უშუალოდ ლაშქრის ხელმძღვანელობასთან იყო დაკავშირებული [150.126-128]. თუმცა, რუსეთის „მფარველობაში“ შესვლის შემდეგ, დადიანს არ ჰქონდა საკუთარი ინიციატივით ჯარის შეკრების უფლება, მაგრამ სარდლის თანამდებობა მაინც შემორჩა და იგი წინამძღოლობდა რუსეთის მმართველობის მოთხოვნის საფუძველზე შეკრებილ სამთავრო ლაშქარს [170.26]. ივარაუდება, რომ ოდიშის ერთ-ერთ სასარდლოს სწორედ სამურზაყანო წარმოადგენდა [259.248-249].

მანუჩარ შარვაშიძის ერთპიროვნულმა ხელისუფლებამ სამურზაყანოში დიდხანს ვერ გასტანა. საერთოდ, აქაც, ისევე – როგორც აფხაზეთში, ხელისუფალი ვალდებული იყო მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებები სახალხო კრებაზე გაეტანა განსახილველად და იქ მიღებული გადაწყვეტილებას დამორჩილებოდა. ამასთან, სამურზაყანოც წვრილ სათავადოებად იყო დანაწევრებული, რომელსაც შარვაშიძეები თუ სხვა გავლენიანი საგვარეულოები ედგნენ სათავეში. ისინი

გარკვეული ავტონომიით სარგებლობდნენ. მანუჩარი, თავისი მმართველობის უკანასკნელ პერიოდში, ფაქტობრივად, ერთპიროვნულად მართავდა აწ უკვე ოდიშის სამოურავოდ ქცეულ სამფლობელოს [280.96].

მაღე სამურზაყანოელ შარვაშიძეებში მის წინააღმდეგ ოპოზიციური განწყობილება ჩამოყალიბდა. მის სათავეში იდგა ბიძამისი ლევან შარვაშიძე, ადამიანი, რომელიც მთელი ცხოვრება სამურზაყანოს აფხაზეთისა და ოდიშის გავლენისგან ჩამოშორებისთვის იბრძოდა და მისთვის მითუმეტეს მიუღებელი იყო სამურზაყანოს მფლობელ შარვაშიძეთა დადიანების „მოურავებად“ გადაქცევა. მის მიმართ ოპოზიციას ისიც ამყარებდა, რომ მანუჩარის მიმართ მოსახლეობაც გამოთქვამდა უკმაყოფილებას. როგორც როგორც შემორჩენილი ზეპირი გადმოცემებიდან ჩანს, ის სასტიკი და დაუნდობელი ფეოდალი ყოფილა და ქალების დიდად მოყვარული პირველი დამის უფლებითაც სარგებლობდა. სამურზაყანოს მოურავი ხშირად სტუმრობდა მის ქვეშევრდომ დიდებულთა ოჯახებს, რომელთაც „ძვირფასი სტუმრისა“ და მისი 10-15 კაციანი ამალის გამასპინძლება უხდებოდათ [118.228]. „მასპინძლობა“ აფხაზებში ტრადიციულ მოვალეობას წარმოადგენდა მფლობელის წინაშე, თუმცა, ის მასპინძელი ოჯახის ეკონომიკურ გაპარტახებას იწვევდა, ვინაიდან „ღირსეული“ მასპინძლობის გასაწევად აფხაზები დიდ ხარჯებს სწევდნენ [372.120-121; 381.499].

მანუჩარი განსაკუთრებული სისასტიკით გამოირჩეოდა გლეხების მიმართ და ტყვეთა გაყიდვითაც იყო დაკავებული [336.54; 122.689]. თ. სიმონოვიჩი შემფოთებული იყო თურქთა მიერ სამურზაყანოში ტყვეთა სყიდვის გააქტიურებით და მთავარმმართველ ა. ტორმასოვს სთხოვდა, რათა მას აეკრძალა შარვაშიძისთვის ეს საქმიანობა. მთავარმმართველმა თავისი ჩარევა მიზანშეუწონლად მიიჩნია, რადგან მანუჩარ ამას დაბეზდებდად ჩათვლიდა და სამურზაყანოს მოურავისა და სიმონოვიჩის ურთიერთობები გაფუჭდებოდა. ამიტომ, 1811წ. 31 მაისს ა. ტორმასოვმა თ. სიმონოვიჩს ურჩია, რომ ეს საკითხი პირადად და დიპლომატიურად მოეგვარებინა [86.370, დოკ.№495]. მანუჩარის მონაწილეობას ტყვის სყიდვაში, ასევე უნდა ადასტურებდეს მისი ქვრივის, ქეთევანის, „შეწირულობის წერილი ცაიშის ტაძრისადმი“, სადაც ნათქვამია, რომ იგი, ლევან დადიანის შუამდგომლობით, ცაიშელ მიტროპოლიტ გრიგოლს შეჰპირდა, რომ მანუჩარის სულის საოხად ტყვეობიდან გამოიხსნიდა ოთხ ადამიანს, მაგრამ ქეთევანმა მხოლოდ შეპირებულის ნახევრის შესრულება შესძლო და ტაძარს შესწირა ტყვეობიდან დახსნილი ძმები ჯუმაშხია და ხუსუტია, ცოლ-შვილით და რიგვაეები [261.82-83].

მეუფე გრიგოლი ცაიშის ტაძრისა და მისი სამწყსოს დამაშვრალი მოღვაწე

[261.31], აქტიურად იბრძოდა ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ. იგი ახერხებდა ხან საკუთარი სახსრებით, ხან კიდევ გავლენით, გატაცებულების უკანვე დაბრუნებას. ყოვლადუსამღვდელოესმა გრიგოლმა საკუთარი თანხებით ტყვეობიდან გამოისყიდა სამურზაყანოელი კუჭუ გელენიძე, რომელიც ეკლესიის მოჯალაბედ დაუყენა; ხეთის ეკლესიის მიწაზე დაასახლა ტყვეობიდან დახსნილი სამურზაყანოელი გელენავა; ლევან შარვაშიძემ მას გადასცა „სარჩიმელია სამი მამა-შვილი“, რომლებიც ცაიშში დაასახლა [261.65-66].

წყაროებში შემონახულია მანუჩარის მოღვაწეობის ზოგიერთი დადებითი მხარეც. სამურზაყანოს მოურავი ზრუნავდა ტაძრების აღმშენებლობისა და განახლებაზე. 1812წ. მან წამხარში¹ ეკლესია განაახლა და მას ღვთისმშობლის ხატი შესწირა. თ. ჭიჭინაძემ ეს ხატი სოფ. კოკის წმიდა გიორგის ეკლესიაში ნახა. ხატზე გაკეთებული იყო შეწირულობის წარწერა: „*ქ. დედაო ღვთისა ჩვენისა მაცხოვრისაო, ქალწულო მარიამ, შენდავე აღვიმსთობ მსახურებად, რომ აღმიღე მონა ესე შენი და მყავ მრავლისა განსაცდელისაგან ხსნილი და კეთილ დღეობასა და ბედნიერებასა შემთხვეული, რომლისათვის კვალადვე მოწყალებითმან მოხედვამან შენმან მომცა სული მონასა შენსა შარვაშიძეს მანუჩარს, რათამცა ეკლესია ესე წამხარისა მრავლის წლითგან და მრავლის დღითგან დაცემული და დატოვებული და დარღვეული აღმეშენებინა და განმეახლებინა და ვითარ განვიზრახე, მყის ვიწყე განახლებად და მრავლითა ღვაწლითა და ხარჯითა გარდავხურე და განვაწყობინე შინაგან და გარეგან, ვითარცა ტაძარი ღვთისა და მივიყვანე მწყემსმთავარი ჩვენი და სულიერი მამაჩემი – ცაიშელი მიტროპოლიტი გრიგოლ და ვაკურთხებინე საყდარი ესე სახელსა ზედა ღვაწლით შემოსილისა წმიდის გიორგისათა და დავაყენე ხუცესნი მწირველი მლოცველად და მსახურებად ეკლესიისა ამის და შევწირე მოჯალაბე კოჩია ცხადია თავისი ცოლ-შვილით მსახურათ ამა ეკლესიისა ზედა მღუდელთათვის; ხოლო წმიდა ესე ხატი მოვაჭედინე და დავსდევე ამავე ეკლესიასა შინა სიმრთელედ და მშვიდობად ჩვენდა და მეუღლისა ჩემისა დადიანის ასულისა ქეთევანისა და ძეთა ჩვენთა მრავალ-ჟამიერობად ამავე ქვეყანასა შინა და შემდგომ სიცოცხლისა ჩვენისა მოცემად ჩვენდა რომელს განუმზადე მოყვარეთა თვისთა ამინ წელსა ჩვიბ (1812წ. – კ.კ.).*

ქდ წმინდაო დედა ღვთისა შეიწყალე ამ ხატის მამკობი მეუნარვია პეპუ“ [42.529-530].

კოკის ეკლესიაშივე დაცული იყო ბარძიმ-ფეშხუმიც, რომელსაც ეწერა: „*ქრისტე*

¹ დღეს სოფ. თაგილონის ერთ-ერთი უბანია [133.154; 230.164].

შეიწირე შენსა წამხარისა ამის საკუროხველისა შინა სირმისა ბარძიმეშხუმი ჩვენდა ცოდვათა მოსატევებლად და მეუღლისა ჩემისა დადიანის ასულის ქეთევანისა და ძეთა და ასულთა ჩვენთა სიმრთელედ. ამინ. შარვაშიძე მანუჩარ. წელსა ჩყობ“ [42.530].

მანუჩარის ოპოზიციის გააქტიურების დღეც მალე დადგა. რა თქმა უნდა, ეს უკმაყოფილება ბოლოს მაინც რუსეთის მიმართ უკმაყოფილებაში გადადიოდა, რადგან მანუჩარი რუსების სამსახურში იდგა და მათ ერთგულობდა. 1812წ. 24 ივნისს რუსეთში ნაპოლეონის არმია შეიჭრა. ოსმალეთში მიიჩნიეს, რომ მძიმე მდგომარეობაში მყოფი რუსეთისაგან დასავლეთ საქართველოს დაიბრუნებდნენ. მით უფრო, რომ ბუქარესტის ზავით, რუსეთი ვალდებული იყო თურქეთისათვის გადაეცა იარაღის ძალით დაკავებული ტერიტორიები. ამის გამო, 1812წ. ბოლოს ოსმალებმა კვლავ დაიკავეს ფოთი და ახალქალაქი [169.52]. სტამბოლი სოხუმსაც ითხოვდა, მაგრამ სანქტ-პეტერბურგმა ამ საკითხში თავისი გაიტანა და როგორც კი ფრანგებმა დატოვეს რუსეთი, სტამბოლს უარი უთხრა ამ ქალაქის გადაცემაზე [169.53]. „ბრწყინვალე პორტას“ მოთხოვნები მაქსიმალური იყო და ის რუსებისგან ითხოვდა ვრცელ ტერიტორიას მდ. ყუბანიდან აღმოსავლეთ საქართველომდე [61.139; 87.792-796, დოკ. №931; 371.37; 420.222]. მაგრამ რუსები დათმობას არ აპირებდნენ და იმით აპელირებდნენ, რომ ეს პოლიტიკური სუბიექტები რუსეთის მფარველობაში საკუთარი ნებით შევიდნენ [456.545].

ფოთისა და ახალქალაქის თურქებისათვის გადაცემამ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა შეაშფოთა, რადგან აღქმული იქნა, როგორც რუსეთის უკანდახევა. ასეთი განწყობილების გავრცელებას ოსმალები და მათი აგენტებიც აქტიურად უწყობდნენ ხელს. ისინი აცხადებდნენ, რომ რუსეთის იმპერატორმა დასავლეთი საქართველო ისევ ოსმალეთის სულთნის სამფლობელოდ ცნო [87.789, დოკ. №928]. ფოთში დაბრუნებულმა ფაშამ ბრძანება გამოსცა, რომ პირველი მითითებისთანავე დაეკავებინათ ოდიში და, ამასთანავე, სამეგრელოს მთავარს შეუთვალა, რომ ამიერიდან ფოთის ფაშა იყო ოდიშის საქმეების გამგებელი [169.53]. შექმნილმა ვითარებამ ლევან V დადიანიც დააბნია [61.136]. საკითხის გასარკვევად მან რუსულ ადმინისტრაციას მიმართა. 1813წ. 16 მარტს ლევან V დადიანმა მთავარმმართველ ნიკოლოზ რტიშჩევს (1812-1816) აცნობა, რომ ოსმალები მასთან მოლაპარაკებებს აწარმოებდნენ სულთნის ქვეშევრდომობაში დასაბრუნებლად და იგივე ხდებოდა აფხაზეთშიც, სადაც თურქებს უკვე მომხრეებიც გაეჩინათ [87.499, დოკ. №588]. მიუხედავად დიდი ცდისა, ოსმალებმა ვერც დადიანის და ვერც გიორგი შარვაშიძის მიმხრობა ვერ შეძლეს [371.37]. თურქთა აგენტები ცდილობდნენ სამთავროებში არსებული შიდაარე-

უღობებით ესარგებლათ, აღვივებდნენ შიდაფეოდალური ქიშპობებს და მხარს ყოველნაირად მხარს უჭერდნენ და აქეზებდნენ აქტიური მოქმედებისაკენ პროთურქულად განწყობილ პირებს [371.39]. ისინი სამურზაყანოშიც ასევე აქტიურობდნენ.

ფოთის ციხის ოსმალებისათვის დაბრუნებამ ისევ გააქტიურა ტყვის სყიდვა დასავლეთ საქართველოში. ამას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ 1811წ. დასავლეთ საქართველოს ნაწილს (იმერეთი, ოდიში, გურია) საშინელი ჭირი და შიმშილი დაატყდა თავს, რომელიც ორ წელიწადს გაგრძელდა და დიდი ადამიანური მსხვერპლი მოუტანა ადგილობრივ მოსახლეობას [17.203].¹ იმდენად მძიმე ვითარება შეიქმნა, რომ მშობლები იძულებული იყვნენ, ოჯახის სხვა წევრების შიმშილით დაღუპვისაგან გადასარჩენად, შვილებიც გაეყიდათ [250.417-418; 199.325]. იმერეთისა და ოდიშის მოსახლეობამ გადასარჩენად აფხაზეთსა და სამურზაყანოს შეაფარა თავი. აქ კი აფხაზებმა და სამურზაყანოელებმა დაიწყეს მათთან შეხიზნული ოდიშარებისა და იმერლების ტყვეებად გაყიდვა. ამ საქმეში მონაწილეობას სამეგრელოს მთავარი მისი ოჯახის წევრებს (ბიძებს – ტარიელსა და მანუჩარს) ადანაშაულებდა [61.136]. 1812 წელს ლევანმა სამურზაყანოში ტყვის სყიდვის აკრძალვის თაობაზე საგანგებო ბრძანება გამოსცა და ამ განკარგულების აღსრულებისთვის მთავარმა მის ენგურსგადმა სამფლობელოში ბოქაული მიაგლინა, რომელმაც იქ მყოფი იმერელთა ნაწილი მათსავე სახლებში გააბრუნა და ამით დაიფარა გაყიდვისაგან [17.203; 169.58].² თუმცა, ამით საქმე ვერ გამოსწორდა, რადგან იქ კიდევ დარჩნენ იმერლები. ამიტომ 1812 წლის შემოდგომის დასაწყისში³ თავად ლევან დადიანმა გადაწყვიტა ამ საქმის მოგვარება: „აღუკრძალოს ტყვის სყიდვა და უსჯულოება სამურზაყანოელთა მათ და ეგონ ქრისტიანად“ [17.203]. მან თან იახლა ჭყონდიდელი მიტროპოლიტი ბესარიონი, ცაიშელი მიტროპოლიტი გრიგოლი, ნიკო დადიანი და მანუჩარ შარვაშიძე [17.203]. როგორც ლევანი გრიგოლ წერეთელს წერდა, „მოვიდა სიძე ჩემი მანუჩარ და მითხრა: თუ ახლავე არ უშველეთ, მტყეები (ტყვეები – კ.კ.) დაიყიდაო და კიდევ მრავალი დაიკარგვისო

¹ ეპიდემია ახალციხიდან დაიწყო და მთელს საქართველოში გავრცელდა [296.219].

² ბოქაული სამთავროს პოლიციური აპარატის წარმომადგენელი იყო, რომელსაც ევალებოდა საქმის ადგილზე გამოძიება, მთავრის განკარგულებათა და სასამართლოს განჩინების აღსრულება, აგრეთვე ქურდების დაჭერა [170.26; 259.248; 150.113].

³ პერიოდი 20 ოქტომბრამდე, რადგან ლევანის წერილში მისი ცოლისძმის გრიგოლ წერეთლისადმი საუბარია მანუჩარ შარვაშიძის მკვლელობაზე [61.136-137]. ლევან V დადიანი დაქორწინებული იყო ზურაბ წერეთლის ქალიშვილზე მართაზე [17.203].

და აფხაზეთ წამობრძანდიო“ [61.136].

ნიშანდობლივია ამ დელეგაციის შემაღვენლობა, რომელიც სამურზაყანოში ჩავიდა. ეს იყო დადიანის ერთგვარი გზავნილი მისი ქვეშევრდომებისთვის: თუკი, ისინი უსიტყვოდ დაემორჩილებოდნენ მის განკარგულებას ტყვის სყიდვის აკრძალვის თაობაზე და მოინანიებდნენ, მაშინ მთავარიც მათ დანაშაულს აპატიებდა, რასაც მღვდელმთავრები დაადასტურებდნენ; მაგრამ, თუ საქმე დაუმორჩილებლობისაკენ წარიმართებოდა, აქ ნიკო დადიანი და მანუჩარ შარვაშიძე ჩაერთვებოდნენ მათი რაზმებით. ლევან დადიანი, თავის ამაღლასთან ერთად, სოფელ ბედიის მცხოვრებ ხახუბიას სახლში გაჩერდა [17.203]. საყურადღებოა, რომ სამეგრელოს მთავარი და სამურზაყანოს გამგებლები ლევან შარვაშიძესთან, მის საგვარეულო ციხეში, არ მივიდნენ. ბ. ხორავა ამ ლევანს შეცდომით მანუჩარ შარვაშიძის ძმასთან აიგივებს [296.220]. სინამდვილეში კი მის ბიძაზე, ლევან ხუტუნიას ძეზეა საუბარი. როგორც ჩანს, ამ უკანასკნელისთვის ისინი სასურველი სტუმრები არ იყვნენ და მათაც თავი აარიდეს შესაძლო გართულებებს. ამაზე უნდა მიანიშნებდეს ნ. დადიანის ცნობა, რომ ბიძაშვილებს, მანუჩარსა და ხუტუნია ლევანის ძეს (1780-1847), შორის დაძაბული ურთიერთობა ყოფილა [17.203; 446.60, ტაბ.№9].

ხახუბიას სახლში, ღამით, მძინარე მანუჩარი, „*კაცი ღირსსახსოვარი და საქმელი, იმპერატორის პოლკოვნიკი და კავალერი*“, მოკლეს [17.204]. ნ. დადიანის თქმით, მკვლელი ხუტუნიას მიგზავნილი ყოფილა [17.203]. თუმცა, როგორც ა. დიანკოვ-ტარასოვი აღნიშნავდა, სამურზაყანოელები ნიკო დადიანს აბრალებდნენ ამ დანაშაულს [73.159]. ხალხური გადმოცემით, კი ამ მკვლელობაზე ერისთო ემხვარმა წააქეზა სამურზაყანოელი გლეხი, რომლის ცოლსაც მანუჩარმა შეურაცხყოფა მიაყენა. ისიც, ასევე, შეურაცხყოფილი ყოფილა სამურზაყანოს მფლობელისაგან და შურისძიება ეწადა [118.228]. ერთ-ერთი ვერსიით, ეს გლეხი ყოფილა მაჯ კვარაცხელია [179.13; 446.61; 331.15]. როგორც ისტორიული საბუთებით დასტურდება, მოგვიანებით სამურზაყანოში გაიმართა სახალხო კრება ადგილობრივი თავად-აზნაურობისა და გლეხების მონაწილეობით, რომელმაც გაამართლა მკვლელი, თუმცა იგი მაინც იძულებული გახდა ბზიფის აფხაზეთში გადასახლებულიყო [118.228-229].

ლევანი და მისი შვილი გამაგრდნენ ბედიის ციხეში, რომელიც „*მაგარი იყო და ქებული და არაგვის აუღია იგი ძაღლისა შემოდგომითა*“ [17.204]. არც ამ ციხის აღება და არც აჯანყებულ მამა-შვილთან დაპირისპირების საშუალება ლევან დადიანს იმ მომენტში არ ჰქონდა და მანუჩარ დადიანის სამკვიდრო სოფელში, ბარბალოში, გაემგზავრნენ. მიცვალებული იქ დაასვენეს 15 დღის მანძილზე „და იყო

დიდი და გამოჩენილი *ჩვეულებისამებრ აფხაზთა* ტირილი და ვაება“ [17.204, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. საგულისხმო ცნობაა, რადგან აქ ნათლად ჩანს, რომ ნ. დადიანისთვის მანუჩარ შარვაშიძე, ეთნიკურად, აფხაზი იყო. მოურავი ცაიშის ტაძარში დაკრძალეს [17.204].

ისტორიოგრაფიაში მანუჩარ შარვაშიძის გარდაცვალების თარიღად მიჩნეულია 1813წ. [122.689; 280.97; 240.146; 118.227; 183.91; 184.76; 269.4; 448.106; 331.15; 428.112]. თუმცა, ისტორიულ საბუთებში (1812წ. 20 ოქტომბრით დათარიღებული *„წელს ჩიბოკნობრის კ“* ლევან დადიანის წერილი გრიგოლ წერეთლისადმი და თ. სიმონოვიჩის 1812წ. 24 დეკემბრის მოხსენება საქართველოს მთავარმართებელ ნ. რტიშჩევისადმი) ამგვარი დათარიღება არ გვხვდება. იქ სავსებით კონკრეტული პერიოდია მოცემული – 1812 წლის შემოდგომა [61.136-137; 87.480, დოკ. №569]. ნ. დადიანი ამ ამბებს 1811წ. დასავლეთ საქართველოში დაწყებულ ჟამიანობასა და მთავარმართებლად ნ. რტიშჩევის დანიშვნას შორის ათავსებს [17.203-205]. ნ. რტიშჩევი კი ამ თანამდებობაზე 1812წ. 20 აპრილიდანაა [162.923]. მაგრამ, ლევან დადიანის ზემოხსენებული წერილის მიხედვით, მანუჩარი ცოცხალი ჩანს ბუქარესტის ზავის (1812წ. 16 მაისი) დადების დროს (*„ეს ხელმწიფის და ხვანთქრის გარიგება რომ შეიტყვეს...“* [61.136]). ვფიქრობთ, მანუჩარ შარვაშიძის დაღუპვის წყაროებში დაფიქსირებული თარიღის რევიზიის საფუძველი არ გვაქვს და ამიტომ უნდა გავიზიაროთ ამის თარიღად 1812წ. [138.238; 267.108-109]. აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ ხანს, ეს თარიღი ბ. ხორავამაც გაიზიარა [296.220]. თუმცა, ერთ-ერთ ადრინდელ ნაშრომში ისიც მანუჩარ შარვაშიძის მკვლელობას 1813 წლით ათარიღებდა [290.179].

მკვლელობის გამოაშკარავებისთანავე, ლევან დადიანმა გამოარკვია საქმის ვითარება: *„ვინც მის სადგომში ფარეში იწვა ჩემი სიძის, ის დავიჭირე, დავეკიდე და ვათქმევინე ყოვლისფერი“* [61.136]. ამ დაკითხვიდან გაირკვა, რომ მანუჩარ კაციას ძისა და ლევან შარვაშიძის მიერ დაგეგმილი იყო ოდიშის მთავრისა და მანუჩარ შარვაშიძის მკვლელობა, რათა სამურზაყანო ლევანსა და ბეჟანს დაეკავებინათ, ხოლო ოდიში კი – მანუჩარ კაციას ძეს [61.136-137].

თ. ქადარია აღნიშნავდა, რომ 1812წ. შემოდგომაზე ლევან დადიანი ბედიაში მანუჩარ შარვაშიძის დასახმარებლად ჩავიდა, რადგან ამ უკანასკნელის წინააღმდეგ ბეჟან და ლევან შარვაშიძეები აჯანყდნენ [267.108-109]. მკვლევრის მოსაზრება წყაროებით ვერ დასტურდება, რადგან იქ საუბარია ტყვეების სყიდვის წინააღმდეგ ბრძოლაზე და არა – აჯანყებაზე [61.136; 17.203]. თ. ბერაძეც სამართლიანად მიუთითებს, რომ საქმე ტყვეთა სყიდვის აკრძალვას ეხებოდა [138.238]. ამი-

ტომ თ. ქადარიამ ცოტათი წინ გაუსწრო მოვლენების აღწერას, რადგან სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა აჯანყება მხოლოდ მანუჩარის მკვლელობით დაიწყო.

ამბოხებულთა დასამორჩილებლად ლევან დადიანმა საკუთარი ძალებით გაილაშქრა სამურზაყანოში და მორჩილების ნიშნად ადგილობრივი თავად-აზნაურებისაგან მძევლები აიყვანა [61.137]. მაგრამ ლევან შარვაშიძე მოუდრეკელი დარჩა. იგი საკმაოდ მომზადებული და გამაგრებული დახვდა დადიანის ლაშქარს ბეღიაში [87.499, დოკ. №591; 17.204; 138.238; 267.109]. ამის თაობაზე ის სამურზაყანოდან 1812წ. 20 ოქტომბერს გრ. წერეთელს წერდა: „ერთ ციხე ბედიის მაკლია აუღებელი და ის მაწუხებს“ [61.137]. მან დახმარება სთხოვა რუსებს, რომელთაც ლევანს გაუგზავნეს ბელვესკის ქვეითთა პოლკის ორი ასეული არტილერიით პოლკოვნიკ მერლინის მეთაურობით [87.481, დოკ. №569; 17.204; 267.109]. დადიანის დასახმარებლად წამოემართნენ იმერლები გრიგოლ წერეთლისა და სეხნია წულუკიძის მეთაურობით და გურულები მამია გურიელის ბიძის, დავითისა, და ვახტანგ როსტომის ძე ერისთავის წინამძღოლობით [17.204; 267.109].

1812წ. დეკემბერში დადიანის ლაშქარი ბედიის ციხის გაღმა დადგა. ციხის ასაღებად შემუშავდა გეგმა, რომლის მიხედვით, ჯარი ორ ნაწილად გაიყო: ლევან დადიანი ხელმძღვანელობდა რუსთა, ოდიშართა და სამურზაყანოელთა ნაწილებს. მათ ბედიის ზემოთა მხარე დაიჭირეს; ნიკო დადიანმა კი უწინამძღვრა იმერლებს, ლეჩხუმელებსა და გურულებს. ესენი ქვემოთა მხრიდან მიუდგნენ ციხეს [17.204]. ლევანის რაზმელებმა ციხის გარედან დაიწყეს თავდაცვითი ბრძოლები, მაგრამ შემოტევას ვერ გაუძლეს და შიგნით შეიკეტნენ. სამურზაყანოში ატეხილი არეულობით, ბუნებრივია, თურქებმაც მონდომეს სარგებლობა და, ბეჯანის პირველივე თხოვნაზე, იქ საკუთარი რაზმები მიაველინეს, რომლებიც აჯანყებულებს უნდა დახმარებოდნენ [87.481,506. დოკ. №569,596]. ვინაიდან ბედიის ციხეზე შემტევთა ძალები გაცილებით ჭარბობდა დამცველებს, ამიტომ მალე ლევანმა დაზავება ითხოვა [17.204]. აღსანიშნავია, რომ უსაფრთხოების პირობის მიღება მან მხოლოდ ნიკო დადიანისაგან მოითხოვა [17.204]. მანამდე კი, ხუტუნია შარვაშიძემ მოახერხა გაქცევა და წებელდას შეაფარა თავი [17.204].

ლევან V-მ ხანდაზმულობის გამო შეიწყალა ლევან შარვაშიძე და მისი მეუღლე მარიამ ინალიშვილი [446.39], თუმცა ჩამოართვა ბედია და საზრდოდ სოფელი ფახულანი მისცა [17.204; 290.179; 240.146; 267.109]. დადიანმა კი ბეღიაში, დროებით, ლეჩხუმელების რაზმით ნიკო დადიანი დატოვა, რომელიც ციხის შეკეთებისა და გამაგრების საქმეებს ხელმძღვანელობდა [17.204]. საბოლოოდ კი, ლევანმა

ბედიაში საკუთარი მეციხოვნეები ჩააყენა თავად გიორგი პეტრეს ძე მხეიძის მეთაურობით [17.204]. მოგვიანებით, ლევანმა მისი სიმამრის, ზურაბ წერეთლის, შუამავლობით შეიწყალა ხუტუნია და იგი, მის ძმებთან ერთად, და ბედიაში დააბრუნა.¹ თუმცა, მამისეული მამულიდან ძმებს მხოლოდ სოფლის ნახევარი დაუბრუნეს; მეორე ნახევარი კი ერგო ზურაბ ბოლიხუხუს ძე შარვაშიძეს [17.206]. ეს იყო ყვაპუს მეორე ვაჟის, ავთანდილის (ათანდელ) შვილიშვილის შვილი [446.37, ტაბ.№2]. სოფელი ფახულანი კი დადიანმა დაქვრივებულ დას და დისშვილებს დაუმტკიცა [17.206].

ბედის დაკავების შემდეგ, დადიანმა, ბელვესკის ქვეითთა პოლკის დახმარებით, სამურზაყანოდან თურქები განდევნა [87.481, დოკ. №569], რომლებმაც ამ მხარეში შექმნილი არეულობით საკმაოდ ისარგებლეს. როგორც მთავარმართებელმა ნ. რტიშჩევმა რუსეთის ელჩს სტამბოლში ა. იტალინსკის აცნობა, მანუჩარის მკვლელობიდან მხოლოდ 5 თვის მანძილზე ოსმალებს აფხაზეთიდან 300-მდე კაცი მოუტაციათ [87.789, დოკ. №928]. აქ „აფხაზეთში“ სამურზაყანო იგულისხმება, რადგან მანუჩარ შარვაშიძის სამფლობელოზეა საუბარი, თუმცა მ. დუმბაძემ რატომღაც ეს ცნობა საკუთრივ სამეგრელოს მიაწერა [169.53]. ამ პრობლემების მოგვარების შემდეგ, 1813წ. ზაფხულში ლევან V-მ ბეჟანისთვისაც მოიცალა, რომელსაც, როგორც ვნახეთ, ძმის მკვლელობაში თანამონაწილეობა ედებოდა ბრალად. დადიანი და რუსები ბეჟანის მამულს დაესხნენ თავს, მაგრამ მანუჩარის ძმამ გაქცევა მოახერხა და თავდამხსმელებს ხელთ მხოლოდ მისი მცირეწლოვანი შვილები (ვაჟიშვილი და ორი ქალიშვილი) შერჩათ [87.502,506, დოკ. №592,596]. თუმცა, ბეჟანის ქვეშევრდომი თავადები და აზნაურები დაიმორჩილეს და მათ ფიცი ჩამოართვეს, რომ ხელს შეუწყობდნენ ხელისუფლებას გაქცეული შარვაშიძის, რომელსაც მამული ჩამოერთვა, დაპატიმრებაში [87.502,506, დოკ. №592,597].

1815წ. ზაფხულში ბეჟანი დაბრუნდა, მაგრამ იგი შეიპყრეს და დადიანს გადასცეს. მისი ბედის გადაწყვეტა მთავარმართებელმა ნ. რტიშჩევმა ოდიშის მთავარს მიანდო [280.99]. თუმცა, მალე გაირკვა, რომ ბეჟანი არ ერია ძმის მკვლე-

¹ ლევან შარვაშიძის მემკვიდრეთა რაოდენობა, საბოლოოდ, გაურკვეველი ჩანს. ი. ჩიქოვანის მიერ შედგენილ ლევან შარვაშიძის გენეალოგიურ ტაბულაში (№9), ხუტუნია გარდა, ჩამოთვლილია კიდევ 4 ვაჟიშვილი: მანუჩარი (მანჩა) /1796-1863/, ზურაბი /1798-1861/, კაცია (კაც) /1803-1863/, ანტონ (ნარჩოუ) /1805-გარდაცვლილია 1884 წლამდე/ [446.60]; მაგრამ სამურზაყანოელ თავადთა მიერ ლევან დადიანისადმი 1815წ. 20 ნოემბერს მიცემულ ფიცში დასახელებული არიან ლევან შარვაშიძის ქვრივი მარიამ ინალიშვილი და მისი ძეები მურზაყანი, რომელიც ი. ჩიქოვანის ტაბულაში ვერ მოხვდა, და ზურაბი [69.294].

ლობაში და მას ცილი დასწამეს. ამიტომ იგი საკუთარ მამულში დასაბრუნებლად ოდიშის მთავრის ნებართვას ითხოვდა, რაც ლევანმა ისევ ნ. რტიშჩევს აცნობა [87.502, დოკ. №592]. მთავარმართებელმა, რომელმაც იცოდა, რომ ბეჟანის მამულები ლევან დადიანს ეჭირა, მოერიდა სამეგრელოს მთავრის განაწყენებას, რომელიც რუსეთისათვის უფრო მნიშვნელოვანი მნიშვნელოვანი მოკავშირე იყო, ვიდრე საეჭვო ბეჟანი და ამიტომ საკითხის გადაჭრის უფლება ისევ დადიანს მიანდო [87.502, დოკ. №592]. თუმცა, იქვე, მთავარმართებელმა ლევანს „ურჩია“, ვიდრე დადიანი გადაწყვეტდა ბეჟანის გათავისუფლებას, კარგი იქნებოდა, თუკი დარწმუნდებოდა რუსეთის იმპერატორისა და ოდიშის მთავრისადმი პატიმრის ლოიალობაში [87.502, დოკ. №592]. ჩანს, ნ. რტიშჩევმა ივარაუდა, რომ ლევანი, რომელიც სამურზაყანოს მის მამულად განიხილავდა და იქ შარვაშიძეების გამგებლობის დაბრუნება ნამდვილად არ უნდოდა, ბეჟანს არ გაათავისუფლებდა. რუსი გენერალი ხელს უწყობდა მათ შორის დაპირისპირების გაღრმავებასა და გაძლიერებას. ასეთი მდგომარეობა ოდიშს რუსეთის მძევლად აქცევდა და მომავალში სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების საკითხსაც გაადვილებდა. მაგრამ, დადიანმა რუსი გენერლის „რჩევის“ უკან დამალული აზრები ამოიციო და ბეჟანი გაათავისუფლა. ეს „მოწყალება“ დადიანის ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი მოწინააღმდეგის მიმართ, რომელიც დიდი გავლენით სარგებლობდა დალიძე-ენგურის შუამდინარეთში, ლევანის გათვლებით, შეარბილებდა სამურზაყანოელთა უნდობლობას მის მიმართ.

§2. სამურზაყანო ლევან V დადიანის უშუალო მმართველობის ქვეშ (1813-1840 წლები)

1813წ. სექტემბრისათვის დადიანმა, რუსების დახმარებით, შეძლო თითქმის მთელი სამურზაყანოს დამორჩილება [87.506, დოკ. №597]. სამურზაყანოელებმა მორჩილება გამოუცხადეს ქეთევან დადიან-შარვაშიძისას, რომელიც მანუჩარის მეგკვიდრეების – მცირეწლოვანი ალექსანდრესა და დიმიტრის – მეურვედ დაინიშნა [87.507, დოკ. №598], მაგრამ დალიძე-შუამდინარეთში საქმეების რეალური გამგებელი ლევან V გახდა. მალე მისი პოზიციები კიდევ უფრო განმტკიცდა, ვინაიდან 1815წ. დასაწყისში აფხაზეთის მთავარის, გიორგის, ძმამ ჰასან-ბეიმ მანუჩარის ქვრივზე გადაწყვიტა დაქორწინება. ქელემ-ბეის შვილი ამისთვის ქრისტი-

ანად მონათვლასაც კი აპირებდა. მთავარმართებელი არ ენდობოდა ჰასან-ბეის, რომელსაც დიდი მხარდაჭერა ჰქონდა აფხაზეთში და გარკვეულ პრობლემებს უქმნიდა რუსების ძალისხმევით გამთავრებულ გიორგის. ნ. რტიშჩევი შიშობდა, რომ სეფერ-ბეის ძმას სამურზაყანო სჭირდებოდა აფხაზეთში გასამთავრებლად, რადგან მას მხარს დაუჭერდნენ სამურზაყანოელი აფხაზი თავად-აზნაურები, განსაკუთრებით მისი ნათესავები – შარვაშიძეები. ამიტომ მთავარმართებელი აფრთხილებდა ქეთევანს, თუკი ჰასან-ბეი შეეცდებოდა სამურზაყანოს დაკავებას, ეს მხარე, ალექსანდრესა და დიმიტრის სრულწლოვანებამდე, სახელმწიფო ხაზინას გადაეცემოდა [87.507, დოკ. №598]. ეს იყო პირველი ცდა სამურზაყანოზე რუსეთის უშუალო ხელისუფლების შემოღებისა. როგორც ჩანს, ალექსანდრე I-ს კარზე უკვე მიმდინარეობდა ამ საკითხის დამუშავება. სამთავროების წინააღმდეგ პირველი გალაშქრება მთავარმართებელ ალექსი ერმოლოვის¹ (1816-1827) სახელს უკავშირდება, რომელმაც, ფაქტობრივად, დაიწყო გურიის სამთავროს გაუქმების პროცესი [171.266], რომელიც, საბოლოოდ, 1829წ. დასრულდა. XIXს. 30-იან წლებში კი რუსი მოხელე კროკი მიზანშეუწონლად მიიჩნევდა უკვე დასავლეთ საქართველოს სხვა სამთავროთა არსებობასაც, რადგან, მისი აზრით, ისინი ხელს უშლიდნენ ამ მხარის სრულ დამორჩილებას [171.266].

ქეთევან შარვაშიძემ თვითონ თქვა უარი სამურზაყანოზე [267.109]. ამის საფუძველზე, თ. ქადარიამ მიიჩნია, რომ შემდგარა ჰასან-ბეისა და მისი ქორწინება [267.109]. მაგრამ წყაროებით ეს არ დასტურდება. 1818წ. 4 იანვარს შედგენილ „შეწირულობის წერილში“ ქეთევანი, თავის ვაჟიშვილებთან ერთად, მანუჩარ შარვაშიძის სულის საოხად, ცაიშის ეკლესიას წირავს მეუფე გრიგოლის მიერ ტყვეობიდან დახსნილ სოფელ ლედგებიეს² მოსახლე ბურდღუნია ქობალიას და ობლად დარჩენილი ბუცა და ნოჩოია ქობალიებს [261.84]. ლევანმა იგი მხოლოდ 1823წ. გაათხოვა სეფერ-ბეის სხვა ძმაზე – როსტომ-ბეიზე, რომელიც ქრისტიანადაც მონათლა [17.212; 446.42]. როგორც ნ. დადიანი წერს, რუსებს ლევანის ეს ინიციატივა არ მოსწონებიათ, რადგან როსტომთან მათ გარკვეული პრობლემები ჰქონდათ, მაგრამ

¹ ა. ერმოლოვი კავკასიელთა მიმართ მკაცრი და დაუნდობელი პოლიტიკის გამტარებელი იყო. სწორედ ამიტომ დაწერა მასზე ალექსანდრე პუშკინმა პოემაში „კავკასიელი ტყვე“ ასეთი სიტყვები: «*Смирись, Кавказ: идет Ермолов!*» [430.21]. ა. ერმოლოვის მმართველობის ხანაში დაიწყო კავკასიის ომი, რომელმაც თითქმის ნახევრ საუკუნეს გასტანა (1817-1864წწ.).

² ოდიშში მდებარე „მცირე სოფელი ლედგებიე“ ქეთევანის სამკვიდრო იყო, რომელიც მას მამამ, გრიგოლმა, დაუმტკიცა [261.84].

სამეგრელოს მთავრისადმი პატივიცემის გამო, მას ეს აპატიეს [17.212].

ამ ვითარებით ლევანმა ისარგებლა და დისშვილების აღზრდა-მეურვეობა თვითონვე იკისრა [280.97; 290.179; 240.146; 267.105]. შარვაშიძეთა უკმაყოფილება რომ არ გამოეწვია, დადიანი, ოფიციალურად, სამურზაყანოს თითქოს იმპერატორის სახელით მართავდა [448.106-107]. ამიტომ მის წინააღმდეგ ვერც ადგილობრივი შარვაშიძეები გამოვიდნენ და ვერც – აფხაზეთის მთავარი [448.106-107]. ნ. თაკლანძის შეფასებით, ლევან V-ს მეურვეობა მანუჩარის მემკვიდრეებზე წინასწარ განზრახული ნაბიჯი იყო [183.91; 184.77]. ს. ესაძის შენიშვნით, მთავარმართებელი ნ. რტიშხევი არ შეეწინააღმდეგა დადიანის აქტიურ მოქმედებებს ამ მხარეში, რადგან რუსეთის მთავრობა მას ოდიშის ნაწილად აღიარებდა [448.107]. ამგვარად, სამურზაყანოზე დადიანის უშუალო კონტროლის დაწესდა და, შესაბამისად, 1810 წელს შექმნილი სამოურავოც გაუქმდა. ლევანი აქტიურად შეუდგა დალიძე-ენგურის შუამდინარეთში საქმეების მოწესრიგებას, რომელსაც შედეგად მისი უფლებებისა და ხელისუფლების განმტკიცება უნდა მოჰყოლოდა [184.77].

პირველ რიგის პრობლემად სამურზაყანოში სხვადასხვა დანაშაულებებთან ბრძოლა რჩებოდა. 1815წ. 20 ნოემბერს დადიანმა გამოსცა დადგენილება, რომლითაც იგი კვლავ კრძალავდა ქურდობის, ავაზაკობისა და ტყვეთა სყიდვას და ამ დანაშაულებებში მხილებულებს ოდიშის სამთავროს კარზე გაასამართლებდნენ [290.179; 240.146; 267.109-110]. ტყვეთა სყიდვას ხელს უწყობდა ისევე და ისევე ფოთში თურქების ყოფნა. ისინი ყოველ ზომას ხმარობდნენ, რათა ეს ვაჭრობა არ შემწყდარიყო. რა თქმა უნდა, ზუგდიდში დამნაშავე სამურზაყანოელთა გასამართლებით, დადიანი თავის უზენაესობას უსვამდა ხაზს.

ბრძანების თანახმად, საკუთარ სახლებში უნდა დაებრუნებინათ უამიანობისა და შიმშილის გამო გადმოსხვეწილი იმერელი და მეგრელი გლეხები, რომლებიც, ძირითადად, ხდებოდნენ ადამიანებით მოვაჭრეთა მსხვერპლნი [290.179; 240.146]. დადიანი ამით არა მარტო ტყვეთა სყიდვას ებრძოდა, ის, როგორც ფეოდალი, იცავდა იმერელ და ოდიშარ მებატონეთა უფლებებს, რომელთა ყმებიც სამურზაყანოში ბატონყმური წნეხისაგან შედარებით თავისუფალი მხარეში აღმოჩნდნენ და უკან დაბრუნებაზე უკვე ნაკლებად ფიქრობდნენ.

ლევან V-მ, შესაბამისად, იზრუნა იმ ძალაზეც, რომელსაც, ფაქტობრივად, ეყრდნობოდა მისი ხელისუფლება სამურზაყანოში. ეს იყო რუსული არმია. სამურზაყანოელები ვალდებულები იყვნენ ხელი შეეწყოთ რუსული სამხედრო ნაწილებისთვის მათთვის ბინისა მიცემითა და საკვების მიწოდებით [267.110].

1815 წლის 20 ნოემბერს, ნაბაკევში, ამ დადგენილების შესრულებაზე ლევან-მა ადგილობრივი თავად-აზნაურობა დააფიცა. ეს „ფიცის წიგნი“ ფრიად მნიშვნელოვანი საბუთია თავად-აზნაურობის საგვარეულოთა და მათი განსახლების არეალის დასადგენად. სამურზაყანოელები ფიცს სდებდნენ და ხელს აწერდნენ ჯვრების დასმით: ლევან ხუტუნას ძე შარვაშიძის ქვრივი მარიამ ინალიშვილი შვილებთან, მურზაყანთან და ზურაბთან, ერთად; ბოლისუხუ შარვაშიძის (ავთანდილ ყვაპუს ძის შტო) შვილები – ხუხულობა, ზურაბი, მანუჩარი, როსტომი; სორეს სოლომონის ძე შარვაშიძე; თავადი ანჩაბაძეები: ბოლისუხუ, თემურყა, უჩნა, თადა, უჩარდია, ერისთუ, ლომკაცი, ხუხულობა, მირზაბეგ, მანუჩარ, ბურდღუ, დოვლათ და მურზა (ჯ. გამახარიასა და ბ. გოგიას ვარაუდით, ეს უკანასკნელი, ალბათ, მუსლიმანი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან, სხვებისაგან განსხვავებით, სახელთან ჯვრის ნიშნის „+“ ნაცვლად, ორწერტილი და ტირე დაუსვამს [69.666]); თავადი ჩქოტუა ზურაბი და მისი შვილები: ერისთოუ, მანუჩარ, კაცი; ჩქოტუა კაცი, თემურყა და მარდანი; გუდაველი ბეჟან მარდანი (მიუხედავად ამ ფიცისა, მან მაინც არ მოიშალა ტყვეთა სყიდვა და 1821წ. დააპატიმრეს და ზუგდიდში წაიყვანეს [17.211]); თავადი ემხვარები: ერისთოუ, ლომკაცი, ლევანი, უჩარდია, ტულაფსუ, სერსუყა, თემურყა, ტულაფსუ; თავადი ასლანბეი ინალიშვილი; დიხა-ზურგელი მარდანიები: ჯამბულათი, ბოლისუხუ, ხიტუ, ბურდღუ, შარდენი; გაღელი მარდანიები: ჯამბულათი, ასლანგერი; ჩქოტუა უჩანა, ასლანგერი, ჯამბულათი, როსტომი; აქურთავები ცუცკე და ხიტუ; დვარწკია გეჯილა; ზენობაია ეზუგბაია; თავადი ბეჟან სოლომონის ძე შარვაშიძე [69.294-295, დოკ. №129].

სამურზაყანოში 1815წ. 20 ივნისის ბრძანების შესრულება შეუძლებელი გახდებოდა, თუ არ მოგვარდებოდა წებელდის პრობლემა. ამ კუთხეს ფლობდა თავად მარშანიათა ძლიერი საგვარეულო, რომელმაც სეფერ-ბეის მთავრობა არ აღიარა. ამ პერიოდში, ფაქტობრივად, აფხაზეთის მთავრის იურისდიქცია წებელდაზე არ ვრცელდებოდა. წებელდელ მარშანიებსა და სამურზაყანოელ შარვაშიძეებს აქტიური და მჭიდრო ურთიერთობები ჰქონდათ ერთმანეთთან. იქ ხშირად პოულობდნენ თავშესაფარს ხელისუფლებისგან დევნილი პირები. მანუჩარ შარვაშიძე წებელდელ მარშანიებთან (მაჰმათქირი, ომარი და სხვ.) ერთად ვაჭრობდა ტყვეებით [336.54; 122.689]. როგორც სხვა აფხაზი თავადები, ისე ესენიც თავს ამ „ხელობით“ ირჩენდნენ და სამურზაყანოშიც ეწეოდნენ ადამიანთა გატაცებას. თ. სახოკიას ცნობით, მარშანიათა 20-30 კაცისაგან შემდგარი დაჯგუფება დათარეშობდა სამურზაყანოს მთებში, იქ სამურზაყანოელ მწყემსებს აწიოკებდა და მომ-

ხდურები, საქონელთან ერთად, მწყემსებსაც იტაცებდა ტყვედ [35.365]. ამ ვითარების აღმოსაფხვრელად ლევან დადიანმა 1815 წლის 29 ნოემბერს, სოფ. ოქუმში, მისოსტ, სარალაფუ და ზერეფხუ მარშანიებს ფიცი ჩამოართვა [290.179; 240.146]. მარშანიებმა აღნიშნეს, რომ სამურზაყანო დადიანის სამფლობელოა და პირობა დადეს, რომ „ვიყენეთვე კეთილთა მეზობლობითა **სამთავროსა თქვენის სამურზაყანოდ წოდებულს აფხაზეთსა ნაწილს-თანა და ოდიშსა** და მასთან მცხოვრებთა და არც შევიწყნაროთლა წინა-აღმდგომნი ვინმე უმაღლესის რუსეთის ტახტისა და თქვენის უგანათლებულესობისაგან გამოქცეულნი ვინმე, და არცა ჩვენგან რაიმე იქნა ავის მოქმედება სამფლოებელოსა რუსეთისა და საკუთრათ თქვენისა ც უგანათლებულობისა სამთავროსა შინა, – არცა ტაცება ტყვისა, არცა სხვა რაიმე...“ [87.507-508, დოკ. №599, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. ამასთან ერთად, თავადი მარშანიები ხაზს უსვამდნენ, რომ „ჩვენ მამა-პაპით თქვენის მამა-პაპის თუმცა მორჩილები და ერთგულები ვიყავით, მაგრამ რომელმანმე შემთხვეულმა შფოთებმა დაშორებულ ვიქმენით ერთმანეთისაგან“ [87.508, დოკ. №599]. რა თქმა უნდა, ამ ჩანაწერს ლევანისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან იგი რუსებს მიანიშნებდა, რომ ამ კუთხეზე მას კანონიერი გავლენა ჰქონდა, რადგან წებელდა მისი წინაპრების სამფლობელო ყოფილა. ამიტომ, აქ აფხაზეთის მიმართ დადიანის გარკვეული უპირატესობა და შესაბამისი პრეტენზიები იკვეთებოდა, რასაც 1814წ. ერთ-ერთ ხატზე გაკეთებულ მინაწერში დაცული დადიანის ტიტულატურა მოწმობს: „*მთავარი და მკურთბელი ოდიშ-აფხაზთა, სვან-ლეჩხუმთა*“ [212.141]. საბოლოოდ, ლევანმა წებელდებულების ფიცისგან ვერ იხეირა. დადიანის მოწინააღმდეგენი თავშესაფარს ისევ ამ მხარეში პოულობდნენ [90.396, დოკ. №325].

დადიანმა სცადა სამურზაყანოელი თავად-აზნაურობა, რომელიც, ძირითადად, ტყვეთა სყიდვიდან მიღებული შემოსავლით ცხოვრობდა, სამეურნეო საქმიანობით დაეკავებინა. თუმცა, მისი ეს მცდელობა უშედეგოდ დასრულდა და სამურზაყანოში ტყვეთა სყიდვა მაინც ვერ აღიკვეთა. სანამ ფოთსა და ახალციხეში თურქები იყვნენ. ისინი მაინც ახერხებდნენ, რომ ადამიანებით ვაჭრობა შეენარჩუნებინათ. როგორც სამურზაყანოელი თავადი თემურყვა ანჩაბაძე ადასტურებდა, სამურზაყანოში ტყვეთა სყიდვის, ქურდობისა და სხვა დანაშაულებების გამო ძალიან მძიმე ვითარება შექმნილა [90.396]. ეს „ფიცი“, ფაქტობრივად, ქალაქზე დარჩა, რადგან ფიცის დამდებ თავად-აზნაურთა ნაწილი (ბეჟან მარღანი, ბეჟან შარვაშიძე და სხვ.) მაინც აგრძელებდა ამ საქმიანობას [17.211; 90.396]. თუმცა, მოხდა ტყვეთა სყიდვის მინიმიზაცია სამურზაყანოს ბარის ზონაში, მაგ-

რამ მთიან ადგილებში ვითარება საგანგაშო რჩებოდა, ვინაიდან ხელისუფლების კონტროლი, ბართან შედარებით, ამ ზონაზე მინიმალური იყო [90.395, დოკ. №325].

ამ დანაშაულებებთან საბრძოლველად ლევან დადიანმა აქტიურად ჩართო სასულიერო წოდება. მაგალითად, ზემო ხსენებული ფიცის დადებას ესწრებოდა მეუფე გრიგოლ ცაიშელი, რომელმაც, ბოლოში, დაამოწმა ეს აქტი [69.666]. რა თქმა უნდა, სამურზაყანოში ეკლესიის გააქტიურებით, დადიანი საკუთარი ხელისუფლების გამყარებასაც მოიაზრებდა. თუმცა მას და მეუფე გრიგოლს კარგად ესმოდათ, რომ ამ კუთხეში ქრისტიანული სარწმუნოების შესუსტება გამოიწვევდა ლალიბა-ენგურის შუამდინარეთის მოწყვეტას ქართული სამყაროსაგან. სწორედ ამიტომ ცაიშელმა მღვდელმთავარმა მნიშვნელოვანი ღვაწლი გასწია არა მარტო სამურზაყანოში, არამედ საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროშიც ქრისტიანობის განსამტკიცებლად [89.429, დოკ. №570]. მეუფე გრიგოლი თავის ანდერძში წერდა, რომ: *„გულმოდგინებით მაქვნდა აფხაზეთის ერნი გარდაქცეულნი სარწმუნოებათაგან რ(ომე)ლიც ხელმისწომელ იყო ჩემ მიერ ივინი მომეყვანა სარწმუნოებად და მრ(ავა)ლნიცა მოქცეული იქმნენ და მონათლულ“* [261.65].

სამურზაყანოელები, რომლებიც გათავისუფლდნენ შარვაშიძეთა მმართველობისგან, არ აპირებდნენ ლევანის ხელისუფლების აღიარებას [184.77]. თემურყვა ანჩაბაძე ამის თაობაზე პირდაპირ ეუბნებოდა რუსებს, რომ: *«В сей земле существует безначалие, ибо Дадиани не имеет средства к обузданию жителей; и будьте уверены, что ни Дадиани, ниже кто-либо из фамилии Шарвашидзе не могут управлять и распоряжаться здесь»* [90.396]. ამას უკვე ფრანსუა გამბაც ადასტურებს: *„იგი (სამურზაყანო – კკ) დადიანების სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენს; მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი არცერთ ხელისუფლებას არ ემორჩილება“* [14.112]. ამიტომ სამურზაყანოში დადიანის წინააღმდეგ მღვდელვარებები არ წყდებოდა [169.75]. მართალია, გიორგი შარვაშიძემ აღიარა, რომ აფხაზეთის „უშინაგანესი ადგილების“ მფლობელი იყო, მაგრამ წარმოუდგენელი იყო, რომ მას სამურზაყანოზე დადიანის კონტროლი მოსწონებოდა [240.147].

მ. დუმბაძე მიიჩნევდა, რომ სეფერ-ბეი, თავის მხრივ ცდილობდა, აფხაზეთზე საკუთარი გავლენის გავრცელებას [169.75]. ზ. პაპასქირი გამორიცხავს, რომ დადიანის საწინააღმდეგოდ, აფხაზეთის მთავარი რაიმე კონტროლს მიმართავდა, რადგან აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლება პირდაპირ დამოკიდებული იყო დადიანის მხარდაჭერაზე [240.147]. ვიზიარებთ რა ამ მოსაზრებას, მიგვაჩნია, რომ გიორგი შარვაშიძე ფარულად მაინც სამურზაყანოს ოპოზიციას უჭერდა მხარს,

რადგან 1818წ. დადიანმა, სამურზაყანოს პრობლემასთან დაკავშირებით, მისგან ოფიციალური პოზიციის გამოხატვა მოითხოვა. ლევანმა ამისთვის შესაფერისი ვითარებაც შეარჩია. 1818წ. აპრილში აფხაზეთში ისევ ამბოხება დაიწყო. მან თავისი ბიძის¹ დასახმარებლად ოდიშის ლაშქარი მიაგვლინა, რომლებმაც აფხაზეთის მთავარს მოწინააღმდეგე თავადები დაუმორჩილეს [267.112]. ამ ამბების შემდეგ, დადიანმა რუსეთის ხელისუფლებისაგან ოფიციალური კომისია მოითხოვა ოდიშ-აფხაზეთ-სვანეთის საზღვრების დასადგენად [267.112]. გიორგიმ, რომელმაც ხელისუფლება ისევ მეგრელთა დახმარებით შეინარჩუნა, იმერეთის მმართველის, გენერალ ვ. კურნატოვსკის თანდასწრებით, 1818 წლის მაისში სამურზაყანო ოფიციალურად ცნო ოდიშის ტერიტორიად [169.75; 290.180; 295.224; 240.147; 267.112; 184.77].

ლევან დადიანის მეცადინეობით მიღწეული შეთანხმება მაქსიმალურად გამოხატავდა და იცავდა სამეგრელოს მთავრის ინტერესებს სამურზაყანოში. სამეგრელოსა და აფხაზეთის სამთავროებს შორის საზღვარი მდ. ღალიძგაზე დადგინდა [110.8; 47.221].² 1821 წელს აფხაზეთში დაწყებული არეულობების ჩასახშობად მიმავალი რუსთა და ოდიშართა საექსპედიციო კორპუსი ლევან დადიანმა მდ. ღალიძგამდე მიაცილა. ეს ხაზგასმით აღნიშნა ნ. დადიანმა თავის თხზულებაში: *„თვით მთავარი ჩვენი ლეონ დადიანი მიჰყვა თავის საზღვრამდე ღალიძგამდე“* [17.209, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.; 138.240]. 1818 წლის შეთანხმების ასახვას უნდა მიანიშნებდეს ლევან დადიანის ტიტულატურაც, სადაც ოდნავ დაკონკრეტდა 1814წ. დაფიქსირებულ ტიტულში „აფხაზთა“-ს რაობა. კერძოდ, ჩვენს მიერ დადიანების მუზეუმში მიკვლეულ ერთს საბუთში, რომელიც დათარიღებულია 1823წ. 19 მაისით, სამეგრელოს მთავარი მოხსენიებულია როგორც: *„ს დ ოდიშისა, ლეჩხუმისა და ნაწილთა აფხაზეთისათა (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.) და სვანეთისა მემკვიდრეობით მფლობელი“* [2]. ასეთივე ვითარებაა 1824წ. ერთ-ერთ დოკუმენტშიც: *„მემკვიდრეობითი მფლობელი და მთავარი მენდრელიისა და რამოდენისამე ნაწილის აფხაზეთისა (ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.) და სვანეთისა“* [261.98].

ზემოთ აღნიშნული შეთანხმების თანახმად, ორივე მხარე ვალდებული იყო, არ მიეცა თავშესაფარი მეაბოხეებისა და სხვა სჯულის დამნაშავეებისათვის [267.112; 184.77]. ამ მუხლით, გიორგი შარვაშიძეს მოესპო შესაძლებლობა დადიანის მოწინააღმდეგე სამურზაყანოელთა დასაცავად. დადიანი კმაყოფილი დარჩა და აღნიშნა, რომ ეს შეთანხმება ორ სამთავროს შორის მშვიდობის დამყარების გარანტი იქნე-

¹ აფხაზეთის მთავარი გიორგი შარვაშიძე ლევან დადიანის მამიდის მეუღლე იყო.

² ამ ჰიდრონიმს ე. აიხვალდი გადმოსცემს ფორმით – *გალაზღვა*.

ბოდა [184.77]. ნ. თაკლანძის სამართლიანი შეფასებით, იგი აკანონებდა ლევან V-ს უფლებებს სამურზაყანოზე და შემდგომში აფხაზეთის მთავართან ამ საკითხზე ნებისმიერი დავის წამოჭრისას, ხელშეუხებელს ხდიდა ამ უფლებას [184.77].

გიორგი შარვაშიძის მიერ დადიანთან დადებული ხელშეკრულების შესრულებას არ აპირებდა ასლან-ბეი, რომელიც 1821წ. ისევ გამოჩნდა აფხაზეთში, სადაც ამ დროს ანტირუსული აჯანყება მიმდინარეობდა [371.52]. მან მალე მოახერხა თითქმის მთელი აფხაზეთის დაუფლება, გარდა სოხუმის ციხისა, სადაც იმყოფებოდნენ 1821 წლის 19 თებერვალს გარდაცვლილი გიორგი შარვაშიძის ქვრივი და შვილები [456.560]. რუსებმა თამარ დადიანი-შარვაშიძისა აფხაზეთის დროებით მმართველად დანიშნეს [456.550,557]. როგორც გ. პაიჭაძე მიიჩნევს, ამ გადაწყვეტილების მიღებაზე გავლენა იქონია სამეგრელოს მთავარმა [420.223]. 1821წ. სექტემბრის შუახანებისთვის, ასლან-ბეი, თავისი ლაშქრით, რომელშიც ჩერქეზებიც იყვნენ, სამურზაყანოსკენ დაიძრა [456.560; 404.252].

ლევანმა სასწრაფოდ შეყარა ჯარი და აფხაზთა აჯანყების ჩასაქრობად გამოგზავნილ იმერეთის მმართველ გენერალ მ. გორჩაკოვს განუცხადა, რომ აპირებდა ასლან-ბეის წინააღმდეგ ბრძოლას, რათა საკუთარი მამული და „ქვრივი და ობლები გადაერჩინა“ [456.560]. ვ. პოტოს თქმით, გენერალი მიხვდა დადიანის ჩანაფიქრს, რომელსაც იმ აფხაზეთის დაუფლება უნდოდა, რომელიც ადრე სამეგრელოს ეკუთვნოდა და, ამიტომ, დადიანს უფლება არ მისცა გალაშქრებისა [456.560]. ასლან-ბეიმ კი სამურზაყანოში შეჭრა ვერ მოახერხა. მ. გორჩაკოვმა სისხლში ჩაახშო აფხაზთა აჯანყება და მთავრად დასვა სეფერ-ბეის ვაჟი დიმიტრი /ომარ-ბეი/ (1821-1822), რომელიც რუსეთში იზრდებოდა და საკმაოდ გარუსებულიც იყო. თუმცა კაცი, რომელსაც რუსი პოლკოვნიკის ფორმა ეცვა, მშობლიური ენა დავიწყნობდა და, ამასთანავე, დამსჯელ რაზმთან ერთად ჩამოვიდა სამშობლოში, მისმა ქვეშევრდომებმა არ მიიღეს და 1822წ. 28 ოქტომბერს მოწამლეს [420.224].

აფხაზეთის ახალი მთავარი გახდა სეფერ-ბეის სხვა შვილი – მიხეილი, რომელიც იმ ხანად 11 წლის იყო. თამარი ისევ, დროებით, აფხაზეთის მმართველი გახდა. აღსანიშნავია, რომ ის მიხეილის გამთავრების საკითხს სამურზაყანოდან აგვარებდა, სადაც 1822წ. ნოემბერში იმყოფებოდა [89.661, დოკ. №947,948]. ლევანი, ბუნებრივია, დაინტერესებული იყო, რომ აფხაზეთის მომავალი მთავარი, ანუ მისი მამიდაშვილი მიხეილი /ხამუთ-ბეი/ (1822-1864), სეფერ-ბეივით მორჩილი ყოფილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ სამურზაყანოელები დადიანის ქვეშევრდომებად ითვლებოდნენ, ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ აფხაზეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, მათ

შორის ახალი მთავრის დამტკიცების საქმეში. მაგალითად, რუსულ ხელისუფლებასთან თამარ შარვაშიძის ინტერესებს წარმოადგენდნენ სამურზაყანოელი თემურყვა ანჩაბაძე და აფხაზეთელი თლაბსუ მარდანი [89.661, დოკ. №949].

1821წ. აჯანყების საბაბი გახდა რუსების მიერ აფხაზეთის მმართველად სეფერ-ბეის ქვრივის დანიშვნა. ვ. პოტოს თქმით, რუსების შეცდომა იყო აფხაზთა სათავეში ქალის დადგენა, მით უფრო, რომ თამარს არ უყვარდა აფხაზები და არც ისინი ყოფილან მის მიმართ კეთილგანწყობილნი [456.550,558]. როგორც ჩანს, თამარმა მისი ოჯახისთვის აფხაზების ნდობის მოსაპოვებლად, 1823წ. სამურზაყანოში ილაშქრა ამ კუთხის აფხაზეთის სამთავროსათვის შემოსამტკიცებლად [169.75; 267.113; 184.77]. ლევანმა იმერეთის მმართველ მ. გორჩაკოვთან იჩივლა მამიდამისის ამ ქმედებების გამო. რუსმა გენერალმა „აფხაზეთისათვის მებრძოლ“ გრიგოლ დადიანის ასულს სამთავროში დაბრუნება მოსთხოვა, მაგრამ თამარი, რომელიც, ფაქტობრივად, მისი ოჯახის მიმართ აფხაზების დამოკიდებულების მძევალი იყო, პოზიციების დათმობას არ აპირებდა. შექმნილ ვითარებაში, მ. გორჩაკოვმა ლევანს უფლება მისცა ძალისმიერ გზით მოეწესრიგებინა სამურზაყანო საქმეები. სამეგრელოს მთავარმაც დაივიწყა აგრესორი მამიდას მიმართ ძმისშვილური რიდი და პატივისცემა და მისი ლაშქარი მალევე გააძევა ლალი-გა-ენგურის შუამდინარეთიდან [169.75; 267.113; 184.77]. თუმცა, თამარმა ხელი არ აიღო თავის განზრახვაზე და ისევ შეეცადა სამურზაყანოს შემომტკიცებას, მაგრამ ეს მცდელობაც უნაყოფო გამოდგა [184.77].

დადიანი მაინც ვერ ახერხებდა სამურზაყანოში წესრიგის დამყარებას. ამ მხრივ მისი ყველა მცდელობა კრახით სრულდებოდა [90.395, დოკ. №325]. ეს მით უფრო რთული იყო, რომ აფხაზები განაგრძობდნენ სამურზაყანოელთა მხარდაჭერას დადიანის წინააღმდეგ. 1826 წლის მაისში ლევანმა შემოჭრილ აფხაზთა წინააღმდეგ გაილაშქრა და თან აფხაზეთთან საზღვრის გამაგრებითი სამუშაოებიც აწარმოა [47.173; 297.238]. თუმცა, ამ მხარის დამორჩილება სამეგრელოს მთავრისათვის რთულ საქმედ რჩებოდა. სამურზაყანოელები მაინც არ ემორჩილებოდნენ მის ხელისუფლებას [90.395, დოკ. №325]. ამიტომ დადიანს მათზე კონტროლის გაწევა მხოლოდ რუსული ჯარის დახმარებით შეეძლო. 1826წ. მისი თხოვნით, მთავარმართებელმა ერმოლოვმა ერთი საარტილერიო ქვემეხით შეიარაღებული 300-კაციანი რაზმი გამოაგზავნა [90.395, დოკ. №325; 169.75; 267.113; 184.77]. სამურზაყანოში დროებით მშვიდობა დამყარდა და ადგილობრივები დამორჩილდნენ დადიანის ხელისუფლებას [90.395, დოკ. №325; 169.75; 184.77]. ამან ტყვეთა სყიდ-

ვის შემცირებაც გამოიწვია [199.337]. თუმცა, რუსებმა 1826წ. სპარსეთთან დაწყებული ომის გამო, ეს რაზმიც მალევე გაიწვიეს [90.395, დოკ. №325; 169.75; 184.77]. მ. დუმბაძის მოსაზრებით, სამურზაყანოში რუსების ამ რაზმის ჩაყენების მიზანი გაცილებით შორსმომავალი იყო, ვიდრე მხოლოდ დადიანის ინტერესების უზრუნველყოფა. მკვლევარი სამართლიანად მიიჩნევდა, რომ რუსეთი უკვე ემზადებოდა ამ მხარეში თავისი უშუალო ხელისუფლების შემოღებისთვის [171.268].

მამიდაძისის ლაშქრობებმა დადიანს ისევ დაანახა სამურზაყანოს საკითხთან დაკავშირებით აფხაზთაგან ახალი გარანტიების მიღების აუცილებლობა. 1827 წლის 21 აპრილს ზუფუელმა თავად-აზნაურობამ ლევან V-ს წინაშე წერილობით ივალდებულა, რომ ისინი სამურზაყანოში არ ჩაიდენდნენ ძარცვა-ქურდობას და არ შეურაცხყოფდნენ სამეგრელოს მთავრის უფლებას ამ მხარეზე [267.113; 184.78]. ამ დოკუმენტს ლევანის მამიდაშვილმა აფხაზეთის მთავარმაც მოაწერა ხელი [267.113]. როგორც ჩანს, მიხეილის ეს დათმობა პოლიტიკური სისუსტით იყო განპირობებული, რაც, განსაკუთრებით მისი მმართველობის დასაწყისში თვალსაჩინო იყო [184.78-79; 185.77]. მაგრამ ამანაც ვერ მოუტანა სიმშვიდე დადიანს. როგორც კი სამურზაყანოელებმა რუსები შორს დაიგულეს, მაშინვე დაეწყო დადიანს გართულებები.

ამ პერიოდში მანუჩარ შარვაშიძის უფროსი ვაჟი ალექსანდრე, რომელიც 1808წ. [446.71, ტაბ. №15] დაიბადა, სრულწლოვანი ხდებოდა და მას მხარის მმართველობაც უნდა მიეღო. მაგრამ, სამურზაყანოში მიხვდნენ, რომ ლევანი მის დისშვილებს ხელისუფლებას არ დაუბრუნებდა. თუმცა, როგორც უკვე ითქვა, სამურზაყანოს თავად-აზნაურობას თვითონაც არ სურდა როგორც შარვაშიძეთა, ისე – დადიანთა ქვეშევრდომობა. მათ შორის ჩამოყალიბდა გარკვეული დაჯგუფება, რომელიც სამურზაყანოზე იმპერატორის ხელისუფლების უშუალო დამყარებას მოითხოვდა. ამ „პარტიის“ ინტერესებს გამოხატავდა თემურყვა ანჩაბაძე, რომელიც რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებს ურჩევდა, «*объявить Самурзакань казне принадлежащею*» [90.396]. როგორც ჩანს, ამ დაჯგუფებას დაგეგმილი ჰქონდა დადიანის წინააღმდეგ ხშირი არეულობების მოწყობა, რათა რუსეთის ხელისუფლებას იმ მოტივით, რომ სამეგრელოს მთავარს არ ჰქონდა შესაბამისი შესაძლებლობა ამ მხარეში წესრიგის უზრუნველსაყოფად, სამურზაყანო დადიანისათვის ჩამოერთმია. ამ ვითარებაში, ისინი აშკარა პროვოკაციაზეც კი წავიდნენ: 1827 წლის ნოემბერში სამურზაყანოელებმა საკუთარი საქონელი დადიანის სანადიროდ განკუთვნილ ნაკრძალში შერეკეს, რომელსაც საგანგებო ყა-

რაული იცავდა.

ეს ტყე მდ. ენგურის ოდიშის სანაპიროზე მდებარეობდა და 8 ვერსით იყო დაშორებული ზუგდიდიდან, ხოლო მდინარის გაღმა ნაპირიდან კი სამურზაყანოელი მარღანის მამული ესაზღვრებოდა [90.398, დოკ. №326]. დადიანის ყარაულებმა, ბუნებრივია, საქონელი გამორეკეს ტყიდან. სამურზაყანოელმა მწყემსებმა დახმარებას უხმეს. მათ გამოექომაგა აზნაური მარღანია, რომელიც შეიარაღებული გლეხებით მოვიდა. შელაპარაკებისას სამურზაყანოელებმა დადიანის ყარაული მოკლეს. ამ შემთხვევას წაესწრო ზუგდიდელი აზნაური, რომლის მეზობელიც იყო მოკლული გლეხი. ზუგდიდელმა ამ დანაშაულისათვის სისხლით ზღვევა მოითხოვა. ეს შეკამათებაც ტრაგიკულად დასრულდა: მარღანია სასიკვდილოდ დაიჭრა [90.398, დოკ. №326]. საბოლოოდ, ამ შემთხვევამ სამეგრელოს მძიმე შედეგი მოუტანა: იგი სამურზაყანოელთა და, გარკვეული დროის მანძილზე, აფხაზთა მუდმივი თავდასხმების ობიექტი გახდა [169.76]. თავდასხმები თითქმის ყოველდღე და, ძირითადად, ღამით ხდებოდა. ისინი კლავდნენ ან იტაცებდნენ სამურზაყანოსთან მოსაზღვრე სოფლების მოსახლეობას, რომელთაც თურქებზე ყიდდნენ, და მათ საქონელს [90.398, დოკ. №326].

სამურზაყანოელთა მორჩილებაში მოსაყვანად და მშვიდობის აღსადგენად, დადიანმა ხელისუფლებისაგან 200-კაციანი რაზმი და ძმები თემურყვა და თადა ანჩაბაძეების, ალექსანდრე მანუჩარის ძე შარვაშიძეს, სესირყვა ემუხვარისა და ჯამბულათ მარღანის სამურზაყანოდან გაძევება მოითხოვა [90.396, დოკ. №325]. როგორც ჩანს, ესენი ამ არეულობების მოთავეები ყოფილან [267.113-114]. პოლკოვნიკმა ბებუთოვმა განიხილა ამ პირების საკითხი და მიიჩნია, რომ თ. ანჩაბაძე, რომელსაც თავი არაერთხელ გამოუჩენია რუსეთის სამსახურში, განსაკუთრებით 1821 და 1824 წლების აფხაზეთის აჯანყებების დროს, ანტირუსულად განწყობილი ადამიანად ვერ ჩაითვლებოდა და დადიანი, ბებუთოვის დასკვნით, მის მოცილებას პირადი უთანხმოების გამო ცდილობდა [90.396, დოკ. №325]. 1821წ. აფხაზეთის აჯანყების ჩახშობაში თემურყვა ანჩაბაძის მონაწილეობა ნ. დადიანსაც აქვს აღნიშნული, როდესაც ჩამოთვლის ხელისუფლების მიერ დაჯილდოებულ სამურზაყანოელებს: „თავად თემურყვა ანჩაბაძე პორუთიკობა და პენცია სიკვდილამდის, რომელიც გვემსახურა პერეოლიკობითა და სხვათა და სხვათა საქციელითა, თავადს შარვაშიძეს ორთა ძმათ, ხუხულობასა და ზურაბს, და თავადს თადა ანჩაბაძეს პრაპორშიკობა“ [17.211]. დანარჩენების მიმართ ბებუთოვი უშვებდა, რომ შესაძლებელი იყო არეულობების ისინი მოთავენი ყოფილიყვნენ [90.396, დოკ. №325].

შექმნილი ვითარების შესასწავლად, 1828 წლის 5 თებერვალს ზუგდიდში გენერალ-მაიორი კარლ ჰესე ჩავიდა. აფხაზები და სამურზაყანოელები მის ყოფნასაც არ ერიდებოდნენ და თავდასხმებსაც განაგრძობდნენ [90.396, დოკ. №325]. როგორც უკვე აღინიშნა, სავარაუდოდ, მათი მიზანი სწორედ დადიანის უსუსურობის ჩვენება იყო. თუმცა, რუსებმა ეს ისედაც კარგად იცოდნენ: *«Ослушание и неповиновение Самурзаканских князей владельцу Мингрелии кн. Левану Дадиани, были всегда предметом жалоб сего владельца пред начальством»* [90.396, დოკ. №325]. კ. ჰესემ 1828 წლის 14 თებერვალს ზუგდიდში სამურზაყანოელი თავად-აზნაურები დაიბარა. თუმცა მათი ნაწილი, დაპატიმრების შიშით, რუს გენერალთან არ გამოცხადდა [90.398-399, დოკ. №326]. სავარაუდოდ, ეს ის თავადები იყვნენ, რომელთა გაძევებასაც დადიანი ითხოვდა. ზუგდიდში ჩასულმა სამურზაყანოელებმა კ. ჰესეს დადიანის მორჩილების პირობა მისცეს [90.399, დოკ. №326]. რაც შეეხება ჯარის დატოვების საკითხს, ლევანს მხოლოდ 1 ასეული გამოუყვეს და ისიც ზუგდიდში, მის სასახლეში, დატოვეს, რადგან გენერალ ჰესეს მოსაზრებით, ამბოხებულ სამურზაყანოში ასიოდე ჯარისკაცი ვერაფერს გახდებოდა და, შესაძლებელიც იყო, ისინი გაენადგურებინათ კიდევ, რაც უარყოფითად იმოქმედებდა მხარეში რუსეთის პოზიციებსა და, საერთოდ, რუსი ჯარისკაცების სულისკვეთებაზე [90.398-399, დოკ. №326]. თუმცა, ამ ასეულის ყოფნა, იმერეთის მმართველის ნიკოლოზ სიპიაგინის მოსაზრებით, სამეგრელოში სამურზაყანოელთა თავდასხმებისათვის შემაკავებელი ფაქტორი იქნებოდა: *„იქმნების მხოლოდ მის თვსა, რამე აღმაშფოთებულთა სამურზაყანოელთა, მხედველთა მათ მახლობარე ჩვენის მხედრობისა, აქედესთ შიში, უკუდგებდნენ ბოროტგანზრახულსა თვთ მნებელობისაგან“* [184.79]. გენერალმა ლევანს ძალის გამოყენებით აჯანყების ჩახშობა აუკრძალა და კონფლიქტის მოგვარების საშუალებად მხოლოდ მძევლების ჩამორთმევა მიიჩნია: *„გარნა იარალით მოქმედების ნების დართვათ მათ დამშვიდებისათვს, ჩვენის მხრიდან არ შეიძლება“* [90.398, დოკ. №326; 184.79].

ლევანმა, როგორც იქნა, დაამარცხა აჯანყებულები, ხოლო მისი მეტოქე, სამურზაყანოს კანონიერი მემკვიდრე, საკუთარი დისშვილი ალექსანდრე, რომელიც ამ დროისათვის სრულწლოვანი იყო, 1829 წელს რუსებს ციმბირში გადაასახლებინა [169.76; 267.113-114; 184.79]. ა. დიაჩკოვ-ტარასოვის შენიშვნით, ალექსანდრე ბიძამისის ცილისწამების მსხვერპლი შეიქმნა [73.159]. თუმცა, მან იქ ვერ ჩაადწია და გზაში გარდაიცვალა [269.4]. მისი მოშორება, როგორც ჩანს დადიანს ძალიან არ გაჭირვებია, რადგან ჯერ კიდევ 1827 წლის დასაწყისში პოლკოვნიკი ბებუთოვი შეხვდა ალექსანდრეს და მას დადიანის მორჩილებისაკენ მოუწოდა, თუმცა

ცდა უშედეგო აღმოჩნდა [90.396, დოკ. №325]. ასევე ტრაგიკულად დასრულდა მანუჩარ შარვაშიძის მეორე მემკვიდრის ბედიც. ძმის ბედის შემხედვარე დიმიტრი ხვდებოდა შექმნილ რეალობას და 1833 წელს ისიც აჯანყდა დადიანის ძალმომრეობის წინააღმდეგ [267.114; 73.159]. მაგრამ მალევე, 1833 წლის 27 თებერვალს ის, მისსავე სოფელ ჭუბურისხიდში /*Чубурихиди*/ (ჭუბურხინჯი) ლევან დადიანის რაზმელებთან, რომელსაც ტარიელ დადიანის ძე ხელმძღვანელობდა, შეტაკებისას დაიღუპა [91.435, დოკ. №301; 169.76; 267.114; 184.79]. ტარიელი, ო. სოსელიას ვარაუდით, ერთხანს (1832წ.) სამურზაყანოს მმართველიც ყოფილა [254.96]. ამ ამბოხების დროსაც სამურზაყანოელებთან ერთად, წებელდელები (დიმიტრი წებელდელების სიძე იყო [267.116, შენ.42]) და სხვა აფხაზებიც გამოდიოდნენ. როგორც მთავარმართებელი ბარონი გრიგოლ როზენი აღნიშნავდა, სამურზაყანოს არეულობებისკენ სწორედ აფხაზეთიდან და წებელდიდან აქეზებდნენ [91.436, დოკ. №301].

მანუჩარის ვაჟების მოცილებით, დადიანმა საკუთარ მმართველობას ლეგიტიმურობა შემატა, რადგან სამურზაყანოს მფლობელთა პირველი ხარისხის მემკვიდრედ თვითონ გამოდიოდა, ვინაიდან ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულის პირველი განყოფილების 131-ე, 137-ე, 160-ე და 248-ე მუხლებისა და ადგილობრივი ადათის მიხედვით გარდაცვლილის უძრავი ქონება, თუკი მას პირდაპირი მემკვიდრეები არ დარჩებოდა, მთავრის მფლობელობაში უნდა გადასულიყო [280.100]. ასეთივე წესი იყო გავრცელებული აფხაზებშიც [372.122]. შესაბამისად, ლევან დადიანის ხელისუფლებამ ქართული კანონებითა და აფხაზური ადათებით მიიღო სამურზაყანოს მფლობელობის ლეგიტიმური უფლება. ამიტომ 1835 წელს ფ. ტორნაუ აღნიშნავდა, რომ სამურზაყანო, რომელიც შარვაშიძეთა მმართველობის დროს, ცალკე სამფლობელო იყო, სამეგრელოსთან ყოფილა მიერთებული [372.119; 69.306]. ლევანი სამურზაყანოსაგან მნიშვნელოვან ეკონომიკურ შემოსავალს ღებულობდა. იქაური თავად-აზნაურობა ოდიშის მმართველს, გადასახადების სახით, ყოველწლიურად უგზავნიდა: 2 000 მანეთის ღირებულების საკლავ ძროხასა და შინაურ ფრინველს; დაახლოებით 1 500 მანეთის ღირებულების სხვადასხვა საჩუქრებს; შემოსავალს ტყიდან 3 000 მანეთის ოდენობის; საძოვრებიდან – 5 000 მან.; სიმინდის იჯარიდან – 1 500 მან.; ზღვის სარგებლობისათვის – 500 მან.; ამასთანავე, ზოგიერთ შემთხვევაში, სამურზაყანოელები იხდიდნენ ქორწილისა და უბედური შემთხვევისათვის გათვალისწინებულ გადასახადსაც [267.117-118].

სამეგრელოს მთავრის ხელშეწყობით, XIX ს. 30-ანი წლებიდან გააქტიურდა ქრისტეან მისიონერთა მოღვაწეობა სამურზაყანოში, რომელიც, მართალია, ქრის-

ტიანულ კუთხედ რჩებოდა, მაგრამ მაინც განიცდიდა სასულიერო პირთა დეფიციტს და ისლამიც მნიშვნელოვნად იყო მომძლავრებული [99.3]. რა თქმა უნდა, ამას მიზეზი იყო XVII-XVIII საუკუნეების ქართველები, რომელიც ამ მხარეს თავს დაატყდა. ამიტომ, XIXს. 30-ანი წლების დასაწყისში სამურზაყანოში მიაგლინეს მისიონერთა პირველი ჯგუფი, რომელშიც შედიოდნენ მღვდელი ვასილ კუცია და ერთი მედავითნე (სოფ. ოქუმში); სავა თოფურია და ერთი დიაკონი (სოფ. გაღში); ნიკოლოზ კუპრავა, დავით სვანიძე და მიხეილ გაგუა (სოფ. ნაბაკეში); მარკოზ შონია და მარკოზ არქანია (საბერიოსა და ლეჭარაიეში); დავით ანთელავა (სოფ. დისაზურგაში); იესე ხოჭოლავა (სოფ. განარჯიაშ მუხურში); პეტრე ჟენტი (ილორში); მღვდელი იოანე ჯიქია, დიაკონი ქოიავა, მედავითნე ხოჭოლავა; ბლადონინად იესე მიქაბერიძე დაინიშნა, რომელიც დარჩელში იჯდა [151.381]. ქართველ სასულიერო პირთა მოღვაწეობის პირველი დადებითი შედეგი 1832 წლისათვის უკვე სახეზე იყო. ამ დროისთვის ქრისტიანად მოინათლა 1071 სამურზაყანოელი აფხაზი [91.249-250, დოკ. №172]. ეს იყო ნათელი დადასტურება იმისა, რომ სამურზაყანოელი აფხაზები თავს ქართული სამყაროს ნაწილად აღიქვამდნენ. დღის წესრიგში დადგა ბედიის ტაძრის აღდგენაც, რომელშიც, 1810 წელს ღვთისმსახურება განახლდა, თუმცა მალევე შეწყდა კიდევაც, რადგან 1812წ. ბედაზე მიტანილი შტურმის დროს, იგი რუსულმა არტილერიამ დააზიანა [151.364]. 1832წ. მიტროპოლიტ დავით წერეთლისა და მისი დის, მართას,¹ ხელშეწყობით აღდგენითი სამუშაოები დაიწყო, თუმცა ესეც მალევე შეწყდა სამეგრელოს დედოფლის მოულოდნელი გარდაცვალების გამო [151.382].

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მიხეილ შარვაშიძის გააქტიურება სამურზაყანოში XIXს. 30-იანი წლების დამდეგიდან ჩნდება, როცა იგი მეტ-ნაკლებად მომაგრდა აფხაზეთის მთავრის ტახტზე [240.147; 428.113]. ირკვევა, რომ 1827 წლის მღვდელმთავრებებში აფხაზეთის მთავარიც იყო ჩართული [90.398, დოკ. №326]. გენერალი კ. ჰესე ნ. სიპიაგინს უპატაკებდა: «*Владельца Абхазии майора кн. Шарвашидзе запрашивал я о причине побывшей его быть в Самурзакани и наделять там беспорядки*» [90.398, დოკ. №326]. როგორც ჩანს, აფხაზთა ჩართულობა სამურზაყანოელთა მღვდელმთავრებებში მისი ნებართვის გარეშე არ ხდებოდა [184.78]. მიუხედავად იმისა, რომ მამამისმა სამურზაყანო ოფიციალურად დადიანის საკუთრებად ცნო, ახალგაზრდა აფხაზი მთავარი ამის აღიარებას არ აპირებდა. ეს ეჭვქვეშ აყენებდა სამურზაყანოზე დადიანის უფლებების ლეგიტი-

¹ ლევან V დადიანის მეუღლე.

მურობას [184.78]. მოგვიანებით იგი წერდა, რომ „არასოდეს დაუკარგავს იმედი, რომ რუსეთის ხელმწიფე მის უფლებებს სამურზაყანოზე ცნობდა“ [184.78-79].

ბიძაშვილ-მამიდაშვილის ქიშპობა სამურზაყანოს გამო განსაკუთრებით XIX ს. 30-ანი წლებიდან გააქტიურდა, რაც რუსეთის ხელისუფლებას ძალიან აშფოთებდა. მართალია, ბარონი გრ. როზენი ამ კუთხეს სამეგრელოს ნაწილად («...в Мингрелии и подвластных ей владетелю местях, к числу коих **решиительно принадлежит и Самурзакань**» [448.107, ხასგასმა ჩვენია – კ.კ.] მიიჩნევდა და, ამ მხრივ, დადიანს მისი აშკარა მხარდაჭერაც ჰქონდა [91.453, დოკ. №338,339]. თ. ტორნაუ კი წუხდა, რომ სამურზაყანო რუსებმა სამეგრელოს მიაკუთვნესო [82.53]. აშკარაა, რომ რუსეთის ხელისუფლების პოლიტიკა უკვე სამთავროების გაუქმებაზე იყო ორიენტირებული. მისთვის ზედმეტი ჩანდა ადგილობრივ მთავართა არსებობა. დადიანი კი იყო რუსების ერთგული, მაგრამ მისი შემდგომი გაძლიერებაც დაუშვებელი იყო. 1832წ. რუსებმა მდ. ენგურის მარჯვენა სანაპიროზე, იქ სადაც მდინარე ორ ტოტად იყოფა, თანამედროვე თაგილონის ტერიტორიაზე ათანგელოს ციხე ააგეს და შიგ რუსული გარნიზონი ჩააყენეს [70.161-162; 169.76; 171.268; 267.114; 184.79]. ათანგელო ჰკეტავდა სამეგრელოში შემოსავლელ გზას და, ფაქტობრივად, სამეგრელოსა და აფხაზეთის მთავრების კონტროლის მექანიზმს წარმოადგენდა [169.76; 171.268; 267.114; 184.79]. მისი მდებარეობაც საყურადღებო იყო, რადგან რუსებმა დადიანს საზღვარი ენგურზე გაუვლეს [267.114]. ამ გარნიზონს ხელმძღვანელობდა პოდპოლკოვნიკი გედრიმოვიჩი [91.435, დოკ. №301]. მისი მოვალეობა სამურზაყანოს მეთვალყურეობას იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დადიანი თავის უფლებებს სამურზაყანოზე მაინც აგრძელებდა: იძლეოდა განკარგულებებს, არჩევდა სამოქალაქო საქმეებს და სხვ. [169.78]. ვფიქრობთ, რომ ეს საკვებით ბუნებრივი იყო, რადგან, ათანგელოში ჯარის ჩაყენების მიუხედავად, იმ ხანებში ლევანის უფლებების შეზღუდვა დალიძე-ენგურის შუამდინარეთში არც არავის უფიქრია.

თუმცა რუსების მხარდაჭერას სამურზაყანოში დადიანი თანდათან კარგავდა. მითუმეტეს, რომ ციხესიმაგრე იყო ენგურზე და არა – დალიძეასთან. მიხეილ შარვაშიძემ მიიჩნია, რომ რუსეთის იმპერია სამურზაყანოს აფხაზეთს უბრუნებდა. 1834წ. აფხაზეთის მთავარმა ილორის მოსახლეობა მის ერთგულებაზე დააფიცა. მართალია, რუსეთი თანდათან იწყებდა დადიანის უფლებების და გავლენის შეზღუდვას სამურზაყანოზე, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა, რომ უპირატესობას მიხეილ შარვაშიძე მოიპოვებდა. ამიტომ ბარონმა გრ. როზენმა 1834 წლის 12 ივნისს მკაცრი ტონით მოსთხოვა მიხეილს ამ თვითნებობის აღკვეთა და მისი სამ-

თავროს საზღვარიც მკაფიოდ მიუთითა: «...*Я не могу не удивляться, что вы решились на такое самоуправство в чужом владении; ибо известно правительству, что живою границею между Мингрелией и Абхазиею служит р. Галидзга. А как сел. Илори находится на левом берегу оной, то и не может принадлежать к Абхазии*» [91.449, დოკ. №325]. მთავარმართებელმა მოითხოვა, რომ მიხეილს წერილობით გაეუქმებინა ილორელთა ფიცი მის ქვეშევრდომობაზე, დაებრუნებინა მძევლები და მათთვის გამოეცხადებინა, რომ მათი ხელისუფალი იყო სამეგრელოს მთავარი [91.449, დოკ. №325]. ბარონმა როზენმა აფხაზეთის მთავარს დაავალა მისი ამ მითითებების შესრულება ასახულიყო დოკუმენტალურად და იგი თბილისში გაეგზავნა, საიდანაც მერე სანქტ-პეტერბურგში გადაიგზავნებოდა [91.449, დოკ. №325].

ბუნებრივია, ამ საბუთებში იქნებოდა აფხაზეთის მთავრის აღიარება, რომ ილორი ეკუთვნის სამურზაყანოს, ხოლო სამურზაყანოს მფლობელი კი დადიანია. როგორც ჩანს, საქართველოს მთავარმართებელს უკვე დავალებული ჰქონდა შეგროვებია შესაბამისი დოკუმენტაცია, რადგან სამურზაყანოში რუსული ადმინისტრაციის შესვლის შემდეგ, აფხაზეთის მთავრის პრეტენზიები მისივე სიტყვებითვე ყოფილიყო გაბათილებული. მიხეილი იძულებული გახდა ბარონ როზენის „მითითებებს“ დამორჩილებოდა და 1834 წლის 22 ივნისს მთავარმართებლისადმი გაგზავნილ წერილში აფხაზეთის მთავარმა ოფიციალურად აღიარა, რომ მისი ხელისუფლება ილორზე არ ვრცელდებოდა [267.114]. იგივე დააფიქსირა მან 1834 წლის 28 ივლისსაც [184.80]. მაშინ, როდესაც მიხეილი ბარონი როზენის წინაშე თავის მართლებით იყო დაკავებული, მისი უმცროსი ძმა ალექსანდრე წებელდელებთან ერთად სამურზაყანოზე თავდასხმის გეგმაზე მუშაობდა. 1834წ. 25 ივლისს მთავარმართებელმა თამარ შარვაშიძეს ალექსანდრეს თბილისში გაგზავნა „ურჩია“; როზენი კაცია დადიანის ასულს ჰპირდებოდა, რომ მის შვილს არ დააპატიმრებდა [91.449, დოკ. №331].

დროებითი უკანდახვევის მიუხედავად, მიხეილი მაინც არ აპირებდა სამურზაყანოზე ხელის აღებას. მან გადაწყვიტა დადიანის „ციხე“ შიგნიდან გაეტეხა და ამგვარად დაესუსტებინა თავისი ბიძაშვილი. ამ გეგმის განსახორციელებლად, 1836წ. იანვარში მან ცოლად შეირთო ლევან დადიანის სახლიკაცის, გიორგი დადიანის ქალიშვილი ალექსანდრა (ცუცა) [448.133; 240.149; 267.115-116].¹ მიხეილის მიზანი ზუსტად იყო გათვლილი – მისი სიმამრი ლევან დადიანის ოპოზიციის ერთ-ერთი მეთაური იყო [267.115]. მ. დუმბადის ვარაუდით, გიორგი დადიანმა ხელი

¹ ცუცად მას შინაურები მოიხსენიებდნენ. იგი პოეტის და საზოგადო მოღვაწისა გიორგი შარვაშიძის დედა იყო [254.105].

შეუწყო ამ ქორწინებას [169.84]. შესაძლებელია, მიხეილის მიერ ცუცას გატაცება, საერთოდ, მომავალი სიძე-სიმამრის მიერ წინასწარ დაგეგმილიც კი იყო, რადგან ლევანი V ამ ქორწინებას არ დაუშვებდა და „გატაცების“ ლეგენდით კი სამეგრელოს მთავარი მას ხელს ვერანაირად შეუშლიდა.

აღსანიშნავია, რომ აქამდე, აფხაზეთის მთავარი უკვე ორჯერ იყო დაქორწინებული. მისი პირველი მეუღლე დედამისის მიერ აღზრდილი „ჩერქეზი ქალი“ იყო,¹ ხოლო მეორე სამეგრელოს თავადის ნიკო დადიანის ასული – მარიაში [240.149; 267.115-116]. თუმცა, საკუთრივ მიხეილი ორივე ამ ქორწინებას ძალდატანებითად თვლიდა [267.116]. აღსანიშნავია, რომ 1833წ. მეორედ ქორწინება მან თავისი ბიძაშვილის ლევან V-ს ასულ ნინოზე მონდომა [240.148; 267.115]. აფხაზეთის მთავრის ეს „სურვილი“, თავისი არსით და მართლმადიდებლური ქრისტიანობის მორალიდან გამომდინარე, აღმაშფოთებელი იყო, რადგან სისხლის აღრევის ნიშნებს შეიცავდა. ბუნებრივია, მიხეილმა ამის თაობაზე ბარონ გრ. როზენის სასტიკი აღშფოთება და რისხვა დაიმსახურა [240.148-149; 267.114-115]. აფხაზეთის მთავარი სრულიად ურცხვად და თავხედურად აცხადებდა, რომ ეს ქორწინება მეგრელებსა და აფხაზებს შორის მშვიდობის დამყარებას შეუწყობდა ხელს და მთავარმართებელს სთხოვდა, ამ ქორწინებისათვის ხელი არ შეეშალა [267.115]. ბარონმა როზენმა სამართლიანად არ გაიზიარა სეფერ-ბეის შვილის ეს „არგუმენტები“ და ქორწინებაც არ შედგა. მთავარი არ აკონკრეტებდა, როგორ დამყარდებოდა მშვიდობა ორ სამთავროს შორის, თუკი ამას ხელი ვერ შეუწყო ბიძაშვილმამიდაშვილურმა ურთიერთობებმა. საეჭვოა, რომ ლევან დადიანი ქალიშვილს მზითევში სამურზაყანოს დაუმტკიცებდა. თუმცა, როგორც თ. ქადარია ვარაუდობდა, სამეგრელოს მთავარი არ იყო წინააღმდეგი ამ ქორწინებისა, მაგრამ როზენის, რომელიც, მკვლევარის ვარაუდით, სამეგრელო-აფხაზეთის შესაძლო ალიანსმა დააფრთხო, მკაცრმა ტონმაც ისიც დააფრთხო [267.114-115]. ვფიქრობთ, სამართლიანია მ. დუმბაძის ვარაუდი, რომ ლევანის ამ უარის მიზეზი ორ მთავარს შორის არსებული ახლო სისხლისმიერი ნათესაობა იყო [169.84]. ამის გამო, მიხეილი იქადნიდა, რომ ლევანს სისხლით აზღვევინებდა აფხაზეთის მთავრის ამ შეურაცხყოფას [267.115]. აფხაზეთის მთავრის მესამე ქორწინებაც საქართველოს მთავარმართებელმა უკანონოდ მიიჩნია [91.453, დოკ. №382]. თუმცა, ხელისუფლებამ, საბოლოოდ მაინც ცნო ეს ქორწინება, რომელიც საეკლესიო წესებით შესრულდა და აღექსან-

¹ მას უშვილობის გამო გაშორდა [448.133].

დრა დადიან-შარვაშიძისას წმიდა ეკატერინეს ორდენი გადასცეს [448.133].

ამ ქორწინებამ ლევან დადიანის აღშფოთება მაინც გამოიწვია და მან გიორგი მდივანბეგთუხუცესობიდან გადააყენა [169.84].¹ ნიკო I „დიდი“ დადიანის („ქართველთა ცხოვრების“ ავტორი)² შერისხული მემკვიდრე ჯერ სვანეთში, ხოლო იქიდან კი აფხაზეთში გადავიდა. ამ შემთხვევამ „დიდი“ ნიკოს შთამომავლებსა და სამეგრელოს მთავარს შორის უთანხმოება გაამწვავა, რომელიც სამთავროს არსებობის ბოლომდე გაგრძელდა [169.84]. 1836წ. გაზაფხულზე ოდიშარი თავადების, კაცია და გიორგი ჩიჩუების მეთაურობით სამეგრელოში ლევანის წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო, რომელშიც აქტიურად მონაწილეობდნენ ლებულობდნენ მიხეილის სიმამრის ძმები [267.28]. 1836წ. 27 აპრილის წერილით, ბარონმა როზენმა ლევანს გიორგი დადიანის დაპატიმრება და მისი ქუთაისში გაგზავნა დაავალა [267.28]. თუმცა მთავარმართებლის განკარგულება სამეგრელოს ხელისუფლებამ ვერ შეასრულა. ოდიშში დაწყებული არეულობით სამურზაყანოშიც მღელვარებები დაიწყო, რომელსაც ბარონი როზენი სამართლიანად მიხეილის მესამე ქორწინებასთან აკავშირებდა და პირდაპირ ადანაშაულებდა აფხაზეთის მთავარს სამურზაყანოში, რომელიც მთავარმართებლის მტკიცებით, სამეგრელოს მთავარს ეკუთვნოდა, ვითარების არევაში [91.453, დოკ. №382]. სავარაუდოდ, სიძე-სიმამრს უკვე კოორდინირებული მოქმედებები ჰქონდათ დასახული და სამეგრელოში ხელისუფლების შეცვლასაც გეგმავდნენ. 1836წ. 20 აგვისტოს ლევანის მემკვიდრე დავითი თავის ძმას გრიგოლს სწერდა: „გიორგი დადიან აფხაზეთშია, რევს მიხეილს, ბუნტაობს აფხაზეთი, ქედვიცხულობს და ორივენი მექადნიან სიკვდილს“ [267.28-29].

¹ მდივანბეგთუხუცესის ანუ მსაჯულთუხუცესის სახელო სამეგრელოში XIX ს-ის დამდეგიდან ივარაუდება და პირველად ეს სახელო 1806 წლით დათარიღებულ ერთ შეწირულობის წიგნშია ნახსენები. მდივანბეგების მოვალეობა გასამართლება და განაჩენის გამოტანას წარმოადგენდა. მდივანბეგთუხუცესი მთავრის შემდეგ ყველაზე დიდი მოსამართლე ყოფილა და გავლენითაც პირველი იყო. მსაჯულთუხუცესის სახელო 1806-1834 ნიკო I დადიანს ეჭირა [259.247-248].

² XIX ს. I ნახევარში სამეგრელოს სამთავროში ორი ნიკო დადიანი მოღვაწეობდა. ნიკო I იყო ოტია დადიანის შვილიშვილი და ლევან დადიანს მამის ბიძაშვილად ერგებოდა; ნიკო II კი შვილიშვილის შვილი იყო და ნიკო I-ს ერგებოდა ბიძაშვილის შვილად, ხოლო ლევან V-ს კი, შესაბამისად, მამის ბიძაშვილის შვილად [17.10]. ნიკო I-ს ასევე „დიდის“ ეპითეტით მოიხსენიებენ, რაც ორი გარემოებით იყო განპირობებული: ა) მისი პიროვნებისა დიდი გავლენითა და ავტორიტეტით და ბ) ის ასაკით უფროსი იყო მეორე ნიკოზე. აქედან გამომდინარე, შესაბამისად, მიხეილის მეორე და მესამე მეუღლეები ერთმანეთის სისხლისმთავარი ნათესავები იყვნენ.

მაგრამ, გულხელდაკრეფილი არც ლევან დადიანი იყო. ისიც ცდილობდა დაუცხრომელი მამიდაშვილისთვის საშინაო პრობლემების იმდენად გამწვავებას, რომ მას სამურზაყანოზე ფიქრისათვის დრო არ დარჩენოდა. მიხეილს კი მართლაც რთული ვითარება ჰქონდა სამთავროში. 1827წ., ექვსწლიანი გადასახლების შემდეგ, რუსეთის ხელისუფლებამ აფხაზეთში დააბრუნა აფხაზეთის ოლქის მმართველი ქელემ-ბეის შვილი ჰასან-ბეი, რომელიც, თავის დროზე, ასლან-ბეის უჭერდა მხარს და ისიც ეწინააღმდეგებოდა სეფერ-ბეის გამთავრებას. ჰასანს დიდი ავტორიტეტი გააჩნდა იმ აფხაზეთში, რომლებიც უკმაყოფილო იყვნენ სამთავროში არსებული ვითარებით [82.52; 185.77]. მოსახლეობის ამ ნაწილის დაშოშმინებას რუსეთის ხელისუფლება ჰასან-ბეის მეშვეობით აპირებდა, რადგან, ერმოლოვის მოსაზრებით, სამშობლოდან 6-წლიანი გადასახლება საკმარისი იყო იმისთვის, რომ მიხეილ შარვაშიძის ბიძას თავი დაენებებინა სამთავრო ტახტზე ფიქრისათვის [79.233; 185.77]. ასეთი მოსაზრება საკუთრივ აფხაზეთის მთავარსაც გასჩენოდა და ამიტომ მანაც იშუამდგომლა ბიძის დასაბრუნებლად, მაგრამ ჰასან-ბეი არ აპირებდა მიხეილ შარვაშიძის ერთგული ვასალის როლის თამაშს და ამიტომ XIX-ის 30-იანი წლებში ბიძა-ძმისშვილის ფარული დაპირისპირება აშკარა კონფრონტაციაში გადაიზარდა [185.77]. ბუნებრივია, ეს ვითარება ხელსაყრელი იყო ლევან დადიანისათვის და ამ დაპირისპირებაში ის ფარულად ჰასან-ბეის უჭერდა მხარს [82.65].

სამეგრელოს მთავარმა შეძლო სამეგრელოსა და სამურზაყანოში ამბოხებულთა დაშოშმინება. მაგრამ დამარცხებული მიხეილი სამურზაყანოში კვლავ არეულობების განახლებაზე ფიქრობდა. იმავე წლის ნოემბერში რუსული ადმინისტრაციისთვის ცნობილი გახდა, რომ აფხაზეთის მთავარი სამურზაყანოზე თავდასასხმელად ემზადებოდა და ამ მიზნით მოუწვევია რამდენიმე ასეული ჯიქი, ხოლო მისი ძმა ალექსანდრე კი ისევ წებელდაში წასულა [91.453-454, დოკ. №339]. თამარ დადიან-შერვაშიძისამ რუსებს ოფიციალურად აცნობა, რომ მისი შვილი დადიანის უფლებას სამურზაყანოზე არ ცნობდა და აპირებდა სამურზაყანოელთათვის მძევლების ჩამორთმევას: *«ибо он считает сей округ неправильно присвоенным владельцем Мингрелии»* [91.453-454, დოკ. №339; 169.76; 184.79]. რუსებმა სასწრაფოდ გააძლიერეს სოფ. ილორთან დისლოცირებული სამხედრო ნაწილები და, ამასთან, 2 ასეული ენგურთანაც დააყენეს [91.454, დოკ. №339]. ილორთან 500 კაციით ლევან V-ც მოვიდა თავის მემკვიდრე დავითთან ერთად [91.454, დოკ. №339]. რუსებისა და ოდიშარების ასეთმა სერიოზულმა პრევენტიულმა ზომებმა მიხეილს თავისი გეგმის განხორციელების სურვილი „დააკარგინა“ და იძულებული გახდა ამჯერადაც უკან დახე-

ულიყო. 3 ნოემბერს მან აფხაზეთში განლაგებული რუსული რაზმების სარდალს გენერალ-მაიორ პანცოვსკის განუცხადა, რომ სამურზაყანოსთან დაკავშირებით მას არანაირი ავი ზრახვები არ ჰქონია და დედამისმაც რუსებს არასწორი ცნობები მიაწოდა [91.454, დოკ. №339]. მ. დუმბაძე შეცდომით ვარაუდობდა, რომ სოფელი ილორი, რომელიც მიხეილმა 1834წ. დაიკავა მხოლოდ ახლა დათმო [169.77]. როგორც აღვნიშნეთ, მან ეს სოფელი იმავე წელსვე გაათავისუფლა.

სამურზაყანოში აფხაზეთ-ოდიშის დაპირისპირება უარყოფითად მოქმედებდა მხარის ეკონომიკურ ცხოვრებაზე. თუკი 100 წლის წინ სამურზაყანო „აღყვავილებული“ იყო, XIX ს. პირველ მეოთხედში, ორ სამთავროს შორის მუდმივი სამხედრო დაძაბულობისა, თუ დადიანის წინააღმდეგ პერმანენტული ამბოხებების და ტყვეთა სყიდვის გამო იგი მეტად გავერანებული და გაოხრებული ყოფილა. ჟაკ ფრანსუა გამბას მოწმობით, რომელმაც ამ 1820-1824წწ. ნახა სამურზაყანო, წერდა, რომ აქ დამუშავებული მიწები იშვიათობას წარმოადგენდა, ხოლო დარჩენილი მოსახლეობა, 800 ოჯახამდე, ძირითადად, მთიან ზოლში ცხოვრობდა, ბარი კი დაცარიელებულა [14.112-113]. თუმცა, განსხვავებულ ციფრებს იძლევა ცნობილი გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური ედუარდ აიხვალდი, რომელიც კავკასიაში 1825-1826წწ. იმყოფებოდა. მისი მონაცემებით, სამურზაყანოში ცხოვრობდა დაახლოებით 1798 კომლი 10 788 მოსახლით [47.223]. როგორც ჩანს, ე. აიხვალდის ცნობა გაცილებით სანდო უნდა იყოს, რადგან XIX ს-ის 50-იანი წლების მონაცემებით, როდესაც სამურზაყანოს ტერიტორია რამდენადმე შემცირებულიც კი იყო, ამ მხარეში 10 100 ადამიანია დაფიქსირებული [78.258]. თუმცა, ეს მონაცემებიც, ალბათ, რამდენადმე მაინც არაზუსტი იქნებოდა, რადგან 1867 წლის ოფიციალური მონაცემებით, სამურზაყანოში 22 000 ადამიანი ცხოვრობდა [186.62; 187.81]. შესაბამისად, ე. ფ. გამბასა და ე. აიხვალდის მოგზაურობების წლებში ამ მხარის მოსახლეობის რაოდენობა 10 788-სა და 22 000-ს შორის არის სავარაუდო. როგორც კვლევებმა ცხადყო, შეჭირვებული სამურზაყანოს მოსახლეობა, ძირითადად, სამეგრელოს სამთავროს შიდა რაიონებისკენ – წალენჯიხა, ზუგდიდი, მარტვილი და სხვა მიმართულებით გადაადგილდებოდა [129.68]. შედარებითი სიმშვიდის პირობებში იძულებით გადაადგილებულ პირთა ნაწილი ისევ უკან ბრუნდებოდა, თუმცა XIX საუკუნეში მათი რიცხვი მნიშვნელოვნად შემცირდა, რადგან მეფის რუსეთის მოხელეები მათ ამის საშუალებას არ აძლევდნენ [129.68].

უშედეგო ძალისმიერი ქმედებების შემდეგ, მიხეილმა სამურზაყანოს დაუფლება უკვე საქართველოს რუსულ ადმინისტრაციაში საჩივრების წერით გადა-

წყვიტა. 1838წ. მან მთავარმართებელ გენერალ ევგენი გოლოვინს (1837-1848) მიმართა საჩივრით ლევან დადიანის წინააღმდეგ. მისი მტკიცებით, სამეგრელოს მთავარს არ ჰქონდა ლეგიტიმური უფლებები სამურზაყანოზე, რომ აფხაზეთსა და სამეგრელოს საზღვარი უნდა გავლენილიყო მდ. ისხურეიზე ნაცვლად დალიბისა და ითხოვდა, რომ ეს საქმე იმერეთის სასამართლოს განეხილა [184.80]. მანამდე კი მიხეილმა დადიანის წინააღმდეგ დემარში მოაწყო და სოხუმში მოუყარა თავი სამურზაყანოელ შარვაშიძეებს [280.97]. იმავე წლის 20 დეკემბერს იმერეთის მმართველმა გენერალმა ეკიმ ესპეხომ ლევანი ამ სარჩელის შესახებ საქმის კურსში ჩააყენა [3]. სამეგრელოს მთავარმა 1939წ. იანვრის დასაწყისშივე პასუხი გაუგზავნა, სადაც ვერ მაღავდა თავის აღშფოთებას, რომ მისი მამიდაშვილი უსაფუძვლო სარჩელით ცდილობდა სასამართლო პროცესის წამოწყებას, რომელშიც დადიანი დაბარებული იქნებოდა, როგორც იმერეთის რიგითი მოქალაქე. ლევანი ამას მისი ღირსების შელახვად მიიჩნევდა და სამეგრელოს მთავრის საკითხი მხოლოდ საქართველოს მთავარმართებლის კომპეტენცია იყო [3]. სამეგრელოს მთავარი განმარტავდა, რომ სამურზაყანო მას მემკვიდრეობით ერგო და, ამასთანავე, ამ კუთხეზე მისი უფლებების დასადასტურებლად გიორგი და მიხეილ შარვაშიძეებთან დადებულ 1818-1827წწ. ხელშეკრულებებს იმოწმებდა [169.77; 184.80].

რუსეთის ხელისუფლება უკვე მომზადებული იყო დასავლეთ საქართველოში ახალი პოლიტიკური სისტემის შესაქმნელად, რაც გულისხმობდა ადგილობრივ სამთავროების გაუქმებასა და პირდაპირი რუსული მმართველობის დამყარებას. ამ პოლიტიკის პირველი მსხვერპლი იმერეთის სამეფო შეიქნა 1810წ., 1829წ. – გურია, ხოლო 1837 წელს მათ წებელდაც მიჰყვა. წებელდის დამორჩილება მნიშვნელოვანი სამხედრო-სტრატეგიული და პოლიტიკური წარმატება იყო რუსეთისთვის კავკასიის დაუფლებისათვის ბრძოლაში. რუსეთის ასეთ გააქტიურებას ხელი თურქეთთან 1828-1829წწ. ომში გამარჯვებამ და 1829წ. 2(14) სექტემბერს დადებულმა ანდრიანოპოლის ზავმა შეუწყო, რომლის VI მუხლი აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთსა და საქართველოს შეეხებოდა [371.57]. კერძოდ, რუსეთმა მიიღო მთელი შავი ზღვის სანაპირო მდ. ყუბანის შესართავიდან წმიდა ნიკოლოზის საგუმბაგომდე (შეკვეთილი, გურია) ციხეებით: ანაპა, სუჯუნ-ყალე და ფოთი; ოსმალეთმა რუსეთის იმპერიის მფლობელობაში ცნო ქართლ-კახეთი, სამცხე-ჯავახეთი (ახალქალაქი და ახალციხე), იმერეთი, გურია, სამეგრელო და აფხაზეთი [470]. იმპერატორ ნიკოლოზ I-მა (1825-1855) 1829 წელს საქართველოს მთავარმართებელ გრაფ ივანე პასკევიჩს (1827-1830) დაუსახა სრულიად ნათელი გეგმა: «*усмирение навсегда*

горских народов или истребление непокорных» [371.57]. ამ ფონზე, აფხაზეთის მთავარმა სამურზაყანოს საკითხის ისევ წამოწვევით, რუსებს მშვენიერი „საჩუქარი“ გაუკეთა. მათაც შესანიშნავად გამოიყენეს ეს დავა. „ჭეშმარიტების“ დასადგენად „გამოძიება“ დაიწყო. უნდა დადგენილიყო სამეგრელო-აფხაზეთის საბოლოო საზღვარი. ამ ამოცანის შესრულება, ანუ „აღება ქარტასა ზედა სამძღვართა საშუალ აფხაზეთისა და მინგრელიისა“ ე. გოლოვინმა 1839წ. გაზაფხულზე ტოპოგრაფიის კორპუსის პორუჩიკ პეტროვს დაავალა [4]. დადიანს ევალებოდა პეტროვისათვის, დაკისრებული დავალების შესასრულებლად, ყოველნაირად ხელის შეწყობა „სამეგრელოსა შინა ნამეტნავად სამურზაყანოსა შინა“ [4]. მ. დუმბაძის სამართლიანი შეფასებით, ეს გამოძიება ფორმალური აქტი იყო, რადგანაც სამურზაყანოს საკითხი პეტერბურგში უკვე გადაწყვეტილი იყო [169.77; 290.180]. ჩატარებული „კვლევა-ძიებების“ შედეგებით რუსები „დარწმუნდნენ“, რომ სამურზაყანოზე მათი სამხედრო ხელისუფლება უნდა დამყარებულიყო [169.77]. ამ გადაწყვეტილებას რუსები იმით ამართლებდნენ, რომ მრავალწლიანი არეულობების შემდეგ, მხარეში წესრიგი უნდა დამყარებულიყო [169.78]. ეს მხოლოდ საბაბი იყო, რადგან მღელვარებები იქ შემდეგშიც გრძელდებოდა [171.269]. მიხეილ შარვაშიძემ თავისი სარჩელით ვერაფერი მიიღო. ხელისუფლებამ მას უარი უთხრა სამურზაყანოს გადაცემაზე იმ მოტივით, რომ ეს მხარე, რომელიც აფხაზეთის სამთავროსაგან დიდი ხნის წინ იყო გამოყოფილი, როგორც დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, მას არ ეკუთვნოდა [280.97-98].

1840წ. თებერვალში სამურზაყანო ჩამოერთვა ოდიშს და იქ, წებელდის მსგავსად, საბოქაულო დაარსეს, ცენტრით სოფ. ოქუმში [280.98; 290.180; 298.245; 267.116; 184.81]. ს. მაკალათიას მოსაზრებით, ამ ფაქტს ლევანი ძალიან არ აუღელვებია [212.141]. მკვლევარის ეს დასკვნა სიმართლეს არ შეეფერება, რაც თავის დროზე სამართლიანად შენიშნა მ. დუმბაძემ [169.78]. ლევანი ასეთ შედეგს არ ელოდა. 1840წ. 20 ნოემბერს მან იმპერატორ ნიკოლოზ I-ს (1825-1855) საჩივარი გაუგზავნა [267.117]. იგი აპელირებდა იმით, რომ რუსეთთან დადებული მფარველობის აქტი მისი სამთავროსა და ხელისუფლების გარანტია იყო და, ამასთანავე, მთელი მისი სამხედრო-პოლიტიკური მოღვაწეობა მხოლოდ რუსეთის იმპერატორის ერთგულებას ადასტურებდა და მას უმაღლესი ხელისუფლებისთვის სამთავროს ნაწილის ჩამორთმევისთვის საბაბი არ მიუცია [169.78]. დადიანი გრძნობდა, რომ იმერეთისა და გურიის ბედის გაზიარება სამეგრელოსაც მოუწევდა. თუმცა, წლების მანძილზე მრავალი საჩივარის წერის შემდეგ ლევანმა და მისმა მემკვიდრე დავით დადიანმა კარგად გაიგეს, რომ სამურზაყანოს დასაბრუნებლად მათ არც კი უნდა ეფიქრათ

და ბოლოს კომპენსაციის მიღება მოითხოვეს. 1847წ. დადიანმა სამურზაყანოს საზღაურად 25 000 ოქროს მანეთით მიიღო [309.8], 1849წ. სამეგრელოს გადაეცა ადრე სამურზაყანოში შემაგალი სასაზღვრო სოფლები: დიდი და პატარა კოკი, გაინარჯია-მუხური, ორსანტია და შამგონა [280.101]. ამით დასრულდა სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა და დადიანის კარის ტერიტორიული დავა, რომელიც 9 წელი გრძელდებოდა. დავით დადიანისთვის სამურზაყანოს სანაცვლოდ ფულადი კომპენსაციის მიცემისა და სადაო სოფლების დამტკიცებამ პატივმოყვარე ბიძამისი გააცოფა, მან ხელისუფლება მისი და შარვაშიძეთა საგვარეულოს ღირსების დამცრობაში დაადანაშაულა [448.134]. მიხეილი ითხოვდა, გაეთავისუფლებინათ იგი მთავრობიდან და სამაგიეროდ მისთვის იმერეთში მიეცათ მამული 1500 კომლით [309.8; 448.135]. თუმცა, საბოლოოდ, მასაც ერგო მცირე ტერიტორია სამურზაყანოდან. მას გადასცეს სოფ. ილორი და მდ. ოხურეის გასწვრივ მდებარე მიწები [169.77].

ო. ბლაჟბა და ს. ლაკობა არ დალატობენ საკუთარ თავს და სამურზაყანოზე რუსული ადმინისტრაციის დაწესების თაობაზეც „ახლებურ“ მიდგომას წარმოგვიდგენენ. მათი მტკიცებით, თითქოს 1840წ., «владелец Абхазии доказал свои права на эту область (სამურზაყანო – კ.კ.) и с этого времени она являлась отдельным приставством» [349.245]. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ამ მტკიცებისათვის არანაირი საფუძველი არ არსებობს.

სამურზაყანოს სტატუსი იმპერიის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ სისტემაში კიდევ რამდენიმეჯერ შეიცვალა: 1857წ. სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების შემდეგ, სამურზაყანოს საბოქაულო, აწ უკვე მაზრის სტატუსით, სამეგრელოს რუსული ადმინისტრაციის შემადგენლობაში შევიდა; 1866 წლიდან კი სოხუმის სამხედრო განყოფილებაში შევიდა ოქუმის ოლქის სახელწოდებით; 1868წ. იმავე ადმინისტრაციული ერთეულის ოჩამჩირის ოლქში შევიდა ცალკე უბნად; 1883 წლიდან კი სამურზაყანოს უბანი ქუთაისის გუბერნიის სოხუმის ოლქშია [290.181].

1840წ. სამურზაყანოელებმა, რომლებიც უკვე რუსული საოკუპაციო-კოლონიალური რეჟიმის პირდაპირ დაქვემდებარებაში იყვნენ, აქტიური მონაწილეობა მიიღეს წებელდის რუსეთისადმი დამორჩილებაში, რისთვისაც იმპერატორმა ნიკოლოზ I-მა ისინი საგანგებო დროშით დააჯილდოვა [347.99].

ამრიგად, შესწავლილ პერიოდში სამურზაყანოს გარშემო აფხაზეთ-ოდის აქტიური ბრძოლა გრძელდებოდა, მაგრამ XIX ს. 30-იანი წლების დასაწყისამდე, აფხაზეთი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, ცდილობდა ამ მიმართულებით ფარული მოქმედებები განეხორციელებინა. თუმცა, აფხაზეთის მთავრებმა (ქელეშ-ბეი,

სეფერ-ბეი, მიხეილი) არაერთხელ აღიარეს ამ მხარეზე დადიანის უფლებები. ამ უკანასკნელმა შეძლო შარვაშიძეთა საგვარეულოს ჩამოშორება ხელისუფლებიდან და სამურზაყანო პირდაპირ დაიქვემდებარა, რასაც ვერ ჰგუობდა ადგილობრივი მოსახლეობა და, წლების მანძილზე, სამურზაყანო პერმანენტული მღელვარებების ასპარეზად გადაიქცა. მართალია, რუსეთი ამ მხარეს სამეგრელოს შემადგენელ ნაწილად განიხილავდა, თუმცა იმთავითვე, XIX ს. 10-იანი წლებიდან მაინც, უკვე მუშაობდა ამ კუთხეში რუსეთის იმპერატორის უშუალო ხელისუფლების დასამყარებლად, რაც, საბოლოოდ, 1840წ. განხორციელდა.

სამურზაყანოს უკანასკნელი მფლობელი მანუჩარ შარვაშიძე, მართალია, რუსეთის ხელისუფლების ერთგული იყო, მაგრამ ის აქტიურად მონაწილეობდა საქართველოს მიწების (ფოთი, ბათუმი) ოსმალეთის ბატონობისგან გამოსნის საქმეში. იმ ხანებში ბათუმის გათავისუფლების იდეა კი, როგორც კვლევებმა აჩვენა, მას წამოუყენებია. ამასთანავე, სამურზაყანოელი აფხაზები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ აფხაზეთის სამთავროს საშინაო პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც.

აფხაზეთისა და ოდიშის დაპირისპირებამ, სამურზაყანოში დადიანის წინააღმდეგ მიმდინარეო პერმანენტულმა მღელვარებებმა, ტყვეთა სყიდვამ დააკნინა სამურზაყანოს ეკონომიკური ცხოვრება. მურზაყან შარვაშიძის მოღვაწეობიდან 100 წლისთავზე ეს კუთხე ძლიერ შეჭირვებული ყოფილა.

თაზო IV. ისტორიული სამურზაყანოს სოციალური და ეთნო-კულტურული იერ-სახე

§1. სოციალური ვითარება

აფხაზთა დამკვიდრებამ დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთში, ბუნებრივია, აქ ადრე არსებული სოციალური ვითარების ცვლილებაც გამოიწვია. ეს იყო ერთგვარი მიბრუნება პირველყოფილი თემური წყობილებისკენ, რომელიც დამახასიათებელია გვიანდელი შუა საუკუნეების აფხაზური საზოგადოებისთვის [240.131]. თუმცა, სამურზაყანოში მას გარკვეული თავისებურებაც გააჩნდა, რადგან იქ მან სამეგრელოს სამთავროსთვის დამახასიათებელი განვითარებული სოციალური წყობის ნიშნებიც შეითვისა. ეს იყო, გარკვეულ წილად, ერთგვარი „შუალედური“ ფორმა, რომელიც განაპირობა სამურზაყანოზე აფხაზეთ-სამეგრელოს „კონდონი-მინიუმმა“, როცა დადიანი, ამ მხარის ლოიალურობის სანაცვლოდ, ხელუხლებელს ტოვებდა შიდა საზოგადოებრივ ურთიერთობებს. პ. ჭარაია შენიშნავდა, რომ მიწათმფლობელობის საკითხში არსებითი განსხვავება არ ყოფილა სამურზაყანოსა და აფხაზეთს შორის [40.218].

არ მიგვაჩნია დამაჯერებლად ო. სოსელიასა და ქ. ჩხატარაიშვილის მტკიცება, რომ „დასავლეთ საქართველოს ბარის მხარეებში, კერძოდ, სამეგრელოს მსგავსი სოციალური წყობა არსებობდა ე.წ. სამურზაყანოში“ [255.595, ხაზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. თუკი, სამეგრელოში გლეხთა ყველაზე უფლებო და უქონელი კატეგორიას წარმოადგენდნენ მოჯალაბეები, რომლებიც ასევე ცნობილი იყვნენ „დოლმახორეების“ სახელწოდებით [255.595], სამურზაყანოში დოლმახორე და მოჯალაბე ცალ-ცალკე გვხვდება [304.200-201; 448.503,513]. ამასთანავე, როგორც ქვევით ვნახავთ, სამურზაყანოელ მოჯალაბესა და მეგრელ მოჯალაბეს შორისაც თვისობრივი განსხვავება არსებობდა. სამწუხაროდ, აფხაზეთის და, შესაბამისად, სამურზაყანოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის რიგი საკითხები, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში, წყაროთა სიმწირის გამო მეტად რთული შესასწავლია. მითუმეტეს, რომ პირველი ცნობები ამ საკითხებზე მხოლოდ XIX საუკუნის I ნახევრით თარიღდება [255.590-591; 339.46]. თუმცა, ორივეგან ძირითადად მაინც, თითქმის მსგავსი საზოგადოებრივი წყობილება ფიქსირდება [448.271].

ს. ესაძე მიიჩნევდა, რომ აფხაზეთის თემების სოციალურ წყობაზე გავლენა

იქონია სამმა ფაქტორმა: მთიელებმა, ოსმალებმა და ქრისტიანულმა ქართულ-მეგრულმა საზოგადოებამ [448.118]. თუმცა, სინამდვილეში, უფრო სწორი, იქნება თუ ვიტყვით, რომ პირველმა ორმა გარკვეული „კორექტივები“ შეიტანა თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე არსებულ ქართული ფეოდალური ურთიერთობისთვის დამახასიათებელ სოციალურ წყობილებაში. როგორც ნ. ბერძენიშვილმა შენიშნა, დაბალ სოციალური წყობილების დონეზე მყოფი ჩრდილო კავკასიელთა ჩამოწოლისა და თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე მათი დამკვიდრების შედეგად, ამ მხარეში „აღდგა ადრეული ფეოდალიზმი“ (ხაზგასმა ნ. ბერძენიშვილისაა – კ.კ.), რომელმაც თავისკენ „მიიზიდა“ ბატონყმობით სულშეხუთული ქართული გლეხობა [147.609-610]. ბატონყმობა მძიმე ტვირთი იყო ქართული საზოგადოების მწარმოებელი ფენებისთვის. მან გააქრო თავისუფალ მიწისმუშათა ფენა. მათ შორის გაქრა არსებითი უფლებრივი განსხვავება და ისინი მებატონეთა საკუთრებად იქცნენ, რომელთაც მთელი 30 წლის მანძილზე შეეძლოთ გაქცეული ყმების მოძიება და უკან მობრუნება [320.187]. შ. ინალ-იფას მოსაზრებით, აფხაზეთს, საზოგადოებრივ-ეკონომიკური და სოციალურ ურთიერთობათა განვითარების დონის მიხედვით, შუალედური მდგომარეობა ეჭირა დასავლეთ კავკასიის მთის პატრიარქალურ საზოგადოებებსა და ქართულ ფეოდალიზმს შორის [381.496]. ზ. ანჩაბაძე ამ ვითარებას „პატრონ-ყმურ“ წყობილებად აფასებდა, რომელშიც ბატონყმობისა და თემურ ურთიერთობათა ელემენტებიც შეინიშნებოდა [339.47].

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ფეოდალურ ურთიერთობა „გაახალგაზრდავების“ ერთ-ერთი ნიშანი იყო, თემის ინსტიტუტის არსებობა, რომელსაც განსაკუთრებული როლი ჰქონდა აფხაზებში [369.160-161; 240.131]. აფხაზეთის საზოგადოება ოჯახურ-გვაროვნულ პრინციპებზე იყო აგებული, სადაც რამდენიმე უმარტივესი ნათესაური კოლექტივი (დიდი ან მცირე ოჯახი) პატრონიმიას შეადგენდა. რამდენიმე პატრონიმია ქმნიდა „ძმობას“, ყველა ეს ერთეული კი გვარს. აფხაზური გვარი პატრიარქატისთვის დამახასიათებელი სანათესაო და საზოგადოებრივი ერთეული იყო [255.597; 381.405-406,410]. ამის შეესაბამისი სამხედრო დემოკრატიის საფეხურისათვის დამახასიათებელი იყო გვაროვნული ტიპის დასახლებებიც, რომელიც სასოფლო თემს – აქითას წარმოადგენდა [340.291; 381.395-397; 255.597].

თემი ანუ აფხაზურად „აქითა“ (*ақыта*)¹ რამდენადმე განსხვავდებოდა საქართველოს სხვა მხარეებში არსებული სასოფლო თემებისაგან და მას განიხილავენ

¹ აფხაზურად „სოფელს“ ნიშნავს [159.154; 284.231].

როგორც ერთგვარ შუალედურ რგოლს ფეოდალურ ერთეულსა და ჩვეულებრივ სასოფლო თემს შორის. „აქითას“ ფაქტობრივად ეფუძნებოდა აფხაზთა საზოგადოებრივი წყობილება და, ამასთანავე, ის ერთგვარად ადმინისტრაციულ ერთეულსაც წარმოადგენდა [369.160-161; 381.395; 255.597; 240.131]. აფხაზებმა „აქითა“, ბუნებრივია, სამურზაყანოშიც დაამკვიდრეს, რაზეც ზოგიერთი ტოპონიმიკური მაგალითიც მეტყველებს: სოფ. მეორე კოპიტის ერთ-ერთ უბანს „გვარამიააქით“ (საგვარამიო, გვარამიების უბანი) ჰქვია [284.231].

„აქითა“ ადათობრივ სამართალს ეფუძნებოდა და იგი სერიოზულად ზღუდავდა როგორც თავადების, ასევე მთავრის ხელისუფლებას, რომლებიც სწორედ ამ თემს ედგნენ სათავეში [369.160-161; 240.132]. ამ ხელისუფალს „ახილაფშუ“ (*ახილაფშა*/ პატრონი, მფარველი, „მეთვალყურე“) ერქვა, ხოლო თემის წევრებს კი, შესაბამისად, „ახიფში“ (*ახიფში*/მფარველობის ქვეშ მყოფი) [240.132; 448.119; 381.497,504]. თუმცა, გ. ძიძარიას ცნობით, ამ ტერმინს კიდევ უფრო ვიწრო მნიშვნელობაც ჰქონდა და იგი აღნიშნავდა გლეხებს, რომელიც, თავის მხრივ, სხვა გლეხებზე იყვნენ დამოკიდებულნი [374.259]. „ახილაფშუ“ ძირითადად თავადები (*ამაყად*) და აზნაურები იყვნენ. ამ უკანასკნელთ აფხაზეთის სამთავროში „აამსთა“ (*აამსთა*) ერქვა, ხოლო სამურზაყანოში კი, ისევე, როგორც სამეგრელოში „ჟინოსქუა“ [240.132-133; 448.498; 372.120; 381.496].¹ მკვლევართა ნაწილს (ირ. ანთელავა, გ. ძიძარია, ა. ოლონეცკი, შ. ინალ-იფა) მიაჩნია, რომ XIX ს. დასაწყისამდე ბზიფის საზოგადოებისათვის „თავადის“ წოდება უცნობი იყო და იგი აფხაზეთში მეგრელებმა, კერძოდ კი, სეფერ-ბეის მეუღლის, თამარისთვის სამეგრელოდან გაყოლილმა შინაყმებმა და მოსამსახურეებმა შეიტანეს [335.400-406; 381.501]. სამურზაყანოს თავად-აზნაურობას წარმოადგენდნენ: შარვაშიძეები, ანჩაბაძეები, ემსვარები, ძაპშიშვილები, ინალიშვილები, მარღანიები, სოთიშვილები (სოტისკუა, აფხაზეთის სამთავროში – ჩაბალურხვა) [195.125], ჩქოტუები (ჩხოტუები),² ლაკერბაიები, გაბუნიები, აქირთავეები (აქურთავეები), ჭითანავეები, ღვარწკიები, ეზუგბაიები, ზვანბაიები, მიქანბაიები, წიშბაიები.³

¹ კ. მაჭავარიანი წერს, რომ სამურზაყანოელ აზნაურებს ერქვათ „ჟინოსქუა“ – «дети высшего существа», როგორც ის თარგმნიდა, თუმცა არ ამბობდა, რომელი ენიდან იყო ეს [404.315].

² ეს თავადური გვარი მხოლოდ სამურზაყანოში გვხვდება და სოფელ საბერიოში სახლობენ. გადმოცემით ისინი ჩხეტიძეებისაგან მომდინარეობენ [195.125; 181.7].

³ „სამურზაყანოს თავადაზნაურობისა და გლეხობის წარმომადგენელთა თხოვნა ოქუაში ქალთა სკოლისა და ოთხკლასიანი სასწავლებლის გახსნის შესახებ“ [328.221-223; 195.127; 69.294-295; 404.311].

„ახილაფშუს“ მოვალეობას შეადგენდა თემის უსაფთხოების უზრუნველყოფა, ანუ მტრებისაგან თავდაცვა; თემის წევრების ქონების დაცვა, რაც ძალიან მნიშვნელოვანი იყო ფართოდ გავრცელებული ძარცვა-ყაჩაღობის გამო; იგი ვალდებული იყო სისხლი აეღო მოკლული თანათემელის გამო ან ხელი შეეწყო მოწინააღმდეგეთა შერიგებისათვის [448.498]. ამის სანაცვლოდ კი, „ახილაფშუ“ „ახიფშებისაგან“ მატერიალურ მხარდაჭერასა და ერთგულებას მოითხოვდა [40.219; 464].

„ახიფშებს“ სამურზაყანოშიც, უმთავრესად, გლეხები შეადგენდნენ, რომლებიც 2 ჯგუფად იყოფოდნენ: თავისუფალი – „ფიოში“¹ (აფხაზეთში – *ანჰაიუ/анхадь*²) და დამოკიდებული გლეხები: მონაღე (აფხაზეთში – *ამაცურაზკუ/аматцуразку*³), დოღმახორე (აფხაზეთში – *აპოიუ/аху-уаи*⁴) და მოჯალაბე (აფხაზეთში – *ახაშვალა/ахашвала*⁵).

ფიოში თავისუფალი მეთემე, მიწისმოქმედი იყო და, გლეხთა სხვა ფენებისაგან განსხვავებით, შედარებით პრივილიგირებულიც კი იყო. იგი ფეოდალის მიწაზე ზის, თუმცა ზოგჯერ საკუთარი – ნასყიდი – მიწაც გააჩნია [304.199; 342.49-50]. შ. ინალ-იფას ვარაუდით, მიწის მესაკუთრეები მხოლოდ ამ კატეგორიის ზედაფენა უნდა ყოფილიყო [381.508]. ფიოში-ანჰაიუ გლეხთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ფენა იყო, რაც იმაზე მიუთითებდა, რომ ბატონყმური ურთიერთობა იმ მხარეში ნაკლებად განვითარებული იყო [448.504; 171.96]. მის მოვალეობას შეადგენდა ლაშქარში გამოსვლა და შრომითი და ნატურალური ბეგარის – „ძღვენის“ – გადახდა, რომელსაც „საზირი“ ერქვა [448.504; 304.199]. ამასთანავე, ფიოშს მებატონისთვის პროდუქტები უნდა მიეტანა მიცვალებულთა მოხსენიების დღეს („შერქი“), როდესაც იშლებოდა საგანგებო სუფრა და იმართებოდა ცხენების ჯირითი („მარულა“) ან, როდესაც მებატონე მართავდა ქორწილს ან ღვთისადმი მიცემულ აღთქმას ასრულებდა („სადვთო“, „სადორონთო“) [448.504-505]. ამის გარდა, მადლიერების ნიშნად, ფიოში ვალდებული იყო „მოსაკითხის“ სახით ფეოდალისთვის მიეცა მის მიერ დაკლული საქონლის ნეკნი ან ბარკალი და 1 ბათმანი ღვინო [448.505]. ამასთანავე, მემამულეს შეეძლო, როცა მოესურვებოდა, თავის

¹ გ. ძიძარიას შენიშვნით, ამ ტერმინის გაშიფვრა ვერ ხერხდება [374.246].

² აფხაზურად: „მეურნე კაცი, მიწისმოქმედი“ [304.199; 381.506].

³ აფხაზურად: „კაცი, რომელიც ვალდებულია იმსახუროს/იმუშაოს“ [304.200; 381.513].

⁴ აფხაზურად: „საჭმლის მომზადებელი“ [304.200; 381.512]. ზ. ანზაბაძე აფხაზ „აპოიუს“ სამურზაყანოელ „მონაღელსთან“ აიგივებს [342.49-50].

⁵ აფხაზურად: „ტყვე, მონა“ [159.199]. ს. ესაძესთან ახსნილია, როგორც «одна голова холостая» [448.513].

ოჯახთან ერთად სტუმრებოდა ფიოშს. ამ ადათს „სამენძელო“ ან „მაჭკომური“ (სამეგრელოში – „გოჭკომური“) ერქვა [448.505; 304.194]. ამ უფლებით სარგებლობდა, ასევე, მთავარი თავის ქვეშევრდომი თავადებისა და აზნაურების მიმართაც [381.499]. ეს „მასპინძლობა“ მეტად მძიმე ვალდებულება ყოფილა, რადგან მასპინძელს „ღირსეული“ სუფრის გაშლა მეტად ძვირი უჯდებოდა [372.121].

რა თქმა უნდა, აღნიშნული მოვალეობა სამურზაყანოელი გლეხისთვის განსაკუთრებით გაუსაძლისი გახდა XIX ს. I ნახევარში, როცა, როგორც ვნახეთ, სამურზაყანო ეკონომიკურად მეტად მძიმე იყო. ამასთანავე, ფიოში ვალდებული იყო ფულადი გადასახადიც (10-დან 30 მანეთამდე) მიეცა მებატონისთვის, თუკი ეს უკანასკნელი მხილებული იქნებოდა რაიმე დანაშაულში ან მკვლელობაში და დაზარალებული მხარისთვის გარკვეული საზღაურის გადახდა დაეკისრებოდა [448.505]. თუმცა, ყველა ეს ვალდებულება იყო კომლობრივი და არა – სულადობრივი. დადგენილი წესით, არც ერთ მხარეს არ ჰქონდა უფლება ამ გადასახადის თვითნებური გაზრდის ან შემცირებისა. თუკი ფიოშსა და მებატონეს შორის ამ საკითხზე რაიმე უთანხმოება მოხდებოდა, საქმის გასარკვევად ისინი ავტორიტეტულ პიროვნებებს ან თემს მიმართავდნენ. ფიოშის უფლებები დაცული იყო იმით, რომ, მებატონის ძალადობის შემთხვევაში, მას სხვა თემში გადასახლება შეეძლო [448.119,506; 372.121].

6. დერჟავინის მტკიცებით, აფხაზეთის თავად-აზნაურობა მიწის პირდაპირი მფლობელი არ იყო და თავადის თუ აზნაურის სიძლიერე და გავლენა განისაზღვრებოდა იმით, თუ რამდენი ფიოში ცხოვრობდა მის მამულში [365.28-29]. აღნიშნული მოსაზრება გაზიარებული აქვს კ. მაჭავარიანსაც [404.321]. ამიტომ დიდებულები, მათ შორის, შარვაშიძეებიც ცდილობდნენ თავიანთი მოწინააღმდეგეების შესუსტებას მათი ფიოშების მოტაცება-დატყვევებით თუ მიმხრობით [365.28-29]. ამან განსაკუთრებულად მძიმე ხასიათი XIX საუკუნის 20-30-იან წლებში მიიღო. სამურზაყანოს თავადაზნაურები ერთმანეთის სამფლობელოებში ძარცვა-ყაჩაღობით იყვნენ დაკავებული [90.396]. თუმცა, თავად-აზნაურობა პირდაპირ, ფიოშთა მიწების გარეშეც, ფლობდა საკმაოდ დიდი მამულებს [40.219; 448.509]. ანჰაიუთა რაოდენობა XIX ს. II ნახევარშიც კი გლეხთა საერთო რაოდენობის დაახლოებით 80%-ს შეადგენდა [339.46]. ზ. ანჩაბაძის ვარაუდით, ეს კატეგორია გვიანდელი ფეოდალიზმის პერიოდში უნდა ჩამოყალიბებულიყო [339.46]. ვფიქრობთ, მკვლევრის ეს მოსაზრება სამართლიანია, რადგან სწორედ ჩრდილოკავკასიელთა მოძალეების შედეგად, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ფიქსირდება ადგილობრი-

ვი სოციალური-ეკონომიკური ურთიერთობების „გაახალგაზრდაება“. აღსანიშნავია, რომ შექმნილი ფიოშები (ანჰაიუები) თავადაც იყვნენ ყმა გლეხთა, დოღმასორეებისა, და მონების მფლობელები [381.513,515; 372.121].

„მონაღეთა“ კატეგორია, ძირითადად, სამურზაყანოში იყო გავრცელებული [448.503; 368.284-285; 304.200; 171.101]. მათი მთავარი მოვალეობა შრომითი ბეგარა და ნატურალური გადასახადი (ღორი ან თხა, ღვინო, მარცვალი და სხვ.) იყო [171.101; 304.200]. მონაღეს პირადი თავისუფლება დაკარგული ჰქონდა და მემამულის მიწაზე იყო მიმაგრებული [304.200]. მონაღე ვალდებული იყო ოჯახის ერთი წევრი ბატონის სახლში გაეგზავნა (5-6 დღით) სამსახურისათვის, მაგრამ თუკი ოჯახში მხოლოდ ერთი ადამიანი იყო შრომისუნარიანი, მაშინ ეს ვალდებულება 2-3 დღემდე მცირდებოდა [171.101; 448.503]. სამურზაყანოელ მონაღეებსა (აფხაზი ამაცურაზკუების) და გურია-იმერეთის მსახურებს შორის განსხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ პირველნი ბეგარას ყოველწლიურად იხდიდნენ, მეორე კი მხოლოდ 2-3 წლის თავზე, თუმცა პირველთა ეს ვალდებულება შედარებით მსუბუქი ჩანდა [171.101].

გლეხთა შემდეგ ფენას დოღმასორეები შეადგენდნენ. როგორც მურიე ვარაუდობდა, სამეგრელოში გლეხებს მოჯალაბე ერქვათ [12.124; 171.103-104; 255.590]. გ. ჯამბურიას მიაჩნია, რომ გლეხთა ამ კატეგორიას პირადი თავისუფლება დაკარგული ჰქონდა და მიწაზე იყო მიმაგრებული [304.200]. ასეთივე მოსაზრების იყო ს. ჯანაშია, როდესაც ის აჰოიუთა კატეგორიაზე მსჯელობდა [310.219]. თუმცა, მ. დუმბაძე ვარაუდობდა, რომ დოღმასორეებს, გურია-იმერეთ-სამეგრელოს მოჯალაბეებისაგან განსხვავებით, გარკვეული „პირადი და ქონებრივი უფლებები ჰქონდათ“ [171.103-104]. ამგვარადვე ფიქრობდნენ ს. ესაძე და ნ. დერჟავინი [448.501; 365.30-31].

დოღმასორეს ოჯახი ვალდებული იყო 3 წევრი სამი დღით გაეგზავნა ბატონთან საველე სამუშაოებზე საკუთარი საქონლით და სამუშაო იარაღით. ამ დროს მათი კი გამოკვება მემამულის მოვალეობას შეადგენდა [448.501]. დოღმასორე ვალდებული იყო ფეოდალისთვის თითო ბიჭი ან გოგო მიეცა. მაგრამ გოგოს მომსახურება ბატონის სახლში სამურზაყანოში, აფხაზეთის სამთავროსგან განსხვავებით, ნაკლებად გავრცელებული იყო [448.502]. დოღმასორეს ქალიშვილი ფეოდალთან გათხოვებამდე რჩებოდა. მისი გათხოვებისთვის კი სამურზაყანოელი ვალდებული იყო ბატონისათვის „ხარჯი“ მიეცა, რომელიც 1 ძროხიდან და 10 მანეთიდან 5 ძროხამდე და 50 მანეთამდე მერყეობდა [448.502]. ამის შემდეგ დოღმასორეს ქალიშვილი ბატონისგან სრულიად თავისუფალი იყო. ფეოდალს უფლება

არ ჰქონდა დოღმასორე თვითნებურად აეყარა ან გაეყიდა ოჯახისაგან მოწყვეტით [171.103-104]. თუკი, ასეთ მცდელობას ადგილი ექნებოდა, დოღმასორე ახალ მფარველს ეძებდა [365.30]. ასეთივე შედეგი დგებოდა, თუკი ბატონი გადასახადების გაზრდას მოითხოვდა [365.30-31]. თუმცა, მებატონის უღლისაგან გამოსხნა არც ისე ადვილი იყო და ფულადი სახით ის 100-დან 300 მანეთამდე მერყეობდა [448.502].

დოღმასორეთა ფენის შევსება სამეგრელოში ნაყიდი ყმებით ხდებოდა. სწორედ მეგრელები წარმოადგენდნენ უმრავლესობას ამ კატეგორიაში და, შესაბამისად, დოღმასორეებს ხშირად „აგირუადაც“ („მარგალი“/მეგრელი) მოიხსენიებდნენ [171.103-104; 304.200]. როგორც არაერთ ისტორიულ წყაროშია აღნიშნული, აფხაზების ძირითად საქმიანობას ყაჩაღობა და ძარცვა-ტაცება წარმოადგენდა [381.509], რაც დამახასიათებელი ნიშანია მთის სამხედრო-დემოკრატიული წყობისთვის. ასეთივე ცნობას ვაწყდებით წმიდა მეუფე გაბრიელთანაც (ქიქოძე). მისი ცნობით, აფხაზი სამურზაყანოელები შრომისადმი დიდი სიყვარულით არ გამოირჩეოდნენ. ახალგაზრდა კაცი, რომელსაც არ ჰყავდა ცხენი მოპარული ან ტყვე გატაცებული, დიდი პატივისცემით არ სარგებლობდა, საშოვარზე მიმავალ შვილს კი დედა ასე ლოცავდა: „*ღვთის შეწევნით, დღისით და ღამით, ამ ხმლით ბევრი ნადავლი მოგეპოვოს*“ [98.3]. შ. ინალ-იფა აღნიშნავდა, ისინი ნაკლებად ზრუნავდნენ საკუთარი მეურნეობის განვითარებაზე [381.509]. აქედან გამომდინარე, სწორედ „მარგალს“ (აგრუას) ეკისრებოდა მიწაზე მუშაობა.

ყველაზე უფლებო ფენას სამურზაყანოში მოჯალაბეები წარმოადგენდნენ, რომელთაც აფხაზეთში „ახაშვალებს“ უწოდებდნენ. ისინი გაცილებით უფრო მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს მოჯალაბეები [304.200-201]. ახაშვალეები ბრძოლებში ტყვედ ჩავარდნილი გლეხებისგან და ტყვეთა სყიდვის შედეგად წარმოიშვნენ [171.103-104; 304.201; 448.501; 381.514]. სწორედ ამით აიხსნება ის, რომ მათი უმრავლესობა ქართული გვარების მატარებლები იყვნენ. როგორც კ. მაჭავარიანი მოწმობდა, ისინი ყველაზე მძიმე სამუშაოებს ასრულებდნენ [398.61]. ახაშვალეები თითქმის მონები იყვნენ და მათი მესაკუთრის სახლებში ცხოვრობდნენ, რომლებიც მათი შრომით სარგებლობდნენ [448.500; 381.514]. ეს კი გამორიცხავდა მათ მიერ მიწის ფლობას, როგორც ამას ნ. დერჟავინი ამტკიცებდა [365.29]. ახაშვალა ბატონის სრული საკუთრება იყო და ამ უკანასკნელს მისი თავისუფლად გაყიდვა-გაჩუქება შეეძლო [448.500]. ახაშვალას დაოჯახების უფლება არ ჰქონდა, დასავლეთ საქართველოს მოჯალაბეს კი ოჯახის შექმნა შეეძლო [171.103-104; 304.201]. თუკი ბატონი მას დაქორწინების

უფლებას მისცემდა, იგი დოღმახორეთა კატეგორიაში გადადიოდა და ბატონისგან მიწასაც ღებულობდა [448.500; 381.514; 171.103-104; 304.201].

გლეხებსა და ფეოდალებს შორის შუალედური მდგომარეობა ეჭირათ შინაყმებს, რომლებსაც აფხაზურად „აშინაყმა“ (ашьнакыма) ეწოდებოდათ. ისინი სამიწათმოქმედო სამუშაოებისგან გათავისუფლებულები იყვნენ და მათი მთავარი მოვალეობას მებატონის კარზე პირადი მსახურება (ფარეშობა, ხელოსნობა-მოხელეობა და სხვ.), ფეოდალის პირადი რაზმის მოლაშქრეობა შეადგენდა [110.35-36; 448.499; 365.28; 381.502; 255.593]. ვარაუდობენ, რომ ეს კატეგორია აფხაზეთში XVIII საუკუნეში – XIX ს. დასაწყისში უნდა ჩამოყალიბებულიყო [335.404-405; 381.502].¹

სამურზაყანოში გავრცელებული იყო „ასასობის“ ინსტიტუტი. ასასი ანუ სტუმარი იყო ერთი თემიდან მეორეში თავშეფარებულ ან სხვა მხარიდან მოსულ ადამიანი, რომელიც რომელიმე აფხაზ ფეოდალთან ან თემთან თავშესაფარს პოულობდა. ასასის მდგომარეობაში იყვნენ თავად-აზნაურებიც და გლეხებიც [448.513; 368.346; 120.453; 255.596]. ასასები უმიწაწყლონი იყვნენ [171.104-105]. მათ „მასპინძლის“ მამულში პირადი საკუთრება არ გააჩნდათ და მხოლოდ მფარველის მიერ მათთვის დროებით სარჩოდ მოცემული წყაროებით სარგებლობდნენ [368.347-358; 255.594]. თუმცა, მ. ღუმბაძეს მიაჩნდა, რომ აფხაზურ-სამურზაყანული ასასობა ქართველ მინდობილ-ხიზნობის მსგავსი ინსტიტუტი იყო [171.104-105]. ეს მოსაზრება უარყო გ. ძიძარიამ, რომელიც შემდეგ ო. სოსელიამ და ქ. ჩხატარაიშვილმა გაიზიარეს [368.346,348; 255.597; 448.514]. ს. ესაძე მიუთითებდა, რომ ასასების დასახლებით მასპინძელ-მფარველები საკუთარი მამულის უსაფრთხოებას უზრუნველყოფდნენ, რადგან პირველები იძულებული იყვნენ საკუთარი ქონება და სიცოცხლე თვითონვე დაეცვათ [448.514]. ამიტომ მასპინძელი „სტუმრისგან“ რაიმე საზღაურს არ იღებდა [448.514]. ხიზანი კი ვალდებული იყო მფარველი მებატონისათვის ღალა გადაეხადა [171.104-105; 304.198].

ნიშანდობლივია, რომ სამურზაყანოს სოციალური ფენების ამსახველი ტერმინები (თავადი, უინოსქუა, შინაყმა, მოინაღე, დოღმახორე, მოჯალაბე) ქართული და მეგრული ენებიდან დამკვიდრდა, რაც, აშკარად, ძირძველ ქართულ-აფხაზურ კავშირებზე მიუთითებს. გვიანდელი შუა საუკუნეების პერიოდამდე ფეოდალთა კლასი აღინიშნებოდა ტერმინით „აზნაური“, რომელიც გავრცელებული იყო მთელს საქართველოში,² მაგრამ, პარალელურად, ცალკეულ კუთხეში იმთავითვე

¹ შ. ინაღ-იფა ხაზს უსვამს ამ ტერმინის ქართულ წარმომავლობას [381.502].

² XVI-XVII საუკუნეებიდან საქართველოში ფეოდალური კლასის ზედაფენა თავადთა წოდება [304.203].

არსებობდა ამ ფენის აღმნიშვნელი ადგილობრივი ტერმინიც, მაგალითად, მეგრული „ჟინოსქუა“ და აფხაზური „ამსთა“, რაც პროფ. ზ. პაპასქირის მოსაზრებით, მიუთითებს იმაზე, რომ ეს ცნებები უნდა გაჩენილიყო ადრეულ შუა საუკუნეებში, როდესაც დასავლეთ საქართველო – ეგრისი, აფხაზეთი – ჯერ კიდევ არ იყო მოქცეული საერთოქართულ ფეოდალურ სტრუქტურაში [240.133; 428.103].

განსხვავებულ ვითარებას ვაწყდებით „თავად“-„ათაუადის“ მიმართებაში. აქ აშკარად ჩანს, რომ აფხაზეთი იმ ქართული ფეოდალური სამყაროს წევრი იყო, სადაც სათავადოთა სისტემა უკვე გაფორმებული იყო. ამიტომ იქ არ შეიქმნა საჭიროება თავადობისათვის ადგილობრივი სახელწოდება მოეფიქრებინათ [240.133; 428.103-104]. ამასთან დაკავშირებით გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება იმ გარემოებასაც, რომ ამა თუ იმ პირის თავადის რანგში აყვანა მხოლოდ და მხოლოდ სამეფო ხელისუფლების პრეროგატივა იყო და შესაბამისად სამეფო სიგელით ფორმდებოდა და ამიტომაც აფხაზი თავადებიც საკუთარ თავს საერთო-ქართული ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენლებად მიიჩნევდნენ [240.133; 428.103-104].

მიწათმფლობელობის საკითხი სამურზაყანოში, ზოგადად, აფხაზეთის ანალოგიური იყო [448.506]. „აქითაში“, რომელშიც ფეოდალები და გლეხები შედიოდნენ, საერთო სარგებლობაში ტყე და საძოვრები შედიოდა [40.219; 381.395]. საზოგადო საკუთრებას წარმოადგენდა, აგრეთვე, დაუმუშავებელი მიწებიც [448.506-507]. ამგვარი ვითარება შენარჩუნებული იქნა XIX ს. მიწურულშიც [40.219].

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის სამურზაყანოში არ იყო ქალაქური ტიპის დასახლებები. მოსახლეობა, უმთავრესად, სოფლებში ცხოვრობდა. დალიძეა-ენგურის შუამდინარეთის მნიშვნელოვან სოფლებად ითვლებოდა ბედია, ფახულანი, ბარბალო (კოკი), საბერიო, ნაბაკევი, ოქუმი, ილორი (მოგვიანებით, აფხაზეთის სამთავროს შეუერთეს), გუდავა, დიხაზურგა. ამათგან შედარებით მრავალრიცხოვანი ყოფილა ბედია, სადაც წმიდა გაბრიელ ქიქოძის ცნობით, 1868 წელს 500-მდე კომლი ცხოვრობდა [97.3].¹ მასთან ერთად, დიდ სოფელს, აგრეთვე, საბერიოც წარმოადგენდა [98.3]. ამ კუთხის სხვა სოფლები იყო პატარა კოკი, გაინარჯია-მუხური, ორსანტია და შამგონა, რომლებიც, 1849წ. 4 იანვრის შემდგომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამეგრელოს სამთავროს შემადგენლობაში შევიდნენ.

XX ს. დასაწყისში სამურზაყანოს უბანში 11 თემი და 69 სოფელი შედიოდა: *გაღის თემი* – გაღი, რეჩხი, ცხირი; *ოქუმის თემი* – ოქუმი, ჩხორთოლი, ღუ-

¹ წმიდა მღვდელმთავარი გაბრიელი სამურზაყანოსა და აფხაზეთში იმყოფებოდა 1868 წლის 14 მაისიდან 4 ივნისის ჩათვლით.

მურიში; *ბედიის თემი* – ბედია, კოპიტი, მიშველი, სოჭითაგა, ნაჯიხევი, ოხური, პატრახუწა, რეკა, სანარდო, სამახარიო, სახახუბიო, საღარწკიე, საჩინო, საწუუ-ბაო, საგურგულიო, ეშქეთი; *გუდავის თემი* – გუდავა, ჯოკობა, ოხური, ტოგონი; *მუხურის თემი* – ბულისხინჯი, ღვანჭკა, ჯანის-ხინჯი, მუხური, ნახინგოვი, ფშა-ური, ფუწყური, საკენჯიო, ტოგონი, წარჩე; *რეგო-შეშელეთის თემი* – გვალი-ეწე-რი, რეფი, შეშელეთი; *ბარღების თემი* – ბარღები, სიდო, ხიტუს-მუხური; *ნაბაკე-ვის თემი* – ნაბაკევი, ოტობაია, თაგილონი; *ჭუბურისხინჯის თემი* – ჭუბურისხინ-ჯი, ჭყონი-ხუმლა, საბაბელოუ, სარაგო, გვანჯია-ზენი; *საბერიოს თემი* – აზანი-ში, დალი-ხუმლა, ღვაში-გვერდი, განაცუდუ, დაურჩკელა, დიდი წიფური, ზენი, ყაფიშონა, ლეკუნონა, ლეჭერაია, ნაჯიხურუ, ნაწიმერი, ოხოხუ, პორტო-ნახორეი, რტომი, სამირკვალა, საბერიო, სამიქიო [404.127-129].

სამურზაყანოს სოფლებისა და მისი მცხოვრებლების შესანიშნავი აღწერა შემონახულია თედო სახოკიას მიერ, რომელმაც ეს კუთხე XIXს. 90-იანი წლების დასაყისში მონახულა [35.336-351]. ავტორი ხაზს უსვამდა ადგილობრივი და სა-მეგრელოს ყოფა-ცხოვრების ანალოგიებს [35.343], რაც, ბუნებრივია, განპირობე-ბული იყო სამურზაყანოსა და სამეგრელოს მოსახლეობის ერთი წარმომავლო-ბით. როგორც საველე ეთნოგრაფიულმა კვლევებმა აჩვენა, სამურზაყანოში აფხა-ზების ჩამოსახლება არ გამოუწვევია ადგილობრივი საკარმიდამო კომპლექსის სტრუქტურის ცვლილება [129.69].

§2. სამურზაყანოს ეთნო-კულტურული იერ-სახე

XVIIს. უკანასკნელ მეოთხედში დატრიალებული ტრაგედიის შედეგად, თა-ნამედროვე სამურზაყანოს ტერიტორიაზე აფხაზური ეთნიკური ელემენტი გაჩნდა. მართალია, პერმანენტულმა საომარმა მოქმედებებმა, ტყვეთა ტაცებამ, ადგილო-ბრივი ქართული მოსახლეობის ნაწილის მიგრაციამ სამეგრელოს შიდა რაიონე-ბისკენ, დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის ეთნიკური სურათის ცვლილება გა-მოიწვია, მაგრამ არც თუ მნიშვნელოვნად, ვინაიდან აფხაზური ეთნოსის მოძა-ლება ამ მიმართულებით შედარებით სუსტი იყო და აქ ადგილობრივი ქართული (მეგრული) მოსახლეობაც ძირითადად, ადგილზე დარჩა [139.242]. შედარებითი მშვიდობიანი პერიოდის დადგომის შემდეგ გახიზნული მოსახლეობის ნაწილი

უკან მობრუნდა [285.148-149]. როგორც აღვნიშნეთ, უკანდაბრუნების პროცესი მურზაყანის ზეობის დროს უნდა დაწყებულიყო. სწორედ ამან განაპირობა როგორც ამ მხარის ტოპონიმის მეგრულობა, ასევე ზემოთ განხილული ზოგიერთი ადგილობრივი სოციალური ფენის მეგრული სახელწოდება. დღეს ე.წ. აფხაზური ისტორიოგრაფიის წარმომადგენლები ჯიუტად ცდილობენ სამურზაყანოს, როგორც მხოლოდ აფხაზური ეთნოსის ძირძველი საცხოვრისის წარმოჩენას. ამ მხრივ საყურადღებოა თ. აჩუგბას მიერ უკანასკნელ პერიოდში გამოქვეყნებული ნაშრომი [460]. თუმცა, მისი მოსაზრება ამ მიმართულებით განსაკუთრებული „სიახლით“ ნამდვილად არ გამოირჩევა.

სამურზაყანოელთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხი ჯერ კიდევ ცარისტულმა რეჟიმმა წამოსწია XIX ს. I ნახევარში. მის მიზანიც იყო სამურზაყანოელთა აფხაზური წარმომავლობის დამტკიცება. ს. ბახია-ოქრუაშვილის სამართლიანი შეფასებით, ეს იყო აბსოლუტურად ხელოვნურად შექმნილი პრობლემა [129.56]. ამ პოლიტიკის გაგრძელება იყო ცარიზმის ჩინოვნიკთა მიერ აფხაზეთში მიზნობრივი მიგრაციისათვის ხელშეწყობა, რომელიც ამ მხარეში დასახლების უფლებას სხვადასხვა ერების წარმომადგენლებს აძლევდა, გარდა ქართველებისა [129.64].

ამ საკითხის „გამოკვლევაში“ პირველობა მ. სელეზნევის ეკუთვნის, რომელმაც სამურზაყანოელები ერთმნიშვნელოვნად აფხაზურ ეთნოსს მიაკუთვნა [432.135-136]. ამ კურსმა გაგრძელება ჰპოვა ა. ბერჟეს, ს. დუხოვსკის, გენერალ გ. ფილიპსონის ნაშრომებსა და თუ მემუარებში [357.6-7; 71.44; 93.208]. ა. ბერჟეს მოსაზრება მალევე გააკრიტიკა დ. ფურცელაძემ, რომელმაც თავის არგუმენტებში ხაზი გაუსვა სამურზაყანოს წარსულს, ისტორიულ ძეგლებს ქართული წარწერებითა და მის თანამედროვე სამურზაყანოელთა სასაუბრო ენას, რომელიც, ავტორის თქმით, მეგრული იყო [69.328-329, დოკ. №166]. ნ. ალბოვმა კი სამურზაყანოელთა ეთნოლოგიის კვლევაში არსებითი „სიახლე“ შემოიტანა. მისი მტკიცებით, სამურზაყანოელები იგივე აფხაზები არიან, რადგან, ისევე როგორც აფხაზები, გაჭრობისადმი ზიზლით განსხვავდებიან მეგრელებისაგან [334.306].

ცარიზმის ზემოხსენებულ პოლიტიკური კურსისა და ამ მიმართულებით ჩატარებული „სამეცნიერო კვლევების“ შედეგი აისახა XIX ს. 60-იან წლებში აფხაზეთში საგლეხო რეფორმის გასატარებლად საგანგებოდ შექმნილი „წოდებრივ-სამიწათმოქმედო კომისიის“ აქტებში, სადაც სამურზაყანოელები უაპელაციოდ აფხაზებს მიაწერეს, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი თავს მეგრელებად მიიჩნევდნენ [448.514]. ამ გადაწყვეტილების საპასუხოდ პ. ჭარაია წერდა: „სამურზაყანოელები

კი იგივე მეგრელები არიან, თუმც ბევრს არა ჰჯერა. ენა, ეს უმთავრესი ნიშანი ეროვნობისა, ამტკიცებს ამას. მთელ სამურზაყანოში მეგრულათ ლაპარაკობენ. იმის დასავლეთ ნაწილში, უფრო მთავორიან ადგილებზე, აფხაზურიც იციან“ [40.218]. 1869 და 1899 წლებში გამოქვეყნებულ „კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენი საზოგადოების“ ანგარიშებში ნათლადაა დაფიქსირებული, რომ „ილორიდან დაწყებული მთელ სამურზაყანოში ბატონობს მეგრული ენა“ და „არავითარი ეჭვი არ შეიძლება შევიტანოთ იმაში, რომ სამურზაყანოელები ეკუთვნიან ქართულ ტომს. სამურზაყანოელები ლაპარაკობენ მეგრულ ენაზე და არა აფხაზურ ენაზე“ [187.85-86]. სამურზაყანოს მოსახლეობა მეგრელებად მიაჩნდა ი. გოგებაშვილსაც [316.287].

აღსანიშნავია, რომ კ. მაჭავარიანმა მხარი დაუჭირა „წოდებრივ-სამიწათმოქმედო კომისიის“ შეფასებას [404.311]. მისი მტკიცებით, სამურზაყანოელები უმთავრესად აფხაზები იყვნენ, ხოლო ამ მიწა-წყალზე მობინადრე მეგრული კი იყო «*белые из Мингрелии*» [404.311]. კ. მაჭავარიანმა თავისი „მოსაზრებების“ გამოქვეყნება XIX ს. მიწურულიდან დაიწყო და განსაკუთრებით აქტიურად ამ იდეების პროპაგანდისტის მას თავის გვერდებს უთმობდა ბათუმში გამომავალი შავრაზმული გაზეთი «*Черноморский вестник*», სადაც ის ამტკიცებდა, რომ სამურზაყანოელები, ადათ-წესებით, ენით და სარწმუნოებით, აფხაზები იყვნენ [400; 401; 402; 403].¹ ეს გამოცემა, რომელზედაც თ. სახოკიამ დაწერა „უკაცრავად პასუხია, გაზეთი“, „ნომერი ისე არ გამოვა ამ გაზეთისა, რომ რაიმე უშვერი თრევა-ლანძღვა და უგვანო ჭორიკანული ცილისწამება არ იყოს საქართველოს შესახებ“; სამურზაყანოშიც აქტიურად ვრცელდებოდა [35.323-324]. თუმცა, მისი „ნაშრომები“ ქართული საზოგადოების წარმომადგენლებისგან უპასუხოდ არ რჩებოდა. ამ მხრივ აღსანიშნავია 1899 წლის 6 მაისს გაზეთში «*Черноморский вестник*» გამოქვეყნებული «*Голос самурзаканца*» და ვინმე ჟუჟუნას წერილი სახელწოდებით „გაკვრით“, რომელიც დაბეჭდილი გაზეთის „ივერია“ 1899 წლის 4 ივლისის ნომერში (№140). ჯ. გამახარიასა და ბ. გოგიას მოსაზრებით, „სამურზაყანოელი“ წმიდა მღვდელმთავარი ამბროსი ხელაია უნდა ყოფილიყო [69.726]. სამურზაყანოელები მხოლოდ აფხაზები იყვნენ ს. ბასარიასთვისაც [347.99]. დეკანოზ დავით მაჭავარიანსა (კ. მაჭავარიანის მამა) და ი. ბარტოლომეის ამ საკითხში, სხვებისაგან განსხვავებით, კატეგორიული მტკიცების ტონი არ ჰქონდათ, თუმცა აღნიშნავდნენ, რომ სამურზაყანოელთა ჩვეულებები უფრო აფხაზურთან პოულობდა მსგავსებას, ვიდრე – მეგრელთან [405.77-78].

¹ იხ., აგრეთვე, მისივე: [397; 399].

1892წ. თავისი „კვლევის“ შედეგები წარმოადგინა რუსმა მეცნიერმა ი. პანტიუხოვმა, რომელიც ჯერ საგაზეთო სტატიის, შემდეგ კი, იმავე წელსვე, ცენტრის ანუ ხელისუფლების ნებართვით, ცალკე ბროშურის სახითაც გამოიცა [421; 422]. მკვლევარს თავის მიზნად დაუსახავს, სამურზაყანოელთა და აფხაზთა იდენტურობის დამტკიცება და, ძირითადად, მეგრელებსა და სამურზაყანოელების განმასხვავებელ ნიშან-თვისებებს ეძებდა. თუმცა, ამგვარი კვლევა აფხაზების მიმართ რომ წარემართა, ალბათ, გაცილებით, ობიექტურ დასკვნებს გააკეთებდა.

ი. პანტიუხოვი თავის ნაშრომს იწყებს იმის განცხადებით, რომ *«Самурзаканью издревле называется страна, лежащая между Абхазией и Мингрелией»* [422.1, საზგასმა ჩვენია – კ.კ.]. ამის შემდეგ ის მკითხველს აცნობებს, რომ ისტორიული ცნობებით (თუმცა, არ აკონკრეტებს ამ „ცნობებს“) სამურზაყანოს ტერიტორიაზე *„რომელიდაც განსაკუთრებულ ხალხს უცხოვრია“*; ხოლო ადგილობრივი ქრისტიანული ტაძრები ბიზანტიელების მიერ ყოფილა აგებული იუსტინიანეს კეისრობის დროს – ახ.წ. Vს. [422.1]. საეჭვოა, რომ ავტორს ბედიის ტაძარი თვალმოკვრით არ ენახა და ან რამე არ გაეგო ქართული ხუროთმოძღვრების ამ შედეგის ქტიტორის – მეფე ბაგრატის – შესახებ. ი. პანტიუხოვის შემდეგი განცხადებით, სამურზაყანოელები თავდაპირველად აფხაზურად საუბრობდნენ, თუმცა, მეგრელთა მოწოდის შემდეგ, მათ მშობლიური ენა დაივიწყეს და ამჟამად თავს მეგრელებად მიიჩნევენო [422.2].

ი. პანტიუხოვს საგანგებოდ ანთროპოლოგიური „კვლევებიც“ ჩაუტარებია, რომლის შედეგაც „დაასკვნა“, რომ ამ მხარის მოსახლეობა განსხვავდებოდა ზუგდიდისა და სენაკის მეგრელებისგან. რუსი ავტორის „დასკვნებს“ რაიმე სამეცნიერო ღირებულება რომ ჰქონოდა და სამურზაყანოელებიც აფხაზებად მიგვეჩნია, როგორც მას სურდა, მისი დასკვნები მაინც ადვილად გაბათილდებოდა, ვინაიდან ამ „მკვლევარამდე“ საუკუნუნახევრით ადრე ვახუში ბატონიშვილი შენიშნავდა, რომ აფხაზები არიან *„მგვანენი მეგრელთა“* [8.785]. ჩვენი მემატინის ეს შენიშვნა კი, მოგვიანებით, უკვე XX საუკუნეში, ანთროპოლოგიური კვლევებითაც დადასტურდა [113.7-8; 196.50-51]. ი. პანტიუხოვისგან განსხვავებით, სხვა რუსმა მკვლევარმა, კერძოდ კი, ა. დიაჩკოვ-ტარასოვმა აფხაზურ ზნე-ჩვეულებებზე, მათში დაცულ გადმოცემებისა და ისტორიული მონაცემების ანალიზით საკლებით სამართლიანად დაასკვნა, რომ აფხაზები ენგური-ღალიძგის შუამდინარეთში მოსული მოსახლეობა იყო [72.65; 324.14,78].

XXს. II ნახევრის დასაწყისში ხ. ბლაჟბამ სცადა ტოპონიმის მეშვეობით სა-

მურზაყანოელთა ეთნიკური მიკუთვნილობის საკითხის გარკვევა. ავტორის მტკიცებით, დალიძეა-შუამდინარეთის მთის ტოპონიმიკაში აშკარად გამოიყოფა აფხაზური შრე, ბარის ზონაში კი „ხშირად“ ჩანს ქართული (მეგრული) წარმოშობის დასახელებანი, ხოლო გალის რაიონში კი ტოპონიმიკაში აფხაზური შრე ადგილს უთმობს მეგრულს [351.301-302; 353.180]. პ. ცხადაიას შეფასებით, აფხაზ მკვლევარს ვითარება სწორად ჰქონდა შენიშნული, თუმცა ხ. ბლაჟბა არაფერს ამბობდა იმის თაობაზე, რომ სწორედ ქართული ტოპონიმიკური შრეა პირველადი, ხოლო აფხაზური კი გვიანდელია (XVIII ს. მიწურული) [285.203-205]. შესაბამისად, აფხაზურმა შრემ კი არ „დაუთმო“ ადგილი, არამედ პირიქით – აფხაზების მოწოლამ გამოიწვია კოდორი-ენგურის შუამდინარეთში მეგრული ფენის შეთხელება [285.203-205].

სამურზაყანოს ტოპონიმიკამ შ. ინალ-იფას „ყურადღებაც“ მიიქცია. თუმცა, ის თავდაპირველად ემხრობოდა, მოსახრებას, რომლის თანახმად, აფხაზებმა, მეგრელებთან ფეოდალური შინაომების პირობებში, დაიკავეს კოდორი-ენგურის შუამდინარეთი [381.42]. მაგრამ, ს. ბახია-ოქრუაშვილის შენიშვნით, შ. ინალ-იფამ მალე რადიკალურად შეცვალა ეს შეხედულება და თანამედროვე აფხაზეთის მთელი ტოპონიმიკა აფხაზურად მიიჩნია და, შესაბამისად, სამურზაყანოს ავტოქტონ მოსახლეობად მხოლოდ აფხაზები აღიარა, ხოლო ქართული ტოპონიმები ენგურის მარცხენა სანაპიროდან გადმოსულ, მცირემიწიანობით შეჭირვებულ, მოსახლეობას მიაწერა [382.218; 383.315,382-386; 384.3; 385.3; 129.57]. შ. ინალ-იფა სამურზაყანოს ტოპონიმიკაში აფხაზური შრის პირველადობას ხედავს ზოგიერთი მასალის (წკელკარი-აცკარ,¹ ერწყარი/ერისწყალი-ჯარძ² ფოქვეში-ფაქუაშ, ღუმურიში-ღუმურიშ, ჩხორთოლი-ჩხუართალ, დალიძეა-ააღძეა და სხვ.) თავისებური ინტერპრეტაციით [382.382; 287.68]. აფხაზი ეთნოგრაფის ამ მსჯელობის სრული უსუსურობა იმთავითვე აშკარა ჩანდა და მისი გაბათილებაც ქართველი სპეციალისტებისთვის დიდ სირთულეს არ წარმოადგინა. ქართველ მკვლევართა დამაჯერებელი არგუმენტაციით, ზემოთ ჩამოთვლილ ტოპონიმები და ჰიდრონიმებიც (დალიძეა, ოქუმი, ერისწყალი, წარჩე, ოხურეი, ოხოჯა, ოჯოლორე, ანარია, ნიშონი, ქვიშონი, ვატაფი, ოლიე) უდავოდ მეგრული წარმომავლობისაა და იგი ამ კუთხეში აფხაზთა გამოჩენამდე დიდი ხნით ადრე იყო შეიქმნილი [286.36,39,47,140; 287.68-78; 284.223-233; 285.203-205; 283.20-22; 140.68; 217.254-255; 157.49,53; 271.275-276; 272.3;

¹ კურსივით მოცემულია ამ ტოპონიმთა აფხაზური ვარიაციები.

² პ. ცხადაიას ტრანსკრიფციაა [283.20].

226.236; 220.26; 176.141; 180.6; 129.71-72]. სხვას რომ თავი დავანებოთ, ადამიანს ძალიან უნდა უნდოდეს თუნდაც „ჩხორთოლის“ აფხაზურ ტოპონიმად გამოცხადება, რომ აქ ვერ დაინახო ორი მეგრული სიტყვა „ჩხორო“ (ცხრა) და „თოლი“ (თვალი). ხალხური გადმოცემით, ამ ადგილს ეს სახელწოდება დარქმევია ერთი შენობის გამო, რომელიც ცხრათვალიანი ყოფილა [287.75]. თუმცა, პ. ცხადაიას მოსაზრებით, შესაძლოა ამ ტოპონიმით გამოიხატებოდა უხვწყლიანი, მრავალ წყარო-ნაკადულიანი მდინარე ან ადგილი [287.75; 227.16].

სამურზაყანოში აფხაზური წარმოშობის ტოპონიმები (აჩიგვარა, აგვაგვერა, ლეკუმხარა,¹ პატრახუწა, შაშიკვარა, აკვარიკვა), ძირითადად, მდ. ოხურეისა და დალიძგას შორის ვიწრო ზოლში (სამურზაყანოსა და აფხაზეთის სამთავროს საზღვართან) არსებულ აფხაზურ „კუნძულებრივი“ დასახლებებში (აგრეთვე სოფლები: აძხიდა, აჯარა, II კოპიტი, ნაჯხეუ, პატრახუწა, რეკი, საჩინო) ფიქსირდება და იქ უკვე აფხაზური ენაც ბატონობდა [270.29; 285.206-207; 129.70]. თუმცა, აქაც კი აღმოჩნდა მეგრული ენა შეჭრილი, ვინაიდან ეთნოგრაფებმა უბნის დასახელებებში ქართველური ფორმით აფხაზური გვარის გამოყენების რამდენიმე შემთხვევა (საზუხბაიო, საბუთბაიო, საეზუგბაიო და სხვ.) დაადასტურეს [129.68]. ამ ზონაში დასტურდება ხელოვნურ თუ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ ობიექტთა ორსახელიანობა (ტოპონიმური სინონიმია), რომელიც ზოგადტოპონიმური მოვლენაა და გამოწვეულია გვიან მოსული ხალხის მიერ იქ უკვე დაფიქსირებული ტოპონიმების თარგმნით ან, ჩვეულებრივ, კონკრეტულ გეოგრაფიულ არეალში მოქმედ ენებზე თარგმნით [284.231]. ასეთებია, მაგალითად: პეტრემ წყარი – პეტრეიძის (წყარო, სოფ. საჩინო), ბახვაიძის – ლაბახუაშ წყურგელი (წყარო, სოფ. რეკა), აგრუაკვარა – აგრუაშ დალ (დელე, სოფ. საჩინო), მაციაბოხუ – მაციაშ კირდა (ბორცვი, სოფ. საჩინო), ილორგური – ელირნისა, აგუბედია – გურბედია [284.232-233]. ჯ. გამახარია და ბ. გოგიაც ფიქრობენ, რომ „აგუ“ აფხაზურ ენასთან უნდა იყოს დაკავშირებული [69]. ამ მოსაზრებებს არ ეთანხმება ს. ბახია-ოქრუაშვილი, რომელიც ვარაუდობს, რომ „აგუ“ იგივე მეგრული „გური“ (ქართ.: გული) უნდა იყოს [129.71].

ბ. ბლაუბას ზემოთმოყვანილი თეზა ზ. ანჩაბაძემაც გაიზიარა, რომელმაც, თავის მხრივ, დაასკვნა, რომ თანამედროვე ოჩამჩირისა და გალის რაიონების ბარში აფხაზებთან ერთად, „ასევე“ (ხაზგასმა ჩვენია – კკ), მეგრელებიც მოსახლეობდნენ [340.229-230]. თუმცა, მოგვიანებით გამოცემულ ნაშრომში, ზ. ანჩაბაძე

¹ პ. ცხადაიას მოსაზრებით, ლეკუმხარა „ხეჭრელი“ მეგრულიდანაა შეთვისებული [285.206-207].

ხაზს უსვამს, რომ ღალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის ათვისება აფხაზებმა XVIII ს. მიწურულიდან დაიწყეს, მაგრამ, ვინაიდან ამ მხარეში ჩამოსახლებულ აფხაზთა რაოდენობა მეტად მცირე ყოფილა, ამიტომ სამურზაყანოს „აფხაზიზაციის“ პროცესი მეტად შენელებული ტემპებით წარმართულა, რასაც, ავტორის თქმით, დამატებით ბარიერებს უქმნიდნენ სამეგრელოდან ლტოლვილი გლეხები [343.68]. მკვლევარი იქვე შენიშნავდა, რომ სამურზაყანოს მოსახლეობა შერეულ აფხაზურ-ქართული იყო, სადაც აფხაზები, ძირითადად, გაბატონებული კლასს შეადგენდნენ, ხოლო გლეხებში, უმთავრესად, მეგრელები ჭარბობდნენ [343.76].

ზ. ანჩაბაძის ეს დასკვნა ახალი სიტყვა არ ყოფილა. ჯერ კიდევ XX ს-ის დასაწყისში ნ. ჯანაშია, რომელიც გაზეთში „ცნობის ფურცელი“ წერილებს „ჰამუთ-ბეის“ ფსევდონიმით აქვეყნებდა, წერდა, რომ სამურზაყანოში „*უმადლეხი წოდება თავად-აზნაურობა იყო აფხაზური, ხოლო გლეხობა თავიდანვე მეგრელები იყვნენ, თუმცა აქა-იქ აფხაზებიც ერივნენ*“ [43]. სამურზაყანოში ჩასახლებულ აფხაზთა და მთიელთა ნაწილი დროთა მანძილზე გაქართველდა [129.63], რამაც, ასევე, განაპირობა ზ. ანჩაბაძის მიერ ნახსენები „აფხაზიზაციის“ პროცესის შეჩერება. ს. ბახია-ოქრუაშვილი მიიჩნევს, რომ ამ მხარეში ჩამოსახლების შემდეგ გააფხაზებული ქართველური მოსახლეობა მალევე, უმტკივნეულოდ დაუბრუნდა თავიანთ უძველეს რელიგიურ, მეურნეობრივ საქმიანობას და სხვა ტრადიციულ მეგრულ წეს-ჩვეულებებს [129.66].

გარკვეული გამოკვლევები ჩაუტარებია სამურზაყანოს ეთნოგრაფიაში რუს მეცნიერს ლ. სოლოვიოვასაც. მიუხედავად იმისა, რომ ის სამართლიანად აღიარებდა თანამედროვე სამურზაყანოს ტერიტორიაზე აფხაზების გვიანდელ შუა საუკუნეებში გამოჩენას, მიიჩნევდა, რომ აფხაზ-მეგრელთა შერევის შედეგად ამ მხარეში ჩამოყალიბდა ახალი ეთნიკური სუბიექტი, „სამურზაყანოელი“, საკუთარი თვითშეგნებით და მოსაუბრე აფხაზური ენის სამურზაყანულ დიალექტზე, თუმცა, მკვლევრის თქმით, XIX ს. მიწურულს ამ „სამურზაყანოელთა“ „ეთნიკური თვითშეგნების“ ცვლა მომხდარა სამეგრელოდან მოწოდებული მნიშვნელოვანი მასის მიგრაციის გამო [436.5-16,44; 437.45-53; 129.57-58]. მაგრამ, ს. ჯანაშიას აფხაზური ენის სამურზაყანული დიალექტის არსებობა საეჭვოდ მიაჩნდა [305.223]. მაშინ, როცა საყოველთაოდ აღიარებულია მეგრული ენის სამურზაყანულ-ზუგდიდური დიალექტის არსებობა [468.142].

ლ. სოლოვიოვას მოსაზრებას, ერთგვარად, ეთანხმება პ. ცხადაია, რომელიც მიიჩნევს, რომ სამი საუკუნის მანძილზე თანაცხოვრებამ, ყოველდღიურმა კონტაქტის

ტებმა, რაც ცხოვრებისა და საქმიანობის ყველა სფეროს მოიცავდა, ბუნებრივად გამოიწვია ორენოვნება, ორი ენის თანაბრად ფლობა და გამოყენება ყოველდღიურ ცხოვრებაში [284.226; 285.211-214]. თუმცა, ვფიქრობთ, სამართლიანია ს. ბახია-ოქრუაშვილის შენიშვნა, რომ რუსი მეცნიერის მიერ წარმოდგენილი სურათი ვერანაირად ვერ მიესადაგება სამურზაყანოში არსებულ ვითარებას და იგი უფრო აბუჟას მხარისათვისაა დამახასიათებელი [129.69,72-73].

XIXს. 30-იან წლებში საქართველოში იმყოფებოდა ფრანგი მეცნიერი და მოგზაური ფრ. დიუბუა დე მონპერე, რომელიც აღნიშნავდა, რომ სამურზაყანოში ქართველები და აფხაზები თანაცხოვრობდნენ და ორივე ენაზეც საუბრობდნენ [69.313, დოკ. №148]. XXს-ის დასაწყისისათვისაც დაახლოებით ამგვარი ვითარება შენარჩუნდა. სამურზაყანოს მოსახლეობა მეგრული იყო, მაგრამ მას, ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნით, შეეთვისებინა აფხაზური ენა და ზნე-ჩვეულება [303.7-8]. როგორც აღ. ცაგარელი XIXს. 80-იან წლებში აკონკრეტებდა, აფხაზური ენა, უმთავრესად, სამურზაყანოელმა მამაკაცებმა იცოდნენ [285.211-214]. თუმცა, სამურზაყანოელი მეგრული და აფხაზი ქალები და ბავშვები მეზობლების ენას არ ფლობდნენ [129.70]. როგორც ჩანს, მეგრული მამაკაცები ხშირად ურთიერთობდნენ აფხაზ მამაკაცებთან და ეს კონტაქტები, სავარაუდოდ, „პროფესიული“ ხასიათის, ანუ მწვემსობასთან იყო დაკავშირებული. თ. სახოკიას ცნობით, მესაქონლეობას (განსაკუთრებით, წვრილფეხა საქონლისა) სამურზაყანოს შვიდი სოფლის (საბერიო, დიხა-ზურგა, რეჩხი, ღუმურიში, ჩხორთოლი, ბეღია) მოსახლეობა მისდევდა [35.363]. თუმცა, სამურზაყანოელები, აფხაზებისაგან განსხვავებით, მიწათმოქმედებითაც იყვნენ დაკავებულები [35.320-323,338; 348.333].

სამურზაყანოში აფხაზთა და მეგრელთა ურთიერთობებმა კვალი დააჩნია ადგილობრივთა სარწმუნოებასაც. ისლამის გარკვეულ წილად შემოჭრის მიუხედავად, რეგიონი მაინც მთლიანობაში ქრისტიანული დარჩა. თუმცა, ადგილობრივ მოსახლეობის ტრადიციებში შემოიჭრა და დამკვიდრდა აფხაზებისათვის დამახასიათებელი წარმართობის კულტებიც (მჭდელის გრდემლისადმი თაყვანისცემა, რომელიც აფხაზურ ღვთაება შასშუ აბუნიხას უკავშირდება; „აერგი“, რომელიც წმიდა გიორგის სახეცვლილებას წარმოადგენს და სხვ.) [98.3; 35.369-377; 75.34-42; 329.356,360;]. დადასტურებულია, აფხაზთა მიერ მეგრულ კულტთა შეთვისებაც. კერძოდ, ეს ეხება „აქამგარიას“, რომელიც მეგრულ მიქამ-გარიოს ანუ მთავარ ანგელოზ მიქაელსა და გაბრიელს უკავშირდება [35.369-377; 329.356,360]. თუმცა, მან აფხაზეთსა და სამურზაყანოში სახეცვლილება განიცადა და იგი იქ მესაქონლე-

ობისა და მწყემსების მფარველად ითვლებოდა [35.369-377; 158.60]. ამგვარი „წარმართული“ ინტერვენცია, უმთავრესად მაინც აფხაზებთან უშუალო კონტაქტში მყოფ სამურზაყანოელებში ფიქსირდება. ამიტომაც აღნიშნავდა თ. სახოკია, რომ ეს იყო „სარწმუნოება სამურზაყანოელ მწყემსისა“ [35.369].

თ. სახოკია სამურზაყანოში ყურადღებას აქცევს დაკრძალვის განსაკუთრებულ წესსაც. კერძოდ, სასაფლაოები მოწყობილი იყო, ძირითადად, ეკლესიების გარეთ, გზის პირებთან გაკაფული ტყეში, მათ საცხოვრებლებთან ახლოს [35.336-339]. ს. ბახია-ოქრუაშვილის ვარაუდით, ეკლესიებში მხოლოდ ენგურ-დალიძის შუამდინარეთის ძველი, ადგილობრივი მოსახლეობა იკრძალებოდა, ხოლო მოსულ მოსახლეობას, მათ შორის სამეგრელოდანაც კი, ამგვარი უფლება არ ჰქონდა, ხოლო აფხაზები, ტრადიციულად, საკუთარ საცხოვრებელ ტერიტორიაზე იწყობდნენ წინაპართა ძვალთშესალაგს [129.67]. მკვლევრის დასკვნით, ესეც დამატებითი არგუმენტია სამურზაყანოში ადგილობრივ ავტოქტონ მოსახლეობად მეგრელების (ქართველების) მისაჩვენებლად [129.67].

როგორც წინამდებარე ნაშრომის I თავში ვახვენეთ, დალიძე-ენგურის შუამდინარეთი იმთავითვე ქართული ეთნოსის საცხოვრისს წარმოადგენდა და ამ მხარეში აფხაზური ეთნიკური ელემენტი მხოლოდ XVIII ს. მიწურულს გამოჩნდა. ამის შემდეგ აქ ჩამოყალიბდა შერეულ მეგრულ-აფხაზური მოსახლეობა, თუმცა, ისტორიის დოქტორ ჯ. ანჩაბაძის საგვებით სამართლიანი დასკვნით, „სამურზაყანოს მოსახლეობა ძირითადად მაინც ქართული იყო“ [123.20]. ა. თოთაძე მიიჩნევს, რომ ისტორიულად ენგურ-დალიძის შუამდინარეთი ქართველების სამოსახლო იყო და, როგორც მკვლევრის მიერ მოტანილი სტატისტიკური მონაცემები ცხადყოფს, XIX ს. II ნახევარში ამ მხარის ეთნიკურ შემადგენლობაში ქართველების სიჭარბე თავაღმისაცემია [186.62-63; 187.81-85,89]. იგივე ჩანს XX საუკუნის დასაწყისის ქართული პრესის, კერძოდ გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ გამოქვეყნებულ პუბლიკაციებითაც [191.163-166]. ეს ფაქტები ეთნოლოგიურ დადასტურებასაც პოულობს. კერძოდ, საქართველოში ცნობილი 25 000-ზე მეტი გვარიდან, 500-ზე მეტი სამურზაყანოში გვხვდება, რომელთაგან დიდი ნაწილი ქართულია, რაც ამ მხარის მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში ქართველების მნიშვნელოვან წილზე მიუთითებს, ხოლო აფხაზური და სხვა ეროვნების გვარები უმცირესობას შეადგენენ [195.123]. შესაბამისად, ვერანაირ კრიტიკიას ვერ უძლებს მტკიცება აფხაზთა და მეგრელთა შერევის შედეგად ჩამოყალიბებულ სამურზაყანოელთა ცალკე ეთნიკურ ჯგუფზე, როგორც ამას ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი ამტკიცებდა [72.65; 324.14,78]. თუმცა,

სხვაგან ის სამურზაყანოელებს მეგრელებად ასახელებდა [73.159].

ამდენად, ლალიბა-ენგურს შორის მდებარე მიწა-წყალზე ავტოქტონური მოსახლეობა რომ ქართველები არიან, ამას ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური და ტოპონიმიკური კვლევა-ძიებების შედეგად მიღებული ობიექტური დასკვნები ცხადყოფს [129.62]. ადგილობრივ დაფიქსირებული აფხაზური ტოპონიმიკური მასალა მხოლოდ 300 წლის ასაკისაა. აღნიშნული ვითარება არ შეცვლილა ჩვენი საკვლევი პერიოდის მანძილზე და არც მას შემდეგ თითქმის XXII ს. დამდეგამდეც. პირიქით, ადგილობრივმა მეგრულმა მოსახლეობამ შეძლო დაეცვა საკუთარი ეთნიკური თვითყოფადობა (ენა, ტრადიციები, თვითშეგნება). ადგილობრივმა მოსახლეობამ მიიღო მოსული აფხაზების სოციალური წყობა, თუმცა მასში გარკვეული კორექტივებიც შეიტანა.

ზემოთ წარმოჩენილი დავის მიმოხილვიდან გამომდინარე, ვერ დავეთანხმებით მკვლევარ ი. კვაშილავას მოსაზრებას, რომ არც ერთ მკვლევარს არ უცდია სამურზაყანოელთა აფხაზობის დამტკიცება თუ გაბათილება [196.50,77]. როგორც ვნახეთ, ქართველი ისტორიკოსები, ეთნოლოგები (მათ შორის, საკუთრივ დასახელებული მკვლევარიც) და ფილოლოგები სამურზაყანოელთა აფხაზური წარმომავლობის მცდარი მეცნიერული შეხედულების გაბათილების საკითხზე ნაყოფიერად მუშაობდნენ.

დ ა ს კ ვ ნ ა

გვიან შუა საუკუნეებში, შინაომებითა და გარე აგრესიით დასუსტებული ოდიშის შეჭირვებული მდგომარეობით წარმატებით ისარგებლა აფხაზეთის სამთავრომ და შარვაშიძეებმა ყოფილ სიუზერენს მნიშვნელოვანი ტერიტორია ჩამოაჭრეს მდინარე ენგურამდე. XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე, აფხაზეთის სამთავროს ფარგლებში, დალიძეა-ენგურის შუამდინარეთში, ჩამოყალიბდა სამურზაყანოს საუფლისწულო, შარვაშიძეთა გვერდითი შტოს ხელმძღვანელობით. ამ პოლიტიკურმა ერთეულმა საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროს საზღვრებში მხოლოდ რამოდენიმე წელი იარსება. მალე, 1702 წელს სამეგრელომ მდ. დალიძეამდე ნაწილობრივ აღადგინა თავისი პოლიტიკური გავლენა და რეგიონი დადიანებისა და აფხაზეთის მთავრის ორმაგი გავლენის ქვეშ მოექცა. თუმცა, აქ ოდიშართა უპირატესობა აშკარა იყო, რადგან ადგილობრივ შარვაშიძეთა ხელისუფლება დადიანთა „მხლედ“ ანუ ვასალად დადგა. მათ ევალებოდათ, სამეგრელოს მთავრის დაძახებაზე, ლაშქრად გამოსვლა და გარკვეული გადასახადები. მაგრამ დადიანის ხელისუფლება სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა მიმართ, „კონდომინიუმის“ პრინციპიდან გამომდინარე, შეზღუდული იყო. მას არ შეეძლო სამურზაყანოს საშინაო საქმეებში ჩარევა, მათ შორის, ხელისუფლების შეცვლა. ამ ვითარებამ განაპირობა სამურზაყანოში გვიან შუა საუკუნეების აფხაზეთისთვის დამახასიათებელი მიწათმფლობელობის სისტემისა და მასთან დაკავშირებული სოციალური წყობის დამკვიდრება, თუმცა, სამეგრელოს გავლენის გამო, აქ, აფხაზეთის სამთავროსაგან განსხვავებით, გარკვეული თავისებურებებიც შეინიშნებოდა.

ბუნებრივია, აფხაზეთის მთავრები არ ურიგდებოდნენ სამურზაყანოში შექმნილ ვითარებას და მუდმივად ცდილობდნენ იქ თავიანთი სუვერენიტეტის აღდგენას. ამ მისწრაფების ნაწილი იყო 1780წ. რუხის ომიც, რომელმაც წერტილი დაუსვა აფხაზთან ექსპანსიას ენგურს გამოღმა. XVIIIს. მიწურულს სამეგრელოს სამთავროს შიდაარეულობებით ისარგებლა აფხაზეთის მთავარმა ქელეშ-ბეიმ, რომელმაც შეძლო სამურზაყანოს გარკვეულ ნაწილის მიმხრობა, მაგრამ ამას არ მოჰყოლია ამ მხარეზე სამეგრელოს კონტროლის სრული დაკარგვა.

ამ დროსაც სამურზაყანოელები მათზე დაკისრებულ სადადიანო გადასახადს მაინც იხდიდნენ, რითაც სამეგრელოს მთავრის სიუზერენიტეტს აღიარებდნენ. სამურზაყანოს ეს ორმაგი დამოკიდებულება 1805წ. ფაქტობრივად მოიშალა, როდესაც

საც მხარე რუსეთის „მფარველობის“ ქვეშ შევიდა, ხოლო იმპერატორმა ოფიციალურად დაადასტურა ამ ერთეულის სამეგრელოს სამთავროსადმი კუთვნილება. ამ ფაქტის სამართლებრივი გაფორმება 1810წ. შედგა, როცა დადიანებმა ისარგებლეს აფხაზეთის სამთავროში არეულობებით და სამურზაყანოს ხელისუფლად, მოურავის სტატუსით, ოფიციალურად დაამტკიცეს მანუჩარ შარვაშიძე, რომელიც მხარეს მართავდა 1790 წლიდან. მისთვის სამეგრელოს ადმინისტრაციული მოხელის თანამდებობის მიცემა ოდიშისადმი სამურზაყანოს მიერთებას ნიშნავდა.

მხარის მართველის სტატუსის დამცრობას და სამეგრელოსადმი უშუალო შეერთებას, ადგილობრივები ვერ ურიგდებოდნენ და სამეგრელოს მთავრის, მანუჩარის დაღუპვის შემდეგ, რომელიც სამურზაყანოს ერთპიროვნულად მართავდა, ხელისუფლებას ეურჩებოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ დადიანმა არაერთხელ დააფიცა სამურზაყანოელი დიდებულები მის ერთგულებაზე და აფხაზეთის მთავრებისგანაც არაერთხელ მიიღო ამ მხარეზე მისი მფლობელობის ოფიციალური დადასტურება, ვითარება მაინც უცვლელი იყო. ადგილობრივები, აფხაზეთის მთავრების ფარული თუ აშკარა მხარდაჭერით დადიანის ხელისუფლებას ეწინააღმდეგებოდნენ.

ამ ვითარებაში, სამურზაყანოს დიდებულთა ერთ ნაწილში, რომელსაც თავადი თემურყვა ანჩაბაძე თავობდა, მომწიფდა აზრი სამურზაყანოზე რუსეთის იმპერატორის პირდაპირი ხელისუფლების დამყარების შესახებ. რუსეთის საოკუპაციო და კოლონიალური რეჟიმი, რომელიც სამეგრელოს და აფხაზეთის სამთავროების ავტონომიურ არსებობას მხოლოდ დროებით მოვლენად განიხილავდა და პერსპექტივაში მათ გაუქმებას გეგმავდა, ბუნებრივია, იგივეს უპირებდა სამურზაყანოსაც, რომლის გარშემო დადიანებისა და შარვაშიძეების მუდმივი დავა ხელს უშლიდა დასავლეთ საქართველოში რუსეთის კოლონიალური სისტემის დამკვიდრებას. სანამ სანქტ-პეტერბურგის პოზიციები აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში მყიფე იყო, მას სჭირდებოდა ძლიერი მოკავშირე დადიანის სახით, ამიტომ დროებით ადასტურებდა სამეგრელოს მთავრის იურისდიქციას სამურზაყანოზე. 1840 წლისთვის რუსეთმა საკმაოდ განიმტკიცა პოზიციები რეგიონში, საბაზად გამოიყენა სამურზაყანოზე აფხაზეთისა და ოდიშის სამთავროების დავა და დალიძე-ენგურის შუამდინარეთში თავისი პირდაპირი მმართველობა შემოიღო.

მართალია, ყვაპუ, სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა საგვარეულოს ფუძემდებელი, იყო ერთ-ერთ ლიდერი დალიძე-ენგურის სექტორის ქართული მოსახლეობის მიმართ აგრესიისა, რომლის მიზანს ადგილობრივთა აყრა და გამოთავისუფლე-

ბულ მიწებზე აფხაზეთის სამთავროს, კერძოდ, მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ჩრდილოკავკასიელთა ჩამოსახლების შედეგად გაჩენილი ჭარბი მოსახლეობის საცხოვრებლად განთავსება წარმოადგენდა. ყოველივე ეს ფეოდალური შინაომების პრინციპშიც თავსდება და გულისხმობდა, მეზობელი ფეოდალის სამფლობელოს ნაწილის მიტაცებით საკუთარი სამფლობელო ტერიტორიის გაზრდას.

მურზაყან შარვაშიძე, რომლის აღმშენებლობითი და პროგრესული მოღვაწეობის გამო მოსახლეობამ ენგურ-დალიძის შუამდინარეთს „სამურზაყანო“ უწოდა, ნაკლებად ერეოდა სამეგრელოსა და აფხაზეთის სამთავრობების ბრძოლაში. ის ორივე სამთავრო კართან მშვიდობიან თანაარსებობას ახერხებდა. მისი მმართველობის დროს ამ მხარეში დაბრუნება დაიწყო ყვაპუს დროს აყრილმა და გახიზნულმა მოსახლეობამ. სამურზაყანოში მშვიდი ცხოვრება მყარდება და ეკონომიკური ვითარების გამოსწორება ხდება. თუმცა, მოგვიანებით და განსაკუთრებით მწვავედ კი XIX ს. I ნახევარში, აფხაზეთისა და ოდიშის დაპირისპირებამ, სამურზაყანოში დადიანის წინააღმდეგ მიმდინარე პერმანენტულმა გამოსვლებმა, ტყვეთა სყიდვამ დააკნინა მხარის ეკონომიკური ცხოვრება. მურზაყანის მიერ დამკვიდრებული პოლიტიკური კურსის უცვლელ გაგრძელებას ადგილი აქვს მისი შვილის, ხრესილის ომში გამირულად დაცემული, ხუტუნია შარვაშიძის ხანაშიც.

ამ პოზიციის გადასინჯვა ხდება მომდევნო მმართველის – ლევანის დროს, რომელმაც აფხაზეთისა და სამეგრელოს გავლენისაგან გათავისუფლება დაიხსნა მიზნად. დიდი ამბიციების მქონე მმართველთან კავშირს ესწრაფვოდნენ იმერეთის მეფე და აფხაზეთის მთავარიც. ამ დროიდან სამურზაყანოელი შარვაშიძეები აქტიურად მონაწილეობენ მათი სამფლობელოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით თუ ჩრდილო-დასავლეთით განვითარებულ პროცესებში, რიგ შემთხვევაში კი, თავადაც აძლევენ გარკვეულ მიმართულებას ამ პროცესების განვითარებას. ლევანი დამოუკიდებელი საგარეო პოლიტიკის გატარებასაც ცდილობდა. მის სახელს უკავშირდება პირველი კავშირი რუსეთის იმპერიის წარმომადგენლებთან. არ ვიზიარებთ ისტორიოგრაფიაში მიღებულ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც, ლევანი სამურზაყანოს მმართველად ჩანს 1810 წლამდე და შევეცადეთ მისი მოღვაწეობის პერიოდი 1757-1790 წლებით განგვესაზღვრა.

რუსეთის სამსახურში ჩამდგარი სამურზაყანოს მომდევნო და უკანასკნელი მფლობელი მანუჩარ შარვაშიძე აქტიურად მონაწილეობდა საქართველოს მიწების (ფოთი, ბათუმი) ოსმალეთის ბატონობისაგან გამოხსნის საქმეში. როგორც ჩვენმა კვლევებმა აჩვენა, ის იყო XIX ს. I ათწლეულში ბათუმის გათავისუფლე-

ბის ინიციატორი. ვფიქრობთ, არ უნდა მოხდეს მანუჩარ შარვაშიძის დაღუპვის წყაროებში მოცემული თარიღის (1812წ.) რევიზია, რასაც ადგილი აქვს რიგ აფხაზ და ქართველ ისტორიკოსთა შრომებში.

სამურზაყანოს მფლობელები (ყვაპუ, მურზაყანი, ხუტუნია, ლევანი, მანუჩარი) „კულტურულ-პოლიტიკური ქართველები“ იყვნენ და მათ არ გამოუჩენიათ ქართული კულტურულ-პოლიტიკური სამყაროს დატოვების სურვილი. ისინი ქართული ეკლესიის წევრები იყვნენ (გამონაკლისია ლევანი, რომელმაც, მოგვიანებით, ისლამი მიიღო). „აფხაზის თავადებმა“ 1805 წელს ოფიციალურად დაადასტურეს, რომ სამურზაყანო ოდითგანვე სამეგრელოს ნაწილს წარმოადგენდა.

აბსოლუტურად უსაფუძვლოა აფხაზ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის მტკიცება იმის შესახებ, რომ, თითქოს, XVIII ს. მიწურულს მდ. ენგურზე აფხაზეთის „ისტორიული“ საზღვრების აღდგენა მოხდა. საისტორიო წყაროებით და სხვა მასალებით (ეთნოგრაფიული, ტოპონიმიკური, მოსახლეობაში გავრცელებული თქმულებებითა და ლეგენდებით) ამ პერიოდამდე დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთში აფხაზური ეთნოსის ყოფნა არ დასტურდება. ამ დროიდან ჩამოსახლებულმა აფხაზებმა ვერ შეძლეს ადგილობრივი ეთნიკური ვითარების კარდინალური შეცვლა, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, აბჟუას მხარეში. ამასთანავე, კრიტიკას ვერ უძლებს მტკიცება სამურზაყანოელთა ცალკე აფხაზურ ტომად ან საერთოდ ქართველთა (მეგრეელთა) და აფხაზთა შერევისგან წარმოქმნილ ცალკე ეთნიკურ ჯგუფად შეფასების შესახებ. „სამურზაყანოელი“ აღნიშნავს მხოლოდ დალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის მაცხოვრებელი ადამიანს და არა რაღაც ჰიპოთეტურ ლოკალურ ეთნიკურ ჯგუფს. ადგილობრივმა ავტოქტონმა მოსახლეობამ, რომელსაც, უდაოდ, ქართველები (მეგრელები) შეადგენდნენ, შეძლო დაეცვა და შეენარჩუნებინა საკუთარი ეთნიკური თვითმყოფადობა (ენა, ტრადიციები, ეროვნული თვითშეგნება). სწორედ ამან განაპირობა ამ მხარის სახელწოდების – „სამურზაყანო“ – მეგრულენოვანი და არა აფხაზურენოვანი წარმომავლობა. მიუხედავად იმისა, რომ აქ აფხაზურ-ქართული მოსახლეობა ერთმანეთს შეეერთა, ენგურ-დალიძგის შუამდინარეთი მაინც ქართულ კუთხედ დარჩა.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

ა) წყაროები:

1. ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი. ხელნაწერთა ფონდები. *დადიანთა ფონდი*, №13, დოკ. №2172, ფ. 17.
2. ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი. ხელნაწერთა ფონდები. *დადიანთა ფონდი*, №13, დოკ. №7312, ფ. 8.
3. ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი. ხელნაწერთა ფონდები. *დადიანთა ფონდი*, №190, დოკ. №7486.
4. ზუგდიდის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი. ხელნაწერთა ფონდები. *დადიანთა ფონდი*, №196, დოკ. №7487, ფ. 17.
5. ავალიშვილი გ., მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე. ტექსტი მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო *ელ. მეტრეველმა*. თბ., 1967.
6. ანტიოქიელი მაკარი. ცნობები საქართველოს შესახებ, – წგნ.: *არმაღანი*. აღმოსავლური მწერლობის ნიმუშები. შემდგენელი *მ. თოდუა*. თბ., 1982.
7. არიანე ფლავიუს. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. ქართული თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა *ნ. კეჭაღმაძისა*. თბ., 1961.
8. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, – *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ. ტ. IV. თბ., 1973.
9. ბატონიშვილი იოანე, ხუმარსწავლა (კალმასობა). ტ. II. თბ., 1991.
10. ბაქრაძე დ., არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში. ბათუმი, 1987.
11. ბესიკი. რუხის ბრძოლა, – წგნ.: *ბესიკი*. თხზულებათა სრული კრებული. ტექსტი, შენიშვნები, ლექსიკონი და რედაქცია *ალ. ბარამიძისა* და *გ. თოფურიასი*. თბ., 1962.
12. ბოროზდინი კ., ერისთავი რაფ., მურიე. ბატონყმობა საქართველოში (მასალები). თარგმანი და წინასიტყვაობა *თ. სახლიასი*. ტფ., 1927.
13. გაბაშვილი ტ., მიმოსვლა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო *ელ. მეტრეველმა*. თბ., 1956.
14. გამბა, ჟაკ ფრანსუა. მოგზაურობა ამიერკავკასიაში. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო *მ. მგალობლიშვილმა*. ტ. I, თბ., 1987.

15. **განგრელი თეოდოსი.** მოგონებებიდან, – *გეორგია*. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო *ს. ყაუხჩიშვილმა*. ტ. IV. ნაკვეთი I. თბ., 1940.
16. **გეგეჭკორი ი.,** რუხის ბრძოლა ანუ ცხოვრება დიდის მეფისა სოლომონისა. თქმული იოანე გეგეჭკორისგან (გრიგოლ დადიანი). გამოცემა *ზ. ჭიჭინაძისა*. ტფ., 1895.
17. **დადიანი ნ.,** ქართველთ ცხოვრება. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო *შ. ბურჯანაძემ*. თბ., 1962.
18. **დიაჩკოვ-ტარასოვი ა.,** გაგრა და მისი შემოგარენი. რუსულიდან თარგმნეს, შესავალი და კომენტარები დაურთეს *ზ. პაპასჭირმა* და *ბ. ხორავამ*. თბ., 2003.
19. **ზამპი, დონ-ჟოზეფ-მარი.** როდის მიიღეს კოლხთა ქრისტეს სარწმუნოება და პირველად ვინ დარგო იგი სარწმუნოება მათ ქვეყანაში (ფრანგულად). თარგმანი *გ. ბარნოვისა*, – ჟურნ.: „*მწყემსი*“, 1887, №2.
20. **თამარაშვილი მ.,** ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის. ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით. *XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე*. ტფ., 1902.
21. **თამარაშვილი მ.,** ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე. რედაქცია გაუკეთეს, წინასიტყვა დაურთეს და გამოსაცემად მოამზადეს *ზ. ალექსიძემ* და *ჯ. ოდიშელმა*. თბ., 1995.
22. **თაყაიშვილი ე.,** არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები. წგნ. I. ტფ., 1907.
23. **თაყაიშვილი ე.,** არხეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში. – წგნ: *ძველი საქართველო*. ე. თაყაიშვილის რედაქციით. ტ. III, ტფ., 1914.
24. **თაყაიშვილი ე.,** საქართველოს სიძველენი. ტ. I. ტფ., 1920.
25. **კაკაბაძე ს.,** დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წ. I. ტფ., 1921.
26. **კაკაბაძე ს.,** დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წ. II. ტფ., 1921.
27. **კასტელი, დონ კრისტოფორო დე.** ცნობები და აღბოძი საქართველოს შესახებ. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო *ბ. გიორგაძემ*. თბ., 1976.
28. **ლამბერტი, დონ არქანჯელო.** სამეგრელოს აღწერა. გამოსაცემად მოამზადა და წინასიტყვაობა დაურთო პროფ. *ილ. ანთელავამ*. თბ., 1991.
29. **მროველი ლეონტი.** ცხოვრება ქართველთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა, – *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით *ს. ყაუხჩიშვილის* მიერ. ტ. I. თბ., 1955.
30. **მროველი ლეონტი.** ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. მთავარი რედაქტორი *რ. მეტრეველი*. თბ., 2008.

31. **ორბელიანი სულხან-საბა**, მოგზაურობა ევროპაში, – *ქართული მწერლობა*. ოცდაათ ტომად. ტ. VII. თბ., 1989.
32. **ორბელიანი სულხან-საბა**, ლექსიკონი ქართული. *ორ წიგნად*. წ. I. თბ., 1966.
33. **ორბელიანი სულხან-საბა**, ლექსიკონი ქართული. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო *ილ. აბულაძემ*. ტ. II. თბ., 1993.
34. **რაინეგსი ი.**, მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებელი დაურთო *გ. გელაშვილმა*. თბ., 2002.
35. **სახოკია თ.**, მოგზაურობანი (გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი). ბათუმი, 1985.
36. **ტაბაღუა ილ.**, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა (XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედი). თბ., 1972.
37. **ტაბაღუა ილ.**, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (XIII-XVII სს.). თბ., 1984.
38. **ტაბაღუა ილ.**, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში /XIII-XX სს პირველი მეოთხედი/. ტ. III (1628-1633). თბ., 1987.
39. **შენგელია ნ.**, XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები. თბ., 1974.
40. **ჭა-ა პ.**, მიწათმფლობელობა აფხაზეთში, – ჟურნ.: „კვალი“, №11, 1897.
41. **ჭიჭინაძე თ.**, საქართველოს ისტორიის მასალა. *სიგელი*, – ჟურნ. „კვალი“, №20, 1897.
42. **ჭიჭინაძე თ.**, საქართველოს ისტორიის მასალა. *წარწერა*, – ჟურნ.: „კვალი“, №28, 1897.
43. **ჰამუთ-ბეი**. წერილი აფხაზეთიდან, – გაზ.: „ცნობის ფურცელი“, 15.II.1902.
44. **ანონიმი V საუკუნისა**. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, – *გეორგიკა*. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო **ს. ყაუხჩიშვილმა**. მეორე შესვებული გამოცემა. თბ., 1965.
45. **ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ**. ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო **თ. ყაუხჩიშვილმა**. ტ. VI. თბ. 1987.
46. **გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში**. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო **გ. გელაშვილმა**. ტ. I, თბ., 1962.
47. **ედუარდ აიხვალდი საქართველოს შესახებ**. XIX საუკუნის პირველი მესამედი. გერ-

- მანუღიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო **გ. გელაშვილმა**. თბ., 2005.
48. *ველია ჩელების „მოვ ზაურობის წიგნი“*. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო **გ. ფუთურიძემ**. ნაკვ. I, ქართული თარგმანი. თბ., 1971.
49. *ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდის სამთავროებისა* (1466-1770წწ.). წგნ. I. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა და საძიებლები დაურთო **შ. ბურჯანაძემ**. თბ., 1958.
50. *ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი* (ცდა ტექსტის აღდგენისა), აკად. **კ. კეკელიძის** რედაქციითა და გამოკვლევით. თბ., 1941.
51. *ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი*, – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით **ს. ყაუხჩიშვილის** მიერ. ტ. II. თბ., 1959.
52. *ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი*, – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. მთავარი რედაქტორი **რ. მეტრეველი**. თბ., 2008.
53. მატიანე ქართლისა, – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით **ს. ყაუხჩიშვილის** მიერ. ტ. I. თბ., 1955.
54. მატიანე ქართლისა – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. მთავარი რედაქტორი **რ. მეტრეველი**. თბ., 2008.
55. *ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ანაკლიისა და რუხის ციხეების შესახებ* (XVII-XVIIIსს.). თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა **ნ. შენგელიამ**. თბ., 1982.
56. *ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ* (XVII-XVIIIსს.). თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ფაქსიმილეებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადეს **ა. ველკოვმა** და **ნ. შენგელიამ**. ტ. II. თბ., 1989.
57. *კამთააღმწერელი*. ასწლიანი მატიანე, – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით **ს. ყაუხჩიშვილის** მიერ. ტ. II. თბ., 1959.
58. *კამთააღმწერელი*. ასწლოვანი მატიანე, – წგნ.: *ქართლის ცხოვრება*. მთავარი რედაქტორი **რ. მეტრეველი**. თბ., 2008.
59. *ჟან შარდენის მოვ ზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში*. ცნობები საქართველოს შესახებ. ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო **მ. მგალობლიშვილმა**. თბ., 1975.
60. *საბუთები საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობის ისტორიიდან* (1707 წლის მარტი – 1714 წლის დეკემბერი). ნაწილი I. შესავალი, თარგმანი და განმარტებუ-

- ბი დაურთო **ილ. ტაბაღუამ**. თბ., 1975.
61. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ისტორიული დოკუმენტები და არქივები*. ტ. II, ისტორიული დოკუმენტები. წიგნი I: იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური საბუთები (1784-1810). ტექსტი შენიშვნებით და საძიებლებითურთ გამოსაცემად მოამზადა **შ. ბურჯანაძემ**. თბ., 1953.
  62. *ვარსადან გოგირჯანიძის ისტორია*. **ს. კაკაბაძის** გამოცემა. ტფ., 1926.
  63. *ქათბ ხელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*. თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო **გ. აღასანიამ**. თბ., 1978.
  64. *ქართლის ცხოვრება* /„ძველი ქართლის ცხოვრება“/. გამოსაცემად მოამზადეს, წინასიტყვაობა და ტერმინთა განმარტება დაურთეს აკადემიკოსებმა **ილ. ანთელავამ** და **ნ. შოშიაშვილმა**. თბ., 1996.
  65. *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტ. III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIXსს). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. **ო. დოლიძემ**. თბ., 1970.
  66. *ხელნაწერთა აღწერილობა* (კოლექცია H), ტ. V. შედგენილი და დასაბუჯდად მომზადებულია **ლ. მეფარიშვილის** მიერ **ალ. ბარამიძის** რედაქციით. თბ., 1949.
  67. *ჯუანშერ ჯუანშერიანი*. ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა. – *ქართლის ცხოვრება*. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით **ს. ყაუხჩიშვილის** მიერ. ტ. I. თბ., 1955.
  68. *ჯუანშერი*. ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა. – *ქართლის ცხოვრება*. მთავარი რედაქტორი **რ. მეტრეველი**. თბ., 2008.
  69. Гамахария Дж., Гогия Б., Абхазия – историческая область Грузии (историография, документы и материалы, комментарии). *С древнейших времен до 30-х годов XX века*. Тб., 1997.
  70. Дюбуа де Монпере Ф., Путешествие вокруг Кавказа. Т. I. Сухуми. 1937.
  71. Духовский С., Материалы для описания войны на Западном Кавказе. СПб., 1864.
  72. Дьячков-Тарасов А. Н., Бзыбская Абхазия, – *Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества*. Т. 18. Тфл., 1905.
  73. Дьячков-Тарасов А. Н., Абхазия и Сухум в XIX столетии. Тфл., 1910.
  74. Званба С. М., О Гагре и джигетах. – წგნ.: **С. М. Званба**. Абхазские этнографические этюды. Составитель, автор биографо-библиографического очерка и ответственный редактор член-корреспондент АН ГССР, профессор **Г. А. Дзидзария**. Сухуми, 1982.
  75. **Званба С. М.**, Абхазская мифология и религиозные поверья и обряды между жителями Абхазии (*Из заметок природного абхазца*), – წგნ.: **С. М. Званба**. Абхазские этнографиче-

- ские этюды. Составитель, автор биографо-библиографического очерка и ответственный редактор член-корреспондент АН ГССР, профессор **Г. А. Дзидзария**. Сухуми, 1982.
76. **Ногмов Ш. Б.**, История адыгейского народа. *Составленная по преданиям кабардинцев*. Вступительная статья и подготовка текста доктора исторических наук, академика Адыгской (Черкесской) Академии профессора **Т. Х. Кумыкова**. Нальчик, 1994.
77. **Патканов К.**, Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому, – «*Журнал Министерства Народного Просвещения*». СПб, март, 1883.
78. **Романовский Д.**, Кавказ и кавказская война. М., 2004.
79. **Пахомов А.**, Записка об имениях князя Георгия Шервашидзе, – об.: *ივ. ანთელავა, გ. ძოდროა*. მასალები აფხაზეთის სამთავროს ისტორიისათვის, – წგნ.: *საისტორიო მონაძვე*. ტ. 7. თბ., 1953.
80. **Приселков М. Д.**, Троицкая летопись. *Реконструкция текста*. М.-Л., 1950.
81. **Такайшвили Е. С.**, Исторические приписки двух кинклов и хронологический перечень по некоторым другим источникам. – «*Сборник материалов описания местностей и племен Кавказа*». Вып. 21. Тфл., 1896.
82. **Торнау Ф. Ф.**, Воспоминания кавказского офицера. Под редакцией и со вступительной статьей **С. Э. Макаровой**. М., 2000.
83. *Акты*, собранные Кавказскою Археографическою Коммисиею. Архив главного управления Наместника Кавказскаго. Напечатан под редакциею председателя комиссии ст. сов. **Ад. Берже**. Т. I. Тфл., 1866.
84. *Акты*, Т. II. Тфл., 1868.
85. *Акты*, Т. III. Тфл., 1869.
86. *Акты*, Т. IV. Тфл., 1870.
87. *Акты*, Т. V. Тфл., 1873.
88. *Акты*, Т. VI, ч. I. Тфл., 1874.
89. *Акты*, Т. VI, ч. II. Тфл., 1875.
90. *Акты*, Т. VII. Тфл., 1878.
91. *Акты*, Т. VIII. Тфл., 1881.
92. *Атлас Российской*, состоящей из девятнадцати специальных карт представляющих Всероссийскую Империю с Пограничными Землями, сочиненной по правилам Географическим и новейшим наблюдениям, с приложенною при том генеральною картою Великия Сея Империи, старанием и трудами Императорской Академии Наук. СПб., 1745.
93. Воспоминания Г. И. Филиппсона, – «*Русский архив*». Кн. 2. М., 1885.

94. *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия относящиеся к Грузии*. Т. I (с 1768 по 1774 год). Под редакцией **А. А. Цагарели**. СПб, 1891.
95. *Древняя Российская Вивлиолика*. Содержащая в себе Собрание Древностей Российских, до Истории, Географии и Генеалогии Российская касающихся; Изданная **Н. Новиковым**, Членом Вольнаго Российскаго Собрания при Московском Университете, Издание Второе, Вновь исправленное, умноженное и в порядок Хронологической по возможности приведенное. Часть V. М., 1788.
96. *Древняя Российская Вивлиолика*. Часть VI. М., 1788.
97. *Из путешествия епископа Имеретинскаго Гавриила, для обозрения абхазских и самурзаканских приходов*, – ზღბ.: «Кавказ». №13, 1869.
98. *Из путешествия епископа Имеретинскаго Гавриила, для обозрения абхазских и самурзаканских приходов*. – ზღბ.: «Кавказ». №14, 1869.
99. *Из путешествия епископа Имеретинскаго Гавриила, для обозрения абхазских и самурзаканских приходов*, – ზღბ.: «Кавказ». №15, 1869.
100. *История Грузинской Иерархии*. С присовокуплением обращение в Христианство Осетии и других Горских народов. М., 1826.
101. *Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии*. Посольство Федота Елчина и Павла Захарьева в Мегрелию (1639-1640). Для издания подготовил, предисловием, комментариями и словарем снабдил **Дж. Гамахария**. Тб., 2005.
102. Николай Витсен о черкесах и абхазах (1692г.), – ზღბ.: **Дж. Гамахария, Б. Гогия**. Абхазия – историческая область Грузии (историография, документы и материалы, комментарии). *С древнейших времен до 30-х годов XX века*. Тб., 1997.
103. *Новейшия географическая и историческая известия о Кавказе*, Собранные и пополненные **С. Броневским**. Ч. I. М., 1823.
104. *Новый и Полный Географический Словарь Российскаго Государства, или Лексикон*. Ч. I (А-Ж). М., 1788.
105. *Письма и Бумаги Императора Петра Великаго*. Т. 2, (1702-1703). СПб., 1889.
106. *Переписка Российской Императрицы Екатерины Вторья с г. Вольтером, с 1763 по 1778 год*. Перевел **М. Антоновский**. Часть I. СПб., 1802.
107. *Полное собрание русских летописей*. Т. XXV. М.-Л., 1949.
108. *Путешествие Шардена по Закавказью в 1672-1673 гг.* Перевод **С. В. Бахутовой и Д. П. Новосовича**. (Из журнала «Кавказский Вестник» за 1900 и 1901 гг.). С пятью рисунками. Тфл., 1902.
109. *Сообщения средневековых грузинских письменных источников об Абхазии*. Тексты собрал, пе-

- რეველ на русский язык, предисловием и комментариями снабдил **Г. А. Амичба**. Сухуми, 1986.
110. *Статистическое описание Закавказского края*. В двух частях. Составитель **О. Евецкий**. СПб., 1835.
111. **Mackie J. M.**, Life of Shamil and Narrative of the Circassian War of Independence Against Russia. Boston, 1856.
112. *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient, enrichis d'un grand nombre de belles figures en tailles-douces, représentant les Antiquités et les choses remarquables du pays*. – Nouvelle édition, Soigneusement conférée sur trois éditions originales, augmentée d'une Notice de la Perse, depuis les temps les plus reculées jusqu'à, de Notes, etc. par **L. Langlès**. Tome premier. Paris, 1811.

ბ) ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ა:

113. **აბდუშელიშვილი მ., ჯაფანიშვილი ე., შარაშენიძე ლ.**, კავკასიის ანთროპოლოგიის საკითხები. თბ., 1968.
114. **ანთელავა ილ.**, ლევან II დადიანი. თბ., 1990.
115. **ანთელავა ილ.**, მასალები „ისტორიანი და აზმათა“ ტექსტის დადგენისა და ინტერპრეტაციისათვის, – წგნ.: **ილ. ანთელავა**. XI-XIV სს. ქართული საისტორიო წყაროები, თბ., 1988.
116. **ანთელავა ირ., ძიძარია გ.**, მასალები აფხაზეთის სამთავროს ისტორიისათვის, – წგნ.: *საისტორიო მოამბე*. ტ. 7. თბ., 1953.
117. **ანჩაბაძე გ.**, ევლია ჩელების ცნობები აფხაზური და აბაზური ტომების შესახებ, – *საისტორიო კრებული*, VI, თბ., 1976.
118. **ანჩაბაძე გ.**, გალის ფენომენი. *აქ არც აფხაზია მტერი და არც ქართველი*, – წგნ.: **გ. ანჩაბაძე**. ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის საკითხები (*სტატიები, მიმართვები, ინტერვიუები*). თბ., 2006.
119. **ანჩაბაძე გ.**, თუ ავტოქტონობაზე ვიდავებთ, აფხაზები თავიანთ თავს ადვილად დაიცავენ, – წგნ.: **გ. ანჩაბაძე**. ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის საკითხები (*სტატიები, მიმართვები, ინტერვიუები*). თბ., 2006.
120. **ანჩაბაძე ზ.**, მსხვილი ფეოდალური სენიორიის სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუცია XIX ს. აფხაზეთში. – კრებ.: „*კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები*“. გ. მედიქიშვილის რედაქციით. თბ., 1966.

121. ანჩაბაძე ზ., ქეილაშ აჰმედ-ბეგ (ქელეშ-ბეი) შარვაშიძე, – *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 10. თბ., 1986.
122. ანჩაბაძე ზ., მანუჩარ შარვაშიძე, – *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 10. თბ., 1986.
123. ანჩაბაძე ჯ., ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ., 2005.
124. ასათიანი ნ., მასალები მე-17 საუკუნის საქართველოს შესახებ. თბ., 1973.
125. ასათიანი ნ., გზა გამოსხნა-აღდგომისაკენ. *რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა უძველესი დროიდან ტრაქტატამდე*. თბ., 1983.
126. აფრიდონიძე შ., მაკალათია ფ., ქართული ოიკონიმები, – წგნ.: *ტოპონიმოკა*. პროფ. შ. ძიძიგურის საერთო რედაქციით. ტ. II. თბ., 1980.
127. ახალაძე ლ., ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები აფხაზეთში IX-XVIII სს. დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1998.
128. ახალაძე ლ., აფხაზეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო. ტ. I (*ლაპიდარული და ფრესკული წარწერები*). თბ., 2005.
129. ბასია-ოქრუაშვილი ს., სამურზაყანოელთა ვინაობა და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემა, – კრებ.: *ნოდარ შენგელია 75*. თბ., 2008.
130. ბახტაძე მ., ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში. თბ., 2003.
131. ბერაძე გ., მასალები XII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის იბნ-ისფანდიარის თხზულებაში, – კრებ.: *საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური წყაროები*. წ. I. თბ., 1976.
132. ბერაძე თ., ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, – კრებ.: *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*. ტ. III. თბ., 1967.
133. ბერაძე თ., ოდიშის სამთავროს რუკა არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით, – *მაცნე*, ისტორიის... სერია, №3, 1971.
134. ბერაძე თ., გალის რაიონის წარსულიდან, – გაზ.: „*ლენინელი*“, №103, 28.VIII.1973.
135. ბერაძე თ., ბეჟან I დადიანი, – *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 2. თბ., 1977.
136. ბერაძე თ., კაცია II დადიანი, – *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 5. თბ., 1980.
137. ბერაძე თ., ოდიშის სამთავრო დადიან-ჩიქვანთა დინასტიის მმართველობის ხანაში, სამთავრო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში, – წგნ.: *სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში*. არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები. ილ. ანთელავას საერთო რედაქციით. თბ.-ზუგდიდი, 1999.
138. ბერაძე თ., სამეგრელოს სამთავრო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში, – წგნ.:

- სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში*. არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები. *ილ. ანთელავას* საერთო რედაქციით. თბ.-ზუგდიდი, 1999.
139. **ბერაძე თ.**, თანამედროვე აფხაზეთი. *მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა*, – კრებ.: „საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები“. ტ. VIII. თბ., 2005.
140. **ბერულავა კ.**, აფხაზეთის ისტორიული ადგილები. თბ., 1951.
141. **ბერძენიშვილი ნ.**, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, – ჟურნ. „მნათობი“, №6, 1954.
142. **ბერძენიშვილი ნ.**, საქართველო XIX ს. პირველ მეოთხედში, – წგნ.: **ნ. ბერძენიშვილი**. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი II. თბ., 1965.
143. **ბერძენიშვილი ნ.**, საქართველო XVI საუკუნეში, – წგნ.: **ნ. ბერძენიშვილი**. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი VI. თბ., 1973.
144. **ბერძენიშვილი ნ.**, დასავლეთ საქართველო XVII საუკუნეში, – წგნ.: **ნ. ბერძენიშვილი**. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი VI. თბ., 1973.
145. **ბერძენიშვილი ნ.**, ირან-ოსმალეთის ომი და საქართველო XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, – წგნ.: **ნ. ბერძენიშვილი**. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი VI. თბ., 1973.
146. **ბერძენიშვილი ნ.**, საქართველო XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, – წგნ.: **ნ. ბერძენიშვილი**. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი VI. თბ., 1973.
147. **ბერძენიშვილი ნ.**, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, – წგნ.: **ნ. ბერძენიშვილი**. საქართველოს ისტორიის საკითხები. მეორე გამოცემა. **დ. ბერძენიშვილის** რედაქციით. თბ., 1990.
148. **ბროსე მ.**, საქართველოს ისტორია. ნაწილი II. მეფეთა და მთავართა გენეალოგიით და ქრონოლოგიით. ნათარგმნი და განმარტებული *ს. ლოლობერიძის* მიერ. ტფ., 1900.
149. **ბურჯანაძე შ.**, ღიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკა, როგორც ფეოდალური საქართველოს ისტორიის პირველწყარო, – *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე*. I. თბ., 1959.
150. **გაბისონია ლ.**, სამეგრელო. *საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობისა და სამართლის ისტორია*. თბ., 2005.
151. **გამახარია ჯ.**, აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა (II. – 1921წ.). თბ., 2005.
152. **გამსახურდია ი.**, მოგონებები კონსტანტინე გამსახურდიაზე. სოხუმი, 1991.
153. **გასვიანი გ.**, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991.

154. **გასვიანი გ.**, აფხაზეთი. *ძველი და ახალი აფხაზეთი*. თბ., 1998.
155. **გეჯუა მ.**, აფხაზეთისა და აფხაზეთიდან დევნილი მოსახლეობის სოციალურ-დემოგრაფიული პრობლემები. დისერტაცია ეკონომიკის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1999.
156. **გვანცელაძე თ.** აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები. დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1997.
157. **გვანცელაძე თ.**, ენობრივი მონაცემები და მათი მნიშვნელობა აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის კვლევისათვის, – წგნ.: *აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები*. შემდგენლები და რედაქტორები: **გ. ალასანია** და **ვ. ვაშაიძე**. თბ., 1998.
158. **გვანცელაძე თ.** ქართველური ქრისტიანული ტერმინების აფხაზეთურ ენაში სესხების დროის საკითხისათვის, – ჟურნ. „*არტანუჯი*“, №10, 2000.
159. **გვანცელაძე თ.**, აფხაზეთური და ქართული ენების შემსწავლელთათვის. ტ. I, ნაწილი II: *აფხაზეთურ-ქართული ლექსიკონი*. თბ., 2003.
160. **გიგინეიშვილი ბ.**, ეთნონიმ ჰენიოხის წარმომავლობისათვის, – *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე*, ისტორიის... სერია, №1, 1975.
161. **გოგოლაძე დ.**, ცვლილებები ქვეყნის სოციალურ ცხოვრებაში, – წგნ.: *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
162. **გოგოლაძე დ.**, ბრძოლა ცარიზმის ბატონობის წინააღმდეგ XIX საუკუნის პირველ ოცეულში. – წგნ.: *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
163. **გოგოლაძე დ.**, „აფხაზთა“ საერისთავოს, დღევანდელი აფხაზეთის ძველ ეთნოსთა ვინაობისა და ეთნოსის მკვიდრობის საკითხი. თბ., 1995.
164. **გოზალიშვილი გ.**, რომის ექსპანსიის წინააღმდეგ შავი ზღვის სანაპიროზე პირველ საუკუნეში ქართველ ტომთა აჯანყების შესახებ, – *თსუ შრომები*, ტ. 37, თბ., 1949.
165. **გოილაძე ვ.**, „აბხაზი“ ძველ არაბ და სომეხ ავტორთა თხზულებებში, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწადეული. ტ. VIII-IX. თბ., 2006.
166. **გუჩუა ვ.**, ბრძოლა ქვეყნის მთლიანობის აღდგენისათვის და აგრესორთა წინააღმდეგ XVII ს. I ნახევარში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
167. **გუჩუა ვ.**, საქართველო XVI საუკუნის 50-70-იან წლებში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
168. **გუჩუა ვ., სვანიძე მ.**, საქართველო XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში. სამცხე-საათაბაგოს მიტაცება ოსმალეთის მიერ, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*.

- გები. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
169. **დუმბაძე მ.** სამეგრელოს სამთავრო 1803-1857წწ. ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო შრომა. თბ., 1942.
170. **დუმბაძე მ.** სამეგრელოს სამთავროს პოლიტიკური წყობილების ევოლუცია XIX საუკუნეში, – „*მიმოხილველი*“, №1, 1949.
171. **დუმბაძე მ.** დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში (*რუსეთთან შეერთება და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება*). თბ., 1957.
172. **დუმბაძე მ.** დასავლეთ საქართველოს შეერთება რუსეთთან, – წგნ.: *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
173. **დუმბაძე მ.** იმერეთის სამეფოს გაუქმება და გურია-აფხაზეთის სამთავროების მფარველობაში აყვანა. – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
174. **ზაქარაია დ.** პოლიტიკური ვითარება აფხაზეთში XVIII ს. ბოლო მეოთხედში. *ქელეშბეი შარვაშიძის პოლიტიკური მოღვაწეობის პირველი პერიოდი. 1774-1800წწ.*, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. VI. თბ., 2003
175. **ზედგინიძე გ.** რა იცოდნენ ევროპელებმა XVI-XVIII საუკუნეებში საქართველოს შესახებ, – *ქართული დიპლომატია*. წელიწდეული. ტ. 3. თბ., 1996.
176. **ზუხბაია ვ.** აფხაზეთო ჩემო. თბ., 1998.
177. **ზუხბაია ვ.** ვახუშტი ბაგრატიონი და აფხაზეთი. თბ., 2000.
178. **ზუხბაია ვ.** სამეგრელო-აფხაზეთი, – გაზ.: „*მახარია*“, №5 (5), 2000.
179. **ზუხბაია ვ.** სამურზაყანო, – გაზ.: „*მახარია*“, №1 (6), 2001.
180. **ზუხბაია ვ.** ენგურიდან-ფსოუმდე, – გაზ.: „*მახარია*“, №11 (16), 2001.
181. **ზუხბაია ვ.** აფხაზეთის თავადური გვარები ქართულია, – გაზ.: „*მახარია*“, №2 (7), 2001.
182. **ზუხბაია ვ.** გალი. *რაიონის ბუნება, ისტორიული მიმოხილვა, სახალხო მეურნეობა, სოციალურ პოლიტიკური ვითარება*. თბ., 2002.
183. **თაკალანძე ნ.** მიხეილ შარვაშიძე: *ცხოვრება და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობა*. დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ., 1999.
184. **თაკალანძე ნ.** სამურზაყანოს საკითხი მიხეილ შარვაშიძისა და სამეგრელოს სამთავროს ურთიერთობაში, – ჟურნ.: „*მაფშალია*“, №5, 1999.
185. **თაკალანძე ნ.** შინაპოლიტიკური ბრძოლის ისტორიისათვის აფხაზეთში მე-19 საუკუნის 20-30-იან წლებში. – ჟურნ.: „*აფხაზეთის მოამბე*“, №2-3, 1999.

186. **თოთაძე ა.**, აფხაზეთის მოსახლეობა. – წგნ.: **ა. თოთაძე**. საქართველოს დემოგრაფიული პორტრეტი. თბ., 1993.
187. **თოთაძე ა.**, აფხაზეთის მოსახლეობა XIX-XX საუკუნეებში: სიყალბე და რეალობა. – წგნ.: **ა. თოთაძე**. აფხაზეთის მოსახლეობა: ისტორია და თანამედროვეობა. თბ., 1995.
188. **ინაძე მ.**, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისათვის, – *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*. ნაკვ. 32. თბ., 1955.
189. **ინაძე მ.**, ძველი აფხაზეთის ეთნოპოლიტიკური ისტორიის საკითხები, – *მაცნე*, ისტორიის... სერია, №2, 1992.
190. **ინგოროყვა პ.**, გიორგი მერჩულე. *მწერალი X საუკუნისა*. თბ., 1954.
191. **ირემაშვილი ნ.**, XX საუკუნის დამდეგის სოციალისტ-ფედერალისტური პრესა აფხაზეთის შესახებ. – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. V, თბ., 2002.
192. **კალანდია გ.** ბედიელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი, – ჟურნ.: „*არტანუჯი*“, №4, 1995.
193. **კალანდია გ.**, ეპისკოპოსობა და ოდიშის საეპისკოპოსოები. – *ქართული დიპლომატია*. წელიწდეული. ტ. VII. თბ., 2000.
194. **კვაშილავა ი.**, სამურზაყანოს წარსულიდან (XVI-XVIII სს), – ჟურნ.: „*რიწა*“, №3-4, 2000.
195. **კვაშილავა ი.**, სამურზაყანოს გვარსახელების გეოგრაფიიდან, – ჟურნ.: „*ისტორიულ-გეოგრაფიული შტუდიები*“, №6, 2003.
196. **კვაშილავა ი.**, სამურზაყანო XIX-XX საუკუნეებში. *ისტორიულ-ეთნოლოგიური გამოკვლევა*. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია (ხელნაწერის უფლებით). თბ., 2004.
197. **კვაშილავა კ.**, ჟან შარდენის „მოგზაურობის“ ერთი ადგილის წაკითხვისათვის, – *ქართული წყაროთმცოდნეობა*. ტ. XI. თბ., 2006.
198. **კიენაძე რ.**, საქართველო-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, – წგნ.: **რ. კიენაძე**. საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. თბ., 1995.
199. **კილასონია ა.**, ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში. *ისტორიულ-სამართლებრივი ასპექტები*. თბ., 2006.
200. **ლეთოდიანი დ.**, აფხაზეთის, აფშილეთის და სანიგეთის პოლიტიკური დამოკიდებულება ეგრისთან (ლაზიკასთან) IV-VIII სს-ში. თბ., 1991.
201. **ლომინაძე ბ.**, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. ტ. I, *სენიორიები*. თბ., 1966.

202. **ლომოური ნ.**, ეგრისის სამეფოს ისტორია. თბ., 1968.
203. **ლომოური ნ.**, ეგრისის სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობა IV-V საუკუნეებში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. II. თბ., 1973.
204. **ლომოური ნ.**, საქართველოს სახელწოდებანი ბიზანტიურ წყაროებში, – კრებ.: *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*. თბ., 1993.
205. **ლომოური ნ.**, ძველი აფხაზეთის ეთნოკულტურული ისტორიიდან. თბ., 1998.
206. **ლომსაძე შ.**, სამცხე-ჯავახეთი. თბ., 1975.
207. **ლომსაძე შ.**, მესხები და მესხეთი, თბ., 2000.
208. **ლორთქიფანიძე მ.**, ახალი ფეოდალური სამთავრობოების წარმოქმნა, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. II. თბ., 1973.
209. **ლორთქიფანიძე მ.**, აფხაზები და აფხაზეთი. თბ., 1990.
210. **ლორთქიფანიძე ნ.**, რაინდები, – წგნ.: *ნ. ლორთქიფანიძე*. ერთტომეული. თბ., 1981.
211. **მათურელი ი.**, ვახუშტი ბაგრატიონის კარტოგრაფიული მემკვიდრეობა. თბ., 1990.
212. **მაკალათია ს.**, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბ., 1992.
213. **მამისთვალაშვილი ე.**, ოდიშის ისტორიიდან, – *თსუ შრომები*. ტ. 310, თბ., 1992.
214. **მაჭარაძე ვ.**, ბესიკი დიპლომატიურ სარბიელზე. თბ., 1968.
215. **მელიქიშვილი გ.**, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბ., 1965.
216. **მელიქიშვილი გ.**, ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ახ. წ. I საუკუნეებში. *ლაზთა სამეფოს წარმოქმნა და განმტკიცება*, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. I. თბ., 1970.
217. **მიბჩუანი თ.**, დასავლეთ საქართველოს მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან. თბ., 1989.
218. **მიბჩუანი თ.**, სამურზაყანო, – გაზ.: „ლიტერატურული საქართველო“, №35 (3188), 28.VIII.1998.
219. **მიბჩუანი თ.**, ეგრის-აფხაზეთის ტრაგედია (XVII საუკუნე), – ჟურნ.: „*ცისკარი*“, №3, 1999.
220. **მიქიაშვილი ო.**, აფხაზეთის ტოპონიმის ისტორიიდან (1943-1952წწ.; 1953-1967წწ.) – ჟურნ.: „*აფხაზეთის მოამბე*“. №5, 2001.
221. **მოლაშხია ზ.**, რუხის ბრძოლა, – ჟურნ.: „*აია*“. №2, 2002.
222. **მუსხელიშვილი დ.**, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ტ. 1. თბ., 1977.
223. **მუსხელიშვილი დ.**, ავშილთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, – ჟურნ.:

„არტანუჯი“, №10, 2000.

224. **ოდიშარია ბ.**, საეკლესიო რეფორმა და რუსეთის პოლიტიკური მიზანი სამეგრელოს სამთავროში (1815-1820წწ). – ჟურნ.: „აფხაზეთის მოამბე“, №8, 2004.
225. **ოდიშარია ბ.**, საეკლესიო რეფორმა და რუსეთის პოლიტიკური მიზანი დასავლეთ საქართველოში (1815-1822წწ). – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. 7, 2004.
226. **ოკუჯავა კ.**, კოდორ-ენგურის შუამდინარეთის ჰიდრონიმები და ტოპონიმები თეათინელი მისიონერების კოლხეთის რუკებზე, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. II. თბ., 1999.
227. **ოკუჯავა კ.**, ბედია და მისი შემოგარენი XVII საუკუნეში. *ტოპონიმური და ონომასტიკური დაკვირვებები*, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. III. თბ., 2000.
228. **ოკუჯავა კ.**, აფხაზეთი XVII საუკუნეში. თბ., 2002.
229. **ოკუჯავა კ.**, შავიზღვისპირა ადიღების წარმართობა. თბ., 2005.
230. **ოკუჯავა კ.**, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია XVII საუკუნეში, – წიგნში: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან*. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. **ჯ. გამახარიას** რედაქციით. თბ., 2007.
231. **პაიჭაძე გ.**, ქართლის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი რუსეთთან XVIII ს. 20-იან წლებში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
232. **პაიჭაძე გ., ჩხატარაიშვილი ქ.**, 1768-1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და საქართველო, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
233. **პაპასქირი ზ.**, აწინდელი აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან. *XI-XV საუკუნეები*, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.
234. **პაპასქირი ზ.**, დასავლეთ საქართველო-აფხაზეთის პოლიტიკური ისტორიიდან. VIII საუკუნის I ნახევარი, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.
235. **პაპასქირი ზ.**, ინტერფრონტის ლიდერის ახალი „გმირობანი“, ანუ იმის შესახებ თუ როგორ გააკრიტიკა ი. ვორონოვმა პროფ. მ. ლორთქიფანიძის წიგნი „აფხაზეთი და აფხაზეთი“, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.
236. **პაპასქირი ზ.**, „უმეცრობის ფართი-ფურთი“, ანუ ცნობილი ფალსიფიკატორის მორიგი გამოსდომა, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.
237. **პაპასქირი ზ.**, ზოგი რამ აფხაზეთის წარსულზე და ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობებზე, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.
238. **პაპასქირი ზ.**, საქართველო-აფხაზეთის ისტორიული წარსული „აფხაზურ ისტორიოგრაფიაში“, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.

239. **პაპასქირი ზ.**, ბედიის ტაძარი – ერთიანი ქართული სახელმწიფოებრიობის სიმბოლო, – კრებ.: *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. III. თბ., 2000.
240. **პაპასქირი ზ.**, ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან. ნაკვ. I. *უძველესი დროიდან 1917 წლამდე*. თბ., 2004.
241. **პაპასქირი ზ.**, „აფხაზთა“ საკათალიკოსოს დაწესების ქრონოლოგიისათვის, – *შოთა მესხია-90*. საიუბილეო კრებული მიძღვნილი შოთა მესხიას 90 წლისთავისადმი. თბ., 2006.
242. **პაპასქირი ზ.**, ენათმეცნიერული გამოკვლევა აფხაზეთის ისტორიულ წარსულზე. *რეცენზია თეიმურაზ გვანცელაძის მიერ ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილ სადისერტაციო ნაშრომზე „აფხაზეთის ისტორიოგრაფიის ლინგვისტური საფუძვლები“*, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. და აღმოცისკრდა საქართველო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე. თბ., 2009.
243. **პაპასქირი ზ.**, ქართული პოლიტიკური სამყარო VIII საუკუნეში, – წგნ.: **ზ. პაპასქირი**. და აღმოცისკრდა საქართველო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე. თბ., 2009.
244. **პაპასქირი ზ.**, ცრუ ისტორია: *ოლეგ ბლაჟბას და სტანისლავ ლაკობას „აფხაზეთის ისტორიის“ სახელმძღვანელოს შესახებ*, – გაზ.: „საქართველოს რესპუბლიკა“, №81, 24.IV.2009; №82, 25.IV.2009; №83, 28.IV.2009; №85, 29.IV.2009.
245. **ჟუჟუნაშვილი გ.**, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVII საუკუნის 40-იანი წლების შუახანებში, – *ქართული დიპლომატია*. წელიწდეული. ტ. 2. თბ., 1995.
246. **ჟუჟუნაშვილი გ.**, საქართველო-რუსეთის პოლიტიკური ურთიერთობის უმთავრესი დოკუმენტების რაობისათვის, – *ქართული დიპლომატია*. წელიწდეული. ტ. 3. თბ., 1996.
247. **ჟუჟუნაძე ო.**, XVს. პირველი ნახევრის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის. *ქართული სამეფო-სამთავროების საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან*. I. თბ., 1970.
248. **რეხვიაშვილი მ.**, დასავლეთ საქართველო XVII საუკუნეში. თბ., 1978.
249. **რეხვიაშვილი მ.**, იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982.
250. **რეხვიაშვილი მ.**, იმერეთის სამეფო (1462-1810). თბ., 1989.
251. **სვანიძე მ.**, ოსმალთა პირველი თავდასხმა საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე, – წგნ.: **მ. სვანიძე**. საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები (XIV-XVIIIსს). თბ., 1990.
252. **სიხარულიძე ი.**, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია. წგნ. 2. ბათუმი, 1959.
253. **სოსელია ო.**, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოცი-

- აღურ-პოლიტიკური ისტორიიდან. ნაწ. I. *სათავადოები*. თბ., 1973.
254. **სოსელია ო.**, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან. ნაწ. III. *სათავადოები*. თბ., 1990.
255. **სოსელია ო., ჩხატარაიშვილი ქ.**, დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XVIIIს. 40-80-იან წლებში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
256. **სურმანიძე რ.**, ყადირ შერვაშიძე. ბათუმი, 1998.
257. **სურმანიძე რ.**, თეთროსანი. ბათუმი, 2007.
258. **ტარლე ე.**, ნაპოლეონი. თბ., 1996.
259. **ტულუში ა.**, სამთავროს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, – წგნ.: *სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში*. არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები. *ილ. ანთელავას* საერთო რედაქციით. თბ.-ზუგდიდი, 1999.
260. **ტულუში ა.**, აფხაზეთის სამთავროს წარმოშობის საკითხისათვის. *არარსებული აფხაზეთის სამთავროს საკითხი*. ზუგდიდი, 2001.
261. **ტულუში ა.**, ცაიშის საეპისკოპოსო. ზუგდიდი, 2001.
262. **ტუხაშვილი ლ.**, პოლიტიკური ვითარება XVIIIს. პირველ ოცეულში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
263. **უკლება დ.**, სამურზაყანოს დაბლობი, – *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 9. თბ., 1985.
264. **ფირცხალაიშვილი აღ.**, საქართველო-რუსეთ-ირან-თურქეთის ურთიერთობანი XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში. თბ., 2000.
265. **ფიფია კ.**, ტრაიანეს აღმოსავლური პოლიტიკა და საქართველო. თბ., 2005.
266. **ფიფია კ.**, რომი და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი I-IIIსს. *პოლიტიკური ურთიერთობები*. თბ., 2005.
267. **ქადარია თ.**, სამეგრელოს სამთავრო XIX საუკუნის პირველ ნახევარში. თბ., 2003.
268. **ქავთარაძე გ.**, ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის. თბ., 1985.
269. **ქავშაია ბ.**, სამურზაყანო, – გაზ.: „*ლენინელი*“ (საქართველოს კპ გალის რაიკომისა და სახალხო დეპუტატთა გალის რაიონული საბჭოს ორგანო), №83 (6845), 11.VII.1989.
270. **ყიფშიძე ი.**, რჩეული თხზულებები. თბ., 1994.
271. **შონია ნ.**, ცნობები სოფელ წარჩეს წარსულიდან, – *აფხაზეთის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები*. გამოც. III. სოხუმი, 1958.
272. **შონია ნ.**, გალის რაიონის ტოპონიმები, – გაზ.: „*ლენინელი*“ (საქართველოს კპ

- გალის რაიკომისა და სახალხო დეპუტატთა გალის რაიონული საბჭოს ორგანო), №105 (6867), 31.VIII.1989.
273. **შონია ჯ.**, ბედია-საქართველოს ერთიანობის სიმბოლო, – გაზ.: „*იბერია-სპექტრი*“. №348, 20-26.XII.2000.
274. **ჩხატარაიშვილი ქ.**, დასავლეთი საქართველო XVIIIს. პირველ ნახევარში, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
275. **ჩხატარაიშვილი ქ.**, დასავლეთ საქართველო XVIIIს. 70-80-იან წლებში, – *წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
276. **ჩიქობავა აკ.**, ოდიშ-აფხაზეთის ისტორიული გეოგრაფიის რამდენიმე საკითხი ჯაკომო კანტელის 1689წ. იტალიური რუკის მიხედვით, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. VIII-IX. თბ., 2006.
277. **ცაგარეიშვილი ე.**, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობების შესახებ X-XI საუკუნეებში, – კრებ.: „*მრავალთავი*“ (ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი). ტ. II. თბ., 1973.
278. **ცინცაძე ი.**, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობების ისტორიიდან (X-XVIIსს). თბ., 1956.
279. **ცინცაძე ი.**, ძველი რუსული მასალები (XI-XVIIსს) საქართველოს ისტორიისათვის. თბ., 1962.
280. **ცინცაძე ზ.**, სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროს საზღვრების საკითხისათვის XIX საუკუნის I ნახევარში. – *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*. ტ. VII. თბ., 1989.
281. **ცქიტიშვილი გ.**, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“-ს ერთი ადგილის წაკითხვისათვის, – კრებ. „*საქართველო რუსთაველის ხანაში*“, თბ., 1966.
282. **ცქიტიშვილი ზ.**, საქართველოს სახელმწიფო მოღვაწენი. XVIIIს. II ნახევარი – XIX საუკუნის დამდეგი. თბ., 1980.
283. **ცხადაია პ.**, ძიებანი კოლხეთის ტოპონიმიიდან. ნაწ. I. თბ., 1999.
284. **ცხადაია პ.**, ტოპონიმიკური ინტერფერენციის საკითხისათვის აფხაზთა და მეგრულთა ეთნიკურ-ტერიტორიულ საზღვარზე, – კრებ.: *ქართველური მემკვიდრეობა*, №3, 1999.
285. **ცხადაია პ.**, საკუთარი სახელი კოლხურ (ზანურ) ენაში (მეგრული ტოპონიმიის, ანთროპონიმიისა და ზოონიმიის მასალების მიხედვით). დისერტაცია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად. *ხელნაწერის უფლებით*. თბ., 2001.
286. **ცხადაია პ.**, სამურზაყანოს ისტორიული და თანამედროვე ტოპონიმია. თბ., 2004.
287. **ცხადაია პ.**, ტოპონიმიკური ვითარება სამურზაყანოში, – *ჟურნ. „არტანუჯი“*; №10, 2000.

288. **წურწუმია ზ.**, აფხაზეთის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი თურქულ ისტორიოგრაფიაში, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. V. თბ., 2002.
289. **ჭუმბურიძე ზ.**, რა გქვია შენ. თბ., 1992.
290. **ხორავა ბ.**, ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა (XV-XVIII სს.). თბ., 1996.
291. **ხორავა ბ.**, ეთნიკური პროცესებისათვის გვიანი შუა საუკუნეების აფხაზეთში (აფხაზური გვარსახელები), – *ჟურნ. „არტანუჯი“*, №10, 2000.
292. **ხორავა ბ.**, ბედიის საეპისკოპოსო, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. III. თბ., 2000.
293. **ხორავა ბ.**, დადიანთა სამთავრო სახლის ახალი დინასტია. თბ., 2001.
294. **ხორავა ბ.**, აფხაზეთი XVIII საუკუნის დასაწყისიდან 80-იან წლებამდე. – წიგნში: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან*. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. **ჯ. გამახარიას** რედაქციით. თბ., 2007.
295. **ხორავა ბ.**, აფხაზეთი XVIII ს. მიწურულსა და XIX ს. დამდეგს. აფხაზეთის შესვლა რუსეთის „მფარველობაში“, – წიგნში: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან*. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. **ჯ. გამახარიას** რედაქციით. თბ., 2007.
296. **ხორავა ბ.**, რუსეთის ბატონობის განმტკიცების მცდელობანი. *1810-1820წწ.* – წიგნში: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან*. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. **ჯ. გამახარიას** რედაქციით. თბ., 2007.
297. **ხორავა ბ.**, სახალხო აჯანყებები და რუსეთის მიერ გატარებული სამხედრო-პოლიტიკური ღონისძიებები. *XIX ს. 20-იანი წლები*, – წიგნში: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან*. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. **ჯ. გამახარიას** რედაქციით. თბ., 2007.
298. **ხორავა ბ.**, აფხაზეთი XIX ს. 30-50-იან წლებში, – წიგნში: *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან*. აფხაზეთი. უძველესი დროიდან დღემდე. **ჯ. გამახარიას** რედაქციით. თბ., 2007.
299. **ჯავახიშვილი ივ.**, ქართველი ერის ისტორია. ტ. I. თბ., 1951.
300. **ჯავახიშვილი ივ.**, ქართველი ერის ისტორია. ტ. IV. თბ., 1967.
301. **ჯავახიშვილი ივ.**, ქართველი ერის ისტორია. წ. I, – *თხზულებანი თორმეტ ტომად*. ტ. I. თბ., 1979.
302. **ჯავახიშვილი ივ.**, დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის მე-XVIII-ე საუკუნეში, – წგნ.: *ივ. ჯავახიშვილი, პ. სურგულაძე, პროფ. ლისტი*. ისტორიული რარიტეტები. თბ., 1989.
303. **ჯავახიშვილი ივ.**, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე

- თვალსაზრისით განხილული, – წგნ.: *ივ. ჯავახიშვილი, პ. სურგულაძე, პროფ. ლისტი*. ისტორიული რარიტეტები. თბ., 1989.
304. **ჯამბურია გ.**, სოციალური ურთიერთობა და კლასობრივი ბრძოლა საქართველოში XVI-XVIII სს, – *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*. რვა ტომად. ტ. IV. თბ., 1974.
305. **ჯანაშია ს.**, აფხაზური ენა, – *შრომები*. ტ. III. თბ., 1959.
306. **ჯანაშია ს.**, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, – *შრომები*. ტ. I. თბ., 1949.
307. **ჯანაშია ს.**, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში. ნარკვევი ფეოდალიზმის წარმოშობის ისტორიიდან საქართველოში, – *შრომები*. ტ. I. თბ., 1949.
308. **ჯანაშია ს.**, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი, – *შრომები*. ტ. III. თბ., 1959.
309. **ჯანაშია ს.**, გიორგი შარვაშიძე. კულტურულ ისტორიული ნარკვევი, – *შრომები*. ტ. VI. თბ., 1988.
310. **ჯანაშია ს.**, საენციკლოპედიო მასალა, – *შრომები*. ტ. VI. თბ., 1988.
311. **ჯაოშვილი ვ.**, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ., 1984.
312. **ჯაოშვილი ვ.**, საქართველოს მოსახლეობა, თბ., 1996.
313. **ჯაფარიძე გ.**, ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები, – კრებ.: *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*. თბ., 1993.
314. **ჯიქია ნ.**, აფხაზეთის სამთავროს წარმოქმნის საკითხისათვის, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. IV. თბ., 2001.
315. **ჯიქია ნ.**, პოლიტიკური პროცესები ლიხთიმერეთში XIII საუკუნეში და აფხაზეთი, – *საისტორიო ძიებანი*. წელიწდეული. ტ. V. თბ., 2002.
316. **ბუნების კარი ანუ საკითხავი წიგნი**, უმცროს კლასებში სახმარებელი. შედგენილი **ი. გოგებაშვილის** მიერ. მერვე გამოცემა, უცვლელად გადმობეჭდილი მეხუთე გამოცემიდან. ტფ., 1894.
317. **კაკეასიის ხალხთა ფოლკლორი**. პროექტის ავტორი და მთავარი რედაქტორი **ნ. გელაშვილი**. კრებული შეადგინა, წინათქმა და შენიშვნები დაურთო სპეც-რედაქტორმა **ლ. ჩლაიძემ**. თბ., 2008.
318. **ლოცვანი**. მეოთხე შევსებული გამოცემა. დაიბეჭდა რუსთველ **მიტროპოლიტ ათანასეს (ჩახვაშვილი)** ლოცვა-კურთხევით. რუსთავი, 2000.
319. **პირთა ანოტირებული ლექსიკონი**. XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით. ტ. II. გამოსაცემად მოამზადეს: **დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ**. თბ., 1993.
320. **საქართველოს ისტორია**. საკითხავი წიგნი. შედგენილი აკად. ს. ჯანაშიასა და

- აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული სახელმძღვანელოების მიხედვით. შემდგენელ-რედაქტორი **გ. მელიქიშვილი**. გამოცემა II. თბ., 1990.
321. *ქართველური ენები და დიალექტები*. ერთი „სამეცნიერო პოლემიკის“ გამო. თბ., 2007.
322. „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი. ტ. I. /ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. არჩილის წამება/. შემდგენლები: **მ. კვაჭაძე, ნ. ნატრაძე, ზ. სარჯველაძე, მ. ჩხენკელი, თ. ხაუომია**. თბ., 1986.
323. *უცხო სიტყვათა ლექსიკონი*. შეადგინა **მ. ჭაბაშვილმა**. მესამე შესწორებული და შევსებული გამოცემა. თბ., 1989.
324. *ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის დამახინჯების გამო* (პასუხი „აფხაზური წერილის“ ავტორებს). **გ. ბერაძისა და გ. აფაქიძის** რედაქციით. თბ., 1991.
325. *ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი*. პროფ. **არნ. ჩიქობავას** საერთო რედაქციით. ტ. V, თბ., 1958.
326. *ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი*. ერთტომეული. **არნ. ჩიქობავას** რედაქციით. ნაკვ. I, თბ., 1990.
327. *ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი*. ერთტომეული. **არნ. ჩიქობავას** რედაქციით. ნაკვ. II, თბ., 1990.
328. *წმინდა მღვდელმთავარი გაბრიელი (ჩიქოძე) და აფხაზეთი*. კრებული შეადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო **ჯ. გამახარიაშ**. თბ., 2007.
329. **Абакелия Н.**, О местных культовых терминах и святилищах в Западной Грузии (Абхазия), – კრებ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хоштария-Броссе**. Тб., 1999.
330. **Авалов З.**, Присоединение Грузии к России. СПб., 1901.
331. **Авидзба В. Д.**, Проведение в жизнь крестьянской реформы в Абхазии. Диссертация, представленная на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Сухуми, 1968.
332. **Агумаа А.**, Где могила Келеш-бея, – გაზ.: *«Эхо Абхазии»*. №15, 29.IV.2008.
333. **Агрба Р. О.**, Миграционные процессы с Западного Кавказа в западноевропейские и ближневосточные страны, – ჟურნ.: *Новый взгляд*. Сухум. №4, 2007.
334. **Альбов Н. М.**, Этнографические наблюдения в Абхазии, – *«Живая старина»*. Вып. III, 1893.
335. **Антелава И. Г., Дзидзария Г. А., Олонцкий А. А.**, Из истории крестьянской реформы в Абхазии. – კრებ.: *«Исторический архив»*. Т. 5. М-Л., 1950.
336. **Антелава И. Г.**, Очерки по истории Абхазии XVII-XVIII веков. Второе, исправленное из-

- дание. Сухуми, 1951.
337. **Анчабадзе Г.**, Абхазская хроника XIX века. *Из истории утверждения русского владычества в Абхазии*, – წგნ.: *გ. ანჩაბაძე*. ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის საკითხები (*სტატიები, მოძღვრებები, ობიექტური*). თბ., 2006.
338. **Анчабадзе Г. З.**, Князья Шервашидзе-Чачба (*К истории феодального рода*), – წგნ.: **Ю. Чиковани**. Род Абхазских Князей Шервашидзе. *Историко-генеалогическое исследование*. Тб., 2007.
339. **Анчабадзе З. В.**, Мегрелия и Абхазия в XVII веке. Диссертационная работа на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тб., 1947.
340. **Анчабадзе З. В.**, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.). Сухуми, 1959.
341. **Анчабадзе З. В.**, История и культура древней Абхазии. М., 1964.
342. **Анчабадзе З. В.**, Очерки экономической истории Грузии первой половины XIX века. Тб., 1966.
343. **Анчабадзе З. В.**, Очерк этнической истории абхазского народа. Сухуми, 1976.
344. **Анчабадзе З. В.**, **Дзидзария Г. А.**, **Куправа А. Э.**, История Абхазии. *Учебное пособие*. Сухуми, 1986.
345. **Анцупов В. В.**, История города Сухуми в XIX – начале XX века (*1810-1921гг.*). Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. Сухуми, 1989.
346. **Ардзинба В.**, Мы хотим иметь самые добрые отношения с Россией, – *«Центральная Азия и Кавказ»*. Общественно-политический журнал (Швеция). №2(8), 2000.
347. **Басария С.**, Абхазия в географическом, этнографическом и этнокультурном отношении. Сухум-Кале, 1923.
348. **Бахиа-Окруашили С.**, Абхазы. Этнографический очерк. – ჯგუბ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хоштария-Броссе**. Тб., 1999.
349. **Бгажба О. Х.**, **Лакоба С. З.**, История Абхазии. *С древнейших времён до наших дней. 10-11 классы*. Учебник для общеобразовательных учебных учреждений. Сухум, 2006.
350. **Бгажба О. Х.**, **Лакоба С. З.**, История Абхазии. *С древнейших времен до наших дней*. Сухум, 2007.
351. **Бгажба Х. С.**, Некоторые вопросы этнонимии Абхазии, – *Труды Абхазского института языка, литературы и истории*. Т. XXVII, 1956.
352. **Бгажба Х. С.**, Бзыбский диалект Абхазского языка. Тб., 1964.
353. **Бгажба Х. С.**, Этюды и исследования. Сухуми, 1974.
354. **Белокуров С. А.**, Сношение России с Кавказом (1578-1613г.). М., 1888.
355. **Берадзе Т.**, Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии. Тб., 1989.
356. **Берадзе Т.**, Этнополитические процессы на территории современной Абхазии в XV-XVIII

- вв., – ჯრჯბ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хоштария-Броссе**. Тб., 1999.
357. **Берже А.**, Краткий обзор горских племен на Кавказе. Абхазское племя (азега), – *«Кавказский календарь за 1858»*. Тфл., 1857.
358. **Бобылев В. С.**, Внешняя политика России эпохи Петра I. М., 1990.
359. **Болтунова (Амиранашвили) А. И.**, Восстание Аникета – *Вопросы древней истории*. №2, 1939.
360. **Брикнер А. Г.**, Иллюстрированная история Петра Великого. Т. 2. СПб., 1905.
361. **Воронов Ю. Н.**, Абхазы – кто они? (экспресс-очерк). Гагры, 1992.
362. **Гаприндашвили М. М.**, Присоединение исторических земель Грузии, – ჯრბ.: *Очерки истории Грузии*. В восьми томах. Т. V. Тб., 1990.
363. **Глейе А. К.**, К праистории северо-кавказских языков, – *Сборник материалов описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 37. Тфл., 1907.
364. **Гулия Д.**, История Абхазии. Т. 1. Тфл., 1925.
365. **Державин Н. С.**, Абхазия в этнографическом отношении, – *Сборник материалов описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 37. Тфл., 1907.
366. **Джанашиа С.**, Краткий исторический очерк, – *შრობები*. ტ. VI. თბ., 1988.
367. **Джапаридзе О. М.**, К этнокультурной ситуации Северо-Западного Закавказья в эпоху камня и раннего металла, – ჯრჯბ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хоштария-Броссе**. Тб., 1999.
368. **Дзидзария Г. А.**, Народное хозяйство и социальное отношение в Абхазии в XIX веке. Сухуми, 1958.
369. **Дзидзария Г. А.**, Социально-экономический строй Абхазского княжества в XIX веке, – ჯრბ.: *Очерки истории Абхазской АССР*. Ч. I. Сухуми, 1960.
370. **Дзидзария Г. А.**, Присоединение Абхазии к России и его историческое значение, – ჯრბ.: *Очерки истории Абхазской АССР*. Ч. I. Сухуми, 1960.
371. **Дзидзария Г. А.**, Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1975.
372. **Дзидзария Г. А.**, Ф. Ф. Торнау и его кавказские материалы XIX века. М., 1976.
373. **Дзидзария Г. А.**, Труды. Т. I. Сухуми, 1988.
374. **Дзидзария Г. А.**, Народное хозяйство и социальный строй дореформенной Абхазии, – ჯრბ.: **Г. А. Дзидзария**. Труды. Т. I. Сухуми, 1988.
375. **Дзидзария Г. А.**, Присоединение Абхазии к России, – ჯრბ.: **Г. А. Дзидзария**. Труды. Т. I. Сухуми, 1988.
376. **Дружинина Е. И.**, Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (*его подготовка и заключение*). М., 1955.

377. **Дубровин Н.**, Закавказье от 1803-1806 года. СПб., 1866.
378. **Ендольцева Е.**, Дорога к храму, – ჟღრბ.: *Новый взгляд*. Сухум. №1, 2008.
379. **Жузе П.**, Грузия в XVII столетии по изображению патриарха Макария. Казань, 1905.
380. **Инадзе М.**, Вопросы этнополитической истории древней Абхазии, – ჯღრბ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хоштария-Броссе**. Тб., 1999.
381. **Инал-ипа Ш. Д.**, Абхазы. *Историко-этнографические очерки*. Второе переработанное, дополненное издание. Сухуми, 1965.
382. **Инал-ипа Ш. Д.**, Вопросы этно-культурной истории абхазов. Сухуми, 1976.
383. **Инал-ипа Ш. Д.**, Страницы исторической этнографии абхазов. Сухуми, 1976.
384. **Инал-ипа Ш. Д.**, Об изменении этнической ситуации в Абхазии в XIXв. – ჯღრბ.: *«Советская Абхазия»*. 6.VII.1989.
385. **Инал-ипа Ш. Д.**, О моем народе, его истории и Отечестве. – ჯღრბ.: *«Советская Абхазия»*. 16.IX.1989.
386. **Кожин В.**, Южная Русь и Абхазия, – ჯღრბ.: *«Абхазия»*, 13.VIII.1991.
387. **Котляр Н. Ф.**, Грузинские сюжеты древнерусских летописей, – *«Из истории украинско-грузинских связей»*. Т. III. Тб., 1975.
388. **Лавров Л. И.**, «Обезы» русских летописей. – ჟღრბ.: *«Советская этнография»*. №4, 1946.
389. **Лакоба С. З.**, Асланбей. Сухум, 1999.
390. **Ламбин Н. П.**, История Петра Великого. СПб., 1843.
391. **Ломоури Н.**, Подлинное лицо лжеученного и фашиствующего экстремиста, – ჯღრბ.: *«Свободная Грузия»*, №72(675), 5.V.1994.
392. **Ломоури Н. Ю.**, Абхазия в античную и раннесредневековую эпоху. Тб., 1997.
393. **Ломоури Н.**, Абхазия в позднеантичную и раннесредневековую эпоху – ჯღრბ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хоштария-Броссе**. Тб., 1999.
394. **Люлье Л. Я.**, Общий взгляд на страны, занимаемые черкесами, абхазами и другими смежными с ними народами, – *Записки Кавказского отдела Российского географического общества*. Тфл., 1870.
395. **Манфред А. З.**, Наполеон Бонапарт. Сухуми, 1989.
396. **Марр Н. Я.**, К истории термина «абхаз», – *Известия Академии Наук*. СПб., 1913.
397. **Мачавариани К. Д.**, Сухум и Абхазия, – ჯღრბ.: *«Тифлисский вестник»*, 1879, №250, 252.
398. **Мачавариани К.**, Некоторые черты из жизни Абхазцев. *Положение женщины в Абхазии*.

- *Сборник материалов описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 4. Тфл., 1884.
399. **Мачавариани К. Д.**, Религиозное состояние Абхазии, – *жсб.*: «*Кутаисские ведомости*», 1889, №22, 24.
400. **Мачавариани К. Д.**, Имеют ли право самурзаканцы называть себя мингрельцами, – *жсб.*: «*Черноморский вестник*», 1899, №№72-75.
401. **Мачавариани К. Д.**, Ответ Самурзаканцу, – *жсб.*: «*Черноморский вестник*», 1899, №№101-102.
402. **Мачавариани К. Д.**, Очерки Абхазии, – *жсб.*: «*Черноморский вестник*», 1899, №№224, 229, 233, 254, 279.
403. **Мачавариани К. Д.**, Очерки Абхазии, – *жсб.*: «*Черноморский вестник*», 1900, №№31, 34.
404. **Мачавариани К.**, Описательный путеводитель по городу Сухуму и Сухумскому округу с историко-этнографическим очерком Абхазии. С историко-этнографическим очерком Абхазии. Сухум, 1913.
405. **Мачавариани Д., Бартоломей И.**, Нечто о Самурзакани. – «*Записки Кавказского Отдела Российского Географического Общества*». Кн. 6, 1864
406. **Меликишвили Г. А.**, К истории древней Грузии. Тб., 1959.
407. **Меликишвили Г. А.**, Вопросы социально-экономического строя и государственного устройства Картли в первых веках н. э., – *Очерки истории Грузии*. Т. I, Тб., 1989.
408. **Меликишвили Г. А.**, Источники, – *Очерки истории Грузии*. Т. I, Тб., 1989.
409. **Меликишвили Г. А.**, К вопросу об этнической принадлежности населения древней Грузии. *Основные этапы этно-социального развития грузинского народа*, – *Очерки истории Грузии*. Т. I, Тб., 1989.
410. **Меликишвили Г. А.**, Население исторической Колхиды в первые века н. э. *Возникновение и укрепление Лазского царства*, – *Очерки истории Грузии*. Т. I, Тб., 1989.
411. **Меликишвили Г. А.**, Развитие социально-экономических отношений в Картлийском Царстве в эллинистическую эпоху, – *Очерки истории Грузии*. Т. I, Тб., 1989.
412. **Месхия Ш. А., Цинцадзе Я. З.**, Из истории русско-грузинских взаимоотношений XVIII вв., Тб., 1958.
413. **Милов Л. В., Цимбаев Н. И.**, История России XVIII-XIX веков. *Учебное пособие*. М., 2006.
414. **Молчанов Н. Н.**, Дипломатия Петра Великого. 3-е издание. М., 1990.
415. **Мухелишвили Д.**, Исторический статус Абхазии в грузинской государственности. – *жсб.*: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией **Г. Жоржوليани** и **Э. Хош-**

- тария-Броссе*. Тб., 1999.
416. **Мякотин В. А.**, История России в конце XVII-го и в первую половину XVIII-го столетия, – წგბ.: *Годиშნიკი ნა სოფიის უნივერსიტეტი*. Историко-филологический факультет. Книга XXXIV. София, 1938.
417. **Орбели И. А.**, Город близнецов «Диоскурия» и племя возниц «Гениохов», – «*Журнал Министерства Народного Просвещения*». СПб., апрель, 1911.
418. **Пайчадзе Г. Г.**, Русско-грузинские политические отношения в первой половине XVIII века. Тб. 1977.
419. **Пайчадзе Г. Г.**, Названия Грузии в русских письменных источниках. Тб., 1989.
420. **Пайчадзе Г.**, Абхазия в составе Российской империи (1810-1917). – კრებული: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией Г. Жоржوليани и Э. Хоштария-Броссе. Тб., 1999.
421. **Пантюхов И. И.**, Самурзаканцы, – კაზი. «*Кавказ*», 1892, №77.
422. **Пантюхов И. И.**, Самурзаканцы. Тфл., 1892.
423. **Папаскири А. Л.**, Проблемы изучения русско-абхазских литературных связей, – «*Труды Абхазского государственного университета*». Т. VI. Сухуми, 1988.
424. **Папаскири З. В.**, К вопросу о международной роли Грузии в XI – первой половине XIII в. – «*Проблемы истории СССР*». Вып. V. М., 1976.
425. **Папаскири З. В.**, У истоков грузино-русских политических взаимоотношений, Тб., 1982.
426. **Папаскири З.**, Территория Абхазии в XI-XV вв., – კრებული: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией Г. Жоржوليани и Э. Хоштария-Броссе. Тб., 1999.
427. **Папаскири З. В.**, Парад невежества. Или очередной вымысел известного фальсификатора, – წგბ.: *ზ. პაპასკირი. და აღმოცენისკრდა საქართველო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე*. თბ., 2009.
428. **Папаскири З. В.**, Абхазия. *История без фальсификации*. Тб., 2009.
429. **Пачулиа В. П.**, Древняя, но вечно молодая Абхазия. Сухуми, 1991.
430. **Пушкин А. С.**, Кавказский Пленник. – წგბ.: *А. С. Пушкин*. Сочинения в трех томах. Т. 2. М., 1985.
431. **Полосин И. И.**, П. И. Багратион. М., 1948.
432. **Селезнев М.**, Руководство познанию Кавказа. Кн. 2. СПб, 1847.
433. **Скрипиль М. О.**, Сказание О Вавилоне граде, – წგბ.: *Труды отделения древнерусской литературы*. Т. IX. М., 1953.
434. **Соловьев Л. Н.**, Диоскурия-Себастополис-Цхум, – წგბ.: *Труды Абхазского государственного музея*. Вып. I. Сухуми, 1947.

435. **Соловьев С. М.**, Чтения и рассказы по истории России. Издание подготовил С. С. Дмитриев. М., 1989.
436. **Соловьева Л. Т.**, Роль миграционных процессов в этническом развитии Самурзакано, – *Межэтнические контакты и развитие национальных культур*. Сборник статей. М., 1985.
437. **Соловьева Л. Т.**, Языковые процессы в этноконтактной зоне (по материалам Юго-восточной Абхазии), – *Проблемы изучения традиций в культуре народов Мира*. Вып. I, М., 1990.
438. **Тихомиров М. Н.**, Киевская Русь. – ՎճԵ.: **М. Н. Тихомиров**. Древняя Русь. М., 1975.
439. **Туманишвили Д.**, Средневековая церковная архитектура в Абхазии, – ՅճԵԾ.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Под редакцией Г. Жоржолиани и Э. Хоштария-Броссе. Тб., 1999.
440. **Турчанинов Г. Ф.**, Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Л., 1971.
441. **Фадеев А. В.**, К вопросу о феодализме в Абхазии. Сухум, 1931.
442. **Хан-Магомедов С. О.**, Дербент. М., 1958.
443. **Хоштария-Броссе Э. В.**, История и современность. *Абхазская проблема в конфликтологическом аспекте*. Тб., 1996.
444. **Цулая Г. В.**, «Обези» по русским источникам, – ՄՅԵԾ.: «Советская этнография», №2, 1975.
445. **Чернышев К.**, Еще об Абхазии, – ՅճԵԾ.: «Кавказ», №83, 1854.
446. **Чиковани Ю.**, Род Абхазских Князей Шервашидзе (*Историко-генеалогическое исследование*). Тб., 2007.
447. **Шамба Г. К.**, Древний Сухум (Поиски, находки, размышления). Сухум, 2005.
448. **Эсадзе С.**, Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I. Тфл., 1907.
449. *Аспекты грузино-абхазского конфликта*. Возможные последствия вступления Грузии в НАТО для Грузино-Абхазского мирного процесса. Т. 14. Редакторы: **П. Гарб, В. Кауфманн**. Берлин, Ирвайн, 2007.
450. «Джордж Хьюитт отвечает за нас», – ՄՅԵԾ.: «Гражданское общество», Сухум, №79, 2007.
451. *Государы из дома Романовых. 1613-1913*. Жизнеописание Царствовавших Государей и очерки Их Царствования. Под редакцией доктора русской истории **Н. Д. Чечулина**. Т. 2. М., 1913.
452. *История войн*. Иллюстрированный атлас военной истории с древнейших времен до XXI века. Перевод с английского **А. Гелогаяева** и **А. Марыняка**. М., 2003.
453. *Русская военная сила*. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражения и укрепления. Издание второе **И. Н. Кушнерева** и **А. Е. Пирогова**, исправленное и дополненное под редакцией Члена Военно-ученого комитета Главного Штаба, Генерального Штаба Генерал-Майора **А.**

Н. Петрова. Т. 2. М., 1892.

454. *Русские водные пути и судовое дело в до-петровской России.* Историко-географическое исследование **Н. П. Загоскина.** Казань. 1910.
455. *Утверждение Русского владычества на Кавказе.* Под руководством начальника штаба Кавказского военного округа генерал-лейтенанта Н. Н. Белявского. Составлен в Военно-историческом Отделе под редакцией генерал-майора **Потто.** Т. 1. Тфл., 1901.
456. *Утверждение Русского владычества на Кавказе.* Т. 3, часть 2. Тфл., 1904.
457. **Gregory T.,** A History of Byzantium. Oxford. 2005.

ვ) მ ა ს ა ლ ე ბ ი ი ბ ტ ე რ ნ ე ტ ი დ ა ნ :

458. **Агрба Р. О.,** Миграционные процессы с Западного Кавказа в западноевропейские и ближневосточные страны, – *კრებ.: Абхазоведение. История, археология, этнология.* Выпуск 2. Сухум, 2003. ელექტრონული ვერსია –
http://www.kolhida.ru/index.php3?path=_abigi/book&source=agrba.
459. **Агрба Р. О.,** *Абхазия и Высокая Порта,* – *ელექტრონული ვერსია:*
<http://www.abkhaziya.org/server-articles/article-9ce0b0dcfc7d5f2eb7f84cac2377b2f.html>
460. **Ачугба Т. А.,** О проблемах национального самосознания населения юго-восточной Абхазии – **<http://www.abkhaziya.org/books/samurzaqan/samurz1.html>**
461. **Багапш Н.** Этно-политический конфликт в Абхазии, – **<http://www.fuadiye.com/Bagapsh-1.html>**
462. **Багапш Н.** Этно-политический конфликт в Абхазии, – **<http://www.fuadiye.com/Bagapsh-3.html>**
463. **Воронов Ю. Н., Флоренский П. В., Шутова Т. А.,** *Белая книга Абхазии. Документы, материалы, свидетельства. 1992-1993.* М., 1993; ელექტრონული ვერსია –
http://www.abhazia.com/book/?page=book&cat=wb_00
464. **Гадло А. В.,** *Этнография народов Средней Азии и Закавказья. Традиционная культура.* Учебное пособие. СПб., 1998; ელექტრონული ვერსია –
http://www.ethnology.ru/doc/gadlo01_2_3.htm
465. **Гаммер М.,** *Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана.* М., 1998. – **http://militera.lib.ru/research/gammer_m/index.html**
466. **Дзяпш-ипа Н.** *Православные храмы Абхазии.* М., 2006. – **<http://www.abkhazian-churches.ru/kniga.html>**
467. **Коршунова Н. В.,** *Восточный вектор геополитики Екатерины II: «Греческий проект».* –

- Вестник Челябинского университета. Сер. 10. Востоковедение. Евразийство. Геополитика.* №1, 2003; – http://www.lib.csu.ru/vch/10/2003_01/006.pdf
468. **Мусорин А. Ю.**, Языки мира (краткий справочник). – ᲠᲔბ.: **А. Ю. Мусорин**. Основы науки о языке. Учебное пособие. Издание второе, исправленное и дополненное. Новосибирск, 2004; – http://www.binetti.ru/studia/musorin_1_3.shtml
469. **Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.**, Толковый словарь русского языка (Е-Л). Издательство «Азъ», 1992; – http://lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow_e_1.txt
470. *Андріанопольський мирний договір между Росією и Турцією (2 септєбря 1812 г.)*– http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1820-1840/Mir_adrianopol_1829/text.htm
471. **Voronov Y. N.**, Abkhazians – Who are they? (*An Express-Sketch*), – <http://www.circassianworld.com/Abkhazians.html>
472. **Concilium Florentinum. Documenta et scriptores.** Series B. Volumen V – fasciculus II. Roma, 1953. – <http://catholictube.ru/media/document/925.pdf>
473. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Tiflis>
474. http://ka.wikipedia.org/wiki/აზერული_ენა
475. http://en.wikipedia.org/wiki/Arabic_alphabet